

ישעיהו ילינק

הגולה לרגלי הקרפטים

יהודי קרפטו-רוס' ומוקצ'בו, 1848–1948

פרסומי המרכז לחקר התפוצות ע"ש גולדשטיין-גורן

ספר 161

פרוייקט המחקר של יהדות קרפטורוסיה ומונקאץ'

אוניברסיטת תל-אביב

ישעיהו ילינק

הגולה לרגלי הקרפטים

יהודי קרפטו-רוס' ומוקצ'בו, 1848–1948

המרכז לחקר התפוצות ע"ש גולדשטיין-גורן
אוניברסיטת תל-אביב, תשס"ג

ספר זה יצא לאור בסיועם של חברי "ארגון יוצאי מונקץ"
ו"האיגוד העולמי של יהודי קרפטורוס ובתי הספר העבריים",
וכן בעזרתה של "ועידת התביעות, ניו-יורק".

עריכה: אברהם שלויץ

עיצוב העטיפה: תחיה רוזנטל

התמונות שעל הכריכה לקוחות מתוך:

Roman Vishniac, *A Vanished World*, Penguin Books, New-York 1986

על השער: עגלון יהודי, 1936; על הצד האחורי: ספרי רבי חיים אלעזר שפירא, מוקצ'בו, 1938

©

תשס"ג – 2003

אוניברסיטת תל-אביב

מסת"ב 5-057-338-965

סידור על מעבר תמלילים:

המרכז לחקר התפוצות ע"ש גולדשטיין-גורן, אוניברסיטת תל-אביב

תקשורת, עימוד והדפסה:

דפוס גרפית בע"מ, ירושלים

אני מקדיש ספרי זה לאורי בננו היקר, יפהד
התואר, ברוך הכשרונות והשופע טוב-לב,
שנעלם במימי נהר הגנגס שבהודו אור ליום
כ"ח באלול תשס"ב (5 בספטמבר 2002),
והוא בן עשרים ושניים אביבים בלבד.

ישעיהו ילינק

**ספר זה מוקדש לזכרם של עשרות אלפי היהודים ברוסיה הקרפטית,
אנשי עמל ישרי דרך
שהושמדו באכזריות בתקופת השואה על-ידי
הצוררים הגרמנים וההונגרים.
לעדות לאלה ששרדו ולדורות הבאים בבחינת "דע מאין באת".**

ביוזמת "ארגון יוצאי מונקץ", שהוא גם המממן העיקרי של פרוייקט זה, החליט "האיגוד העולמי של יהודי רוסיה הקרפטית ובתי הספר העבריים" ליוזם מחקר היסטורי אקדמי על יהדות מונקץ' ורוסיה הקרפטית בשנים 1848–1948.

כדי להנציח כראוי יהדות שורשית ועממית זו, שרובה הושמדה בשואה, הוחלט – לפי הצעת האוניברסיטה – על חיבורם של שני ספרים: האחד בתחום הפולקלור, כולל ניתוח ותיעוד של קטעי זיכרונות, סיפורים ורשמים אישיים מפי יוצאי קרפטורוס. ספר זה הופיע בשנת תשנ"ט (1999) והוא קורע חלון לחיי היומיום הקשים, להווי ולתרבות של יהודי קרפטורוס. הספר השני הוא המחקר ההיסטורי המדעי המוגש בזה.

תודתנו והוקרתנו להנהלת האיגוד העולמי של יהודי רוסיה הקרפטית על המאמץ הארגוני ועל העזרה שהושיטו; ליו"ר בעבר, חברנו זאב שחר (מורגנשטרן) ז"ל, שלא זכה לראות בהופעת הספר; למר יוסף עמי, שייצג בנאמנות את יהודי מונקץ' וקרפטורוס בוועדה האקדמית של הפרוייקט ולכל חברי ועדה זו; ליו"ר הקודם, י"א חרותי; ליו"ר טוביה קליין; להנהלת ארגון יוצאי מונקץ': הי"ה אהרון קופולוביץ' (דיס), שלמה ליבר, יעקב דרומר וישראל רגב על מאמצייהם להצלחת הפרוייקט; לראש המרכז לחקר התפוצות ע"ש גולדשטיין-גורן בעת אישור הפרוייקט, פרופ' מינה רוזן; לראש המרכז הבא, פרופ' אהרן אופנהיימר; ולכל אנשי צוות המרכז, שדלתם היתה פתוחה תמיד ואוזנם כרויה לבקשותינו ולפניותינו; וכמובן, לד"ר אילנה רוזן ולפרופ' ישעיהו ילינק, מחברי שני המחקרים.

תודה מיוחדת לתורמים הרבים מקרב יהודי רוסיה הקרפטית ומונקץ' בארץ ובחול, ובמיוחד לה"ה ראובן אושפיץ, פיטספורד, מדינת ניו יורק; משה דיס, קאראקאס, ונצואלה; ועודד הראל, ישראל, על תרומתם הנדיבה לפרוייקט זה.

הוועדה הציבורית של פרוייקט המחקר

ספר זה יצא לאור
הודות לתרומתה הנדיבה של
משפחת רוהר
מיאמי, פלורידה

ומוקדש לזכרם של
ר' יקותיאל יהודה ב"ר צבי הירש קסטנר
ומרת לאה בת ר' דובער לבית פוקס
הי"ד
הוריה של גב' שרה רוהר קסטנר

The publication of this book was made possible
by a generous donation from the
ROHR FAMILY
Miami, Florida

And is lovingly dedicated to the memory of
Zsiga and Ilonka Kastner, née Fuchs
Parents of
Mrs. Szurika Rohr Kastner

תוכן העניינים

11	פתח דבר
	מבוא: קרפטורוס' – החבל ותושביו
15	גיאוגרפיה; אתנוגרפיה; היהודים – גיאוגרפיה, דמוגרפיה ואתנוגרפיה
	חלק ראשון: בעידן הקיסרות ההבסבורגית
41	פרק ראשון: הגירת היהודים אל החבל וממנו
46	פרק שני: מקורות הפרנסה
61	פרק שלישי: החיים הדתיים ומוסדות-הדת
76	פרק רביעי: האצולה והיהודים
79	פרק חמישי: המעמד החברתי
84	פרק שישי: החינוך
90	פרק שביעי: המדיאריזציה
94	פרק שמיני: המשפחה היהודית ועיסוקיה
98	פרק תשיעי: היהודים ומרשם התושבים
100	פרק עשירי: ההשתמטות מהשירות הצבאי
104	פרק אחד-עשר: מלחמת-העולם הראשונה
	חלק שני: בעידן הרפובליקה הצ'כוסלובקית
111	פרק ראשון: בתום המלחמה
123	פרק שני: תחילת העידן הצ'כוסלובקי
132	פרק שלישי: ההתבססות
144	פרק רביעי: חיי הקהילה
150	פרק חמישי: יהדות מוקצ'בו
159	פרק שישי: הבמה הפוליטית
170	פרק שביעי: הבמה החברתית

- 178 פרק שמיני: הבמה הציונית
187 פרק תשיעי: החינוך היהודי

חלק שלישי: תקופת השואה

- פרק ראשון: בשנים 1938–1939
תחת השלטון ההונגרי; היהודים בחלק האוטונומי של קרפטורוס';
211 החיים הציבוריים
פרק שני: בשנים 1939–1944
השתלטות ההונגרים; ההתארגנות היהודית; החינוך; התנאים
הכלכליים; הגירושים של שנת 1941; תוכניות הגירושים של 1942;
עבודות הצבא; ההתנגדות על צורתיה השונות; הכיבוש הגרמני;
מועצות היהודים; הגטואיזציה; דרכי מילוט; השוד הגדול של הרכוש
222 היהודי; סיכום
אחרית דבר: שרידי חרב, השנים 1944–1949
287 החוזרים לקרפטורוס'; העימות; ההתאזרחות; הנשארים בקרפטורוס'
297 ביבליוגרפיה
305 קיצורים ביבליוגרפיים
309 רשימת התמונות ומקורותיהן
311 מפתח שמות אישים ומקומות
V תקציר באנגלית
VIII מקרא למפה
IX מפתח שמות יישובים למפה

פתח דבר

מטרתי בספר זה היתה לכתוב את תולדות ימיה של יהדות קרפטורוס. קשה לומר שהנושא הזה הוא בגדר דף חלק. חוקרים עמיתים אחדים כבר הציבו לעצמם מטרה דומה ואף הגשימו אותה בהצלחה מסוימת. תוך כדי כתיבת ספר זה אף נעזרנו רבות בעבודות קודמות שחקרו את הנושא, כך שלא היה בכוונתנו להתחרות עמן.

כאשר הוחל בכתיבת הספר, לכותב שורות אלו לא היה עניין לעסוק בפרטים בתולדות יהודי קרפטורוס, אלא לכתוב את מה שנקרא בעגת ההיסטוריונים ה"מקרו־היסטוריה" שלהם. עם זאת, לא תמיד נשארנו נאמנים להחלטה זו. כך, למשל, הפרק על השואה הוא מהמפורטים שידעה הספרות ההיסטורית על החבל עד כה. כאן בחרנו שלא להסתפק בתמונה ההיסטוריוגרפית הגדולה והרחבה, אלא לרדת לפרטים וללמוד את משמעותם. בעשותנו זאת, לא התכוונו להמעיט בערכם של חיבורים קודמים שפורסמו על הנושא, אלא רק להוסיף עליהם ולעתים להציע פרשנות חדשה להתרחשויות.

המשימה השנייה שעמדה לנגד עינינו בתחילת העבודה היתה העובדה — שגם אנשי המערכת המדעית עסקו בה — כי רק מעט ממה שנכתב עד כה זכה להתבסס על מחקר ארכיוני מעמיק. תקופת המלחמה הקרה לא היתה פרק־זמן שהקל את המחקר ההיסטורי על תולדות יהודי מזרח־אירופה. הנחנו, כי בעקבות השינויים הרבים שהתחוללו במזרח־אירופה בעשור האחרון נזכה לגישה חופשית אל הארכיונים שם ונוכל ללמוד מהם סוף־סוף את נסתרות העבר. אולם כאן לא תמיד התגלתה הנחתנו כנכונה, שכן הארכיון הממלכתי בברהובו (Berehovo) אינו כשיר עדיין לספק את התנאים ההולמים הכנת מחקר ראוי. חוסר בתנאים פיסיים נאותים, החשדנות שעדיין קיימת כלפי החוקר המערבי, המאבקים הפנימיים וגם היעדר ארגון ארכיוני משיבי־עצוץ — כל אלה מנעו מאתנו לנצל כיאות את התיעוד שמן־הסתם נמצא בארכיון זה.

אשר לארכיונים בברית־המועצות לשעבר לא היו לנו אשליות רבות, שכן היינו מודעים במידה זו או אחרת למתרחש בהם ולכן לא הופתענו ביותר ממצב הדברים בברהובו הנידחת. לעומת זאת, בפראג ציפתה לנו הפתעה לא־נעימה. קיוונו שהארכיון הממלכתי הצ'כי יסייע בידינו לפרוש לפני הקורא תמונה נאמנה יותר של קורות יהודי קרפטורוס' על סמך מקורות מוקדמים. תקווה זו נכזבה כליל, והסיבות לכך אינן ברורות דיין. הנהלת הארכיון בפראג סיפקה תמיד תירוצים לכך שנבצר ממנה לסייע

בידנו ולצלם עבורנו את התיעוד שהיה דרוש לנו. נראה שאלה מידידינו אשר טיפלו בנושא לא היו בקיאים דיים באווירה המקומית ואף לא שלטו כראוי בשפה הצ'כית. ייתכן שמניעים אידיאולוגיים כלשהם עמדו לנו לרועץ ואולי הזמן לא התאים. כך או כך: לא הצלחנו להשיג תיעוד צ'כוסלובקי מקורי, והפרק העוסק בצ'כוסלובקיה בספר זה מבוסס ברובו המכריע על מקורות מערביים וישראליים. יש להדגיש, שגם כך ביססנו את הכתוב על מקורות שטרם שימשו חוקרים אחרים.

הפרק הדין בעידן השלטון ההונגרי בחבל מבוסס על מקורות ממזרח-אירופה, שצילמו עבורנו מסמכים בארכיון הממלכתי ההונגרי. בניגוד לצ'כים, ההונגרים שיתפו פעולה והעניקו לנו שפע של מידע חדש. עם זאת, רק מעט מהתיקים שמצאנו בארכיון ההונגרי עוסקים בנושאים יהודיים בלבד. לעתים אותרו תעודות של אזרחים יהודים שציינו את דתם במסמך, ופעמים — תעודות שעניינן סוגיות הקשורות ביהדות וביהודים. על-פי רוב איתר סורק התיקים ההונגרי את התיקים שעסקו באזרחים בעלי שמות הנחשבים יהודים או בעלי צליל דומה. באופן כזה התיעוד ההונגרי תאם בעיקר את המחקר החברתי, הכלכלי והמשפטי של יהודי קרפטורוס, ומעט את המחקר הפוליטי. מטבע הדברים הפרק עוסק באותם היבטים שהצלחנו למצוא לגביהם את התיעוד המרבי.

מרבית התיעוד שמצאנו עניינו חבל קרפטורוס, כמכלול. חלקם הגדול של המסמכים עוסקים באזרחים שסופחו לרומניה בתקופה שלאחר מלחמת-העולם הראשונה. התקשינו להתמקד במחוז או בעיר מסוימים (למשל: תיעוד רב מצאנו על רדיפת יהודי אוז'הורוד [Užhorod] בתקופת השואה). למרות החיפוש המאומץ, לא מצאנו יותר תעודות על העיר מוקצ'בו (Mukačevo) מאשר על ערים ומחוזות אחרים בקרפטורוס, ולכן התיאור של מוקצ'בו הוא כללי המתאים לכל המקומות.

השתדלנו שלא להרחיב את הדיון בנושאים שכבר דשו בהם בעבר. במקרים כאלה זכו הנושאים לדיון כללי, בלויית הפניות לפרסומים קיימים. מנגד, ביקשנו להעמיק בפרשיות שטרם זכו לניתוח נאות. ביקשנו גם לספק פרשנות במידה זו או אחרת של חדשנות על נושאים שנראו לנו חשובים או מעניינים במיוחד. השימוש במקורות המצויים נעשה תוך שימת דגש על מידת האותנטיות שבהם. לעדויות בעל-פה ייחסנו חשיבות פחותה, בין משום שנאמרו או נכתבו זמן רב לאחר ההתרחשויות הנידונות בין משום שהן ביטאו נקודות-מבט אישיות, אשר לעתים גם לא היו מדויקות. במקרים שבהם יכולנו לשלב תיעוד בעל-פה עם תיעוד ארכיוני, או כאשר מצאנו לגבי אירוע מסוים עדויות מפי כמה עדים שלא היה ביניהם קשר אישי מוקדם — עדויות אלה זכו להתייחסות. עם זאת, עיקר חשיבותן של העדויות האישיות הללו היא בכך שהן מוסיפות "צבע" להתרחשויות ולתיעוד הרשמי ומספקות פרטים שזה כמעט שאינו עוסק בהם.

הספר סוקר מאה שנים בקורות יהדות קרפטורוס' — למן 1848 ועד 1948. מן הדין לציין, שלמרות אימי השואה, יהדות החבל לא הוכחדה כליל. קהילות קטנות

המשיכו להתקיים גם בתקופה הסובייטית, ובערי החבל החשובות קיימות קהילות זעירות אפילו היום. על כך חשוב להוסיף, שחלק נכבד מיהודי צ'כיה החיים היום באותה ארץ מוצאם מקרב מתיישבי החבל בשנים 1945–1949. הדבר אמור במיוחד לגבי קהילת פראג, שיוצאי קרפטורוס' בקרבה שמרו על אדיקותם הדתית היהודית. דבר דומה קיים גם באי־אלה ערים אחרות בחבל הסודטים. כלומר: ההיסטוריה של יהודי קרפטורוס' בצ'כוסלובקיה לא תמה עם גל העלייה הגדול מצ'כוסלובקיה בשנים 1948–1949.

חיוני להדגיש, שכתבתי נשענת באופן בלעדי על מקורות ראשוניים שהיו בידנו. ואם יתהה הקורא, למה לגבי נושא זה או אחר אני מסתפק במועט וברמז בלבד, הרי התשובה פשוטה, לדאבון הלב: לא היו די מקורות כנמצא.

לבסוף, חובה נעימה לי להביא את תודתי לרבים ולטובים שהיתה להם יד בהכנת כרך זה. ראשית לכול יבואו על הברכה יוזמי המחקר ומממניו — "ארגון יוצאי מונקץ'" ו"האיגוד העולמי של יהודי רוסיה הקרפטית ובתי הספר העבריים". כן נתונה תודתי למרכז לחקר התפוצות ע"ש גולדשטיין-גורן באוניברסיטת תל-אביב, שמנהליו הקודמים, פרופסור מינה רוזן ופרופסור אהרן אופנהיימר, ומנהלו הנוכחי, פרופסור ג'רמי כהן, ליוו את הכנת הכרך בנאמנות ובמסירות; לעמיתי משכבר הימים, ד"ר רפאל ואגו, אני מודה על הייעוץ המדעי, קריאת כתב-היד וגילויי הרצון הטוב; לפרופסור פאול רוברט מגוצ'י (Magocsi), ראש הקתדרה ללימודים אוקראיניים באוניברסיטת טורונטו, קנדה, על הסיוע הביבליוגרפי הרב ועל משלוח המחקרים שלא היו בהישג־ידי בארץ; למר צבי הרטמן, שטרח הרבה מאוד למעני, אָרגן צילום של תעודות כבודפשט ובמקומות אחרים, תר אחר מקורות ודאג להבאתם ארצה והסב את תשומת-לבי למחקרים שראו אור והיו לי לעזר רב בעבודתי; למר אברהם שליון, שערך את כתב-היד והביאו לדפוס על הצד היותר טוב; ולגברת אורה עצטה, מזכירת המרכז לחקר התפוצות ע"ש גולדשטיין-גורן, על שדאגה ביד נאמנה לצד המנהלי של הפקת הספר.

מבוא

קרפטורוס' – החבל ותושביו

גיאוגרפיה

קרפטורוס' ממוקמת באזור שמקובל לכנותו "מזרח-אירופה", או ליתר דיוק: מרכז מזרח-אירופה. בגבולה הצפון-מערבי שוכנת פולין, בגבולה הצפוני והצפון-מזרחי נמצאות אוקראינה ורומניה, בדרום ובדרום-מזרח – רומניה והונגריה, ובמערב – סלובקיה. במאה העשרים הגבול הדרומי והמערבי השתנה מדי פעם כל-אימת שהמדינות השכנות ביקשו לספח לעצמן חלקים מהחבל. מנגד, הלאומנים הרוסינים תבעו לא-אחת נתחים טריטוריאליים מסלובקיה ומפולין על רקע המבנה האתני של האוכלוסייה שם. סיפוחה של קרפטורוס' בשלהי מלחמת-העולם השנייה על-ידי ברית-המועצות – או ליתר דיוק: על-ידי אוקראינה הסובייטית – נעשה על יסוד טיעון אתנוגרפי מעורפל ובאמצעות תככים בינלאומיים. זו היתה התפשטותה הממשית הראשונה של מדינה סובייטית מעברם המזרחי של הרי הקרפטים דרומה – התפשטות אשר חצתה את שרשרת ההרים שנחשבה מכשול אסטרטגי לא-מבוטל לצבאות היבשה. עם סיפוחו של החבל למדינה מזרח-אירופאית מובהקת התחולל שינוי גיאופוליטי ברור בלבה של אירופה. לשינוי זה היה פעמים ביטוי פוליטי צבאי, כאשר ברית-המועצות ניצלה את מעברי ההרים שבשליטתה לפלישת צבאותיה להונגריה בשנת 1956, ולצ'כוסלובקיה – בשנת 1968.

את קרפטורוס' מקיפים הרי הקרפטים בקשת רחבה מצפון ומצפון-מזרח. אמנם, ההרים הללו אינם גבוהים במיוחד, אך פראיים למדי, מפורצים רק במספר מצומצם של מעברים ומיוערים כך שהם משמשים מכשול טבעי בין החבל לשכנותיו. ההרים משתפלים כלפי דרום בואכה הקצה הצפוני של המישור הפנוני. מישור זה שוכן בחלקה הדרומי והדרום-מערבי של קרפטורוס', ואדמותיו פורייות ביותר בהשוואה לשאר אזורי החבל. שטחו הכולל של החבל 12,985 קמ"ר, לפי נתונים מתקופת שלטונה של צ'כוסלובקיה. בתקופת הכיבוש ההונגרי במלחמת-העולם השנייה הוא גדל עקב סיפוחם להונגריה-רבתי של אזורי סובראנצה (Sobrance, בהונגרית: Szobrance) וסנינה (Snina, בהונגרית: Szinna) משטחה של סלובקיה; וחלקים של מרמרוש (Marmaros, ברומנית: Maramureş) ואוגוצ'ה (Ugocsa), שהיו שייכים מאז תום מלחמת-העולם הראשונה לרומניה. כאמור, חלקו של החבל מכוסה יערות עבותים,

כשבמקום הצרים והארוכים ספונות חלקות אדמה חקלאית בלתי-פוריות, שאינן מסוגלות לפרנס את בעליהן. לעומת זאת, גב ההר טוב עבור נוקדים ומגדלי צאן ובקר. האזור המישורי פורה למדי ומושקה היטב על-ידי הנהרות הנשפכים מההרים וזורמים דרומה ודרום-מערבה לעבר המישור הפנוני. הגדול בנהרות הללו הוא טיסה (Tisza), הנובע משני מקורותיו המכונים "הטיסה הלבן" ו"הטיסה השחור", המתאחדים במזרח החבל לנהר אחד הזורם לאורך הגבול הדרומי עד לפנייתו דרומה לעבר הונגריה. בתולדות ההתיישבות היהודית חשוב היה הפלג לטוריצה (Latorica), שלאורכו היו יישובים יהודיים רבים. באזור המישורי גידלו בעיקר כרמים, פלחה, ירקות ופירות נשירים – במיוחד תפוחי-עץ ואגסים. קרפטורוס¹ אינה משופעת במחצבים ובאוצרות-טבע, זולת מרבצי המלח בדרום-מזרח. מנגד, בעבר נחשבו היערות אוצר טבעי אמיתי, ואת העצים שינעו באמצעות דוברות – כלומר: בולי-עץ שנקשרו יחדיו – אל מרחבי המישור. השטת הדוברות הוסיפה נופך כלכלי-פולקלוריסטי, ומשיטי הדוברות – בהם יהודים – היו דמויות נערצות בחבל. ההתפתחויות הפוליטיות שמו קץ למסורת זו, שכן בעטיין התדלדלה תעשיית העץ, ופועלי הענף נותרו בלא פרנסה.

בשל היותו דל בחומרי-גלם, תהליך תיעוש החבל התנהל מאז ומתמיד בעצלתיים ולא תרם כמעט מאום לפיתוחו. היישובים העירוניים הצליחו אך בקושי לספק מקורות פרנסה לתושביהם. חלק-הארי של הייצור התעשייתי ושל המלאכה נועד לסיפוק צורכיהם של תושבי החבל, ואפילו תוצרת העץ בקושי מצאה לה שווקים מעבר לגבול. רק תוצרת המנסרות הבקיעה לעצמה דרך, ואף זאת כאשר לא צצו מעקשים של הרגע האחרון.

רוב תושבי החבל התגוררו ביישובים כפריים או עירוניים קטנים. הגדולה בערי קרפטורוס² היא מוקצ'בו (Mukačevo),¹ הידועה בקרב היהודים בשמה ההונגרי מונק'ש (Munkács). היא שוכנת כמעט במרכז החבל, בתוך העמק של נהר לטוריצה. השנייה בגודלה היא אוז'הורוד (Užhorod), הידועה אף היא בקרב היהודים בשמה ההונגרי אונגוואר (Ungvar). עיר זו, הסמוכה לגבול סלובקיה, שימשה בירת החבל בתקופת שלטונה של צ'כוסלובקיה. דרומה ממוקצ'בו שוכנת העיר ברהובו (Berehovo), בהונגרית: בֶּרֶגְסַאָשׁ (Beregszász). כגבול הדרום-מזרחי נמצאת העיר מרמרוש-סיגט (Mármaros-Sziget) או סיגט בלבד (ברומנית: Sighetul Marmăției).

חשיבות היסטורית קצרת-מועד נודעה לחוסט (Chust, בהונגרית: Huszt) בדרום-מזרח קרפטורוס³, שבאביב 1939 הוכרזה בירת החבל. היהודים ייחסו חשיבות גם לערים סבליוש (Sevljuš, בהונגרית: Nagyszőlős, ובאוקראינית: Vynohradiv. על היהודים מקובל שמה סולוש), טצ'ובו (Tačovo, בהונגרית: Técső, ובאוקראינית:

1 כמו הרבה יישובים במזרח-אירופה, שבהם ישבה אוכלוסייה מעורבת והם-עצמם עברו גלגולים פוליטיים רבים, גם ליישובי קרפטורוס³ היו כמה שמות בשפות שונות. לחלק מהיישובים היו שמות יהודיים מקובלים. התמקדנו בשימוש בשמות שניתנו בתקופה הצ'כוסלובקית והיו ידועים ככאלה.

Tjačiv. על היהודים מקובל השם טעטש), ראחובו (Rachovo, בהונגרית: Rahó, ובאוקראינית: Rachiv), יאסינה (Jasina, בהונגרית: Körösmező, באוקראינית: Jasynja) ולשורה נוספת של עיירות.

אתנוגרפיה

בתקופה ההונגרית חולק החבל לארבעה מחוזות (Megye, Comitat): אונג (Ungh), אוגוצ'ה (Ugocea), פֶּרְג (Bereg) ומרמרוש (Marmaros). מבחינת החיים היהודיים, ובמיוחד בתחום הדת, אפשר להוסיף גם את מחוז סאטמר (Szatmar) שמדרום-מזרח לאוגוצ'ה. במחוז ברג היה הריכוז היהודי הגדול ביותר, ואחריו – במרמרוש. אוכלוסייה יהודית מועטה יותר היתה במחוזות אוגוצ'ה וסאטמר.

מקדמת דנא היה החבל מאוכלס קבוצות אתניות מגוונות. מפקד-האוכלוסין שנעשה בצ'כוסלובקיה ב-1930 העלה, כי בחבל התגוררו 725,357 איש ואשה, מהם 446,916 רוסונים (63%), 109,472 הונגרים (15.4%), ו-91,255 יהודים (12.8%). שאר התושבים היו סלובקים, רומנים, צ'כים, גרמנים, פולנים וצוענים². עד עצם היום הזה מתנהל ויכוח על טיבה של האוכלוסייה הסלכית בחבל. האוקראינים טענו שתושבי החבל הם בני עמם וטענה זו שימשה גושפנקה רשמית עבור ברית-המועצות לאלץ את צ'כוסלובקיה בשלהי 1944 לוותר עליו ולהסכים להסתפחותו אל הרפובליקה הסובייטית האוקראינית.

אתנוגרפים, היסטוריונים ומיני לאומנים מבית ומחוץ (במיוחד בארצות-הכרית) טוענים, שהרוסינים (Russins, גם Russians, Ruthens) נחשבים ענף נפרד במשפחת העמים הסלכיים. הם מתפצלים בדתם ליוונים-קתולים, המקבלים על עצמם את סמכותו העליונה של הכס הקדוש בוותיקן; וליוונים-אורתודוקסים (או פרבוסלבים, Pravoslavs), הסרים למרותו של הפטריארך האקומני של קושטא. דווקא היוונים-אורתודוקסים נחלקו בינם ובין עצמם אם להגדיר את עצמם כאוקראינים או כרוסים לכל דבר, דהיינו: כשלוחה הדרומית ביותר של העם הרוסי הגדול. זאת ועוד: הם כונו כפי העם ה"רוסים" (Ruski, בהונגרית: Oroszok). הפיצול הדתי בקרב ההונגרים היה אף גדול מזה, אלא שלא היו לו השלכות לאומיות: רומים-קתולים, יוונים-קתולים, קלוויניסטים (או רפורמים בעגה המקומית) ולותרנים (או אבנגלים בעגה המקומית). הגרמנים היו ולותרנים והם גורשו לגרמניה בתום מלחמת-העולם השנייה. הרומנים היו ברובם יוונים-אורתודוקסים בדתם, ובחלקם הקטן – יוונים-קתולים או אוניאטים. בשטחה של קרפטורוס' נמצאים כפרים סלובקיים ותושביהם היו יוונים-קתולים. הצוענים (או בכינים Roma) הם בני דתות נוצריות שונות, לרוב יוונים-קתולים. בתקופת שלטונה של צ'כוסלובקיה מצאו צ'כים רבים את ביתם ופרנסתם בחבל. אומרים, שמאז הסיפוח לכרית-המועצות התיישבו בחבל רוסים רבים.

2 מגוצ'י, זהות לאומית, עמ' 13.

היהודים — גיאוגרפיה, דמוגרפיה ואתנוגרפיה

המתארים את קורותיה של יהדות קרפטורוס³ מרבים לציין, כי זו קבוצה חדשה שנוספה רק לאחרונה על משפחת הקבוצות האתניות-גיאוגרפיות של יהודי מזרח-אירופה. ניצנים ראשונים של התיישבות יהודית בחבל הופיעו במאה הי"ז (אף כי ישנם המוצאים עקבות כלשהם גם בתקופה מוקדמת יותר), וזרימה חזקה יותר שהסתמנה במאה הי"ח. רוב יהודי החבל חדרו לקרפטורוס⁴ במאה הי"ט, כשקביעת גבולות נוקשים בעקבות מלחמת-העולם הראשונה הפסיקה את הנהירה לאלתר. היהודים התפרסו בחבל משני כיוונים עיקריים: מצפון — מגליציה, שהיתה נתונה לשלטון אוסטרי; ומצפון-מזרח וממזרח — מאזור מזרח-גליציה, מפורוליה (Podolie), מבוקובינה (Bukovina) וממולדביה. חלק מאלה עשו בסופו של דבר הגירה כפולה — ראשית הגרו לבוקובינה או למולדביה ומשם עברו את שרשרת ההרים למחוז מרמרוש, השוכן בחלקם הדרום-מזרחי של הרי הקרפטים. החלק הצפוני והצפון-מערבי נושא את השם "ורחובינה" (Verchovina), שפירושו הארץ העליונה, הגבוהה, ההררית.

קורות יהודי אונג, ברג ואוגוצ'ה שזורים באלו של יהדות מזרח-סלובקיה. למעשה שתי הקבוצות, שנחצו בצורה מלאכותית על-ידי גבול פוליטי נוקשה, היו יחידה היסטורית-אתנית אחת.

קביעת גבולות פוליטיים ואורחות-חיים שונים גרמו להיווצרותה של יהדות מזרח-סלובקיה, שבמשך הזמן התמזגה עם זו שבמערב-סלובקיה. כך לאחר השואה החלה היהדות הסלובקית להיחשב לחטיבה הומוגנית, ולו לזמן קצר. יהדות סלובקיה נודעה גם בשם "יהדות עלית" (Oberland) ונמנו עמה יהודי מחוז אונג, ואילו יהדות שאר המתוזות נקראת "יהדות תחתית" (Unterland)³. במידה-מה הביטוי oberland קשור בהגדרה ההונגרית של סלובקיה וקרפטורוס⁴ — Felvidék, כלומר: הארץ העלית (Horniaky בסלובקית; Upper Hungary באנגלית) — כשהכוונה היא לכך שהחבל הפנוני הוא התחתון או הנמוך (Dolná Zem בסלובקית)⁴. בין יהדות מזרח-סלובקיה לזו של מערב קרפטורוס⁵ התקיימו קשרי משפחה וחברה הדוקים. דוגמא מאלפת לכך שימשו חסידי צאנו (היא Sanok הפולנית שבמערב-גליציה) וצאצאי שושלת האדמו"רים לבית הלברשטאם (Halberstamm), שהתגוררו בקהילות ששכנו משני עברי הגבול הפוליטי. כמו-כן העיר אוז'הורוד, הממוקמת קרוב לגבול הסלובקי, שימשה מרכז מסחרי לרוב חלקה של מזרח-סלובקיה. כך, למשל, יהודי פרשוב (Prešov בסלובקית, Eperjes בהונגרית, Priešiv ברוסינית) השתמשו בשירותיהם של

3 יש לציין שאין מיפוי חד-משמעי של קרפטורוס³, וסופרים שונים שייכו את יהודי החבל ל-Oberland או ל-Unterland.

4 לשם העניין כדאי להוסיף, שדרום-הונגריה, במיוחד החבל היוגוסלבי וויבודינה (Vojvodina), נקראת בהונגרית דאלווינק (Délvidék), כלומר: החבל הדרומי או החבל הרחוק.

הבנקים (היהודיים) כאוז'הורוד.⁵ בתקופת השלטון ההונגרי העיירה סובראנצה והכפרים הסמוכים לה השתייכו למחוז אונג, אך מאז 1918 הם סופחו לסלובקיה, פרט לתקופה קצרה במלחמת-העולם השנייה. מערבה יותר, העיר קושיצה (Kassa, Košice) בהונגריה, Kaschau בגרמנית) היתה מרכז אדמיניסטרטיבי של מזרח-סלובקיה וקרפטורוס'. העיירה צ'ופ (Csop, Čop) בהונגריה; טשאף כפי היהודים), צומת רכבות בגבול סלובקיה-קרפטורוס', שימשה מרכז תחבורתי ומקום מפגשים. מעניין הדבר, שניב מיוחד של שפת היידיש היה שגור בפייהם של יהודי מזרח-סלובקיה וקרפטורוס' (למצער בחלק המערבי). בניב זה, למשל, המילה "פין" משמעה מאין? מהיכן? ולכן יהודי האזור כונו ספק בחיבה ספק בלעג "פינאקים" (Fiňacy). כינוי אחר שהיה מורגל בפייהם של יהודי האזור הנידון ומזרח הונגריה התיכונה היה "ואסר-פולאקן" (Wasser-Polaken), כלומר: פולנים של מים. כינוי זה, פחות ידוע מ"פינאקים", נבע מהעובדה שיהודים ממערב-גליציה, אשר נדדו לכיוון דרום או דרום-מערב, נאלצו לחצות את אחד משני הנהרות שבגבול סלובקיה-פולין – הלוא הם פופראד (Poprad) ודונאיץ (Dunajec) שליד הכפר צ'ירץ (Čirč), שיהודיו, אגב, נמנו עם חסידי צאנו. מעבר זה הקנה ליהודים את הכינוי "יהודי המים של פולין" (או ליתר דיוק: יהודי פולין שחצו את הנהר).

כך נפרצו יהודי מערב-גליציה, רבים מהם חסידי צאנו, על-פני מערב קרפטורוס', מזרח-סלובקיה, מזרח-הונגריה ואולי גם טרנסילבניה ומחוז סאטמר. עד כה עסקנו בנהירתם של יהודי פולין (למעשה יהודי פולין ובוקובינה שהיו נתונות לשלטון אוסטרי) לעבר קרפטורוס', מאותם מקומות שהתנאים הגיאוגרפיים והטופוגרפיים אכן אפשרו זאת. ונשאלת השאלה: האם רק יהודי האזורים הסמוכים לגבול קרפטורוס' חצו אותו? לגבי הגבול הדרום-מזרחי צוין כבר, שיהודי בוקובינה ומולדביה עקרו לחבל בעיקר במאה הי"ט. בגבול המערבי והדרום-מערבי המציאות היתה שונה. כאן, במישור הפנוני, ישבו הונגרים, וצפונה יותר השתרע אזור מזרח-סלובקיה. אשר למישור הפנוני, יש לזכור שבמשך 150 שנה הוא נשלט על-ידי התורכים, ועימותים צבאיים תכופים ערערו את היציבות הפוליטית בו. זוהי הסיבה שמאזור זה יציאת היהודים לכיוון קרפטורוס' היתה מועטה ביותר. לעומת זאת, חלקן הדרומי של המישור הפנוני היה פתוח, ויהודי הבלקן, ממוצא ספרדי מן-הסתם, היו חופשיים לחדור לתוכו ורכים מהם התיישבו בערים בודה (Ofen, Buda) ואסטרגום (Esztergom). גם כאשר העות'מנים מוגרו, נקלטו מהגרים יהודים במרכז-הונגריה רק זמן רב לאחר-מכן. יהודי גרמניה, בורגנלנד והגדה המערבית של הנהר דנובה שהתיישבו במישור הפנוני, בדרום-סלובקיה, וכמובן בעיר העתידה להיקרא בודפשט, כמעט שלא הגיעו לאזור, או הגיעו רק טיפין-טיפין, עד אוגוצ'ה, דרום-אונג ודרום-ברג. גם התיישבותם של יהודי בוהמיה-מורביה במחוזות אונג וברג היתה זעומה. הללו

5 ראו "בעלי מניות ב-Unghegyei takarpenzta" (קופת-מלווה של מחוז אונג), הארכיון ההונגרי הממלכתי (להלן: אה"מ), תיק מס' 835, רשימה מ-9.3.1864.

נהרו בהמוניהם למערב סלובקיה, אך לא למרכז; שכן חבל-ארץ זה היה עשיר במרבצי מתכות יקרות, עפרות-ברזל ופחם, וכמה ערים בתחומו היו נתונות לשלטון המיעוט הגרמני. הגרמנים עצמם הוזמנו להתיישב במקום על-ידי מלכי הונגריה כדי לפתח את אוצרות-הטבע ולשם כך הוענקו לעריהם פריבילגיות שונות. בין הפריבילגיות הללו היתה הסמכות למנוע התיישבות יהודית בתוך העיר וסביב לה, כך שאזורי האורלנד (Hauerland, כלומר: חבל המכרות) וספיש (Zips, Spiš) בגרמנית, Szepes (בהונגרית) יצרו מובלעת נקייה מיהודים. רק לאחר ההסדר ההונגרי-אוסטרי ב-1867 בוטלו החוקים והתקנות שהפלו לרעה את המהגרים והמתיישבים היהודים. אף כי היסוד היהודי-צ'כי נע מזרחה, במיוחד לאורך הגבול ההונגרי, האזור היה כבר תפוס בידי יהודים מגליציה, שהגיעו עד קושיצה. רוב חברי הקהילה היהודית החשובה בשאטוראליה אויהאי (Satoralja Ujhely), למשל, בצפון-מזרח המישור הפנוני, היו מהגרים מהצפון ומהמזרח. לחסימה זו היתה משמעות תרבותית.

ההשכלה היהודית הזרמים שונים באינטליגנציה ובעולם המחשבה הדתית הגיעו למערב-סלובקיה — אם באמצעות יהודי בוהמיה ומורביה, אם דרך וינה או בורגנלנד — אך הם לא הצליחו לחדור ליהדות מזרח-סלובקיה ולקרפטרורוס'. לקרפטרורוס' עצמה היה קשר מוגבל עם גליציה דרך הרי הקרפטים. מירב ההשפעה המפרה שהגיעה משם היתה בתחום החסידות, אך עיקר הזרמים האינטלקטואליים היהודיים עקפו את החבל. הדבר השתנה לקראת סוף המאה הי"ט עם גבור חזירתם של זרמים חילוניים, לא בהכרח יהודיים. היהודים ששבו מלימודיהם בבתי-האולפנה בכודפשט ובווינה כשבידם תואר אקדמי, הביאו אתם גם רעיונות חדשים בתחום היהדות. בין הציונים הראשונים בקרפטרורוס' בלט מספר הסטודנטים ונושאי תואר אקדמי, אם כי רבים מהרופאים ומעורכי-הדין הפכו דווקא לחלוצי ההתבוללות ההונגרית החילונית.

התנועה הציונית היתה בבחינת משל: למרות מספרם הרב של בעלי תודעה לאומית-אתנית יהודית, התנועה הציונית לא הייתה שורשים בקרפטרורוס' עד לתום מלחמת-העולם הראשונה, בניגוד למזרח-סלובקיה. העיר קושיצה היתה אחד המרכזים הציוניים בממלכה ההונגרית, ומשכילים יהודים מבארדיוב (Bardejov) השתתפו בקונגרס הציוני הראשון. תופעה מעניינת, חריגה במקצת, התגלתה דווקא בעולם המחשבה הרבנית. הרבנים משושלת שרייבר-סופר, שעמדו בראש ישיבת פרסבורג, שיגרו אחדים מתלמידיהם המצטיינים לשמש בקודש בקהילות האורתודוקסיות של קרפטרורוס', למרות ההשפעה הניכרת שנודעה לחסידות שם. הרבנים הללו, מהבולטים בתחום ההלכה והמחשבה הרבנית בהונגריה, העמיקו את השמרנות בחבל והפכו למנהיגי האורתודקסיה ההונגרית. רק התגברותו והתחדדותו של המאבק בין היהדות ה"אשכנזית" לזו החסידיית הציב על שידור-מערכות מחשבתית כלשהו. אבל יהדות קרפטרורוס' נותרה מבצר השמרנות היהודית ואף שימשה חיל חלוץ של המחשבה והמעש האנטי-ציוניים והאנטי-מודרניסטיים בעולם היהודי במזרח-אירופה.⁶ בואם

6 רביצקי, הקץ המגולה, עמ' 63.

של רבנים בוגרי ישיבת פרסבורג לחבל לא שינה אפוא דבר, ואולי אף חיזק את השמרנות. מנגד, יש לציין שפתיחת נתיבות לרעיונות מודרניים שטיפחה יהדות צ'כיה הפכה את קרפטורוס' לאחר זמן לאחד ממבצרי הציונות על כל זרמיה באותם זמנים. בסיכום יש לומר, ששערי ההגירה שנפתחו לקרפטורוס' מכל עבריה, אם רב אם מעט, ציינו את כיוון ההתפתחות המחשבתית בחבל.

השלטונות ההונגריים בקרפטורוס' ותושבי הונגריה, לרבות היהודים, הסתייגו מיהודי גליציה שהציפו את ארצם בטענה שהללו מסבים נזק מוסרי, כלכלי, תרבותי וחברתי. ולא עוד אלא שבהונגריה תיעבו את יהודי גליציה ממש כשם שהגרמנים שנאו את ה"אוסטיוודן" (Ostjuden). הגישה הרווחת היתה, שיהודי הונגריה הוותיקים הם פטריוטים נאמנים שעברו תהליך הסתגלות, וההונגרים הלא־יהודים אף ביטאו תקווה שיהודי המקום מכירים בצורך של "תיקון דרכיהם ודתם", כלומר: שהם צועדים לקראת התכוללות חברתית ונטישת עקרונות הדת היהודית. הדברים הללו אמורים הן לגבי המאה התשע־עשרה הן לגבי המאה העשרים, שכן אליבא דההונגרים, הזרם החדש של יהודי המזרח, הנטול אותם ערכים ולקחים שאימצו לעצמם הדורות הקודמים, סיכן את ערכי התרבות, התורה והכלכלה של הארץ. יתירה מזו: ההונגרים, שהיו חרדים להישרדותם הלאומית־אתנית (בהיותם נטע זר, מונגולי, בים הסלבי הסוגר עליהם), ראו בהתיישבות היהודית בקרבם משום סיכון קיומי לאומתם. אם הם הצליחו להביא לידי התכוללות את היהודים הוותיקים יוצאי הארצות דוברות הצ'כית, הרי יהיה קשה לעולל זאת ליהודי גליציה השונים כל־כך מכל הידוע עד כה. יהודי הונגריה חששו אפוא שיהודי המזרח יפגעו בהישיגיהם שהשיגו כדי־עמל, יסכנו את מעמדם המשפטי ויבאישו את ריחם בעיני שכניהם הלא־יהודים. הווה אומר: ההסתייגות מיהודי המזרח שנהרו להונגריה־רבתי היתה חזקה לא פחות בקרב היהודים מאשר בקרב הגויים. על כך יש להוסיף שהנאציזוּנְלִיזְם ההונגרי שאף לשפר את מעמדו בארצו, להגדיל את מספר התושבים ההונגרים ולמזער את הסכנות הפנימיות, כפי שהוא ראה אותן, על־ידי מדיאריזציה של הקבוצות האתניות הלא־הונגריות – הסלבים, הגרמנים, הרומנים ובראש־וּבְרָאשׁוֹנָה היהודים. נראה היה, ובמידה לא־מבוטלת של צדק, שאת היהודים, משוללי טריטוריה ושורש לאומי מובהק, יהיה קל ביותר לכולל. הנחה זו התאמתה, ויהודים שאפו ביוזמתם לעבור תהליך של מדיאריזציה, אימצו לעצמם את השפה ההונגרית וכיקשו ליהפך "הונגרים בני דת משה". יתירה מזו: בחבלים אחדים היהודים המירו את דתם בהמוניהם ובכך יצרו לעצמם דימוי של גיס חמישי – אם להשתמש בביטוי לקוח מתקופה מאוחרת יותר – שפעל לטובת ההונגרים בקרב האומות הלא־הונגריות. לעומת זאת, יהודי גליציה, שזה מקרוב באו להונגריה, סיכנו את תהליך המדיאריזציה, למגינת־לְבָם של הלאומנים ההונגרים והיהודים בני הארץ. מן הראוי להוסיף כאן, שאנטישמיות ושנאת יהודים היו מקובלות בקרב ההמון ההונגרי והמיעוטים הלאומיים. העלית החברתית ההונגרית, שראתה את היתרון הלאומי במדיאריזציה של היהודים, נקטה

עמדה דו-ערכית. אמנם, המנהיגים ההונגרים השמרנים והליברלים — כמו אישטוואן סֶצֶ'ני (Széchenyi) ולאיוש קושוט (Kossuth) — העבירו מלות ביקורת וגינוי על היהודים והיססו לקדם את ענייניהם, אך עם זאת לא התעלמו מהיתרון הלאומי שבמדיאריזציה של היהודים והיו נכונים לשלם את מלוא המחיר תמורת זאת.

בסיכום דיון זה יש לציין, שיהודי קרפטורוס⁷, בהיותם כה שונים באורחות-חייהם, במנהגייהם ובשפתם, לא היו אהודים על הציבור ההונגרי, ובכללם היהודים. כזה היה המצב לפני מלחמת-העולם הראשונה, והוא רק החמיר לאחריה.

כדי להיטיב להכיר את יהדות קרפטורוס⁸ עלינו להיעזר בנתונים סטטיסטיים ודמוגרפיים.⁷ בתחילת המאה העשרים פרסם משרד-החינוך-והדתות ההונגרי מחקר בדבר ההתפלגות האתנית-לאומית בארצו.⁸ אמנם, המחקר לא היה נקי ממניעים לאומניים ומהרצון להסוות ולהצדיק מדיאריזציה של הקבוצות האתניות הלא-הונגריות, אך הוא הציג תיאור נאמן למדי של התפרסות היהודים בקרפטורוס⁹ בסוף המאה הי"ט, חרף היעדר האחידות בו והנתונים הלוקים בחסר שנעזר בהם. המחקר בחר שלוש קטיגוריות למיון: לאום, דת ושפה. אם שתי האחרונות התאימו בהחלט להתיישבות היהודית, הרי הראשונה — זו של הלאום — לא היתה ישימה לגביה. בימינו החוקרים, הגם שהם מתכחשים ללאומיות זו או אחרת, הם מודים בקיומן של קבוצות אתניות, כלומר: קבוצות אנשים שלהן סימני זיהוי ואפיונים משותפים בתחומים שונים. כאמור, יהודי קרפטורוס¹⁰ היו בהחלט קבוצה אתנית נפרדת, בעלת שפה ודת משלה, אורחות-חיים מיוחדים, היסטוריה ומבנה כלכלי ייחודיים. על זה גם אפשר להוסיף את המרכיב של הופעה חיצונית דומה בין הגברים, ואפילו בין הנשים. ואכן, ברפובליקה הצ'כוסלובקית היהודים הוכרו כלאומיות נפרדת, אך במדינה ההונגרית, כאמור, הם היו יעד ראשוני למדיאריזציה.

אף-על-פי-כן המחקר סוקר את מקומות התיישבותם הספציפיים של היהודים, את הלאומים ואת הדתות שבקרבם הם ישבו ואת משקלם הכמותי במקומות מושבם. יש לציין שלא מחבר הסקר ולא הפוקד מטעם מרשם-האוכלוסין ההונגרי לא הכירו בייחודיותה של שפת היידיש. בעיניהם, היהודים נחשבו לדוברי גרמנית או שפה אחרת (הונגרית, רוסינית, רומנית). הטמעת היידיש בתחום ההגדרה של הגרמנית הכבידה על זיהוי מקום מושבם של היהודים ומשקלם הכמותי ביישוב זה או אחר. בקרפטורוס¹¹ חי מיעוט גרמני (שכיניו הפופולרי היה שוובים [Schwabens]), שדיבר בניב הדרום-גרמני. אם מחבר המחקר לא הבחין בין דוברי היידיש לדוברי הגרמנית נבצר מאתנו להבחין במדויק בין היהודים לאחרים, בעיקר באותם אזורים שבהם התיישבות הגרמנית היתה צפופה יותר, כמו בסביבות העיר מוקצ'בו ובכפרי מרמרוש שבדרום-מזרח וכן

7 מן הדין להזכיר, ששמעון ריינהרץ פרסם שורה של לוחות סטטיסטיים של יהדות קרפטורוס¹² במאמרו "פרקי היסטוריה", אנציקלופדיה של גלויות, קרפטורוס, עמ' 117-126.

8 ראו באלוג, הלאומים בהונגריה.

בצפון-מזרח החבל. במחוז אונג מנה המחבר 210 יישובים לפי חלוקה זו: 85 רוסיניים (כלומר: "רוסיים" [Oroszok]), 75 סלובקיים ו-50 הונגריים. בין כל אלה התיישבו היהודים בכ-70 כפרים. הם הגיעו לשם מגליציה והתגוררו במיוחד בחלקו המערבי של המחוז.⁹ המחבר מדגיש, כי היהודים דוברי ההונגרית הגדירו את עצמם כהונגרים, באזור דוברי הסלובקית – כסלובקים, ובכפרי הרוסינים – ככאלה. בכל-זאת רובם העידו על עצמם שהם דוברי גרמנית (רוצה לומר: יידיש).¹⁰ הם גילו נכונות להתגורר ליד קתולים, רומים ויוונים כאחד, בקרב לותרנים ובשכנות לקלוויניסטים.

במחוז ברג נמצאו בני המיעוט היהודי בכל כפר, בלא קשר ללאומיותם או לדתם של התושבים. במחוז זה שכנה העיר מוקצ'בו שרוב תושביה היו יהודים.¹¹ באזור התיישבו גרמנים (שוובים) רבים ולא קל היה להבדיל בינם ובין היהודים, "דוברי הגרמנית", שהתגוררו בכפרים שתושביהם היו הונגרים. אך המחבר מוסיף, שעמק לטוריצה, שבו שכנה מוקצ'בו, היה מהנתיבות הראשיות להגירת היהודים. רבים מהם תקעו יתד בסמוך לו והמשיכו לדבר יידיש כשרק מעטים ביניהם הגדירו את עצמם כהונגרים או כרוסינים. אמנם, בעיני היהודים דתם ולאומיותם של תושבי הכפרים שבהם התיישבו לא היו חשובות, אך מתקבל הרושם שהם נמנעו מלהתגורר בכפרים גרמניים מובהקים.

במחוז אוגוצ'ה התגוררו גם רומנים בצד הרוסינים וההונגרים, ובכפרים אחרים רובם המכריע של התושבים היו יהודים. דוגמא לכך היתה וילוק (Vylak, בהונגרית Tisza-Újlak)¹² – כפר של חקלאים יהודים בגבול הונגריה-קרפטורוס' – וכן עיירת המחוז סולוש. בכפרי החבל שבהם חיו דוברי הונגרית אימצו היהודים לעצמם את השפה הזאת, אך גם אלו שהתיישבו בכפרים הרומניים והרוסיניים העדיפו את ההונגרית, שהיתה דומיננטית באזור. המחקר גם מצביע על כך, שהיהודים בכפרים לא סבלו מאפליה דתית.

במחוז מרמרוש היה הגוון הלאומי רב ביותר: רוסינים, הונגרים, רומנים וגרמנים. גם כאן מחבר הסקר לא הבחין בין גרמנית ליידיש וקשה לקבוע אם דוברי הגרמנית היו השוובים או היהודים. רק השימוש במאפיינים הדתיים מבהיר את התמונה ונראה כי התושבים שהוגדרו כדוברי גרמנית, שלמעשה היו יהודים, נמצאו בכפרים יותר מאשר השוובים. המחבר הביא את העיירה קאראצ'ונפאלבה (Karácsonyfalva, ברוסינית Kračunovo, ברומנית Crăciunești) כדוגמא ליישוב שיוכל שנים קודם-לכן היה עדיין רוסיני ברובו, אך מאז החלו היהודים לנהור אליו הוא נהיה "גרמני".¹³ רוב תושבי העיר מרמרוש-סיגט היו יהודים דוברי הונגרית,¹⁴ ואילו בכ-25 כפרים הם היו

9 שם, עמ' 593.

10 שם, עמ' 599.

11 שם, שם.

12 שם, עמ' 608.

13 שם, עמ' 613, 620.

14 שם, עמ' 613.

מיעוט לא־מבוטל. המחבר גם הביע את הסברה, כי כאשר היהודים יאמצו לעצמם את השפה ההונגרית, ייווצרו הרבה כיסים הונגריים במחוז.¹⁵ ככלות הכול היו היהודים מיעוט לשוני־גרמני" ב־93 יישובים — מהם 63 רוסיניים והשאר רומניים.¹⁶ אנו מוצאים אותם יושבים גם בצד השווייץ — עובדה שהקשתה, כאמור, על זיהוים כיהודים. הם אף אימצו לעצמם את השפה של רוב התושבים, אם כי הרושם הוא שהם העדיפו, כאמור, את ההונגרית. הדבר מצא את ביטויו המובהק בסיגט, שבה הנטייה למדיאריזציה של היהודים היתה חזקה יותר. השפעת החסידות בעיר היתה דומיננטית ולפחות שתי חצרות של אדמו"רים נאבקו בה על ההגמוניה. החסידים עצמם המשיכו לשוחח בידיש בבתיהם פנימה, אך במקום היתה גם קהילה ניאולוגית שהשפעתה היתה מרובה והיא הטיפה בלהט למען הנהגת המדיאריזציה.

למרות העובדה שרוב יהודי החבל התגוררו בכפרים ובעיירות קטנות, הם נחשבו יסוד עירוני מובהק. במוקצ'בו, בסיגט, בסבליוש ובסלטינה (Slatina) היהודים היו עד השואה רוב האוכלוסייה בכל אחת מהן; ואילו בברהובו, באוז'הורוד ובחוסט הם היו מיעוט לא־מבוטל.

כבר הזכרנו, כי הסתמנו שני כיווני הגירה עיקריים — אחד, לאורך עמק לטוריצה; והאחר, במעבר ההרים של מחוז מרמרוש, מן־הסתם לאורך שני פלגי הנהר טיסה (על זה נוסף את מעבר ההרים לופקוב [Lupkov] מעל היישוב צ'ירץ' בסלובקיה). נתיב נהר הטיסה שימש בעיקר את יוצאי בוקובינה ומזרח־גליציה.

היישוב יאסינה על גבול גליציה היה נקודת־מעבר חשובה בין פולין להונגריה. ואכן, בשנת 1941 הובלו דרכו היהודים שגורשו על־ידי ההונגרים לגליציה. לאורך הנהר טיסה היו ריכוזים יהודיים גדולים ביאסינה, בברהובו, בסיגט, בסולוטבינו (Solotvino), בטצ'ובו, בחוסט, בסבליוש ועד לוילוק שעל הגבול. כמלים אחרות: ההגירה היהודית התנהלה מטבע הדברים בנתיבות שהיו בהן תנאים טופוגרפיים נוחים, בעיקר בצד נהרות ובמישורים (ראו טבלה 1).

הנתונים של השנים 1840, 1880 ו־1910 המצוינים בטבלה 1 הם מהתקופה האוסטרית־הונגרית.¹⁷ הסטטיסטיקאי ההונגרי קבע את נתונו על־פי שפת הדיבור שעליה הצהירו המתפקדים. לפיכך הנתונים הללו אינם מסבירים את הלאומיות ועלינו להסתפק אפוא בנתון הדת, שלאחר הכול הוא החשוב ביותר בנסיבות הקיימות. גם הנתונים של שנת 1941 נאספו על־ידי הסטטיסטיקאי ההונגרי, אך בשנה ההיא הוא הסתמך גם על הצהרות המתפקדים בדבר לאומיותם.

15 שם, עמ' 613, 620.

16 שם, עמ' 620.

17 "Statistiken über Juden in Karpathorusland", YIVO Scientific Institute, Vilno 1932, pp. 20–25 (פורסם בבני ברית, פראג).

טבלה 1

אוכלוסיית היהודים בקרפטורוס' לפי שנים

שנה	סה"כ יהודים
1840	21,641
1880	83,076
1910	135,161
1921	93,008
1930	102,542
1938	65,278
1941	162,065

רוב היהודים המשיכו במסורת של צ'כוסלובקיה והצהירו על לאומיותם היהודית, הגם שהדבר לא היה לרוחם של השלטונות. במפקד זה נספרו 104,642 יהודים שהכריזו כי הם דוברי יידיש. יש לזכור שבשנת 1941 כבר מדובר על קרפטורוס' הגדולה, שכללה את כל השטחים שסופחו להונגריה מאז 1938, מבחינת היקפם של שטחי החבל נתוני השנים 1910 ו-1941 דומים. אכן, המספרים גדולים יותר בהשוואה לשנים האחרות וגדלו עוד עם הריבוי הטבעי במשך הזמן. המדינה הצ'כוסלובקית, שאימצה רעיונות ליברליים, אפשרה ליהודים להתפקד כבני העם היהודי (כשם שהתירו לצוענים להצהיר על עצמם ככאלה) ורובם אכן עשו זאת. באשר לנתוני שנת 1938, המחבר חישב למעשה את מספרם הכולל של היהודים שנותרו בקרפטורוס' האוטונומית;¹⁸ ואילו היהודים שהתגוררו בשטח שהונגריה סיפחה באותה שנה לא נכללו בספירה, מה גם שבאותה שנה לא נעשה מפקד אוכלוסין, והמחבר השתמש ככל הנראה בנתונים שסיפקו המחוזות.

לפי הנתונים של המפקד שנעשה על-ידי השלטונות הצ'כוסלובקיים בשנת 1921, התגוררו בקרפטורוס' 93,008 יהודים שהצהירו על דתם היהודית.¹⁹ בשנת 1930 נמנו 102,542 יהודים על-פי דתם, מאלה 95,005 על-פי לאומיותם, 3,870 על-פי לאומיותם ההונגרית, 708 על-פי לאומיותם הרוסינית, 80 על-פי לאומיותם הצ'כוסלובקית, 130

18 Arnold Hahn, "Eine interessante Statistik — Nationalitätbekenntnis den Juden in der C.S.R.," *Jüdische Revue*, Oktober 1936, p. 45
 19 Koezponti Sztatisztikai Hivatal, *A Zsido nepesseg szama telepuelesenkent (1840–1941)*, Budapest 1993

על-פי לאומיותם הגרמנית ו-18 שהצהירו על לאומיות אחרת.²⁰ המהפכה הגדולה בהוויה היהודית התבטאה באפשרות זו של הצהרה על לאומיות יהודית. גם היהדות החסידית, האדוקה והאנטי-ציונית, בחרה באופציה זו ושמרה עליה אפילו בתקופת הכיבוש ההונגרי.

רובו המכריע של הציבור היהודי ויתר בקלות על הזהות ההונגרית שאימץ לעצמו בעשורים האחרונים של השלטון ההונגרי בחבל. יתירה מזו: יהודים התעקשו להצהיר על לאומיותם היהודית גם בהיותם נתיני השלטון ההונגרי הערין. תחת אותו שלטון הצהיר רוב הציבור כי שפתו היא היידיש ולא שש' לחדש את הברית עם השפה ההונגרית. השנתון *Jüdische Jahrbuch*, שיצא לאור בפראג, ביצע בשנת 1920, באמצעות שאלונים, מפקד של כל הקהילות היהודיות במדינה הצי'קוסלובקית. רק חלק קטן מקהילות קרפטורוס' השיבו לשאלות וגם אלה שלחו ברובן נתונים חלקיים בלבד. תוצאות המשאל התפרסמו בשנת 1921. בטבלה 2 להלן מופיעות התשובות של אותן קהילות שמסרו יותר מהפרטים המבוקשים — תשובות המאפשרות ללמוד משהו על המבנה שלהן.

טבלה 2 לוקה בחסר וישנם בה אי-דיוקים רבים. כן אנו למדים שלכל קהילה היה בית-כנסת משלה ולעתים יותר מאחד. למכיני הדו"ח לא היה ברור אם הרב נחשב לעובד הקהילה. הרשימות מונות לרוב את האגודות השונות שפעלו ליד הקהילה. בסך-הכול דווח על קיומן של 31 קהילות — 30 חרדיות ואחת ניאולוגית (באוד'הורוד). מתוך 31 הקהילות שתיים נחשבו לאחר-מכן סלובקיות. בולטת לעין התלכטותן של חלק מהקהילות לקבוע את השפה שהיתה מקובלת על חבריהן. בשנת 1944 גורשו יהודי החבל למחנות-ההשמדה. הגירוש נתלווה בהכנת רשימות שונות, שבחלקן מצויות בידנו. הרשימה הקובעת היתה זו של המגורשים שכללה לרוב את שמותיהם לפי יישובים, משפחות וכתובות. צוינו בה גיל המגורשים, שמות הנשים לפני נישואיהן ושמות האמהות. לעתים סיפקו הרשימות מידע נוסף כמו מצב משפחתי, גברים מגויסים, נעדרים וקרבת משפחה (כשזו כוללת גיסים, דודים וכדו'). כן מלמדות הרשימות על בני המשפחות שמתו ונשבו כמשך שירותם הצבאי בתקופת השואה. יש להדגיש, כי אין אחידות מוחלטת בפרטים שנמסרו ברשימות וגדולה בהן אי-הבהירות. למרות הליקויים האלה, הרשימות מספקות מגוון של מידע דמוגרפי המצפה לעיבוד ולניתוח. אפשר לגזור מהרשימות נתונים דמוגרפיים נאמנים על גודלן של המשפחות בקרפטורוס' ומקור הכנסותיהן, מבנה המשפחה הגרעינית והמורחבת ומבנה המשפחה לדורותיה. הרשימה מגלה גם פרטים מעניינים של שיטת הנישואין בתוך המשפחה. אפשר ללמוד ממנה על שמות פרטיים ושמות משפחה שהיו אופייניים למקום. בנתונים המובאים להלן הסתפקנו בעיבוד ידני ובניתוח ראשוני בלבד. הנתונים המוגשים להלן הם מקומיים ונקודתיים ואינם מייצגים את הכלל.

Joseph S. Rouček, "Czechoslovakia and her Minorities", in: Robert J. Kerner (ed.), 20 *Czechoslovakia*, Berkley and Los Angeles 1949, p. 187

קרפטורוס' – התבל ותושביו

טבלה 2

מבנה הקהילות בקרפטורוס'

שם הקהילה	מספר נפשות	בעלי זכות בחירה	מספר משלמי מסים	שפה רשמית	בית קהילה	בית-ספר	בית-כנסת	בית-עלמין	עובדי קהילה
ברהובו	5,000	720	720		יש	יש	6	יש	16
באטיו	155	32	37	יידיש		יש	יש	יש	3
בילקה	1,800	200		גרמנית יידיש	יש	יש	יש	יש	
בושטינה	1,300	350					3	יש	
צ'ופ	400		70				יש	יש	
חוסט	3,400		286				יש	יש	
יאסינה	3,000		467				יש	יש	
קרצ'קה	500	11	90	יידיש			1	יש	2
מזוקווי	4,000		70		יש	יש	יש		
מוקצ'בו	16,000		1,904		יש	יש	יש	יש	6 רבנים
ניז'נה ורצ'קי	900	100	70	יידיש			3	יש	3
ראחובו	1,400	350		יידיש			2	יש	3
סרדנה	2,590	91	85	הונגרית גרמנית	יש	יש	יש	יש	7
סבליוש	3,500	300	300	יידיש		יש	4	יש	8
סווליבה	5,000	180			יש		2	יש	5
טרנובה	3,500	300	300	יידיש	יש		4	יש	8
אוז'הורוד החרדית*	8,000	750	750	הונגרית, גרמנית, אוקראינית	יש	9	יש	יש	34
לקה בד'זנה	3,500	800	800			יש	3	יש	4

* באוז'הורוד היתה גם קהילה ניאולוגית

סוג אחר של רשימות סוקר את מצב רכושם של המגורשים, ובמיוחד הנדל"ן – שטחי הקרקעות שהיו ברשות היהודים וסוגיהן, שיטות עיבוד הקרקע החקלאית, שמות החוכרים (אם אכן היו כאלה) ושמות האנשים שלידיהם הועבר הרכוש הגזול. רשימות אחדות מפרטות את גודל הבתים והדירות שהיו בידי היהודים ואת טיב הבנייה שלהם. מהרשימות אפשר ללמוד על מצבם הכלכלי של היהודים שהתפרנסו מחקלאות (או נעזרו בעבודה חקלאית לפרנסתם). מאחר שחלקות האדמה ניתנו במשך הזמן לחוכרים, גויים ויהודים כאחד, הרי אלה היו מקור פרנסה לא־מבוטל. הימצאותן של רפתות בחצרות מלמדת על גידול בקר, ושפע של חלקות נטועות עצי פרי מעיד על גידול פירות למכירה. האדמות כללו שטחי פלחה, ירקות ושחת למרעה, אך כמעט שלא דווח על כרמים. גודלן של אי־אלה חלקות ומקומן מורים שהן שימשו גינות־עזר ליד הבית. הרשימות נוצלו באופן נקודתי בלבד ובמיוחד חסרים הסיכומים על החזקת הקרקע, סוגי הקרקע ומיפוי מדויק של סוגי הפרנסה בענף החקלאות. אין אנו יודעים על הימצאותם של סוסים במשק, הגם שקשה להניח כי עיבוד האדמה נעשה בלי סוסים או שוורים. כאמור, הנתונים המובאים הם בגדר הערכה כללית בלבד, וניתוח יותר מעמיק מחכה לכלכלן ולדמוגרף המצוידים בכלים המתאימים. זאת ועוד: רשימות בתייהם של היהודים מאפשרות ללמוד על צפיפות היושבים בהם, גודל הדירות והבתים והיקף הבעלות עליהם. כן מלמדות הרשימות על איכות בנייה, על חומרים שמהם נבנו בתי היהודים ועל ההתאמה בין גודל הדירה לחומרי הבנייה. אפשר לסכם ולומר, שעל־אף כל הליקויים ואי־הדיוק, ההטעיה האידיאולוגית והטכנית והתאוה לרכוש יהודי, שהדריכה בוודאי את מרכיבי הרשימות – יש בחומר זה כדי ללמדנו רבות על פרנסות היהודים, רכושם ואורחות־חיהם.

הרשימות על חידוש רשיונותיהם של היהודים בשנים 1939–1940 מספקות תמונה נאמנה של התפלגות יהודי הערים לפי משלח־ידם. מסתבר שלא היה ענף שהיהודים לא חדרו לתוכו, ובמקצועות רבים, בעיקר בתחום עבודת־כפיים ומלאכת־מחשבת, הם נהנו ממונופול. על־אף שהיהודים תוארו לעתים כשולטים בחיי המסחר, הרשימות מעידות שהם גילו יוזמה ולא התרכזו בענפים ספורדיים. דהיינו: אם היהודים אכן השתלטו על חיי המסחר, לא היה זה תוצאה של מונופול־יזציה כי אם פרי יוזמה וחיפוש מתמיד אחר ענפים כדאיים הנחוצים לשוק ולצרכן, שמידת התחרות בגינם היתה מועטה (כפי שנראה להלן, כאשר השתלטו ההונגרים ואחרים על עסקי היהודים בשנים 1939–1944, הם תרו במיוחד אחר אותם ענפים שבהם הרווחים נחשבו גבוהים, בלא צורך במיומנות ובהתמחות מוקדמת). הרשימות גם מצביעות על הצטרפות רבת־היקף של שוליות יהודים למעגל הייצור והמסחר.

מן הדין להדגיש, כי הרשימות השונות שבידנו²¹ אינן משקפות את מצבו הפרטי של כל יישוב או אפילו כל אזור בקרפטי־רוס'. יתירה מזו: אין בידנו רשימות המגורשים מהערים הגדולות, לרבות מוקצ'בו ואוז'הורוד. לכן הנתונים המובאים להלן הם דוגמאות

21 הרשימות נמצאות בארכיון המרכז לחקר התפוצות, אוניברסיטת תל־אביב (לא ממוספר).

קרפטורוס' – החבל ותושביו

מגוונות של יישובים שונים זה מזה בגודלם ובמיקומם. בסופו של דבר – כך אנו סבורים – על-אף הנתונים הלוקים בחסר, הם מאפשרים התרשמות כללית על חיי המשפחה והכלכלה של יהודי קרפטורוס'.

מקצת הנתונים מהתקופה ההונגרית – כפי שהם מוצגים בטבלה 3 – מלמדים על מצבם הכלכלי של היהודים בהשוואה לשאר האוכלוסייה. הקושי העיקרי נובע מכך שהם בנויים על-פי שמות משפחה. אמנם, היתה הקפדה להכליל רק שמות יהודיים מובהקים, אלא שאין לסמוך על הנתונים בלא עוררין.

טבלה 3

התפלגות משלמי המסים (לשנה) על-פי מחוזות בקרפטורוס'²²
(בלי סוגריים – יהודים; עם סוגריים – לא-יהודים)

שם המחוז	שנה	יותר מ-400 פורינט	200–400 פורינט	פחות מ-200 פורינט
אונג	1891	4 (24)	15 (64)	34 (73)
אוגוצ'ה	1892	2 (12)	3 (32)	9 (24)
ברג	1892	4 (24)	15 (64)	34 (73)
מרמרוש	1892	11 (19)	43 (88)	47 (114)
מרמרוש	1893	16 (28)	33 (78)	44 (113)
אוגוצ'ה	1893	2 (19)	10 (30)	6 (19)
אונג	1893	19 (43)	16 (29)	28 (68)
ברג	1893	1 (31)	24 (59)	36 (70)
ברג	1894	7 (37)	30 (72)	22 (59)
אונג	1894	20 (45)	23 (61)	6 (25)
מרמרוש	1894	20 (25)	30 (62)	52 (123)
אוגוצ'ה	1894	2 (16)	5 (34)	3 (34)
ברג	1895	10 (37)	25 (68)	20 (160)

²² אה"מ, שנת 1891 – החישובים נעשו על-פי תיק K150-1892-III-12-33091; שנת 1892 – החישובים נעשו על-פי תיק K150-1892-III-12-33092; שנת 1893 – החישובים נעשו על-פי תיק K150-1893-I-12-15 – החישובים נעשו על-פי תיקים K150-1894-II-12-233(110826) ו-K150-1894-II-12-2982(11444) – שנת 1895 – החישובים נעשו על-פי תיק K150-1894-II-12-323(93097).

לפי טבלה 3, הגבול העליון של תשלומי המסים היה 400 פורינטים, אך הרשימות כוללות גם משלמי מסים בסכומים של אלפי פורינטים. משלמי הסכומים הגבוהים היו בני האצולה הגבוהה ובעלי האחוזות הגדולות. הסכום המרבי הממוצע היה כאלף פורינטים, והמינימלי הממוצע — כמאה פורינטים. אלו ששילמו פחות ממאה פורינטים לא נכללו ברשימה. והרי נתונים אחדים שנרשמו במחוזות שונים בשנת 1893: בקבוצת היהודים משלמי המסים הגבוהים במחוז מרמרוש נכללו שלושה תעשיינים, שבע סוחרי עצים, שלושה יזמים וארבעה סוחרים. בקבוצת הביניים היו עשרה סוחרים, שבע סוחרי עצים, שלושה חוכרים, שישה יזמים, שני בעלי-אחוזות, תעשיין אחד ועו"ד אחד. בקבוצת משלמי הסכום המינימלי כללה בעל-אחוזות אחד, בעל בתי-מרחצאות אחד, שני בעלי-בתים, שני קצבים, בעל-מלאכה אחד, שבעה סוחרי עצים ורוקח אחד.

קבוצת היהודים משלמי המסים הגבוהים במחוז אוגוצ'ה מנתה שני בעלי-אחוזות. בקבוצת הביניים היו רב אחד, שני סוחרים ושבע בעלי-אחוזות ובקרב משלמי הסכום המינימלי היו שישה סוחרים ובעל-אחוזות אחד.

ברשימת היהודים משלמי המסים הגבוהים היו במחוז אונג מנהל בנק אחד, שלושה-עשר בעלי-אחוזות, ארבעה עורכי-דין וטוחן אחד. בקבוצת הביניים נכללו עשרים-וחמישה בעלי-אחוזות, רוקח אחד, רופא אחד ומנהל אחד. ברשימת משלמי הסכום המינימלי נמצאו חמישה בעלי-אחוזות, חמישה עורכי-דין, סוחר אחד ומנהל אחד. אשר למחוז ברג, רשימה זו כללה בעל-אחוזות אחד בקרב משלמי הסכומים הגבוהים. בקבוצת הביניים נמצאו שמונה בעלי-אחוזות, תעשיין כוהל אחד, עצמאי אחד, בעל-מלון אחד, ארבעה סוחרים, ארבעה עורכי-דין, שני חוכרים, שני רופאים ויזם אחד. בקבוצה התחתונה היו שלושה-עשר בעלי-אחוזות, שני עורכי-דין, שמונה סוחרים, בעל-מלון אחד, שני תעשייני כוהל, חוכר אחד, שני רופאים, שלושה סוחרי עצים, תעשיין אחד ומסעדן אחד.

הרשימות הללו משקפות נאמנה את התפלגותם המקצועית של בעלי ההכנסות הגבוהות ומאפשרות עשיית השוואה כלשהי לבעלי ההכנסות הגבוהות שלא מבני-ברית. במחוז מרמרוש היה הריכוז הגדול ביותר של עשירים יהודים. אלה עסקו בעיקר בעבודת אדמה, במסחר — במיוחד בעצים — ובחלקם בפעילות יזמית. במחוז אוגוצ'ה היהודים לא בלטו בעושרם. הם עסקו בעבודת אדמה ובמסחר. בין עשירי המחוז היה רבה של סכליוש. במחוזות אונג וברג נמנו עם עשירי החבל מנהלי בנקים, תעשיינים (בהם בלטו יצרני כוהל) ובעלי-אחוזות. בשני המחוזות הללו אנו מוצאים ברשימת הקבוצה העליונה בעלי מקצועות חופשיים — רפואה ומשפטים — וכן יזמים מסוגים שונים. בין התעשיות שבהן היו היהודים מעורבים יש לציין בראש-ובראשונה את תעשיית העץ, כלומר: מנסרות ועיבוד לצרכים ביתיים ותעשייתיים. בתעשיית המזון בלט במיוחד ייצור משקאות חריפים וטחנות-קמח. כן מוצאים אנו יהודים שהיו מעורבים בתעשיית הטקסטיל, הכימיה והברזל.

רבים מהמפעלים להכנת לבנים שרופות היו בידיים יהודיות. לבסוף אנו נתקלים במפעלים לייצור זכוכית, תנורי הסקה ואפילו נורות-חשמל. תנאי העבודה של הפועלים לא היו טובים, שכן היה עליהם לעבוד שעות רבות ולא-אחת הלינו את שכרם. כמו-כן לא זכו הללו לפיצוי עבור ימי מחלה ולא נהנו כלל מסיוע רפואי²³ (טבלאות 4–6).

טבלה 4

התפלגות המשפחות באפשה עלית

(מחוז מרמרוש) (Verchnje Vadjane, Verchnaja Apša, Felsöapsa, Vyšná Apša) בשנת 1944

היקף המשפחה	ס"ה מספר משפחות בהיקף זה	ס"ה מספר הדירות שהתגוררו בהן משפחות בהיקף זה
יחידים	13	26
שניים	9	13
שלושה	21	19
ארבעה	12	14
חמישה	17	16
שישה	12	13
שבעה	15	14
שמונה	3	3
תשעה	5	5
עשרה	2	3
אחד-עשר	1	1

(הערה: יחיד במשפחה הכוונה לאדם רווק, אלמן או גרוש; שניים – זוג; שלושה – זוג הורים וילד; ארבעה – זוג הורים ושני ילדים וכו')

23 אה"מ, K236-1899-2-45236 ; 16.9.1898 K231-1899-2-45236 ; 20.11.1898 K231-1899- ; K231-1890-2-231-41477/89 ; 6.8.1980 K231-1890-2-231-41477 ; 29.1.1899 2-45236 (בלא תאריך).

מבוא

הרשימה בטבלה 4 מנתה בסך-הכול 534 שמות ובהם ארבעים מגויסים לצבא ושנים-עשר נעדרים. לא ברור אם הנעדרים המשיכו בשירותם הצבאי או נעדרו מסיבה אחרת. המשפחה מנתה לעתים שלושה או אפילו ארבעה מבוגרים, כלומר: את ההורים הזקנים. היו משפחות חד-הוריות ומשפחות שבהן הגבר והאשה נשאו שמות משפחה שונים. לא תמיד התגוררו כל בני אותה משפחה באותה דירה או באותו בית. במקרים אחדים אכלסו שני אחים או אח ואחות יחידת-דיור שונה, לרוב שכנה או סמוכה.

טבלה 5

התפלגות המשפחות בוילוק (Tisza-Ujlak, Vylak nad Tisou) (מחוז אוגוצ'ה)

היקף המשפחה	ס"ה מספר משפחות בהיקף זה	ס"ה מספר הדירות שהתגוררו בהן משפחות בהיקף זה
יחידים	69	9
שניים	71	30
שלושה	35	19
ארבעה	44	29
חמישה	32	25
שישה	17	21
שבעה	5	9
שמונה	5	6
תשעה		3
עשרה	1	3
אחד-עשר		3
שנים-עשר		3
שלושה-עשר		2
ארבעה-עשר		2
שישה-עשר		1
שמונה-עשר		1
תשעה-עשר		1
עשרים-וארבע		1

הרשימה בטבלה 5 מונה בסך-הכול 841 שמות. היא אינה כוללת את מספר המגויסים ולעומת זאת מצוינים בה שמות של עשרה יהודים שהתנצרו.

טבלה 6

התפלגות המשפחות בטקובו (Tekovo, Tekehaza) (מחוז אוגוצ'ה)

היקף המשפחה	ס"ה מספר משפחות בהיקף זה	ס"ה מספר הדירות שהתגוררו בהן משפחות בהיקף זה
יחידים	24	8
שניים	30	21
שלושה	23	13
ארבעה	37	33
חמישה	34	28
שישה	16	17
שבעה	11	4
שמונה	4	9
תשעה	5	8
עשרה	2	5
אחד-עשר	1	3
שלושה-עשר		1
עשרים-וארבעה		1

הרשימה בטבלה 6 מונה 677 שמות – מהם אחד-עשר נעדרים, שני שבוים (ככל הנראה בשבי הרוסי), שניים שנפלו בחזית, שלושה יתומי מלחמה, אלמנת מלחמה אחת ושלושה מועמדים לגיוס.

המפה הדמוגרפית של היישובים הללו ואחרים שלא הובאו כאן מצביעה על כך, כי רובן המכריע של המשפחות היהודיות מנו שלוש-שבע נפשות, כשהגרעין היה ארבע-שש נפשות, כלומר: זוג הורים עם שניים-ארבע ילדים. מספר המשפחות שבהן מספר הילדים עלה על נתון זה היה זעום. ברוב המקרים משפחה אחת אכלסה בית אחד, ככל הנראה בן חדר אחד בלבד. במקרים מעטים, פרט למשפחה הגרעינית, התגוררו בבית אנשים נוספים במעמד של יחידים, כמו אלמנות ואלמנים,

אחים ואחיות של ההורים, גיסים וגיסות וקרובים אחרים — כל אלה שהרשימות מאפשרות לבחון את זהותם המדויקת. מתקבל הרושם, שהמשפחה הגרעינית צירפה אליה את אשת האח המגויס או את החמות שנותרה לכד. מכל-מקום, אם בשנות העשרים המוקדמות דיווחו עובדי הג'וינט (American Joint Distribution Committee) שהמשפחה היהודית הממוצעת מונה שש-שמונה נפשות — כלומר: ריבוי גדול של ילדים — הרי שהרשימות משנת 1944 מעידות על ירידה בפוריות האשה וצמצום בגודלה של המשפחה הגרעינית. קשה לקבוע אם שינוי המגמה נבע מתמורות שחלו בערכיה של המשפחה, או שמא מהשפעת המלחמה ומרדיפת היהודים שנלוותה אליה. הרשימות מהיישוב ויסק (Vyskove, Vyskovo, Visk) שבמחוז מרמרוש מפרטות את סוגי הבנייה שהיו מקובלות באותה עת: הבתים נבנו לרוב מעץ או מלבנים לא-שרופות (adobe). מעטים נבנו מאבן או מלבנים שרופות. מתוך 111 בתים (שבהם נרשמו 118 שמות משפחה) 59 היו עשויים עץ, 32 לבנים לא-שרופות, 14 אבן, ו-11 לבנים שרופות. בתי העץ והלבנים הלא-שרופות הכילו לרוב חדר אחד, והאחרים — שניים או שלושה חדרים. אנשי דלת-העם בנו את בתיהם מעץ ומלבנים לא-שרופות, ובעלי היכולת הקימו את מעונם מאבן או מלבנים שרופות. 57 מהבתים היו בני חדר אחד, 45 בני שני חדרים ו-14 בני שלושה חדרים. על הקשר בין המצב הכלכלי, טיב הבנייה ושטח הבתים הצביעה גם העובדה שרוכס הגדול של הבתים בני השניים או השלושה חדרים היו בנויים מאבן או מלבנים שרופות. 91 בתים נמצאו בבעלותם של הדיירים, והשאר התגוררו בשכירות. מרכיב הרשימה העיד על רוב הבתים שתוחזקו היטב ורק מצבם של 21 בתים תואר כרע או כלא טוב. ועוד עובדה מעניינת: שניים מבתי-האבן היו בבעלותו של בעל טחנת-הקמח המקומית, אך הוא-עצמו לא התגורר ביישוב.

רשימת בעלי-הקרקעות בכפר אֶפְשֶׁה-עֵלִית כללה 130 שמות, אך רק 40 שמות משפחה. קרוב לוודאי שהאדמות נחלקו במשך הזמן בין צאצאים שונים של אותה משפחה, כפי שהיה מקובל לגבי יורשים במזרח-אירופה שירשו חלקות אדמה מאביהם. כל יורש חייב היה לקבל חלקה מכל סוג קרקע שהוא מן העיזבון. מצבים הללו הכבידו על החקלאות, כי החלקות היו קטנות-יחסית ומפוזרות במקומות שונים. פיצול החלקות בין היורשים גרם גם לפחת, שכן בין חלקה לחלקה נותרה רצועת אדמה בלתי-מעובדת. רשימת בעלי-הקרקעות כללה גם נשים. הרשימה שלפנינו אינה מאפשרת להסיק מסקנות חד-משמעיות לגבי הסיבות לריבוי הבעלים. אפשרות נוספת, פרט לירושה, היה הרצון להסתיר מפני השלטונות את גודלן של חלקות האדמה. רישום האדמות על שמם של בני משפחה שונים עזר להעלים מעיני השלטונות את הבעלות וגודל הנכסים שבידי המשפחה או היחיד (ואמנם, בתקופת המשטר ההונגרי ניתנו הוראות לפקח על גודל האדמות שבידי היהודים).²⁴ האדמות נחלקו לשלוש קטיגוריות: אדמת פלחה, אדמת חריש (ככל הנראה, גן-ירק ודומיו) ואדמת מספוא. הקדשת חלקות למספוא מלמדת שבמשק גידלו או בקו או בהמות-עבודה או שניהם

24 אה"מ, 1158/23151, הוראה מ-2.10.1853, הנוגעת במיוחד למחוז מרמרוש.

יחד. מהרשימה אפשר ללמוד, שחלק מהאדמות עובדו ישירות על-ידי הבעלים היהודים וחלקם האחר הוחכרו לאיכרים רוסינים מתושבי המקום או ליהודים אחרים (לא-אחת חכרו יהודי ורוסיני חלקת אדמה משותפת). לעתים נחכרה אותה חלקה לשלושה אנשים בשותפות. מכל האמור ברור, שחלק מהיהודים עיבדו את אדמתם במו-ידיהם. מהרשימה שלפנינו קשה לקבוע את שטחן המדויק של האדמות, בגלל השימוש במינוחי שטח מקומיים שלא היו מקובלים ברוב הארצות. גם עצם הרישום לא היה ברור דיו, שכן הבעלים היהודים נהגו להחכיר את כל סוגי האדמות שברשותם ולא דווקא לאותם חוכרים. אפשר לומר אפוא, שהרשימות הן עדות לכך שבקרפטורוס' עסקו היהודים בחקלאות הן כבעלים הן כחוכרים הן כמחכירים. אין בידינו רשימות מריכוזים עירוניים דוגמת אלה שנידונו לעיל. פרט למשלח-היד אנו יודעים מעט-יחסית על מצבה הכלכלי של האוכלוסייה העירונית היהודית, התנאים הפיסיים שבהם התגוררה, הצפיפות, גודל המשפחה, טיב הבנייה והבעלות על המגורים. מן הדין לציין שלא הגיעו לידינו מחקרים אנתרופולוגיים על יהדות קרפטורוס'. הבא לעסוק ביהדות מגוונת זו חייב להסתפק במקורות תעודתיים, אובייקטיביים יותר או אובייקטיביים פחות, ולהסתמך על עיתוני התקופה. ניסיון חשוב של שחזור ותיאור אנתרופולוגי של יהדות קרפטורוס' הוא העדויות של ניצולי השואה שנאספו בעיקר על-ידי מוסד יד ושם ודומיו. למרות שלל האינפורמציה שהעדויות מספקות, מורגש לעתים שהן נאספו באורח חובבני ובלתי-מיומן ואף לקו בבורות מוחלטת. גם המראיינים לא השכילו לכוון את המראיינים לכך שיהיה אפשר לדלות מפייהם את הפרטים הנחוצים והמעניינים, ואולי מותר לומר שהיתה כאן החמצה לדורות.

ניסיון חלופי לתיאור אנתרופולוגי: משפחה יהודית ממוצעת באזורים הכפריים התגוררה בבתים שנבנו מחומרים טבעיים אשר נמצאו בהישג-יד. הבתים היו לרוב בני חדר אחד, ואולי מטבח וחדר. בבתים היו חלונות וישנן עדויות כי הם היו גדולים מאלה שבבתי השכנים הלא-יהודים. בבתים רבים לא הותקנה ארוכה כרבעי, והבתים נמלאו עשן. גם הגג נעשה מחומרים טבעיים דליקים ביותר. השירותים נמצאו מחוץ לבית בלא מקלחות או מים זורמים. המים נשאבו מבארות בחצרות או ממעינות ומנחלים שהיו סמוכים ליישוב. הדירות הכילו ריהוט דל וכיריים לכישול. לאחר מלחמת-העולם הראשונה הרבה בתים נטו ליפול ונתמכו בקורות חיצוניות. רצפת המגורים היתה אדמה דחוסה, שבחורף נטתה להפוך בוצית. כאשר חסרו חומרי-הסקה, המגורים בתנאי החורף הקשים של קרפטורוס' היו קרים למדי. אין עדויות להחזקת בעלי-חיים בתוך מבני המגורים, כמקובל אצל הרוסינים. יהודים ביקשו לגור זה ליד זה, ובתיהם שכנו לרוב במרכז הכפר. זכרונות מהעיר מוקצ'בו מספרים על חצרות גדולות משותפות לכמה משפחות, לא בהכרח כולן יהודיות, ועל כביסה משותפת שנעשתה בנהר החוצה את העיר. על-פי האגדה, היהודים שהתיישבו בהרים בקרב

הרוסינים תפרו כמוהם את בגדיהם בעצמם ובאותו דגם. האדמו"רים החסידיים פעלו רבות למען שינוי בביגוד ואף שלחו חייטים לתפור לאיכרים היהודים בגדים שהיו מקובלים על החסידים. יתירה מזו: הם ציפו שרבנים בוגרי ישיבת פרסבורג, שמילאו משרות רבנות בקהילות חשובות, יעטו אף הם קפטנים ויחבשו שטריימלים. נשות הרבנים נדרשו להסיר פאות נוכריות, לכסות את שערן או לגוזזו. עובדי הג'וינט, שבאו לעסוק ברווחתם של יהודי החבל לאחר מלחמת-העולם הראשונה, תיארו את הבגדים הבלויים שהיו צמודים לגופם בלא בגדים תחתונים. האנשים, וכמובן הילדים, התהלכו יחפים. תיאורים כאלה מצויים במקורות שונים — אם בספרות אם במאמרים בעיתונות לסוגיה אם בדו"חות ששוגרו על-ידי שליחי ארץ-ישראל. כלומר: לא היה מדובר בעוני בלבד, אלא גם בצמיחת תת-תרבות של אבינויות ודלות.

ואכן, עדויות חיצוניות מספרות אף הן על תנאי עוני קשים: פת-לחם מקמח תירס, גבינות-צאן ומעט ירקות שגדלו סביב לבית היו תפריט מקובל. בשר עלה על השולחן לעתים רחוקות, וחלת השבת היתה מהמעדנים הנדירים שיהודי הרשה לעצמו להתענג מהם. עדויות הניצולים נמנעות מלגולל את התנאים הקשים שעליהם העידו משקיפים זרים. אף אם העד סיפר על חיי עוני, הוא לא הזכיר כלל את תנאי הרעב. בדרך-כלל הזכירו העדים את המצות ומאכלי חג הפסח (גירוש היהודים מהחבל באפריל 1944 התחולל בתקופת הפסח ולכן עדים רבים התרכזו בדבריהם על סעודת החג והמחסור בצידה בעת גירושם מהבית). המצות נאפו בכפר עצמו ולא נרכשו ממקום אחר. מעט מאוד עדויות נשתמרו על ההכנות לחגים. בשר עוף היה מנת החלבונים המקובלת. כאשר עלה חשד שהעוף עצמו או השחיטה אינם כשרים, מיהרה עקרת-הבית אל הרב. כשהחשד אכן התאמת, האסון היה גדול משום שהמשפחה נותרה בלא בשר. אף כי אנו קוראים מעט על חלב, אנו נתקלים בסיפורים על פרות שרעו בחצר ויש להניח שהילדים הושקו בחלב. עדים רבים סיפרו על היחסים הטובים שקיימו היהודים עם שכניהם — יהיו אלה רוסינים, הונגרים, רומנים או גרמנים.

בתקופת השואה התערערו היחסים, אך עדיין אין לדבר על קריסתם. הקשיים הרבים שהיו מנת-חלקם של היהודים נגרמו בעיקר על-ידי האיש ברחוב. הילדים הסתבכו בקטטות עם ילדי השכנים וגם שמעו מהם מלות-גנאי שהנימה האנטישמית לא נעדרה מהן. מנגד, אנו קוראים על קשרי ידידות בין ילדים יהודים ללא-יהודים שנמשכו גם בתקופת השואה ועל גויים שסייעו לידיד-נעורים. אורחות-החיים היו דומים מאוד, במיוחד בכפרים, כשהשמחות והצער היו משותפים. צדיקים ומחוללי נסים שירתו את כלל האוכלוסייה. ישנן עדויות על גויים שפנו ל"בעלי-שם" יהודים, אם כי אפשר להניח שלא היה רצון להודות בגלוי על מקרים הפוכים. היהודים הכירו את חגי הנוצרים, אך נמנעו מלסעוד על שולחנם מטעמי כשרות. הווי החיים היה רווי אמונות תפלות. בכל אלה היה משום עדות להסתגלותם של היהודים לסביבה, אך גם לרמתם התרבותית הנמוכה של המוני בית ישראל.

המשפחה היהודית הפטריארכלית סבלה מבקיעים רבים בתקופת שלטון צ'כוסלובקיה,

שבה ניסו הקפיטליסטים והעולם המודרני לשנות סדרי בראשית. אך בדרך-כלל סיפרו העדים על אב שומר מצוות שדאג כי בניו ילכו בעקבותיו. משום-כך הגזירה שנגזרה על היהודים בתקופת השואה לקצץ את זקנם ופיאותיהם פגעה קשות באבות הללו. עוד אנו למדים מהעדויות על התמדה בהנחת תפילין, בהליכה לבית-הכנסת, בלימוד התורה ועל הבקיות בכתובים. משום-מה אנו שומעים פחות על פורצי גדר בין דור האבות. האב ראה את עצמו אחראי לפרנס את משפחתו, ובידנו תיאורים על קשיי הפרנסה ועל המאמצים הגדולים להביא פת-לחם הביתה. בהקשר זה נזכיר את הסופר הצ'כי איבן אולבראכט (Olbracht), שתיאר באופן סגוני את דאגתו של היהודי לפרנס את משפחתו. קרפטורוס' זכתה לכינוי "ארץ השנוררים", שכן רבים מיהודיה נדדו לארצות השכנות כדי לקבץ נדבות. כפי שנמסר, השנור נחשב לפרנסה מקובלת ואף מכובדת, ולא-אחת עוררה את קנאתם של חסרי-כול. הסטטיסטיקות מספרות גם על "אנשי אוויר" (Luftmenschen) מחוסרי-מקצוע רבים, שהפרנסה היתה מהם והלאה...

דווקא על האשה והאם היהודייה נשארו תיאורים שובי-לב, לא רק על מאמציה לקיים את המשפחה, אלא גם על פנייתה לאפיקים אחרים. הם משתנים בתקופת השואה, כאשר הרעיה נאלצה לתפוס את מקומו של הבעל המובטל. כאן אנו עדים ליכולתה של הרעיה והאם למצוא אפיקי פרנסה חדשים ואת התחבולות השונות שנקטה כדי לסייע למשפחתה להישרד. מספר הנשים שנכנסו למעגל המפרנסות בתקופת השואה לא נבדק ואין כל דרך לעשות זאת, אך ראוי להבליט אותו במיוחד. בין אלה חייבים לזכור את נשות המגויסים ואת האלמנות, שעל כתפיהן הוטל לפרנס את משפחה, לקיים את הבית, לחנך את הילדים ולהכשירם לקראת תקופות קשות ביותר. עדים רבים נזכרים באמותיהם שמרדו בסטנדרטים שהיו מקובלים בחברה המסורתית-דתית. ידוע גם על שליטתן של הנשים בשפות רבות. הרושם המתקבל מזכרונות אלה הוא, כי הנשים ידעו שפות יותר מהגברים ואף עודדו את ילדיהן לעשות זאת. מהנשים ומהילדות נמנעה השכלה פורמלית, אך אין לומר כי ויתרו עליה בנקל. היו שהרבו לקרוא, בסתר ובגלוי, שניסו ללמוד ואף ללכת לקולנוע או אפילו לתיאטרון. אך במיוחד הן עודדו את בנותיהן לזכות במה שהן-עצמן לא זכו. וכך אנו קוראים על בנות שהלכו לבית-ספר, על אפם והמתם של האבות, על כאלה שהמשיכו את לימודיהן בתיכון ונרשמו לסמינר למורות; ועל אחרות, אומללות, שסיימו את חוק לימודיהן בבית-הספר העממי ולא עלה בידן להמשיך בהם למרות כל רצונן.

בארכיונים של תנועות-הנוער ישנן עדויות רבות על הבנות שהצטרפו אליהן ועל אלה שההורים מנעו זאת מהן, ובכלל – על החיים הקשים שהיו מנת-חלקה של הבת בחברה האדוקה. לבנות היו גם יותר בעיות פרנסה מאשר לבנים, כאשר מספר המקצועות שהיו פתוחים לפניהן היה מוגבל. בדרך-כלל הן שלחו את ידן בתפירה, ברקימה ובמלאכות-יד שונות. ידוע הסיפור על הילדה שפרנסה את משפחתה, רקמה יומם ולילה ועקב כך כהו עיניה והיא-עצמה לקתה בשחפת. לעת-ערב נהגה לצאת למקומות שבהם ביקרו תיירים וזרים כדי למכור מפרי-עמלה היומי.

חלק ראשון

בעידן הקיסרות ההבסבורגית

הגירת היהודים אל החבל וממנו

קורות יהודי קרפטורוס' הן יותר מכול מסכת של הגירות — אל החבל וממנו. כפי שנראה בפרק זה, למן תקופת הקיסרות ההבסבורגית, עבור דרך מלחמת-העולם הראשונה והעידן הצ'כוסלובקי וכלה בשואה ולאחריה — נאלצה היהדות המקומית להתמודד עם גלי הגירה של יהודים ועם כל הבעיות הדמוגרפיות הכרוכות בכך. טבעי אפוא להתחיל את תיאור קורותיה של יהדות קרפטורוס' בנושא זה.

ההגירה היהודית לקרפטורוס' החלה בממדים קטנים מאוקראינה ומגליציה בעקבות פרעות ת"ח-ת"ט שחוללו ההטמן בוגדן חמלניצקי (Chmelnickyi) וההידמקים (Haidamak) במאה הי"ז. במאה הי"ח היו אלה יהודים מגליציה ומבוקובינה שעברו להתיישב בקרפטורוס' הסמוכה עקב אילוצים חברתיים וכלכליים. חלוקתה הראשונה של פולין וסיפוח גליציה לקיסרות ההבסבורגית בשנה 1772 הקלו על נדידת יהודי גליציה דרומה. אולם רק במאה הי"ט הפכה הגירת היהודים לקרפטורוס' לזרם של ממש, בעיקר בשל הגידול המספרי שחל באוכלוסייה היהודית בארצות השכנות ובגלל הצטמקות מקורות הפרנסה שם. יחידים ומשפחות החלו לתור אחר מקומות מגורים ופרנסה חדשים. בתקופה זו הגבולות בין מדינות האזור עדיין לא היו מוגדרים ונוקשים, הרקע החברתי והאתני היה דומה במרחב כולו ויהודים שרצו לנוע למרחק של קילומטרים ספורים דרומה או מערבה כדי לחפש לעצמם מקום יישוב חדש לא נתקלו בקשיים מיוחדים. כך התפשט היישוב היהודי של גליציה ובוקובינה לעבר קרפטורוס'. אמנם, שני חבלים אלה נמצאו באותה עת תחת מנהל אוסטרי, וקרפטורוס' היתה תחת שלטון הונגרי, אך לגבי היהודים עובדה זו לא שינתה ולא כלום. יעידו על כך בתי-העלמין המשותפים של יישובים יהודיים משני צדי הגבול.

נדידת יהודים לחבל נמשכה בכל המאה הי"ט, עד להתפרקותה של הקיסרות ההבסבורגית ולקביעת גבולות מוגדרים בין המדינות היורשות השונות. אמנם, גם לאחר ה"פשרה" האוסטרית-הונגרית בשנה 1867 נדרשו החוצים את הגבול להציג תעודת-מסע ומי שעשה זאת בלא ההיתרים הנדרשים הסתכן בהחזרתו למקום מושבו הקודם, אך היהודים עדיין יכלו לחצות את הגבול בקלות יחסית. בשל גלי ההגירה נאלצו השלטונות המקומיים להחמיר מדי פעם בבדיקת תעודות-המסע, אך הדבר לא היה בגדר מדיניות-קבע. חוקר קורות יהדות הונגריה פיליפ גרינוולד (Grünwald)

העלה את הטענה ש"הפשרה" עצרה את ההגירה היהודית להונגריה-רבותי משום שתנאי חייהם של יהודי גליציה ורוסיה השתפרו ועל-כן לא נזקקו ליטול את מקל-הנדודים.¹ אולם לטענתו זו אין אישור הן מבחינה היסטורית הן לאחר בדיקת התיעוד ההונגרי הרלבנטי: גלי הפוגרומים ברוסיה, שהחלו בשנות השמונים של המאה הי"ט ("סופות בנגב"), גרמו להמוני יהודים לתור אחר מקומות יותר רגועים. חלקם חצו את גבול הונגריה בדרכם אל הים, אך אחרים – כדרכם של מהגרים – התיישבו בארצות שעברו בהן, לרבות הונגריה-רבותי. גם התיעוד ההונגרי סותר את טענת גרינוולד, שכן התיעוד הזה חוזר ומספר על יהודים שביקשו להתיישב במחוזותיה של קרפטורוס'. לפי נתונים סטטיסטיים שהביא שמעון ריינהרץ (Reinhartz), חיו בשנת 1857 במחוזות אונג, בֶּרְג ומרמרוש 216,45 יהודים, ובשנת 1910 עלה מספרם ל-87,381, כלומר: מספרם כמעט שהוכפל.² גידול כזה ספק אם היה יכול להיגרם על-ידי ריבוי טבעי בלבד, וההשוואה לנתונים של כלל האוכלוסייה אכן מאשרים זאת: בשנת 1869 חיו בחבל 400,834 נפש, ובשנת 1910 גדל מספרם ל-596,118 נפש, כלומר: עלייה של כ-50% בלבד. קשה להניח אפוא שהריבוי הטבעי של היהודים היה כפול מזה של כלל האוכלוסייה ולכן סביר להניח – כפי שגם אנחנו סבורים – כי העלייה התלולה במספר היהודים נבעה מההגירה.³

באמצע שנות השמונים של המאה הי"ט התעורר בהונגריה דיון ציבורי בסוגיית ההגירה.⁴ גם בפרלמנט בבודפשט הועלו שאלות על ההגירה היהודית מגליציה, מבוקובינה ומורוסיה. בעקבות הדיון הזה עשה משרד-הפנים (ההונגרי) סקרים במחוזות שהיו יעדים עיקריים להגירה היהודית. הדו"חות שנותרו מאותם סקרים מכילים מידע רב על אלה שזה מקרוב באו. היו אלה יהודים עניים, בהם רווקים ומשפחות שחיפשו מקורות פרנסה והיו מוכנים לעסוק בכל מה שהוצע להם, לרבות עבודה בבניין ובהנחת פסי-רכבת. אחרים עסקו במסחר זעיר או בקבצנות. אמנם, השלטונות המקומיים ניסו למנוע את התיישבותם של מחוסרי משלח-יד ונטולי רכוש, אך לא תמיד הדבר עלה בידם. במקרים אחדים גורשו מהגרים חזרה אל המקום שממנו באו. רבים מהמהגרים פיתחו שיטות להערים על השלטונות: הם הגיעו בימים שנקבעו מראש ונקלטו על-ידי קרוביהם בקהילה שאליה שמו את פעמיהם. אחרים פנו אל הרב המקומי ונעזרו בו ובקהילה כדי לארגן להם מסמכים שיכשירו את ישיבתם מבחינה חוקית. הם באו ברגל, כשהם עוקפים את משטרת הגבולות ומסתננים אל יעדם. היו מקומות, כמו באזור אוגוצ'ה, שבהם החזירו השלטונות את מי שלא מילאו את דרישותיהם.⁵

- 1 פיליפ גרינוולד, "תולדות ההתיישבות היהודית על אדמת הונגריה", יהודי הונגריה – מחקרים היסטוריים, תל-אביב 1980, עמ' 129, 130.
- 2 לפי נתון אחר, מספרם היה 128,791. ריינהרץ מפרש את ההבדלים. ראו ריינהרץ, "פרקי היסטוריה", אנציקלופדיה של גלויות, קרפטורוס, עמ' 119, 120.
- 3 שם, עמ' 119.
- 4 אה"מ, K150-1886-VII-14-17182, הממונה על מחוז מרמרוש אל שר-הפנים, 2.4.1886; שם, ראש העיר ברהובו אל הממונה על המחוז, 12.4.1886.
- 5 אה"מ, K150-1886-VII-14-17182, ראש אזור טיסה אל הממונה על המחוז, 19.4.1886.

הרווקים מקרב המהגרים היו מוכנים לעבוד על בסיס יומי. מטבע הדברים הם חיפשו נשים כדי להקים משפחה ולהשתכן במגורי־קבע. חלק ממשפחות המהגרים עסקו בעבודות מועילות ויצרניות, והשלטונות המקומיים ציינו זאת לחיוב. הם דיווחו שהחדשים משלמים מסים והם יסוד רצוי בקהילה המקומית. לעומת זאת, על הרווקים הוטל פיקוח חמור במגמה לאלצם לחזור למקום מוצאם עם השלמת העבודה שלביצועה נשכרו. למרות כל מאמצי הפיקוח התקשו השלטונות למנוע את ההתיישבות היהודית. ביישוב ולקה ברז'נה (Velka Berezna) שבמחוז אונג, למשל, עלה מספר היהודים בין שני המפקדים האחרונים מ־429 ליותר מ־800.⁶ על־פי דיווח רשויות המחוז, היהודים המהגרים נמנו עם "סוג היהודים המסוכן ביותר, אלה הקרויים 'חסידים'".⁷ הרשויות התלוננו, שבעקבות התיישבותם של אלה התרוששו בני המקום כשחלק מהם נאלצו להגר. הערים הגדולות — כמו מוקצ'בו, אוז'הורוד וברוהובו — הצליחו יותר במעקבן אחר תנועות ההגירה ובמניעתן במקרה הצורך. היישובים הקטנים התקשו יותר לדווח על הגעת היהודים ולכן אף היו ערוכים פחות לדלל את זרם המהגרים אליהם.

כאמור, השלטונות המקומיים, במיוחד במרמרוש, דיווחו שהמתיישבים החדשים דוחקים את רגלי התושבים הוותיקים, אשר נאלצו עקב כך להגר לארצות שמעבר לים. אמנם, ההגירה מהונגריה לאמריקה גדלה בשנים הללו, אך קשה לקבוע אם הדבר אכן נבע מהגירת יהודים לתחומי הארץ.⁸ מקצת מדו"חות הארכיון של משרד־הפנים ההונגרי מכחישים את טענת השלטונות המקומיים, אך פקידי ממשל הרבו לספר על יהודים אשר לא זו בלבד שהגרו אל מעבר הים, אלא גם שימשו סוכני הגירה במקומותיהם. היהודים עודדו את הגירת בני המקום כדי לזכות בדמי עמלה עבור מכירת כרטיסי הפלגה. בין הסיבות להגירת יהודים אל מחוץ לתחומי הונגריה אפשר למנות את הרצון להתחמק משירות צבאי ואת תחושת היותם נרדפים על־ידי השלטונות מסיבות שונות. מוזכר גם הרצון לפתוח דף חדש מעבר לים. חברות פילנתרופיות יהודיות עודדו את ההגירה, במיוחד לארצות־הברית ולארגנטינה, ואף סייעו בידי המהגרים. שלטונות הונגריה ביקשו לפקח על ההגירה היוצאת ולמנוע אותה ככל האפשר. לא היה קל להשיג רשיון הגירה, שכן המועמד נדרש לנהל התכתבות ממושכת בעניין זה עם השלטונות. אלה שביקשו להגר לצמיתות נדרשו להוכיח כי סיימו את שירותם הצבאי. אך לא כולם

6 אה"מ, K150-1886-VII-14-17182, נאומים בפרלמנט ההונגרי; שם, ד"ר קארואי ננטיין אל המחוזות שאריש, זאמפלין, מרמרוש, אוגוצ'ה ואונג, 19.4.1884.

7 נאומים בפרלמנט ההונגרי, לעיל הערה 6.

8 חוקרים אמריקנים והונגרים בדקו את ההגירה מהממלכה ההונגרית וכן נכתבו כמה עבודות בסוגיית ההגירה היהודית מהונגריה לארה"ב. נראה, שהיהודים היו חלוצי ההגירה מהממלכה ההונגרית לארה"ב. האשמת היהודים כגורמים להגירה היתה מקובלת בקרב האנטישמים במרכז־אירופה. המחבר הנוכחי נתקל בהאשמות כאלה, בעל־פה ובעיתונות, מפי דוכרים סלובקים, פולנים ועוד. על ההגירה מהונגריה ראו ילינק, יהורי הונגריה; הנ"ל, "זהות עצמית", עמ' 214-222. *Hungarian-Jewish*. Robert Perlman, *Bridging Three Worlds — Hungarians 1848-1914*, Amherst, Mass. 1991.

ביקשו להגר לצמיתות, ורבים – יהודים ולא־יהודים – ביקשו רק לצאת לזמן־מה כדי לצבור כסף ולשוב הביתה. על אלה התקשו השלטונות לפקח מן־הסתם. בשנים 1879–1881 הגרו ממתוזות ברג ואוגוצ'ה כ־600 יהודים.⁹ אין בידנו מספרים מדויקים על היקף ההגירה, בעיקר משום שחלק מהמהגרים חמקו מההליך הרשמי ועלו על אוניות כמהגרים בלתי־חוקיים, כלומר: בלא תיעוד מוסמך.

מכל המתואר לעיל נראה אפוא, שבמאה הי"ט שימשה קרפטורוס' אזור מילוט עבור יהודי הארצות השכנות, מחד גיסא, ובסיס מעבר לאלה ששאפו להגר ממזרח־אירופה, מאידך גיסא. לקראת סוף המאה הי"ט התרכו התלונות על נסיונות מצד יהודים מרוסיה ומרומניה לתדור להונגריה. השלטונות שוב החמירו את הפיקוח על מעברי הגבול במאמץ לחסום את הנהירה. קבוצות גדולות של מהגרים התרכזו לאורך הגבול המזרחי של הונגריה, חלקם מן־הסתם מתוך כוונה רק לעבור בתחומיה בדרכם הלאה. מכל־מקום, השלטונות נערכו במיוחד לנוכח המוני היהודים שביקשו לחצות את הארץ, ומשטרת הגבולות נדרשה להגביר את הפיקוח. אחת הטענות שהועלו נגד המהגרים מרוסיה היתה, שהם נושאים אתם את חיידקי הכולירה.¹⁰

מהפכת 1905 ברוסיה הגבירה את זרם המהגרים היהודים להונגריה (לטענת המשטרה, בכודפשט לבד התרכזו באותה עת כ־4,000 מהגרים יהודים יוצאי רוסיה). משטרת־הגבולות התלוננה כי חרף העובדה שאין בידי המהגרים רשיונות כניסה, אין היא מסוגלת לגרשם חזרה, בעיקר משום שהמהגרים הרוסים נעזרו ביהודים מקומיים; שכן אלה דאגו למילוי צרכיהם והעבירו מערבה. לאחר התייעצות החליטו רשויות המתוזות שלאורך הגבול להמליץ על החזרת המהגרים לארצם.¹¹ בהיעדר נתונים מפורטים ומקיפים קשה לקבל תמונה מדויקת על ממדי הגירת היהודים מרוסיה להונגריה ועל מספרם של אותם מהגרים שאכן התיישבו בשטחיה.

סוג חדש של מהגרים יהודים הופיע בתקופת מלחמת־העולם הראשונה. הכוונה להמוני יהודים מאוקראינה, מפודוליה ומגליציה ששמו את פעמיהם דרומה, אם כדי להימלט מאימי המלחמה אם מחשש מפני הצבא הרוסי הבוזז והמשתולל. אפשר להניח, שלפחות חלק מהנמלטים ביקשו למצוא מקום חדש לחיות בו. דוגמא מובהקת לכך היתה האדמו"ר מבעלז, ר' יששכר דב רוקח, שלאחר הימלטותו מפני החזית המתקדמת עשה מאמצים כבירים להישאר בתחומי הונגריה או צ'כוסלובקיה ולא לשוב לכור־מחצבתו.¹² מתחרהו, רבה של מוקצ'בו, הרב אלעזר שפירא, הצליח רק לאחר מאמצים מרובים להביא לעקירת האדמו"ר מבעלז מעירו ולא לצו לשוב למקום שממנו בא. רבים מפליטי־החרב הללו הצליחו להפוך לתושבי־קבע בהונגריה, בסלובקיה

9 ריינהרץ, "פרקי היסטוריה", אנציקלופדיה של גליות, קרפטורוס, עמ' 112. אין למצוא מספרים מדויקים על הגירת היהודים. ראו מכתבה של אילונה פושקש אל המחבר [1997?].

10 אה"מ, Ferenz Buzath, B11 plu 1900, II, 621, אל שר־הפנים, 20.6.1899.

11 אה"מ, (35426-FK-I-1906) kj I 1906-I-35426, מפקדת המשטרה, בודפשט, 5.11.1906.

12 אה"מ, 1.7.1905 285/1905; 19.10.1906 57/1906; 16.11.1906 3393/1906.

ובקרפוט-רוס'. עם שוך הקרבות ונסיגת הצבא הרוסי עקבו השלטונות ההונגריים אחר הפליטים היהודים ששוטטו ברחובות עריה של קרפוט-רוס' כדי להחזירם לארצם. גלים שונים של יהודי רוסיה, החל ב"סופות בנגב", התדפקו על שערי הונגריה-רבתי. רובם הגיעו כנראה למחוז-חפצם בארצות-הברית ובקנדה לאחר שחצו את גבול אוסטרו-הונגריה וגרמניה. נתיביהם של מהגרים אלה התפצלו: חלקם עברו דרך המחוזות שהיו בשליטה האוסטרית, חלקם האחר דרך המחוזות שהיו בשליטת ההונגרים והיתר שמו את פעמיהם לעבר רומניה, ודרכה — להונגריה. כאשר נלוו לגלי ההגירה מגיפות, ביקשו השלטונות לחסום את הגבול בצורה הרמטית, אך ספק אם הצליחו בכך.

כדי לזכות בהיתר לשיבת-קבע בקרפוט-רוס' נדרש היהודי לבסס את מעמדו החוקי. רשיון שהות ורשיון עבודה היו חיוניים, במיוחד בעידן שלטונה של צ'כוסלובקיה ועוד יותר מכך — בתקופת השואה. מי שלא היו בידיהם המסמכים הנדרשים נחשפו לרדיפת השלטונות, ובזמן השואה היו הקורבנות הראשונים לגירוש. לא היה קל להשיג רשיון לשהות במקום, ועוד יותר מכך — להשיג רשיון לפתיחת עסק. יעיד על כך מקרהו של יהודי במרמרוש, שפנה אל הכנסייה האורתודוקסית והתחזה כמי שהמיר את דתו כדי לזכות בתמיכתה לקבלת רשיון שהות בעיר סיגט.¹³ כפי שכבר צוין, היה על המבקש להוכיח שהוא אדם מועיל לחברה, שהוא בעל מקצוע ומתפרנס וכי הוא יודע קרוא וכתוב. ועדיין במקרים רבים לא העניקו השלטונות היתרי שהייה גם למי שעמדו בכל הדרישות הללו. גלי ההגירה ותהליכי האורבניזציה במאה הי"ט לא שינו בהרבה את דפוסי ההתיישבות של יהדות קרפוט-רוס', ומרביתה נותרה בעלת אופי כפרי. הסיבה העיקרית לכך היתה, שתהליך התיעוש בהונגריה היה אטי ומצומצם ביותר והחיים בעיר לא הבטיחו פרנסה מספקת יותר מאשר בכפר. אמנם, בערים כמו מוקצ'בו, אוז'הורוד, סיגט, ברהובו וחוסט היהודים היו יסוד עירוני מובהק, אך לרוב היהודים, שהמשיכו להתקיים בתנאי עוני בכפריהם ובעיירותיהם הקטנות, לא קסמה צורת חיים זו. מצב זה עתיד להשתנות רק במאה העשרים, עם תחילת המעבר המסיבי לערים.

פרק שני

מקורות הפרנסה

קרפטורוס' היתה חבל-ארץ עני מאוד, ויושביו, יהודים ולא־יהודים כאחד, התקשו למצוא בו את פרנסתם. עוניים המרוד של יושבי קרפטורוס' היה הסממן המשותף הבולט בכל מאה השנים הנידונות בספר. המשפחות היהודיות, במיוחד באזורים שנודעו כמוכי עוני – כגון ורחובינה ומרמרוש – היו מרובות ילדים שסבלו מתת־תזונה, לבשו בלויי סחבות וגדלו בתנאי דלות קשים ביותר. האבות נמנו עם הפרולטריון הכפרי ההררי, וחייהם לא נבדלו מחיי שכניהם הרוסינים, שהיו מחוסרי־כול כמותם. תושבי אזור היערות התפרנסו בעיקר מעבודות פיסיות מזדמנות וקשות ושימשו פועלי יער, סבלים וחוטבי־עצים. באזורים המישוריים, שאדמתם היתה פורייה יותר, רב היה מספרם של היהודים עובדי האדמה – בעלי משקים חקלאיים, מגדלי ירקות ותבואה, כורמים, מגדלי בקר ובעלי משקי חלב. לצדם חי הפרולטריון הכפרי, שמיעוטו החזיק חלקת אדמה קטנה ליד הבית ובה גידלו מעט ירקות או בקר להשלמת התזונה הדלה. לאחרים לא היו אף חלקות כאלה והם התפרנסו כפועלים שכירים אצל איכרים אמידים יותר, יהודים ולא־יהודים. ביניהם היו שנדרו מדי עונה למישור הפנוני בחיפוש אחר עבודה. את שכרם קיבלו לרוב בתוצרת חקלאית ואותה צרכו או מכרו ופרנסו בכך את משפחותיהם. בתוך, בין פועלי היער לפועלים החקלאיים, נמצאו פועלי היער, אם כי המונח "עיר" היה יומרני למדי במונחי התקופה הנידונה; שכן, כאמור, טרם קמו אז בקרפטורוס' מרכזים עירוניים מובהקים, שהיו בהם תעשייה ופרולטריון של שכירי־יום. המלאכה, המסחר הקמעונאי והחקלאות היו העיסוקים העיקריים בעיר. היהודים תושבי הערים התפרנסו ממגוון רב של עיסוקים, אך רבים מהם היו מה שמכונה במסורת היהודית "לופטמענטשן" (אנשים של "עסקי אוויר").

מסמכים משנות החמישים של המאה הי"ט מעידים על הגירת היהודים אל תוך החבל, ובמיוחד למרמרוש. מסמכים אלה שזורים תלונות על הנזקים שהסבה ההגירה לוותיקי היישוב הלא־יהודי, בין השאר על שהמהגרים היהודים פתחו בתי־מרזח ואטליזים שפגעו בפרנסת תושבי המקום. תלונות אלו של השלטונות המקומיים הגיעו עד לדרגים הגבוהים, לרבות שר־הפנים, אלכסנדר באך (Bach).¹

1 רוב הטענות המועלים בפרק זה מבוססים על תיקים שנמצאו בארכיון ההונגרי הממלכתי

המתלוננים התמקדו בסחר בכשר, שכל הנראה היה אחד ממקורות הפרנסה העיקריים של יהודי החבל, והאשימו את היהודים בכך שהם מלווים לתושבים בריבית קצוצה ובכך עושקים אותם ואף גורמים להם לאבד את רכושם.

במחוז מרמרוש, שבו נמסרו תלונות רבות במיוחד, ישבו רבים מבני האצולה הרומנית הזעירה שירדו מנכסיהם, וחלקם התפרנסו משכר-דירה שהיהודים שילמו להם. מבחינה זו היו בני האצולה הרומנית תלויים לחלוטין כדייריהם היהודים ועל-כן לא היו מעוניינים בסילוקם. בני האצולה ההונגרית הגבוהה, המגנטים (magnats), עודדו אף הם במפורש את ההתיישבות היהודית, משום שגם הם השכירו נכסים ליהודים, העסיקו אותם במשקיהם, החכירו להם מפעלים לייצור כוהל ואף בתי-מרזח. כך נוצר מצב שבו ביקשו השלטונות להגן על תושבי הארץ פשוטי-העם, ואילו האצולה הגנה על היהודים.

השלטונות דרשו מהמשטרה למנוע את חדירת היהודים לחבל והציעו לנקוט שורה של צעדים שיביאו קץ לתופעה, בהם מניעת מתן היתרי שהייה ליהודים, ריכוזם באזורים מוגבלים ואפילו גירושם אל ארץ-מוצאם. אותם יהודים שהצליחו להכות שורש במקום כלשהו ולשהות בו תקופה ממושכת – התעודות מציינות תקופה של עשר שנים – שוב לא היה אפשר לגרשם.

בהגירה היהודית לקרפטורוס¹ ניכרו שתי מגמות עיקריות: מחד גיסא, מהגרים התיישבו במקומות שנראו להם מבטיחים מבחינה כלכלית. מאידך גיסא, ניכרה המגמה להיצמד לקהילות קיימות, במיוחד ביישובים שבהם התגוררו כבר קרובי משפחה אשר יכלו לסייע לחדשים זה מקרוב באו. ככל שגבר זרם היהודים, גברו תלונות היהודים על כך שהשלטונות מכבידים עליהם, מצרים את צעדיהם ופועלים למניעת התיישבותם והתאזרחותם במקומות-מושבים.²

במשך הזמן חדרו המהגרים היהודים החדשים לתחומי עיסוק חדשים, ובמיוחד לענפי התיווך השונים. הם גם התבססו בסחר בפירות, במיוחד בתפוחי-עץ, שבהם בורך המחוז, ואף עברו לגידול הפירות בעצמם. ניכר לעין, שכלל שהיהודים האריכו את שהותם במקום, הם עשו כל מאמץ לעזוב את תחום עיסוקם הקודם, בדרך-כלל סחר ביי"ש, ולחדור לענפי כלכלה ופרנסה אחרים. גם העיסוק ביי"ש השתכלל כאשר היהודים עברו ממסחר קמעונאי במשקאות חריפים, לייצורם או לחכירת משרפות יי"ש. העיסוק המסחרי ביי"ש כלל ייבוא המשקה והברחתו ממולדביה הסמוכה, שם היה ככל הנראה זול יותר. התלונות על הברחת יי"ש היו רבות מאוד. מכל-מקום, התייעוד ההונגרי שזור דיווחים, אם כי לא שלמים ולרוב לא מדויקים, על יהודים שעסקו בייצור יי"ש או בסחר בו, במיוחד במחוז מרמרוש, אך גם במחוזות אחרים.

(להלן: אה"מ). התיקים צולמו במיקרופילם. מספרי התיקים מובאים כפי שהם צולמו מהמקור. בעניין תלונות השלטונות ראו אה"מ, 3.2.1853 1351/326; 5.8.1852 23151/1159; 18.4.1853–10.3.1853 3453/122.

2 אה"מ, 10.6.1852 2595/1853; 10.6.1852 17183/265/1852; 5.8.1853 23151/1159; השו"ו באלוג, הלאומים בהונגריה, עמ' 613, 620.

עובדה אחת אינה מוטלת בספק — רבים מהיהודים הפכו לתושבי קבע ולאזרחים מכובדים למדי.

אחד מתחומי העיסוק החדשים שמשכו אליהם רבים מהמהגרים החדשים היה ענף העץ ומוצריו. במשך הזמן נעשה עיסוק זה אופייני ליהודי קרפטורוס'. כאמור, ענף זה פרנס את יהודי ורחובינה ואת יהודי מרמרוש שבאזור ההררי. היהודים שהתיישבו באזורי ההרים למדו משכניהם הרוסינים והרומנים לחטוב עצים, לנקותם, להעבירם אל מקומות האיסוף ולשנע אותם ככל דרך אפשרית אל השוק. בולי-העץ שנחטבו בהרים הובלו על-ידי עגלונים יהודים, הוטענו על רכבות על-ידי סבלים יהודים או הושטו בנהרות — חלקם בעזרת סוורים יהודים. חלק מהעצים הגיעו למנסרות בשטחה של קרפטורוס'. חלק נכבד ממנסרות החבל היו בידיים יהודיות: מפעילי הציוד המיכני היו יהודים וכן שכירי-היום שטיפלו בעץ. אחדות מהמנסרות שולבו עם טחנות-קמח, ואותו זרם מים הניע את שני המפעלים.

בהדרגה דחק הקיטור את רגלי מפלי-המים, ובתקופה הצ'כוסלובקית כבר נוסרו העצים על-ידי מנועי בוכנה.³ לעתים המנסרות, כמו גם טחנות-הקמח, היו בבעלות יהודית — יחידים או כמה שותפים — ולעתים בבעלות מעורבת, יהודית-נוצרית. בני אצולה גייסו יהודים לנהל את מפעלי העץ שלהם ואף אימצו אותם כשותפיהם.

את תהליכי איסוף העץ, עיבודו וייצואו מימנו יזמים בעלי-הון, שלעתים סיפקו את העץ, הן להסקה הן לתעשייה, לערים או אף לאזורים נרחבים במישור הפנוני. רבים מיזמים אלה היו יהודים, חלקם באו מקרב תושבי החבל, וחלקם — מהמישור הפנוני, כגון מהערים דברצין (Debrecen) וטוקאי (Tokay). ייצוא העץ דרומה הצריך השקעות של הון רב ועל-כן עסקו בכך בעיקר יהודי הערים בהונגריה, כי היקפן היה מעל יכולתו של יהודי מקומי.⁴

ארכיוניהם של משרדי הממשלה ההונגריים, ובפרט של מיניסטרוני-המסחר, גדושים ניירת שתיעדה את התהליכים לאישור עסקאות שבהן יהודים חכרו או רכשו חלקות יער לצורך תעשיית העץ. לא על-נקלה הגיעו שני הצדדים בעסקאות כגון אלה לעמק השווה והיתה נחוצה התערבות מלמעלה כדי לסלק את המכשולים הביורוקרטיים שצצו פה-ושם. התוצרת המגוונת שהניב העץ הגולמי הביא את היהודים למעורבות גם בגניבת עצים. אך עצים לא היו מוצר היער היחיד שיהודים הואשמו בגניבתו. נטען גם כי הם עסקו בציוד ובדיג בלתי-חוקיים. כך, למשל, יהודים לכדו ברווזי-בר לעשרות ומכרו אותם בשוק. הם אפילו לא היססו לצוד חזירי-בר ולספקם — תמורת כסף כמובן — לקציבים. סביר להניח, שתלק מהדגים שהופיעו על שולחנן של משפחות יהודיות רבות היו פרי דיג לא-חוקי של יהודים. הנסיבות ששררו⁵ ביערות

3 אה"מ, K150-1877-VI-11-36179; K150-1878-IV-3-5581; K150-1878-IV-3-5581; 17.12.1868 24266/1868

4 אה"מ, K168-1881-29-1858

5 אה"מ, K150-1885-III-11-5363

קרפטורוס' הביאו אפוא את היהודים בני המקום לעסוק בשני תחומים — ציד ודיג — שבעבר נחשבו ענפי פרנסה לא־יהודיים בעליל. היהודים עסקו גם בסחר בפרי היער — כגון אוכמניות, אגוזים ופטטריות — שנאספו ביער ונמכרו בשוקי היער הקרובה. חלקם נמנו עם ספקי פירות־היער לתעשיית המזון המקומית. גם המתווכים בין הספקים למפעלי המזון היו יהודים. מקצת מהיהודים עסקו ברעיית בקר וצאן. רועי הצאן שבהם גם התמחו בייצור גבינות כשורות וסיפקו אותן ללקוחות יהודים. הללו נהגו לעלות עם שאר הרועים המקומיים אל ההרים באביב עם הפשרת השלגים ולרדת שוב עם בוא הכפור. רשימת העיסוקים שסיפק היער לא תהיה שלמה בלא העגלונים היהודים, שהעבירו את העץ ותוצרתו, כמו גם נוסעים וסחורות אחרות. סוסייהם מזי־הרעב של עגלונים אלה שימשו נושא לתיאורים ספרותיים רבים. סביבת היער סיפקה אפוא לשוכני היהודים של החבל מגוון עיסוקים ופרנסות שלא היו שזורים בנוף היהודי במקומות אחרים באירופה.

עקרונית לא היה הבדל רב בין צורת החיים של היהודים שהתגוררו באזור היערות לזו של היהודים שהתפרנסו מחקלאות. אלה גם אלה ישבו בריכוזים כפריים וקיימו קהילות דתיות. לרוב היו היהודים מיעוט בכפרים שרוב תושביהם היו לא־יהודים. כך או כך: בצד העבודה החקלאית היו בין יהודי הכפרים כאלה שפתחו חנויות ובתי־מרזח, עסקו במלאכות זעירות וגם ב"פרנסות אוויר" (לופטגעשעפטן). היו בהם כמוכּן גם "כלי־קודש", אך עבודת האדמה היא שייחדה את יהודי קרפטורוס' (וגם את אלה של סלובקיה השכנה). חלקם היו בעלי־אדמות, אחרים חכרו אדמות או עבדו כפועלים שכירים אצל בעלי־קרקעות אחרים. היו שעסקו בניהול אחוזותיהם של בני אצולה הונגרים ששהו מחוץ למקומות מגוריהם. רשימות משלמי המסים מכל ארבעת המחוזות של קרפטורוס' כוללות יהודים רבים שהצהירו על פרנסתם מחקלאות (הוגדרו כ"בעלי־אחוזות") ודיווחו על הכנסות גבוהות ואף גבוהות ביותר.⁶ היו בהם כורמים ובעלי מטעים (לרוב תפוחי־עץ ואגסים), אדמות־שלחין ושדות־פלחה. הם גידלו פירות וירקות לצריכה עצמית ולתעשייה, ולחלקם היו משקי חלב. בין ענפי גידול החי נמנו בקר, צאן, סוסים, עופות־בית ועופות־מים, ובמאה העשרים — גם דבורים (בתקופת השואה גידלו יהודים רבים ארנבות אנגורה, ומהצמר שלהם טווו בדים). יש לציין, כי גידול הפרות הגיע לממדים תעשייתיים.⁷

סביב המשקים החקלאיים למיניהם התפתחה תעשייה ביתית של שורת מוצרי מזון, כגון גבינות, קמח, יי"ש וביירה. היהודים היו שותפים כבעלות או בהנהלה, לעתים יחד עם לא־יהודים. בני האצולה החכירו מפעלי־מזון ליהודים. יהודי הכפרים גם

6 אה"מ, K150 (11444); K150-1894-II-12-323; K150-1892-II-12-2982; K150-1894-II-; K150-1894-II-12-323; K150-1892-III-12-23091 (91439); 12-323.

7 גרשוני, תפוח, עמ' 16; "Blätter für jüdische Frauen, Prague, 28.7.1933", S. Goldemann, "Karpathorussland und seine Juden".

חלק ראשון: בעידן הקיסרות ההבסבורגית

שימשו מתווכים בשיווק המוצרים החקלאיים לערים סמוכות ורחוקות. היו ששיווקו בעצמם את תוצרתם החקלאית, כשהם נודדים עם מרכולתם בין השווקים העירוניים. אולם יהודי הכפרים עסקו גם בתיווך בענפים שונים ומגוונים ולעתים פיתחו יוזמות חדשות, כגון כוכנויות נסיעות שקישרו בין בעלי-אנויות לאנשים, יהודים ולא-יהודים, שביקשו להגר אל מעבר לים.⁸ כאמור, בכל כפר היו גם אנשי דת ששימשו בתפקידי שונים — רבנים ואדמו"רים, גבאים ושוחטים, מוהלים, חזנים ומלמדים. עבודות האדמה והחקלאות היו אפוא מקור הכנסה חשוב ליהודי קרפטורוס' ובכך הם נבדלו במידת-מה מיהודי ארצות מזרח-אירופה האחרות. הגם שבדינונו התמקדנו במידע שנלקח מתיעוד הונגרי של המאה התשע-עשרה, רוב הדברים נכונים גם לגבי המאה העשרים.

מטבע הדברים מגוון עיסוקיהם של יהודי הערים בקרפטורוס' היה גדול. חלק נכבד מהמסחר ומהתיווך במרכזים האורבניים היה בידי היהודים, והם גם אכלסו את אזורי הכיכרות והרחובות הראשיים. בראש הפירמידה הכלכלית עמדו הסיטונאים ובהם אלה שעסקו בייצוא ובייבוא מהונגריה ואליה. הם סיפקו סחורות לקמעונאים, העירוניים והכפריים כאחד. הסיטונאים היהודים ראו רווחים נאים בעיסוקיהם ונמצאו בראש רשימות משלמי המסים. מצבם הכלכלי אפשר להם לטפס בסולם החברתי ולהיות מעורבים ביוזמות רחבות-היקף שבזכותן אף היו מי שזכו לדרגות אצולה.⁹ סיטונאים אחרים עסקו בסיפוק צורכי הצבא — תחום עיסוק יהודי עתיק כשלעצמו.

סוחרי הערים שלחו את ידם בכל סוגי הסחורות המקובלים, כגון מוצרי מזון וטקסטיל, ריהוט, כלי-בית וסדקית. היו בהם בעלי חנויות לממכר טבק — ענף חשוב שהמונופול עליו היה בידי השלטונות שהעניקו רשיונות לסוחרים יהודים. היו שסחרו באבק-שריפה ובאבזרי ציד. אבק-השריפה שימש לעתים לצורכי בנייה, לכריית מחצבות ולסלילת כבישים, ופניות לקבלת רשיונות לעסוק במכירתו מילאו תיקים רבים במשרד-הפנים. כדי לזכות ברשיון היה על הסוחר להוכיח מימנות וישר אישי, לקבל אישור משלטונות הצבא וכן לערוך לכך שחנותו ומחסן-הסחורות בטוחים מפני אש ומתאימים לייעודם. סוחר יהודי ממוקצבו הגיש בקשה לרשיון כזה, ובקשתו יכולה לשמש דוגמא לנהלים שהיו נהוגים אז בכל הנוגע לקבלת אישור לסחר באבק-שריפה.¹⁰ הסוחר ציין את חברותו במועדון הציידים המקומי ומנה את שמות בני האצולה שפקדו את חנותו; הוא תיאר את חנותו ומחסנו, כדי להוכיח כי הם הולמים מסחר זה. פרט לאבק-שריפה, הסוחר עסק גם במכירת גפרורים, אבזרי ציד ומצרכים אחרים שעליהם חל לרוב מונופול ממשלתי. סוחרים אחרים באבק-שריפה

8 אה"מ, K150-1886-III-14-17182.

9 אה"מ, K148-1903-2-1540; K148-1905-6882; K148-1904-2-742.

10 אה"מ, (18422/81) K150-1883-III-1469; K150-1886-III-7-1073; K150-1886-III-52/858 5.7.1856.

סחרו גם במזון או בכימיקלים. ריבוי הבקשות לקבלת רשיון לסחר באבק-שריפה מלמד שהרווח מעיסוק זה היה נאה ביותר.

הסחר במלח היה נתון אף הוא בחלקו בידיים יהודיות וגם כאן נדרש רשיון רשמי ממשרד-הפנים. קרפטורוס' נודעה כאחת מיצרני המלח החשובים בקיסרות, והיהודים נטלו חלק במסחר בו. העיסוק בענפי מסחר אחרים הצריך רשיונות ברמת השלטון המקומי בלבד.

נחותים מהסוחרים היו הרוכלים למיניהם. הם קיבלו רשיונות למכור בירידי הערים בימים מסוימים בלבד, שנקבעו מראש. כמו-כן היה עליהם להציב את הדוכן שלהם או את האוהל שבו מכרו במקום קבוע מראש, והם חויבו בתשלום עבורם. הם הורשו לסחור רק באותה סחורה שצוינה ברשיון. ירידי הערים התקיימו בימים קבועים בשנה, בחגים הנוצריים או בסמוך להם או בימים על שם קדושים נוצרים מסוימים. ימי היריד השתנו מיישוב ליישוב, והרוכלים נהגו לנדוד מיריד ליריד. ברוכלות מסוג זה היו מעורבים על-פי רוב כל בני המשפחה. אמנם, הרשיון נופק על שם הבעל או האשה, אך שאר בני המשפחה — אחים, אחיות, בנים ובנות, חתנים וכלות — ניצבו כולם ליד הדוכן או הביתן ביריד ומכרו את מרכולתם. רוכלי השווקים והירידים היו נתונים לחסדי שמים ומזג-האוויר. חורף קשה או קיץ גשום מדי הותירו אותם מחוסרי-הכנסה.¹¹

בתחתית סולם העוסקים במסחר עמדו הרוכלים הקטנים שנשאו את מרכולתם על גבם ונדרדו בגפם בין הכפרים. לביתם שבו רק בסופי השבוע, לקראת שבת, ובצאתה יצאו שוב לדרך. על מצבם העגום יעיד התקנון המיוחד שפרסמה העיר סיגט כדי להסדיר את עבודתם: נאסר עליהם לחזור עם הסחורה על הפתחים; הותר להם לסחור רק בימי השוק; הם נדרשו להוציא רשיון משטרתי; אי-קיום התקנון גרר אחריו עונשים וקנסות. תקנון זה לא חל על בעלי-מלאכה נודדים, כגון זגגים ופחחים.¹²

חלק מהסוחרים, הן הסיטונאים הן הקמעונאים, התמקדו בסחורות מסוג מסוים או בסחורות שהביקוש להן היה רב. סוחר התבואות, למשל, עשו עסקים טובים במיוחד בשנים שבהן אירעו אסונות-טבע, למשל: לאחר שמי נהר הטיסה הציפו אזורים שלמים ונוצר מחסור בתבואה. היהודים אכן ידעו לנצל עתות מחסור כאלה. השלטונות נאבקו במחסור וגם באלה שהרוויחו ממנו בכך שסיפקו מזון לאוכלוסייה והכינו מאגרי מזון לשעת-חירום. בעתות מחסור עודדו השלטונות את החקלאים לגדל גידולים חקלאיים זולים ומזינים, ובמיוחד דלעת וסלק.¹³

מוניטין רעים יצאו ליהודים רבים על שהיו מעורבים במכירות פומביות של סחורות ונכסים שהוחרמו על-ידי השלטונות מעברייני מס, מפושטי-רגל ומאנשים שהסתבכו בחובות. גם לאחר שנמכרו לכל המרבה במחיר, עדיין היו הסחורות זולות

11 אה"מ, 17984/189-17-1879-168.K

12 אה"מ, 25.5.1899 K231-1899-8-45240.

13 אה"מ, 1854/288/1642 o₁, 1642g/288; 326/1351; 20.1.1854

ממחירי השוק, והפער בין מחיר השוק ובין המחיר שדרשה ההוצאה לפועל היה הרווח הנקי של הסוחר. במכירות הפומביות הללו הוצעו למכירה קרקעות ובתים של אנשים שנקלעו לקשיים כספיים. היהודים שהואשמו בגרימת חובות אלה היו גם אלה שבמקרים רבים רכשו את מה שהוצע למכירה במכירות הפומביות. נאמר על היהודים, שניצלו את תמימתם של האיכרים הרוסינים או הרומנים, מכרו להם סחורות או עודדו אותם לצרוך יי"ש ביוקר או בהקפה ועשו זאת בריבית קצוצה. זו היתה ההאשמה העיקרית שהטיחו השלטונות, חוגי האינטליגנציה וגם פשוטי העם, ביהודים. האשמה זו שימשה בסיס וצידוק לטיפוח האנטישמיות. מן-הסתם לא היו האשמות אלה משוללות-יסוד ולא-אחת הפיל בעל-עסק יהודי ערמומי בפח את האיכר הפרימיטיבי והנאיבי. מנגד, מכירה בהקפה טמנה בחובה סיכון, ואיש לא ערב למוכר שהחוב אכן יוחזר לו, מה גם שבמקרים רבים סוחרים יהודים צברו הפסדים גדולים בשל כך.¹⁴ סיכון זה הסביר, לפחות במקצת, את נוקשותם של הנושים היהודים שחרדו לממונם. מתן בהקפה תוך נטילת ריבית קצוצה היה מקובל על היהודים וגם הוא נסמך על ההסבר האמור. בין השאר נטען, שפשיטות-הרגל של האיכרים גרמו לרבים מהם לארוז את מיטלטליהם ולנדוד אל מעבר לים. חלק מההאשמה בגרימת מצב זה הוטל, כאמור, על היהודים וגם אם האשמה זו היתה מוגזמת ולא תמיד מבוססת, היא שימשה חומר-דלק לטיפוח שנאת היהודים. לעומת זאת, מעשייהם של מעטים הטילו את צלם על הרבים וישנן לא-מעט עדויות על פעילותם של היהודים בתחום זה מכדי שאפשר יהיה להכחישה מכול-וכול.¹⁵

השלטונות השתדלו להגן על האיכרים במסגרת החוק של מדינה ליברלית. בשנת 1898 הם פעלו לאכיפת הנהגתה של ריבית מרבית בשיעור של 12%–15% לשנה,¹⁶ אם כי סביר להניח שהם-עצמם היו מודעים לקוצר-ידם בתחום זה. דרך אחרת להגבלת הסוחרים היהודים ולהגנה על הצרכן הרוסיני והרומני היתה האיסור לערב בתי-עסק מסוגים שונים.¹⁷ על בעלי-מכולת נאסר למכור משקאות חריפים ועל בעלי בתי-מרזח נאסר לעסוק במכירת מוצרי מכולת. כך קיוו השלטונות לא רק לרסן במקצת את צריכת המשקאות, אלא גם למנוע שהתשלומים בהקפה עבור מצרכי הבית יצורפו אל חשבון המשקאות. מצרכי בית היו חיוניים לקיום המשפחה, צריכתם היתה תדירה ורכישתם בכמויות גדולות יכלה בקלות לנפח את חשבוננו של הצרכן. השלטונות המקומיים גם דרשו להגביר את הפיקוח על הנעשה בבתי-מרזח, להטיל קנסות על עבריינים ולצמצם את מספר הרשיונות לפתיחתם. אך ספק אם התערבות השלטונות יכלה לעצור, או אפילו לרסן, את המתרחש בשוק החופשי. אמנם, ההאשמות הצביעו במישרין על היהודים, אך השלטונות לא מיהרו לחוקק חוקים אנטי-יהודיים פרטיקולריסטיים.

14 ראו תיקי הדיונים המשפטיים בארכיון הממלכתי האוקראיני, ברהובו, קרפטורוס', Fascikel 1589, Opus 2, Fond 1994.

15 שם.

16 אה"מ, 2-26494-1899-K231.

17 כנ"ל.

תועמלנים אנטישמים, הן מקרב האינטליגנציה ההונגרית הן מקרב האינטליגנציה הרוסינית, ניצלו את העובדה שחלק מהיהודים אכן היו נגועים בהתנהגות פסולה ונצלנית כדי להטיח את האשמה על כלל הציבור היהודי, אם כי נעשתה הבחנה בין יהודי החבל הוותיקים, שישבו שם מקדמת־דנא, ובין החדשים שזה מקרוב באו.¹⁸ נטען שבעוד הוותיקים נהגו ביושר בתושבי המקום החדשים, הרי יוצאי גליציה, הם ורבניהם, היו אשמים בהידרדרות המצב.¹⁹ ואכן, בתקופת השואה התמקדו השלטונות תחילה ברדיפת מי שנחשבו "רעים" — היהודים החדשים שלא היו בידם אישורי שהייה.

הבנקאות היתה תחום פיננסי נוסף שבו עסקו יהודים רבים בערי קרפטורוס. קופות מלווה וחיסכון — כמו גם הבנקים הראשונים בערים אוז'הורוד, מוקצ'בו, סיגט וברהובו — הוקמו בידי יהודים או בשותפות יהודית פעילה. השותפות באה לידי ביטוי בשיתוף בעלי־המניות ובדרג המנהלי.

קופת־החיסכון של אוז'הורוד הוקמה בשנה 1869 בידי מוריץ ברוך (Bruch) ובני משפחתו. עם מייסדי הקופה נמנו לא־מעט בני אצולה.²⁰ ברשימת 905 בעלי־המניות של אונווארי נפבנק (Ungvári Népbank), הבנק העממי של אוז'הורוד) היו בשנת 1871 כ־650 שמות בעלי צליל יהודי.²¹ בין מקימי קופת־החיסכון ההדדית של העיר מרמרוש־סיגט היו לא־מעט יהודים, אף כי רוב שמות המקימים נשמעו לא־יהודיים.²² מתוך 169 בעלי־המניות של מונקצ'י נפבנק (Munkácsi Népbank), הבנק העממי של מוקצ'בו) היו בשנת 1873 יהודים רבים מאוד (קרוב לוודאי 115 במספר), בהם דמויות בולטות בחיי הקהילה המקומית, כמו קרו (Kroo) וסולה (Sole). בין בעלי־המניות של בנק זה נמנו לפחות שבעה מבני משפחת האצולה שנבורן (Schönborn), אשר סייעה בשעתו ליהודים שהגיעו לעיר ולסביבתה והיתה ידועה ביחסיה הטובים עם היהודים.²³ בשנת 1874 הגיש פיליפ פולק (Pollak) בקשה לייסד קופת־חיסכון של ברהובו־מוקצ'בו (בִּרְג־מוֹנְקִי). הוא זכה ברשיון המבוקש, אך לא לפני בדיקה יסודית שביצעו השלטונות בדבר קיומו של הון עצמי סולידי לקופה.²⁴ גם בהנהלת קופת־החיסכון של מחוז אוז'הורוד היו חברים בשנת 1875 יהודים רבים, ובחברות הנהלה הם זכו ברוב.²⁵ נתונים אלה מעידים על כך, שבשליש האחרון של המאה

18 ראו באראן, "יחסי יהודים־אוקראינים", עמ' 159–172. ספרי הסתה בולטים שפורסמו נגד יהודי קרפטורוס: Edmun Egan, *Ekonomické polozenie ruských selyan v Uhorscini*, Lviv 1901, שבמקורו נכתב בהונגרית ותורגם גם לצ'כית; Miklos Bartha, *Kazár foldon*, Kolozsvár 1901.

19 שם.

20 אה"מ, 14.2.1869 3375/1869.

21 אה"מ, K168-1875-23-2440.

22 אה"מ, 4.2.1873 2369/144.

23 אה"מ, 15.7.1874 2985/1874.

24 אה"מ, 15.7.1874 (K168-1875-21-258 [3985]) 3985/1874.

25 אה"מ, K168-1875-21-9247.

הי"ט זכה ענף הבנקאות בקרפטורוס' לתנופה רבה. העובדה שיהודים רבים נמנו עם בעלי-המניות והנהלות הבנקים העידה, שהם זכו למעמד נכבד ולאמונם של בני האצולה בחבל.

יהודים היו גם גורם דומיננטי בתחום המשכונאות, ולמעשה שלטו בענף.²⁶ בין חנויות המשכון ובין הבנקים היו קשרים הדוקים, שכן חלק מהחנויות הפכו במשך הזמן לבנקים; והיו בנקים שפתחו אגף למתן הלוואות כנגד הפקדת משכון. הנגישות הקלה למקורות המימון מסבירה את העובדה שצורפים וסוחרי תכשיטים רבים היו יהודים. ריבוי התכשיטנים היהודים היה אף הוא בגדר תופעה קבועה בערי קרפטורוס' והם צברו רווחים נאים. בתקופת מלחמת-העולם הראשונה, כאשר צבאות רבים נעו בחבל והפרוטה היתה מצויה בידי הקצונה הבכירה, פרחו עסקיהם של צורפי אוז'הורוד ומוקצ'בו. כדי למנוע סחר ברכוש גנוב עקבו השלטונות ההונגריים מקרוב אחר הנעשה בתחום זה. הם לא היססו לפתוח חבילות חתומות בדואר ולבדוק את תוכנן וגם הציבו בלשים כדי לעקוב אחרי הנעשה בשוק המתכות היקרות.²⁷ החל בשנות השמונים של המאה הי"ט אנו שומעים על עבריינים, בהם יהודים, שסחרו בתכשיטים גנובים. כשנתפסו עבריינים אלה הם נידונו לקנסות, למאסר וגם לעונשים גופניים, כגון הלקאה בשוט (korbács).²⁸ בין העבריינים היהודים היו רבים שעסקו בהברחת סחורות, כגון כוהל, אל מחוץ לשטחי הונגריה — תופעה שגברה בתקופת מלחמת-העולם הראשונה. ב-1915 נלכדו בכרהובו שני חיילים יהודים ששדדו בתי-מרזח ופונדקי-דרכים. בין קורבנותיהם היו גם יהודים.

מטבע הדברים, המחסור בעת המלחמה גרר סחר במוצרים פגומים, לרבות לרשויות הצבא, והביא להחמרה בעבירות, כגון ספסרות, סחר בשוק השחור והונאה. לאחר מלחמת-העולם הראשונה, עם קביעת הגבולות המוגדרים בין המדינות והנהגת מדיניות מכסי-המגן ביניהן, נעשתה פרנסתם של המבריחים קשה ומתישה יותר, אך העבירות השונות שנמנו עתידות לשוב ולפשות בקרב היהודים בתקופת מלחמת-העולם השנייה עקב הרדיפות וההגבלות השונות שהטילו עליהם השלטונות. עם זאת, הרצח היה עדיין תופעה נדירה מאוד בקרב יהודי החבל, ובכל התיעוד הסוקר את מאה השנים הנידונות בספר נתקלנו רק פעמיים ברוצח יהודי, וכמו-כן הוזכר שודד-דרכים יהודי. גם בערים, כבכפרים, עסקו יהודים במלאכות-יד ובתעשייה זעירה. בעלי-המלאכה היו נדבך בפני עצמו בחיי הקהילה, ויעידו על כך האגודות "פועל צדק" ובתי-הכנסת שהקימה לעצמה כל קבוצת אנשי מקצוע. לעתים הועסקו כל בני המשפחה בבית-המלאכה. חשיבותו של עיסוק זה גדלה במיוחד בתקופת השואה, כאשר היהודים נושלו מפרנסותיהם ונאלצו להפעיל יוזמות שונות כדי להתקיים. בין המלאכות היהודיות הכולטות נמנו ענפי המחט למיניהם — חייטות, סנדלרות, פרווונות,

26 אה"מ, K231-1898-12-54292; K231-1899-12-98503; K231-1898-12-20898.

27 אה"מ, 10.5.1915 2056/915 Bm res; 16.4.1915 26512 ozam V-c. 1915.

28 אה"מ, 22.11.1871 3986/1871.

כובענות ורצענות. היו שפיתחו התמחויות מיוחדות בענף הביגוד, כגון תפירת קפוטות ועיצוב שטריימלים. בני האליטות המקומיות נהגו להזמין את בגדיהם – חליפות ושמלות, כמו גם מוצרי הנעלה – אצל בעל-המלאכה היהודי המקומי, ובמיוחד נזקקו לו בעתות מלחמה ומחסור.

בשנה 1867 הציעו יהודים אמידים מאוז'הורוד לשלטונות להקים מוסד להכשרת נערים בני שש-עשרה במלאכות-יד. הם הצביעו על חשיבותו הכלכלית והפוליטית של מוסד מעין זה בכך שהוא עשוי לעודד את הנוער היהודי לעסוק במקצועות פרודוקטיביים שיפרנסו בכבוד את בעליהם. דגש מיוחד בהצעה הושם על מקצועות בענף עיבוד המתכות. ואכן, השלטונות עודדו את יישום ההצעה בין השאר בגלל היסוד הפטריטי שבה.²⁹

ברשימות בתי-מלאכה שרשינותיהם נשללו בשנת 1940 – כלומר: בעת רדיפת היהודים בתקופת השואה – מוזכר מגוון גדול ביותר של מלאכות, החל בייצור מוצרי-מותרות וכלה במוצרים לשימוש יומיומי.

דיני הכשרות סיפקו פרנסה לשורת בעלי-מקצוע בתחום הבשר – שוחטים, קצבים ומנקרים. אלה עבדו תחת פיקוחו של הרב, ובעקיפין סייעו גם לו בפרנסתו כאשר גבו את הגבלה (המס על השחיטה), שהיה אחד ממקורות ההכנסה החשובים של הקהילה. אף כי הבשר שימש מרכיב חשוב בתפריט, התלוננו הקצבים תדיר על מיעוט ההכנסה בגינו – סממן מובהק לעוני; שכן בשר הבקר והצאן נחשב בדרך-כלל למותרות, ומנת הבשר העיקרית שעלתה על שולחן של משפחות יהודיות רבות היה העוף שגדל בחצר. מפאת הכנסותיהם הדלות ניסו קצבים יהודים רבים לדלות את פרנסתם מעיסוקים נוספים.³⁰ התחרות בין הקצבים היהודים גרמה לסכסוכים רבים ביניהם והיו מעורבים בהם גם רבני הקהילה וגבאיה, שהשחיטה הכשרה היתה, כאמור, מקור הכנסה לא-מבוטל לגביהם. הם הפעילו לחצים על הקצבים והשוחטים ולעתים התנו את מתן רשיונות העבודה במילוי דרישותיהם.

כמו יהודי הכפרים, גם בערים עסקו יהודים רבים בייצור ובשיווק של משקאות אלכוהוליים. במיוחד נודעו בתחום זה יקבי ברהובו, שסיפקו את מרבית צריכת היין בכל האזור. ענף היין היה קשור קשר הדוק בענף האירוח, לרבות מסעדות, בתי-קפה, פונדקי-דרכים ובתי-מלון. בארכיון משרד-המסחר ההונגרי מצויות בקשות רבות של יהודים לקבלת רשיון לפתיחת עסקי אירוח, אף כי חלק מהן הוגשו במקורן למנהל המקומי, שמשום-מה העבירן לרשות המרכזית בעיר הבירה. קופותיהן של הרשויות המוניציפליות התמלאו מכספי האגרות ששילמו אנשים אשר ביקשו לפתוח עסקי הארחה וחנויות לממכר משקאות אלכוהוליים. חלק מבתי-המרזח היו בבעלות השלטונות, ואלה החכירו אותם לכל המרבה במחיר ולבעלי-חזקה. תופעה זו בלטת, למשל, בעיר ברהובו.

29 אה"מ, 16.7.1867 2190 res ozam 168-1867-9-2480.

30 אה"מ, K231-1899-6-88693 ; K168-1874-17-8262.

בעסקי ההארכה שהיו בבעלות יהודית, או נוהלו על-ידי יהודים, נשמרה הכשרות, ובמקומות כמו בת-מרחצאות אף שימשה הכשרות עילה לבקשת הרשיון.³¹ בתחום ייצור המזון ושיווקו עסקו היהודים בעיקר במוצרים שהיה להם ביקוש בקרב בני עמם, כגון שומן-אווז ומצות, או מוצרי מזון אחרים שהיה חשוב לשמור על כשרותם.

טחנות-הקמח היו מקור פרנסה חשוב נוסף של יהודי קרפטורוס' ולעתים קרובות פעלו במקביל למנסרות-העץ. במקורן הוקמו הטחנות ליד נהרות עם זרמי מים חזקים, ששימשו להנעת הריחיים. לאחר-מכן הופעלו הטחנות על-ידי מנועי קיטור ובוכנה. בחוסט ובסביבתה היה ריכוז גדול במיוחד של טחנות-קמח שהיו בבעלות יהודית או בבעלות משותפת של יהודים ולא-יהודים.³²

בכל קהילה עירונית היו גם שכירי-יום, אם שוליות אם פועלים. התייעוד הקיים לגביהם מועט ביותר, אולי משום שלא היה בהם משום עניין ממלכתי. תזכיר שהוציא משרד-התעשייה ההונגרי בסוף המאה הי"ט גוער בבעלי-המלאכה על שאינם שולחים את שוליותיהם לבתי-ספר ערב מיוחדים, ומתוכן המסמך ברור שהכוונה לבעלי-מלאכה יהודים.³³ קבלני עבודות ציבוריות, יהודים על-פי שמם, שכרו פועלי-בניין יהודים שבאו מגליציה וטרם קיבלו מעמד של תושב, לבניית קסקרטינים ומשרדי ממשלה.³⁴ מספרם הגדול של הפועלים שהעסיקו הקבלנים משך את תשומת-לבם של השלטונות. הפועלים התלוננו על המשכורות הנמוכות שקיבלו ועל כך שחלק משכרם הומר במוצרי מזון שסיפקו להם חנויות מכולת בבעלות יהודית. בין הקבלנים ובין בעלי חנויות המכולת התקיימו מן-הסתם הסכמים ששני הצדדים נהנו ממנו, ואילו הפועלים יצאו נפסדים מכך.³⁵ מן התזכיר האמור גם עולה שהפועלים היהודים היו בפיקוח משטרתי, אשר נועד להבטיח את שובם לארצם בתום הבנייה.

מקצוע יהודי טיפוסי, שדוגמתו כבר נתקלנו ביער ובכפר ואשר רווח גם בערים, היה העגלונות. בסיגט התגלע סכסוך בין העגלונים היהודים והנוצרים — סכסוך שהדיו הגיעו לידיעת השלטונות.³⁶ בסכסוך זה באו לידי ביטוי גם המתחים הכלכליים שנבעו מהתחרות הקשה שניטשה בין היהודים והלא-יהודים.

שני מקצועות קסמו במיוחד ליהודים בני המעמד הבינוני — עריכת-דין ורפואה. במשפטים רבים שבהם היו מעורבים אנשים נושאי שמות יהודיים — לעתים מציינת התעודה מפורשות שהמתדיין הוא יהודי — הופיעו עורכי-דין יהודים. יהודים הרבו לפנות לשלטונות במגוון עניינים ולשם כך נזקקו לעורכי-דין. גם אם אין בידנו הוכחות חד-משמעיות על משפטינים יהודים בקרפטורוס' ואנו מסיקים זאת רק על-פי צלילי

31 אה"מ, K231-1899-6-88693 ; K231-1899-6-23559.

32 אה"מ, 4475/1867 (K168-1867-9-2480) 18.8.1867 ; 18.8.1867 2480/1867 ;

33 אה"מ, 29559/1871 3.8.1871 ; 18/1872 8.4.1872 ; 6508/1872 15.7.1872 ; 17129/1868 ;

Nov. 1868 ; R/1869 3690 16.6.1868 ; 1953/1870 23.3.1870 ; 1058/1870 4.8.1870 ;

19.6.1870 529/1870

34 אה"מ, 11147/1896 15.7.1873

35 אה"מ, K150-1886-III-16-4711

36 אה"מ, K231-1890-6-61693

השמות, עדיין בולטת לעין העובדה שיהודים "כיכבו" לא רק בעולם החוק והמשפט, אלא גם במערכת הבנקאית והכלכלית, ברשימות משלמי המסים הגבוהים ובמוסדות הקהילתיים.

זיהוי אנשי רפואה יהודים בכל שטחי החבל נעשה על-פי השמות, אך ישנן גם תעודות הממיינות את אנשי הרפואה לפי דתם ואפילו לפי לאומיותם. בשנת 1872 היו במחוז פּרָג 17 רופאים ושמונה מרפאים (דהיינו: אנשים שעסקו במקצועות פארא-רפואיים), שמות 11 מהם בעלי צליל יהודי. ארבעה מהם התגוררו בעיר ברהובו עצמה, וחמישה — בעיר הראשית מוקצ'בו.³⁷ במחוז אונג היו באותה שנה 18 רופאים, תשעה מהם בעלי שמות עם צליל יהודי. באוז'הורוד ישבו באותה שנה 11 רופאים. כעבור שלוש שנים עבדו באותו מחוז 24 רופאים ומרפאים, שמונה מהם צוינו כיהודים,³⁸ מתוכם שישה בעלי תואר דוקטור לרפואה. מבין המרפאים רק אחד בלבד היה יהודי. כל הרופאים העידו על עצמם שהם דוברי הונגרית, גרמנית וסלובקית. הם גם ידעו לטינית, ואחדים דיברו צרפתית ואנגלית. איש לא ציין ידיעת יידיש, ומעטים העידו על עצמם שהם דוברי רוסית (ככל הנראה, הכוונה לרוסינית). בין 18 המיילדות חמש היו יהודיות. כל המיילדות דיברו הונגרית, גרמנית וסלובקית, אך אף לא אחת מהן לא הזכירה את היידיש.

שיעור היהודים הגבוה ביותר היה בקרב הרופאים, פחות מזה בין המרפאים, והפחות ביותר — בקרב המיילדות. אפשר שההכרח ללמוד מחוץ לבית מנע מנשים יהודיות לפנות אל מקצוע המיילדות. רבים מקרב הרופאים היהודים התמחו בכירורגיה. הם גם הועסקו בתחום הניהול והיו בהם רופאים מחוזיים. רוב הרופאים היהודים רכשו את השכלתם הגבוהה בווינה, ומיעוטם — בכודפשט. עובדה זו מצביעה על שליטתם הטובה בשפה הגרמנית.

רק רשימה אחת מפרטת את מקומות הלידה של הרופאים: שניים היו ילידי אוז'הורוד, שניים ילידי מזרח-סלובקיה (שהיתה קרובה במנטליות שלה לקרפטורוס) ושניים נולדו מחוץ לחבל, אך באו לעבוד כתחומיו.³⁹ ריכוז היהודים שעסקו ברפואה ובענפיה ביטא את הצורך בניידות חברתית. בעוד שיעור היהודים בקרב כלל האוכלוסייה היה 14%–16% — שיעור שנשמר לאורך העשורים האחרונים של המאה הי"ט — הרי במקצועות הרפואיים והפארא-רפואיים היה שיעורם 30%–40% (בענף הרפואה נכללו בהקשר זה גם בעלי כתי-מרחצאות). דוגמא מובהקת לניידות שהתאפשרה עקב העיסוק ברפואה היא עמנואל (מנו) רוזנבאום, יליד סיגט (1858), שלמד רפואה בברלין, עבר לפריס, זכה בפרס קרן רוטשילד ובשנת 1904 הוענק לו אות של חברות-כבוד בלגיון הצרפתי. גם שלטונות הקיסרות, אם בווינה אם בכודפשט, התגאו בהצלחת יליד ארצם.⁴⁰

37 אה"מ, K150-1873-IV-1-319.

38 אה"מ, K150-1876-IV-1-159 (13699).

39 ש.ש.

40 אה"מ, K148-1904-2-2664.

מעמדם של בעלי בתי-הדפוס ופועלי הדפוס במזרח-אירופה נמצא בתווך בין בעלי-מלאכה ובין האינטליגנציה. היו אלה אנשים משכילים, לא בהכרח בעלי השכלה פורמלית, אך יודעי ספר ובקיאים בהוויות העולם. לעתים בעלי בתי-הדפוס היו גם מו"לים של עיתונים, כתבי-עת וספרים. סופרים, רבנים שפרסמו ספרים בתחום השו"ת והדרוש וכן עיתונאים היו תלויים ברצונם הטוב. אף כי איננו יודעים את מספרם המדויק של בתי-הדפוס שהיו בבעלות יהודית בקרפטי-רוס, ידוע כי כולם התרכזו בערים הגדולות בחבל, כגון מוקצ'בו, אוז'הורוד, מרמרוש-סיגט, ברהובו וחוסט. במחצית הראשונה של המאה הי"ט היו תקופות ארוכות שבהן מרבית הספרות הרבנית של כל הממלכה ההונגרית הודפסה בקרפטי-רוס. התחרות בתחום המו"לות היתה רבה ובאה לידי ביטוי במאבקים מרים שניטשו בין מערכות עיתונים, בין בתי-הדפוס ולעתים אף בין קבוצות עובדים שונות באותו בית-דפוס.⁴¹ במאבקים הללו כמעט כל האמצעים היו כשרים — גם השמצות והלשונות אצל השלטונות או בפני ראשי הקהילות. באותה תקופה אותם חבלי הונגריה שהיו מיושבים בכני מיעוטים נמצאו בתהליך מרוכז של מדיאריזציה, והפטריויזם ההונגרי גויס אפוא אף הוא למאבק. במיוחד פרחו עסקי הדפוס בתקופות של בחירות, שאז גם גברה התחרות בין המפלגות השונות. בעלי בתי-הדפוס נהגו שלא להתחבר למועמד זה או אחר (לעתים מתוך מניעים פוליטיים) וממילא לא נטלו חלק פעיל במאבקים ביניהם.⁴²

יהודים שימשו מורים בבתי-הספר הלא-יהודיים, אם כי בתקופה הנידונה פעלו רק מעט בתי-ספר חילוניים. בבתי-הספר הלא-יהודיים היו מורי דת יהודים שלימדו רק את התלמידים היהודים. מעמדם של מורים אלה לא היה ברור, כי כמו הכמרים, שלימדו את לימודי הדת הנוצרית, הם לא נחשבו מורים מן המניין. המורים היהודים התארגנו באיגוד מקצועי נפרד שלחם למען זכויותיהם. הם היו מעורבים בחיים הפוליטיים, פרסמו מאמרים בעיתונות ונחשפו לביקורת ציבורית.⁴³ מסתבר שכבר בשנות השמונים של המאה הי"ט ביקשו מורים יהודים לעודד את חילונם של תלמידים במוסדות-החינוך היהודיים, והממסד הדתי ראה זאת בחומרה רבה.

חלק מ"כלי-הקודש" ששימשו בקהילה היהודית נמנו גם הם עם המעמד הבינוני. הגם שרכים מהם השתייכו למעשה ל"פרולטריון הקלריקלי", הגיעו לעתים עד פת-לחם והיו נתונים לחסדיהם של פרנסי הקהילה ושל הבריות. עם "כלי-הקודש" נמנו הרבנים והדיינים, הגבאים והשמשים, השוחטים, ומעל הכול — המלמדים ב"חדרים". מקצת הרבנים והדיינים נהנו מהכנסה קבועה ומכובדת. למשל: הרב פנחס קליין, רבה של סבליוש, נמנה במשך שנים עם עשרים משלמי המסים הגבוהים ביותר במחוז אוגוצ'ה.⁴⁴ גם רבנים של ערים גדולות אחרות — כמו מוקצ'בו, אוז'הורוד, מרמרוש-סיגט, ברהובו וחוסט — נהנו ממשכורות קבועות ומכובדות, במיוחד אם יצא

41 אה"מ, 16.1.1882 198/1882.

42 אה"מ, 16.9.1882 378/1882; 8.9.1883 3793/1883; 29.8.1884 383/1884.

43 אה"מ, 432/1884 (K105-1894-4-64283) 2.6.1884.

44 אה"מ, K150-1892-III-12-133091.

להם מוניטין של מופלגים בתורה או שעמדו בראש ישיבות. לעתים קהילות התחרו ביניהן, לא אחת באמצעים אלימים, על מועמדותו של רב זה או אחר. בתחרויות אלו מילאו ההטבות הכספיות הנדיבות תפקיד נכבד ביותר, גם אם הרבנים עצמם סירבו כמובן להודות בכך. מן המפורסמות היתה התחרות בין קהילות חוסט וסבליוש על משרתו של הרב שמואל שמעלקא, בעל צרור החיים, שפרנסי חוסט סירבו בעליל לשחררו מכהונת רב בעירם, ואילו פרנסי סבליוש נזדקקו לתחבולות כדי להעבירו אליהם.⁴⁵ ואכן, משכורתו בקהילה החדשה עלתה פי מונים על זו הקודמת.

הרבנים המפורסמים שהגיעו לעמדת השפעה וכוח נודעו בשליטתם הרמה בקהילותיהם. הם התפרנסו, כאמור, יפה ממשכורותיהם ואף הפרישו מהן צדקה — ההסבר המסורתי ללקיחת משכורות מכובדות. גם האדמו"רים לא טמנו את ידיהם בצלחת. הרב של מוקצ'בו (בשנים 1918–1937), ר' אלעזר שפירא, לא הפסיק להיאבק עם שלטונות מס'ההכנסה הצ'כוסלובקיים על גובה המס שינוכה ממשכורתו. הוא ובני משפחתו זכו גם למענקים נוספים, למשל: כאשר הוא עצמו קבע את גובה המתנה שבתו תקבל מהקהילה ליום נישואיה.⁴⁶ השלטונות ההונגריים אף ציינו את איסוף הכספים העונתי של האדמו"רים הידועים במהלך סיוריהם שקיימו בחבל. האדמו"ר מוויזניץ (Wizhnice) נודע כמי שעלה בידו לאסוף את סכום הכסף הגדול ביותר במסע שעשה אחת לשלוש שנים, בעצמו או על-ידי שליח — 12,000 פורינט. האדמו"ר מקוסוב (Kosow) אסף כ-10,000 פורינט, והאדמו"ר מנדבורנה (Nadworny) הסתפק ב-1,500 פורינט.⁴⁷ בשנת 1883 השלטונות ההונגריים חששו שכספים אלה ימצאו את דרכם אל מחוץ לממלכה. גם "עושי נסים" למיניהם, וכמובן אדמו"רים מקומיים, קיבלו סכומי כסף לא-מבוטלים מקהל מאמיניהם. קצין משטרה הונגרי דיווח בשנת 1883 לממונים עליו, כי ארבעת רבני סיגט (ככל הנראה הרב האורתודוקסי, הרב הניאולוגי, האדמו"ר טייטלבוים והאדמו"ר מקוסוב) קיבלו יחד בשנה אחת מחסידיהם 94,500 פורינט.

אפשר שהוא הגזים, אך לא היה זה סכום דמיוני כלל ועיקר. לדברי אותו קצין משטרה, היו בסיגט כ-33,000 יהודים, שכל אחד מהם תרם לאחד הרבנים כשלושה פורינטים בשנה ואחדים תרמו אף יותר.⁴⁸ בקהילות עשירות הרבנות היתה בגדר עסק משתלם במיוחד. הרבנים החשובים כיהנו גם כראשי ישיבות. חלק מהתרומות שהקהילה נתנה לישיבה ולרבה נועדו לכלכל את תלמידי הישיבה — צעירים שעיקר עיסוקם היה לימוד תורה ויציקת מים על ידיהם של רועיהם הרוחניים. אחדים מצעירים אלה מצאו את פרנסתם כמלמדים פרטיים או כעוזרי-הוראה.⁴⁹

גם השמשים, החזנים ועובדי הקהילה השונים הועסקו לעתים בשכר, אם כי לרוב

45 אה"מ, (13699) K150-1876-IV-1-159; K148-1904-2-2664; אילן-יוחסין, עמ' 31–32.

46 יודישע שטימע, 21.2.1936.

47 אה"מ, 8.8.1883 3793/1883.

48 ש.מ.

49 ש.מ.

חלק ראשון: בעידן הקיסרות ההבסבורגית

היה זעום למדי ולא שולם בקביעות. בין שתי המלחמות סבלו עובדי קהילת מוקצ'בו לעתים קרובות מהלנת שכר ואף נאלצו ליטול לידם את נשק השביתה. ניהול כושל של הקהילה והכנסות מעטות הביאו למצב זה. לא אחת נקבע גובה המשכורות בצורה שרירותית. העובדים היו תלויים לעתים בחסדי ראש הקהילה, לעתים בחסדי הרב ולעתים בחסדי שניהם, כך שהפרנסה היתה מובטחת להם רק להלכה. את המלמדים האשימו בכך שהם בורים ועמי-הארצות וכי הם רודים בתלמידיהם ועל-כן נקמו בהם באמצעות תשלום בלתי-סדיר של דמי הלימוד. רוב המלמדים היו אפוא אביונים, על-אחת-כמה-הוכמה כאשר עבדו בקהילות מרוששות שבהן להורי התלמידים לא היו די אמצעים לפרנס אפילו את עצמם.

למעמד חברתי מיוחד זכו בקרפטר-רוס' מגייסי התרומות לקהילות (ה"שנוררים"). עיסוקם נחשב למקצוע מקובל וממוסד, לעתים אף מעורר קנאה. הם נהגו לעזוב את ביתם לתקופות ממושכות ונעו במסלול קבוע בין הקהילות העשירות של הונגריה וסלובקיה והגיעו גם אל החלק האוסטרי של הקיסרות. היו שהרחיקו עד לגרמניה, אך רובם הדירו את רגליהם מהארצות מעוטות-היכולת, כמו פולין או רומניה.

קרפטר-רוס' סיפקה בקביעות את "כלי-הקודש" לאזורים שבהם היה שיעור גבוה של יהודים מתבוללים ומשום-כך גם חסרו שם חזנים ושוחטים. בהיעדר מועמדים מקומיים למשרות אלה, הקהילות העסיקו אנשי-מקצוע ממקומות מרוחקים ואלה נהגו לעקור עם בני משפחתם אל הקהילה החדשה. חזנים שנודעו בקולם הערכ נדרו בימים הנוראים למקומות מרוחקים כדי לעבור בהם לפני התיבה. אלה שעקרו למקום חדש נדרשו במשך הזמן להסדיר את מעמדם ואזרחותם, אך לא תמיד היה הדבר קל לביצוע. בתקופת השואה המשפחות מחוסרות-האזרחות היו קורבנות הגירוש הראשונים.

מבחינה כלכלית מצבם של יהודי קרפטר-רוס' לא היה שונה מזה של שאר האוכלוסייה בחבל. כאשר החלה האנטישמיות להרים ראש בחבל תוך התבססות על הטיעון בדבר הפער החברתי בין יהודים ללא-יהודים, היתה לזו אחיזה רופפת ביותר במציאות והיא נסמכה בעיקר על הסתה שבאה מהחוץ, קרי: מהונגריה ומגליציה.

פרק שלישי

החיים הדתיים ומוסדות־הדת

כפי שראינו, רובם המכריע של יהודי קרפטורוס' הגיעו לחבל מגליציה, מבוקובינה ומאזורים סמוכים, כמו פודוליה ומולדביה. אפשר גם להניח שרוב המתיישבים הגיעו מאזורים כפריים, והשכלתם היהודית־תורנית היתה מוגבלת. אמנם, בערים גדולות, כמו מוקצ'בו וסיגט, התקיימה פעילות דתית־עיונית, אך עד בוא רבנים מהמערב לא הוקמו ישיבות בחבל. ההמון הכפרי היה ביסודו עממי, לא־משכיל ואדוק בדרכו. הוא היה כחומר בידי המטיפים והאדמו"רים החסידיים. יהדות זו שמרה על קשרים הדוקים עם אזורי המוצא, במיוחד גליציה, ומשם נטתה להביא את רבניה. חלק מהרבנים ממילא היו חסידים או מקורבים לחסידות, כך שראשוני הרבנים בערים הגדולות, וכמובן בקהילות הקטנות, היו יוצאי פולין. רבני החבל הפנו את שאלותיהם לעמיתיהם בפולין, שיהדותה היתה למעשה העורף האינטלקטואלי של המסד הרבני הקרפטורוסי.

עם שיפור דרכי הגישה מערבה והתחזקות היסודות ההונגריים (ונוסיף: הלאומניים) גברה ההשפעה ההונגרית גם בתוך היהדות וגדל הצורך ברבנים ששלטו בשפה ההונגרית והיו בקיאים בהליכות הארץ. רבנים יוצאי פולין שוב לא הועילו בקידום היחסים עם השלטונות החילוניים. הישיבה שהיתה קיימת בפרסבורג (היא Poszony בהונגרית ו־Bratislava בסלובקית) והתחזקה והתפתחה הודות לטיפוחם של הרבנים משושלת שרייבר־סופר, תרה אחר משרות לבוגריה המצטיינים. ישנן רגליים לסברה, כי היו אדמו"רים שמידת בקיאותם בהליכות היהדות לא היתה רבה וביקשו כי רב מוסמך ובר־הכי ישמש לצדם. כך או כך: בוגרי ישיבת פרסבורג, בהם עילויים, מצאו את דרכם אל הקהילות האדוקות של קרפטורוס' כדי לשמש בהן רבנים. כאמור, הם פיתחו רשת ישיבות והחדירו אל החבל את השמרנות החרדית של מערב־סלובקיה והונגריה. בישיבת פרסבורג למדו בחורים ממורביה, מבורגנלנד (Burgenland), מצפון־אוסטריה, ממערב סלובקיה ומדרומה, וגם אחרים מארצות אירופה שתהילת הישיבה משכה אותם לשעריה, אך רובם באו מהאזור המכונה אוברלנד (Oberland) — הוא הונגריה־עילית וחלקים של המישור הפנוני. הקהילות ששלחו את בניהן לישיבת פרסבורג היו חרדיות (אורתודוקסיות), והיהודים בהן — חדורי התרבות הגרמנית. כל הקהילות הללו התפללו בנוסח אשכנז, נהגו לפי מנהגי אשכנז המסורתיים, והשפה

המקובלת עליהן היתה היידיש-דויטש (Jiddisch-Deutsch); רובם ככולם שלטו בשפה הגרמנית.

בואם של הרבנים ההונגרים גרר אחריו עימותים קשים בין החסידים למתנגדיהם בחבל. התנגחויות אלה אף אילצו רבנים אחדים לעזוב את קרפטורוס ולתור אחר קהילות לטעמם. רבים מרבני פולין שבאו למקום הושפעו מהחסידות ואחדים מהם שימשו בעצמם אדמו"רים. גם אם בני קהילותיהם לא היו תמיד חסידים במלוא מובן המלה, הרי לכותיהם היו פתוחים לדרכה של החסידות. לעומת זאת, רבנים יוצאי הונגריה, ובמיוחד בוגרי ישיבת פרסבורג, שייצגו את האסכולה הרבנית במיטבה, יצאו למאבק נגד נאמני הזרם העממי החסידי.

בעת התפשטותה של החסידות פעלו בחבלי הונגריה-רבתי רבנים דגולים וישיבות מפוארות. הגדול שברבנים, משה שרייבר-סופר, בעל החת"ם סופר, רבה של פרסבורג, נחשב בדורו לגדול רבני אירופה. העימותים בין המתנגדים לחסידים בהונגריה-רבתי לא היו אלימים כפי שהיה הדבר בליטא, ברוסיה הלבנה ובפולין. משה סמט מעלה את הסברה, שהתפשטות החסידות בהונגריה-רבתי, ובמיוחד בקרפטורוס, התחוללה בעת שהרפורמה ("ניאולוגיה" בשפת המקום) סחפה רבות מהקהילות במדינה (באומרנו "הונגריה-רבתי" או "ארצות-הכתר אישטון הקדוש", אנו מתכוונים להונגריה דהיום, כפי שנקבעו גבולותיה בעקבות חוזה-השלום של טריאנון מ-1919, ולמחוזות שסופחו על-פי החוזה למדינות השכנות). לפני החת"ם סופר ועמיתיו עמדה הברירה ללחום ברפורמה או בחסידות או בשתייהן. לדעת סמט, רבה של פרסבורג ראה ברפורמה סכנה גדולה יותר והעדיף אפוא להתרכז במלחמה נגדה. אף כי שלל את החסידות, הוא לא שש להכריז עליה מלחמת-חורמה!¹ אולי סמך על תלמידיו, שזכו למשרות רבנות בקרפטורוס, כי יעלה בידם לייצג כראוי את היהדות ה"אמיתית" במקום. במאבק ברפורמה חברו יחד חסידים ומתנגדים, למרות היריבות ביניהם. בשנים שלאחר-מכן, ובמיוחד בשנים שבין שתי מלחמות-העולם, הקפידו ראשי הישיבות של סלובקיה — כמו דונאיסקה סטרדה (Dunajska Streda, Dunaszerdahely), גלנטה (Galanta) והונצובצה (Huncovce, Hunfalva, Unsdorf) — כי תלמידיהם יוצאי חבלים בעלי אופי חסידי מובהק יהלכו בלבושם המסורתי כסייג מפני יציאתם לתרבות רעה בסביבתם החדשה, היותר מודרנית. המאבק בין חסידים למתנגדים בלט רק מעט בתקופה שבין שתי מלחמות-העולם. כאמור, ההתנגחויות נבעו הן על הבסיס האתני (כלומר: יוצאי פולין מול יוצאי אוברלנד) הן על רקע של השקפת-עולם (חסידים מול מתנגדים).

התנגחויות פחות חריפות ופחות דרמטיות היו יותר שגרתיות והן התחוללו על רקע של הליכות-חיים, כמו נוסח התפילה, צורת הלבוש, חגיגת מועדי ישראל, אימוץ או סירוב לאמץ מנהגי החסידות — דוגמת קבלת פתקאות בקשה (ה"קוויטלעך") או ארוחות משותפות. היו רבנים ששמרו בקנאות על מנהגיהם עד סוף ימיהם וגררו

1 סמט, "חת"ם סופר", עמ' 92-103.

אחריהם את אנשי קהילתם. המחלוקת שנתגלעה בין הרבנים יוצאי אוברלנד, הרבנים ה"הונגרים", ובין יוצאי פולין וגליציה במיוחד, לא היתה בהכרח מחלוקת גרידא בין חסידים למתנגדים. מחלוקת זו לבשה יותר אופי אתני, תרבותי, כלומר: היה זה מאבק בין אורחות-חיים שונים על רקע מוצא חברתי זה או אחר. לא אחת אירע שהנסיבות החברתיות חברו לאלה הדתיות ואז ההתנגשות היתה חריגה מעית: בין הרב יוצא גליציה בעל הנטיות החסידיות ובין רב מתנגד יוצא אוברלנד. בעימותים הללו היתה לעתים ידם של יוצאי אוברלנד על התחזקה, לעתים הם פרשו מהעימות ופינו את השטח ליריביהם ולעתים התפשרו עמם. עימותים כאלה התנהלו בזירת הקהילות, כאשר הרבנים מאוברלנד הסכימו לחבוש שטריימל ולקבל קוויטלעך כמנהגם של החסידים ואף להתפלל בנוסח ספרד. בעימות שולבו גם יסודות פולקלוריסטיים, כמו צורת הלבוש (כפי שהזכרנו לעיל), מנהג טבילה תדירה במקווה, סגנון תפילה וזמרה ועוד מרכיבים דומים שאפיינו את מנהגי החסידות.

לבסוף: לפחות מהבחינה האתנית היתה ידם של הרבנים ה"הונגרים" על העליונה, ומספרם של הרבנים יוצאי פולין שזכו למשרות בחבל הלך ופחת. תהליך המדיאריזציה שכפו השלטונות על המיעוטים הלא-הונגריים סחף גם חלק מהממסד הרבני של קרפטורוס' ומי שלא שלט בשפה ההונגרית התקשה לזכות במשרה. רבני אוברלנד דיברו יידיש בעגה מערבית (ה"יידיש-דויטש" המוזכרת למעלה), להבדיל מזו בניב גליצאי, והיו מורגלים בשפה ההונגרית ובכך הקלו על קהילותיהם את תהליך המדיאריזציה (מן הדין להוסיף כאן, שגם יהודי קרפטורוס' פיתחו ניב של יידיש משלהם). לרבנים יוצאי פולין שדיברו יידיש בניב מזרח-אירופאי, על-פי רוב גליצאי, השפה ההונגרית היתה זרה ומזרה ומטבע הדברים לא עודדה את קהילותיהם להשתלב בתהליך המדיאריזציה – למגינת לבם של השלטונות.

היבט אחר של השתלטות הרבנים ה"הונגרים" היה הקשרים שקיימו עם רשת בתי-הספר של Alma Mater. יוצאי פרסבורג עודדו את בוגרי מוסד זה וסייעו בידם לזכות במשרת רבנות כל-אימת שהגישו את מועמדותם לכך. כלומר: הרבנים (או למעשה, "הרבנים הראשיים" – Oberrabbiner, כפי שכונו רבני העיר באימפריה ההבסבורגית) לא נבחרו רק בגלל למדנותם, אלא גם בזכות קשריהם עם רשת זו שלעתים התגלתה כבעלת עוצמה במיוחד.

המקורות מביאים עדויות רבות על מאבקי הרבנים. כמובן, לא כל המאבקים התנהלו על רקע אתני, אלא גם בעטיין של תכונות אנוש מרגיזות, כמו קנאה, שנאה וכוחנות. עם חלוף הזמן קהו הניגודים האתניים, וקהל המאמינים התרגל יותר לרבנים הונגרים שאימצו לעצמם אי-אלה מנהגים מקומיים; מה גם שמסיבות פוליטיות נחלשה זרימת רבנים מגליציה להונגריה. אמנם, בישיבות חינוכו למנהגים מקובלים על האשכנזים והמתנגדים, אך הבוגרים היו מבני המקום שהיטיבו למצוא את שביל-הזהב. כך קמו אסכולות רבניות מקומיות, וישיבות קרפטורוס' הסתפחו לישיבות המהוללות של הונגריה-רבתי. שמם של רבני קרפטורוס' נודע כמחדשים

בספרות הרבנית וכפוסקי הדור. סביבם התגבשו קהילות רבניות מובהקות שדחו את מנהגי החסידות מכול-וכול. כאלה היו, למשל, קהילות ברהובו וחוסט.

על-פי המסורת, ר' ישראל בעל שם טוב ותלמידיו סיירו רבות בהרי הקרפטים ואף ירדו מהם אל המישור הפנוני והגיעו לקרפטורוס¹, למזרח-סלובקיה ולצפון-הונגריה. האגדה מספרת, שבהשקיפו על מחוז מרמרוש אמר הבעש"ט לתלמידו ר' קופל מקולומיאה: "גן יפה מרמרוש. השגח על הגן הזה"². על תלמידיו של הבעש"ט סופר כי סובכו בחבל. קשה להוכיח את אמיתותן של אגדות אלה. מכל-מקום, הרושם המתקבל הוא שמגמתן לקשור ישירות את חסידות החבל אל האב המייסד הגדול ובכך להוסיף קדושה ויוקרה לחסידות קרפטורוס³. אין ספק, שקרפטורוס⁴ היתה חבל חסידי par excellence. בגלל היותו חבל נידח כל-כך ונטול פאר בעולם היהודי, לא יצא שם החסידות המקומית לתהילה, אולי משום שאת החסידות הביאו אתם היהודים שהגרו מאזורים סמוכים ורבים מהם שמרו אמונים לחצרות ולשושלות של אבותיהם. אפשר להרחיק לכת ולהניח, כי על-פי החצר שהיהודי המקומי שמר לה אמונים אפשר היה לגלות את אזור המוצא של אבותיו. בקורות ההגירה ידוע, כי קבוצות מהגרים מכל מקום שהוא — תהיינה אלה של יהודים או בני דת כלשהי — היו למעשה סניף של קהילתם בארץ-מוצאם שממנה הביאו את אמונותיהם, מנהגיהם, לחניהם ועוד. אלא שכמו בארה"ב, למשל, כאשר הישיבה בארץ החדשה מתארכת, חלק מהצעירים מאבדים קשר עם כור-מחצבתם ומצטרפים לתאים חברתיים אחרים, מקומיים יותר, אותנטיים יותר, כך חלק מחסידי קרפטורוס⁵ העבירו את נאמנותם לשושלות אחרות, ובמיוחד לאלה המקומיות. שמעון ריינהרץ מחלק את חסידי החבל לשניים — אלה שהיו נאמנים לצדיקים מגליציה, עברו לחבל וייסדו שושלת משלהם; ואלה שנהו אחרי צדיקים חדשים, מקומיים⁶. כאן אנו עדים לחלוקה נוספת של יהודי החבל, המצטרפת לאלו שציינו לעיל:

(א) שושלות צדיקים ממערב-גליציה, שחלק מצאצאיהן עברו לקרפטורוס⁷ או למזרח-סלובקיה והתיישבו שם. כאלה היו הצדיקים לבית הלברשטאם מצאנו, היא סנוק (Sanok) שבמערב-גליציה; ושושלת רוקח מבעלז.

(ב) שושלות צדיקים ממזרח-גליציה ומבוקובינה, שגם צאצאיהן התיישבו בקרפטורוס⁸. עם קבוצה זו נמנו הצדיקים לבית הגר מוויז'ניץ. שושלת זו מתייחסת לשורה של משפחות אדמו"רים ממקומות שונים בגליציה והיא נדדה לבסוף למחוז סאטמר (Szatmár) שבמערב-רומניה של היום.

(ג) שושלות שהגיעו לדרגת קדושה גבוהה בהונגריה-רבתי והייחוס המשפחתי היה פחות חשוב לדידן (אף כי שורשיהן של רבות מהן נמצאו בגליציה ובפודוליה). אופייניים לקבוצה זו היו הצדיקים לבית טייטלבוים, שמוצאם מפשמישל (Przemysl)

2 שפיגל, תולדות ישראל, עמ' 21.

3 ריינהרץ, "פרקי היסטוריה", אנציקלופדיה של גלויות, קרפטורוס, עמ' 125.

שבמערכ-גליציה. הללו נדרו לשאטוראליה אוֹיֶהָאֵי (Nové Mesto, Satoralja Ujhely) pod Šiatrom) שבצפון-מזרח הונגריה, ומשם נפוצו על-פני יישובים שונים בקרפטר-רוס'. מקומות מושביהם החשובים היו בתחילה סיגט, ולאחר-מכן – סאטמר. אדמו"ר אחר, ששמו יצא ברחבי העולם, היה הרב חיים אלעזר שפירא. אבותיו, שמוצאם היה בכפר ליד פשמישל, שימשו רבני העיר מוקצ'בו, והוא-עצמו התעלה לדרגת צדיק. שושלת אחרת היתה זו של בית וייס מספינקא (Szaplunca, Spinka, Sapinec, Sapony), שמקום מושבה האחרון עד לשואה היה סבליוש.

למעשה בכל יישוב, גדול כקטן, היה אדמו"ר עם קהל חסידיו. ביישובים כמו מוקצ'בו, אוז'הורוד או סיגט ישבו יותר מאדמו"ר אחד. היו כאלה שהקימו ישיבות. חצרות הצדיקים התקוטטו ביניהן דרך קבע כשעינה של אחת צרה בחברתה. המריבות לוו קללות, ולעתים גם מכות נאמנות, תביעות לדין תורה אצל רבנים אחרים, כתבי-פליטת ומחומה-רבתי.

הצדיקים קיבלו מנאמניהם פתקים (קוויטלעך) עם בקשות לרפואה שלמה, לפרנסה טובה, לזרע של קיימא ולשיפור גורלם. מתן הקוויטל היה מלווה בדרך-כלל סכום כסף. מעשי הצדיקים הפכו לאגדות שהחסידיים מספרים מדור לדור. כאמור, היו צדיקים גדולים בתורה ששם ישיבותיהם נודע למרחוק. היו כאלה שהתפרסמו בזכות הנסים שחוללו (Wunder Rabbi, csoda rabbi) ואחרים שנודעו בעושרם ובפאר חצרותיהם. צדיק מפורסם שמת, קברו הפך למוקד עלייה לרגל.⁴ לנאמנות החסידיים ולאמונתם לא היה גבול. הם התקוטטו על שיירי מזון משולחנם של האדמו"רים, ובקרפטר-רוס' נאמר כי שתו ממי המקווה שהצדיק טבל בו.⁵

קצין משטרה הונגרי תיאר בשנת 1882 את השפעת האדמו"רים. גם אם היתה הגזמה רבה בדבריו, בשל העובדה שחלקם נכתבו בלהט של שנאת ישראל, עדיין לפנינו עדות נדירה. לדבריו, הגעתו של הרב מנדל הגר מוויז'ניץ (ככל הנראה, ר' מנחם מנדל מוויז'ניץ, בעל צמח דוד) לבתי-המרחצאות בדרגומיר (Dragomir) משך למקום קהל חסידים גדול. הוא חולל נסים, בירך את מאמיניו והוציא מהם סכומי כסף רבים. ארבעת הרבנים החשובים במרמרוש היו הרבי מוויז'ניץ, הרבי מקוסוב, הרבי מבעלז והרבי מנדבורנה. כוחו של הרבי מוויז'ניץ במרמרוש היה רב מהאחרים. תמורת הברכות שהעניק נטל 10% מערך העסקה הנידונה. רכושו נאמד ביותר מ-60,000 פורינט. הרב הופיע בכל יישוב בתדירות של שלוש שנים, ובשנים שלא הופיע שלח שליחים, שבמהלך ביקורם אספו כ-12,000 פורינט. חלק מהפדיון נהג לתת לצדקה וחלק שיגר לעניי ירושלים (הד עמום לסכסוך סביב הכולל בירושלים, שחצר ויז'ניץ היתה מעורבת בו ישירות). רכושו של הרבי מקוסוב נאמד ב-20,000 פורינט, של הרבי מבעלז ב-3,000 פורינט ושל הרבי מנדבורנה ב-1,500 פורינט. לפי עדות הקצין,

4 סיימוביץ, "יהודי מרמרוש", עמ' 268–294; קראוס, הכפר שלנו, עמ' 32, 33; אילן-יוחסין, עמ' 139–140. דוגמא משמש ר' מרדכי'לה, הקבור בבושטינה (Buštyno, Bustyahaza, Buština).

5 אה"מ 3793/1883.

ארבעת הרבנים קיבלו מחסידיהם במרמרוש 94,500 פורינט בשנה. בעיר סיגט עצמה התגוררו כ־33,000 יהודים וכל אחד מהם תרם שלושה פורינטים בשנה, אך ידועים מקרים של חסידים שתרמו אלף פורינט. סכום הכסף שנאסף במרמרוש היה הגדול ביותר — כך לדברי קצין המשטרה.

המאבקים בתוך הממסד הדתי היהודי לא הצטמצמו רק בין הרבנים המתנגדים ובין האדמו"רים החסידיים, אלא גם בתוך כל מחנה. במחנה הרבני היקף המאבקים הפנימיים היה מצומצם-יחסית והעימות החריף עם המחנה החסידי תרמו לליכוד השורות בתוכו (רוב העימותים הפנימיים בו נגעו לקנאת סופרים ולעניינים שביוקרה). לעומת זאת, כפי שכבר צוין, המחנה החסידי היה מפולג מלכתחילה לחצרות שונות על-פי מקומות-מוצאן. אלא שלאחר הגירתם לקרפטורוס' התקשו החסידים לשמור על תחומי הסמכויות הברורים של החצרות השונות בתנאי חייהם החדשים וכך החלה להתפתח תחרות בין נאמניהן של אלו.

ידוע על מאבק ההישרדות שניהלו חסידי סדיגורה, שמקום-מוצאם היה בוקובינה, נגד חסידי צאנז ממערב-גליציה. לאחר-מכן נאבקו חצרות מקומיות, כמו זו של שושלת טייטלבוים, נגד חצרות זרות, ובמיוחד זו של ויז'ניץ, שהיתה גליציאית במקורה. מאבק זה לבש פנים חדשות, כאשר אנשי ויז'ניץ נדדו בסוף המאה הי"ט לאזור סאטמר, שעד 1918 היה למעשה פריפריה של מחוז מרמרוש בקרפטורוס'.

הקמת כולל מונקץ' בתחילת המאה העשרים בארץ-הקודש, שהוא בלבד היה רשאי לזכות בתרומות מקופת ר' מאיר בעל הנס, בעיקר במחוז ברג, ובמשך הזמן גם במחוזות אחרים — סימלה את הכרה עצמאית של חסידות קרפטורוס' והיפרדותה מהכוללים של יוצאי פולין בארץ-ישראל. קהילת מוקצ'בו שימשה מרכז לחסידות מקומית (אוטוכטונית) של יהדות קרפטורוס', כשהאדמו"רים לבית שפירא שימשו בה הן ראשי הקהילה הן מנהיגי עדת החסידים. בצד בית שפירא נוסדו בחבל שושלות מקומיות נוספות, כגון שושלת טייטלבוים הקנאית שכבר הוזכרה, שושלת וייס מספינקא שהוזכרה אף היא, ושושלות נוספות, כולטות פחות. המאבקים הפנימיים בתוך קהילת חסידי קרפטורוס' יצרה מתח תמידי בקרב חסידי החבל והעסיקה לא-מעט את רבני הונגריה ופולין כאחד, שנתבקשו לעתים לשבת בדין. המאבקים האין-סופיים — לעתים על עניינים שנראו למתבונן מבחוץ כזוטות חסרות-חשיבות — היו מלווים השמצות, אלימות וכתבי-פלסתר (פשקווילים) חדשים לבקרים.

הרפורמה כרסמה במידה מזערית בקהילות קרפטורוס'. אולי אדיקותם המופלגת של היהודים, או שמא ריחוקם ממוקדי הפעילות היהודית וקשיי התחבורה, מנעו את התפשטותם של הרעיונות החדשים. רק בשתי ערים התחולל מפנה בטעמם של המאמינים — אוז'הורוד וסיגט. שתייהן נחשבו מוקדי המדיאריזציה וקיימו קשרים כלכליים ענפים עם חלקי הונגריה האחרים. בכל אחת מהן התגוררו יהודים מתבוללים, שאימצו לעצמם את השפה והתרבות ההונגריות, זנחו את היידיש ועסקו בחוכמת ישראל.

חלק מהמאמינים הפכו ל"יהודים של שלושה ימים", כלומר: ביקרו בבית-הכנסת בראש-השנה וביום-הכיפורים בלבד. אמנם, אין אנו עדים לשמד מסיבי ולנישואי תערובת, כפי שאירע לא-אחת בהונגריה גופה ובבודפשט בירתה, אך היו חוגים במרכזים המסחריים של החבל שהתרחקו מהיהדות המסורתית — הרבנית או החסידית. כאמור, בשתי הערים קמו קהילות ניאולוגיות בשנות השבעים של המאה הי"ט, אך זו של אוז'הורוד נאבקה קשות על קיומה.⁶ מנגד, בסיגט הרפורמה הייתה שורשים, והקהילה הפכה אחד ממרכזי הפעילות הציונית בהונגריה-רבתי. רוצה לומר: החוגים הרפורמיים בחלו בפטריוטיזם ההונגרי של הניאולוגיה הקלסית ויצאו לחפש להם נתיבים יהודיים עצמאיים.⁷ בתנאים ששררו בהונגריה, שבה הנאציולויזם ההונגרי הקיצוני היה דומיננטי, נאלצה הציונות להיאבק בשלטונות, בניאולוגיה הפטריוטית ההונגרית ובאורתודוקסיה האנטי-ציונית.⁸ בחזית זו של שנאת הציונות חברו יחד החסידים והמתנגדים. אחדות השורות במאבק בציונות היתה מקבילה בצורתה לזו ששררה בקרב החסידים והמתנגדים במאבקם בזרם הניאולוגי מאז הקונגרס שהתקיים בבודפשט ב-1868 (ראו להלן).

היהדות הדתית נקטה עמדה ברורה בדיונים שהתקיימו על מעמדה של היהדות בתקופת "אביב העמים". נציגיה היו מוכנים לוותר על שיפור מצבם הקונסטיטוציוני של היהודים אם המחיר שנקבע תמורת זאת היה ביצוע "תיקונים" בדת היהודית. רבני החבל, ובראשם בוגרי ישיבת פרסבורג, הובילו את חזית ההתנגדות לכל שינוי במערך הדתי. הם נאבקו בשף-קצף במפיצי הרפורמה ובשינויים שביקשו להנהיג. בשנת 1850, כאשר הציעו השלטונות לבצע שינויים בסדרי החינוך היהודי, חיבר הרב של אוז'הורוד דאז, ר' מאיר אייזנשטטר, את התשובה ששללה את הדבר מכול-וכול. כוונת השלטונות היתה להעניק השכלה חילונית לפרחי הרבנות כדי שיוכלו לנהל בהצלחה את מרשם התושבים (שכאופן מסורתי ניתן בידי הרבנים).⁹

כאשר השלטונות הציעו להקים סמינר לרבנים, יצאה משלחת בראשותו של ר' מנחם א"ש (די "הייליגע אידענע"), רבה של אוז'הורוד, אל הקיסר בווינה כדי להביע התנגדות לרעיון. בשנת 1865 התכנסו רבני הונגריה במיכאלובצה (Nagy Mihaly, Michalovce) במזרח-סלובקיה כדי לדון בסדרי התפילה בבתי-הכנסת. רובם של המתכנסים שימשו ברבנות בקרפטורוס' ובמזרח-סלובקיה ונחשבו לקנאים הקיצוניים ביותר בקרב רבני הונגריה. בתום הכנס פסקו כי אין לדרוש בפני קהל המתפללים

6 שם.

7 "Adalekok az Ungvári hitkoszseg történetéhez", *Zsidó Néplap* (Mukačevo), 1.2.1929; "Az Ungvári Hitkoszsegketicszakadasnak története", *ibid.*, 24.5.1929, 14.6.1929, 5.7.1929.

8 *Zsidó Szemle*, 1.4.1912; הארכיון הציוני המרכזי, ירושלים (להלן: אצ"מ), 23/919, רשימות שוקלי שקלים מ-7.8.1912 ומ-18.12.1912. Zentral Zionistische Bureau.

9 גנזך הציונות הדתית, ירושלים, תיק תרפ"ו, ברטיסלבה, הסתדרות המזרחי בצ'כוסלובקיה אל המרכז העולמי, ירושלים, כ"ז באייר תרפ"ו; שפיגל, עמ' 9; אצ"מ, Magyarország Magyarországi Cionista 3/919, Szervezet an den Zionistischen Zentralbureau, Berlin, 3.12.1912.

כשום שפה, פרט לידיש; אין להיכנס לבית-כנסת שבו הבימה אינה ניצבת במרכזו; ואין להתיר לשליחי-הציבור ללבוש בגדי-שרד (שדמו בעיצובם לבגדי-כמורה). אין ספק, שבהחלטות אלה היתה משום התרסה נגד הרפורמה הדתית. ההחלטה שלא לדבר בשום שפה, פרט לידיש, נבעה גם מהסתייגותה של האורתודוקסיה מהלאומנות ההונגרית, שהניאולוגיה היתה נושאת דגלה.¹⁰

בין הקיצונים היה רבה של מוקצ'בו ר' חיים סופר. הוא-עצמו התקוטט עם חסידי קהילתו ונאלץ לבסוף לעקור לכודפשט. על אופיו תעיד החוברת בשם "מה העבודה הזאת לכם",¹¹ שהוציא נגד שני רופאים יהודים אשר נצפו כשהם מעשנים בשבת כפרהסיה. בשנת 1868 התכנס בכודפשט קונגרס של כל הקהילות בהונגריה-רבותי כדי לדון בהקמת ארגון מרכזי. דיוני הקונגרס עלו על שרטון בשל ניגודי ההשקפות בין הצירים הניאולוגים ובין נציגי האורתודוקסיה שייצגו את רבני החבל הקיצוניים, ביניהם ר' מנחם א"ש מאז'הורוד, ר' חיים סופר ממוקצ'בו ור' משה ש"ק מחוסט – כולם כוגרי ישיבת פרסבורג. נציגי האורתודוקסיה עזבו את הכנס וכעבור כשנה שוגרה, כאמור, משלחת מטעמה, בהשתתפות הרבנים סופר וא"ש, לקיסר פרנץ יוזף בווינה. בעת פגישתם עמו פרצו הללו בככי מר והלה התיר לקהילות חרדיות להקים ארגון נפרד, וכך הווה.

בשנת 1870 הוקמה הלשכה המרכזית של הקהילות האורתודוקסיות בראשות הרב ש"ק. ראשית דרכה לא היתה סוגה בשושנים בגלל הניגודים בין החסידים למתנגדים ובין חסידי קרפטי-רוס' – רובם יוצאי פולין ובוקובינה – ובין הרבנים יוצאי אוברלנד.¹² שנים רבות עברו עד שיושבו ההדורים כשהמאבק נגד הרפורמים משמש דבק בין הניצים בעבר. ערב הקונגרס ב-1868 הקימו הרבנים האורתודוקסים את ארגון "שומרי הדת", ששם לו למטרה לשמור על העקרונות הקיימים ולא לאפשר שינויים בקהילות. עם הקמת הלשכה המרכזית של הקהילות האורתודוקסית התרוקן למעשה ארגון זה מתוכנו, שכן רובן המכריע של הקהילות הצטרפו ללשכה האורתודוקסית (קהילות שסירבו להצטרף אל האורתודוקסים ואל הניאולוגים הקימו ארגון משלהן בשם ארגון "קהילות סטטוס קוו אנטה" [status quo ante]).

לאחר הקמת הלשכה שבו הקהילות לנהל חיי שגרה, קרי: להתנצח ולהתקוטט זו עם זו ... כאמור, הסכסוכים לא היו קשורים בהכרח במתחים בין חסידים למתנגדים, אלא ניטשו על רקע של יוקרה אישית ורדיפת כבוד ומשום-כך רישומם לא ניכר הרבה בחיי יהדות החבל. מריבה שפרצה על תכנים כלכליים ויוקרתיים עניינה היה החזקת הכוללים והעברת כספי הצדקה של קופת ר' מאיר בעל הנס ליוצאי קרפטי-רוס' בארץ-הקודש. ראשי הניצים היו האדמו"רים מבית ויז'ניץ והחרו החזיקו אחריהם האדמו"רים מבית טייטלבוים, מחד גיסא, והרבנים ממשפחת שפירא

10 אה"מ, 1.10.1851 3269/77; Cultus und Unterricht, 1.6.1856 575 18143/2068 VI; הוראה מס' 22494 מ-1.1856, 3.1.1858 13/723; Cultus und Unterricht.

11 בן-חנניה, 13.6.1866, 8.8.1866, כולל פרוטוקול האסיפה.

12 שפיגל, "אנגוואר", ערים ואמהות בישראל, עמ' 15.

במוקצ'בו, מאידך גיסא. אלה הקימו ב־1913 את כולל מונק' בקהילתם ובעשור קהילות נוספות.¹³ חברותן של קהילות קרפטורוס' בלשכה המרכזית של הקהילות האורתודוקסיות בהונגריה הגיעה לסיומה עם הקמתה של צ'כוסלובקיה.

בתי־כנסת מסודרים החלו לפעול כבר במאה הי"ח עם גבור ההגירה היהודית לחבל. במחצית המאה הי"ט נוסדו בתי־כנסת קהילתיים מרכזיים, חלקם בסיועם של בני האצולה המקומית, שהיה להם עניין לדאוג לרווחת היהודים משום שנוקקו לשירותיהם. מעורבות זו של בני האצולה ניכרה בערים הגדולות או בריכוזים הגדולים של האוכלוסייה היהודית, ובמיוחד נודעה בכך משפחת האצולה שנבורן, שבבעלותה היו שטחים נרחבים במרכזו של החבל, סמוך למוקצ'בו. משפחת שנבורן ואצילים אחרים תרמו לקהילות היהודיות את המגרשים ואת חומרי הבניין¹⁴ שנדרשו להקמת בתי־הכנסת הקהילתיים המרכזיים במוקצ'בו ובאוז'הורוד ובערים דומות אחרות. בצד בתי־הכנסת הקהילתיים, שנועדו לשרת את כלל הקהילה היהודית, גרמה ההתפלגות הפנימית בין חצרות של האדמו"רים שלא מתושבי קרפטורוס' להקמת מיני "שטיבלים" ו"קלויזים" ששירתו את חסידיהן של חצרות מסוימות. במשך הזמן, לאחר שהוקמו חצרות מקומיות חדשות בקרפטורוס' והאדמו"רים ישבו בתוך החבל, נסדק המבנה הקיים וקמו בתי־תפילה מקומיים, כגון זה של משפחת שפירא במוקצ'בו; אזורים, כמו זה של שושלת טייטלבוים בחלקים של מרמוש; ועל־אזורים, כלומר: ברחבי החבל כולו, כמו בתי־הכנסת של חצר ספינקא.

מלבד בתי־הכנסת של חצרות האדמו"רים היו כאלה ששויכו לאיגודים של מתפלליהם, כגון בתי־הכנסת של אגודות "פועלי צדק", שבהם התפללו בעלי־המלאכה והסוחרים הזעירים. בתי־כנסת אלה התחרו בחצרות האדמו"רים — לעתים בחרו מתפלליהם רבנים משלהם, שהשפעתם על הקהילה המרכזית היתה רבה.

בתי־כנסת מסוג שלישי היו אלה שסביבם התלכדו מניינים "פרטיקולריסטיים" ברמה של משפחות, רחובות, שכונות מסוימות וכן ציבורים ייחודיים אחרים, כגון בתי־תפילה שהוקמו למען אנשים חולים שלא יכלו להרחיק לכת מביתם או בתי־כנסת שנבנו מכספי נדרים או ירושות והתקיימו בהם מניינים מקומיים של בעלי העניין. לא־אחת נוצרה גם מזיגה של שני סוגי בית־כנסת, כמו בין בית־התפילה השכונתי ובין בית־הכנסת של חצר חסידית כלשהי.

בשנות החמישים של המאה הי"ט החלו שלטונות הקיסרות לייחד תשומת־לב לריכוזים של בתי־הכנסת הקטנים,¹⁵ משום שתופעה זו הקשתה על גביית המסים, אך גם משום שהדבר הביא לפילוג פנימי ולסכסוכים על סמכויות שבסופו של חשבון החליש את המבנה הריכוזי של הקהילה.

13 וינגרטן, "קורות היהודים בקרפטורוס", אנציקלופדיה של גלויות, קרפטורוס, עמ' 23–29, 38.

14 מכספי הכולל מומנו גם ההוצאות הכרוכות בפרסומו של ספר זה.

15 וינגרטן, "מונקאטש", ערים ואמהות בישראל, עמ' 361.

כדי להגביר את הריכוזיות בקרב הקהילות היהודיות ביקשו השלטונות ללכד את ציבוריהן סביב בית־כנסת מרכזי ורב ראשי בעל סמכויות של ממש (Oberrabbiner), לחסל את השטיבלים, הקלויזים ו"השוליים הקטנים" (Winkelbetheuser), בשפת התיעוד האימפריאלי. ייתכן שבכך גם התכוונו להיאבק בחסידות, שאת חצרותיה כינו "כיתות" (Sekten), ולחסום את התפשטותה.¹⁶

אולם בתי־הכנסת הקטנים לא נענו לדרישת השלטונות ושלחו אליהם אין־ספור בקשות להשאיר את המניינים על כנם. הבקשות הופנו למוסדות מקומיים, לשלטונות בבודפשט ואף אל חצר הקיסרות הגיעו. הבקשות נומקו בכך שבתי־הכנסת המרכזי שוב אינו מסוגל לקלוט את כל קהל המתפללים, בהם חולים וזקנים שאין בכוחם לעשות את הדרך אליו כמה פעמים ביום; שבתי־הכנסת שלהם הוא יד זיכרון לנפטר; שלמרות היותם קטנים וצנועים, הם משלמים את המסים כסדרם ומקיימים את התקנות.¹⁷ קהילות ביישובים קטנים ערערו על הכוונה לספחן אל הקהילות הגדולות בטענה, שהמרחק הגדול מהקהילה הגדולה ימנע מתושביהן את היכולת לקיים כמות את מצוות הדת. רבה הראשי של מוקצ'בו, ראש הקהל והרופא העירוני אף צירפו את חתימותיהם לאישור הטענות.¹⁸ באי־אלה מקומות סגרו השלטונות את בתי־הכנסת המקומיים בכוח והחרימו את רכושם. באפריל 1856 עמדו לסגור את בתי־הכנסת הקטנים באוז'הורוד, כעשרה במניין, בטענה שפעלו בלא היתר.¹⁹ ניסיון דומה נעשה באותה שנה במוקצ'בו. אז התגוררו בה כ־2,100 יהודים ואל הקהילה העירונית נספחו גם יהודי הכפרים פולאנה (Polana), פודהרינג (Podhering), אורוסווג (Oroszweg) וקרואטנדורף (Kroatendorf). לקהילה גדולה זו היו שלושה בתי־כנסת — אחד מרכזי ושניים קטנים. אחד הקטנים נבנה באופן פרטי ובלא היתר מהשלטונות, מכספה של משפחה הורוביץ. האחר היה שייך לאגודת "פועלי צדק".²⁰ במכתב המחאה נגד ההוראה לסגור את בתי־הכנסת הקטנים תיאר ראש הקהילה, פיליפ פריד (Fried), את המצב בקהילתו: בית־הכנסת המרכזי ישן ואינו מסוגל לקלוט את כל המתפללים; כמה פעמים ביקשה הקהילה רשות להפעיל את בתי־הכנסת הקטנים ותמיכה כספית לכך; כל בתי־הכנסת נמצאים תחת פיקוחו של הרב הראשי העירוני, ועל ענייניהם הכספיים מפקח ראש הקהל; הקהילה משלמת את משכורות עובדיה כסדרן ומפרישה סכומים לצדקה; מקור ההכנסה העיקרי הוא מס הגבלה (gabela) על צריכת הבשר הכשר (שלוש קרופקות [Krupka] על כל פונט [Funt] של בשר); היו גם מסים קטנים נוספים, ובעלי־היכולת תמכו בקהילה על־ידי תרומות; בכל זה אין די כדי לקיים את הקהילה בכבוד ולכן מן הדין שהשלטונות יתמכו בה. עוד ציין ראש הקהל בבקשתו

16 אה"מ, 29.11.1856 31073/4506.

17 אה"מ, 8.4.1856 9815/1291. לטענת השלטונות, בתי־כנסת קטנים לא יכלו להחזיק רבנים משל עצמם ולקהילות קטנות לא היתה זכות קיום. ראו אה"מ, 3269/77, 7890/86, 9815/1291.

18 אה"מ, 3.5.1856 12337/1615.

19 אה"מ, 18.10.1856 21867/3309, 24.5.1856 7890/86.

20 אה"מ, 8.4.1856 9815/1291, 24.5.1856 7890/86.

שהקהילה היהודית מקופחת בהשוואה לבני דתות אחרות. בעת כתיבת הדברים פעלו במסגרת קהילת מוקצ'בו שלושה ארגונים חשובים: (א) החברה קדישא, שנוסדה בשנת 1814 והפעילה בית-חולים עם רופאים ורוקחים קבועים; (ב) החברה לגמילות חסדים, שנוסדה בשנת 1846; (ג) אגודת "פועל צדק", שנוסדה בשנת 1840 ופעולותיה תואמו עם ראש הקהל. כמו-כן העסיקה הקהילה – נוסף על רב ראשי וראש קהילה – גם דיין, שלושה חזנים, שלושה שוחטים, שבעה חברי ועד הקהילה, שמש, רופא, סופר וארבעה שרתים. חוץ מהרב הראשי, הדיין והרופא, שהועסקו במשרות קבועות, כל שאר בעלי-התפקידים נבחרו מדי שנה מחדש, ולהעסקת רובם נדרש אישור ממלכתי. לשלוש האגודות שצוינו היו יושבי-ראש, גזברים ומבקרים פנימיים שפעלו בהתנדבות ונבחרו שוב מדי שנה. פנייתו של פיליפ פריד, ראש הקהילה, נידונה זמן ממושך בדרגים השלטוניים. ב-1 ביולי 1871 פנה ראש הקהילה באותה עת, שנדור קרו (Kroo), אל הרשויות בבקשה להשוות את מעמד קהילתו לזה של בני הדתות האחרות.²¹

במקום להשלים את מבצע סגירת בתי-הכנסת במוקצ'בו בשנה 1857, כמתוכנן, נמשכו הדיונים על גורלם עד 1859, ואז נסוגו השלטונות מהוראתם המקורית. בין הסיבות לביטול הגזירה היתה הצגת הדוגמא של גליציה, שבה השלטונות לא התערבו בתחום זה. אפשר שחבר לכך גם חששם של השלטונות מפני הנזקים הכספיים שהיו עלולים להיגרם מביצוע הצעד המתוכנן.

לא רק השלטונות המרכזיים הצרו את פעילותן של הקהילות היהודיות בחבל. במחצית השנייה של המאה הי"ט נאלצה הקהילה בברהובו לרדות את בניית בית-הכנסת המרכזי למעלה מעשר שנים. לפי התוכנית, המבנה עמד לקום ברחוב הראשי, אולם הדבר עורר את זעמם של תושבי השכונה והרשות המקומית. אלה טענו שהקמת המבנה מתנהלת בלא אישור, שהבניין חורג במידותיו מהמותר וכי צורתו שונה משאר המבנים בסביבה. עוד טענו השכנים שבית-הכנסת יכער את שכונת מגוריהם. הם הציעו אפוא שהמבנה יוקם ברחוב צדדי, או לחלופין, שחזיתו לא תפנה לכיוון הכיכר, כפי שתוכנן. תוכן המחאות מעיד, כי יותר משדאגו המתלוננים למראה הכיכר הם ביקשו להצר את רגלי היהודים.²² ככל שחלף הזמן, גברה נטיית השלטונות להיענות לבקשת היהודים ולבסוף הם אכן הורשו להקים את בית-הכנסת המתוכנן. ביישובים קטנים, שם נבנו מבני הציבור בדרך-כלל מעץ, קיבלו היהודים את חומרי-הבניין למבני-הציבור שלהם מהרשויות המקומיות. במקומות גדולים יותר הקצו הרשויות את המגרשים להקמת בתי-התפילה היהודיים.²³ נראה, שהשלטונות המרכזיים היו ליברליים יותר מהמוסדות המקומיים.

בעיות מיוחדות התעוררו בנוגע לקהילות היהודיות שקמו באזור ההררי ורחובינה.

21 שם. ראו פניות לרשויות 2087 (26.7.1855), 2864 (14.9.1855) ו-3297 (26.9.1856).

22 אה"מ, 764/1437, 3.5.1856.

23 אה"מ, 1860–21904/1469, 12.7.1860, 1850–23689/845, 20.10.1850.

באזור זה התרחשה נדידה מתמדת של יהודים, לא בהכרח למטרת הגירה. משפחות גדולות בכפרי גליציה האוסטרית התפלגו וחלק מבני המשפחה עברו דרומה, לשטח ההונגרי. קהילות שמצאו את עצמן עקב כך משתרעות משני עברי הגבול המשיכו לראות את עצמן כיחידה אחת והתנהלו תחת מסגרת מוסדית אחת, שכללה בין השאר בית-כנסת ובית-עלמין. כך נוצר מצב שבו חלק מבני הקהילה נקברו לאחר מותם מצדו האחר של הגבול, ותחומי המוסדות הקהילתיים חרגו אל מעבר לתחומי המדינה.

בשנות השמונים של המאה הי"ט החלו שלטונות הונגריה לערום קשיים על הקהילות היהודיות בתחומם. בין השאר דרשו, שכל קהילה תקבור את מתיה בתחומי המדינה שהם היו תושביה. בין הנימוקים שהעלו הקהילות בעד שמירת המצב הקיים היו סדרי הקבורה היהודיים, הדורשים הלוויה מהירה והטמנה מיידית של הגופה. ההונגרים דרשו שרופא יבדוק את גופת הנפטר – הליך שלא נדרש בצד האוסטרי. השלטונות ההונגריים גם הצביעו על הסכסוכים שהתעוררו בין קהילות מפוצלות בקשר להלוויות של מתיהן כגורם ששיבש את התנהלותן התקינה של הקהילות אשר נמצאו בשטח הריבוני ההונגרי.

שטח בתי-העלמין בקהילות הונגריה נקבע בהתאם למספר חברי הקהילה. בן-רחובינה, שם היו קהילות זעירות רבות, נהגו כמה כפרים להתאחד למען ניהול בית-עלמין משותף. שלטונות הונגריה פיקחו על גודלה של האוכלוסייה בכל אחת מהקהילות ונוהל זה הכביד על אלו שבתחומי הממלכה האוסטרית להמשיך ולקבור את מתיהן בצד ההונגרי.²⁴

עם הגידול במספר הקהילות ואנשיהן והשיפור שחל במצבם הכלכלי והמשפטי של יהודי קרפטורוס, נעשה ארגון הקהילות ממוסד יותר. הקהילות לא היו עוד בגדר ארגונים אד-הוק הנתונים לחסדי השלטון, כי אם מוסדות שנוהלו על-פי כללים ותקנות רשמיים מוגדרים. על ההתפתחות שחלה במבנה הארגוני של קהילות קרפטורוס אפשר ללמוד מקהילת מוקצ'בו, שיש לראותה כאב-טיפוס לשאר קהילות קרפטורוס.

לאחר שנות השבעים של המאה הי"ט נעשה המסד הקהילתי מורכב ומסועף יותר ונכללו בו אגודות שונות שסיפקו את המגוון הגדל והולך של צורכי הקהילה. האורתודוקסים והניאולוגים ניהלו מערכות ארגוניות נפרדות, ולפילוג הגדול שעבר על יהדות הונגריה היו רק הדים מועטים בקרפטורוס. רק קהילות אוז'הורוד וסיגט התנסו בשבר הפנימי המכאיב והתארגנו מחדש על-פי השקפת-עולם שהיתה אופיינית לכל אחת מהן. רובן המכריע של הקהילות נותרו חרדיות ועם הקמת הלשכה המרכזית של הקהילות האורתודוקסיות בהונגריה הן הצטרפו לארגון-הגג הזה. להיערכות הפנימית החדשה תרמה מן-הסתם העובדה שבשנת 1895 הכירו השלטונות בכך, שהדת היהודית זכאית למעמד שווה-ערך לזה של הדתות האחרות. בודפשט דאגה לכך שההתארגנות תהיה ממוסדת ומבוססת על תקנונים ותוכל להגביר את הפיקוח

על הנעשה בקהילה. מקהילות מסוימות אף נשללו זכויות יותר שניתנו להן בעבר. כל השינויים הללו שהתחוללו בהונגריה רבתי אילצו גם את הקהילות בקרפטי-רוס' להיערך ולהתארגן מחדש.

ההתארגנות מחדש העמידה את כל הקהילות בהונגריה בפני הצורך להחליט על דרכן בעתיד. אשר לקרפטי-רוס', כאמור, רק שתי קהילות התחבטו בסוגיה זו — סיגט ואוז'הורוד. בסיגט הוקמה לבסוף קהילה ניאולוגית בצדה של זו האורתודוקסית (שהיתה חסידית מעיקרה), אך באוז'הורוד עדיין לא נמוגו הדי המאבק, שעד אז נוהל על-ידי הרבנים האשכנזים בוגרי ישיבת פרסבורג. אך הגם שקהילה זו היתה לא-חסידית באופיה, גברה בקרבה הנטייה לשינויים, והמאבק הפנימי הוביל למשאל-עם. בקרב האוכלוסייה העירונית גופה היתה ידם של הניאולוגים על העליונה. אך כמו בהרבה קהילות גדולות, גם לאוז'הורוד הסתפתה שורה של קהילות כפריות, אורתודוקסיות ברובן המכריע, שהשתתפו אף הן במשאל. אפשר אפילו להניח שרבים מקרב האורתודוקסים היו חסידים. בסיכומו של עניין גברו האורתודוקסים על הניאולוגים, והקהילה נותרה אורתודוקסית, אם כי במקביל לה הוקמה קהילה ניאולוגית שהחזיקה מעמד בגלגוליה השונים כשלושים שנה. לאחר-מכן שבה זו והתאחדה עם הקהילה האורתודוקסית.

העובדה שרק בשתי קהילות בקרפטי-רוס' נוצר פילוג והוקמו קהילות ניאולוגיות וכי לקהילות הסטטוס-קוו כלל לא היתה דריסת-רגל כחבל מלמדת על דיוקנם הדתי והאינטלקטואלי של יהודיו. עם זאת, הפנייה אל הציונות החילונית והציונות הדתית לאחר מלחמת-העולם הראשונה מעידה שאחיזתה של האורתודוקסיה בקרב היהודים המקומיים לא היתה כה איתנה כפי שאפשר היה להניח על יסוד העימות בינה ובין היהדות הניאולוגית. מכל-מקום, סוגיה זו מעולם לא נחקרה כדבעי.

כאמור, בשנות השמונים והתשעים של המאה הייט החלו להיוסד אגודות נפרדות במסגרת הקהילה, שהפכו את הקהילה לגוף פלורליסטי. סגנון פלורליסטי זה היה אולי מוכר ושגור בקהילות מזרח-אירופה הוותיקות, אך לא בקהילות החדשות שקמו בקרפטי-רוס'. האגודה העיקרית שפעלה בכל הקהילות הגדולות, ובעקבותיהן גם בקטנות יותר, היתה החברה קדישא. נוסף על טיפולה המסורתי בנוהלי הקבורה נטלה זו על עצמה את המשימה לשפר את איכות החיים של האוכלוסייה הנוזקת בקהילה, ובראש-ובראשונה החולים והתשושים. בצד החברה קדישא קמו אגודות שעניינן היה ביקור חולים, הכנסת כלה, הכנסת אורחים וכן התארגנויות דומות נוספות שעסקו בעזרה הדדית ובגמילות-חסדים ברוח המסורת. גם נשים נטלו חלק רב בפעילות הפילנתרופית, ובמשך הזמן הן אף התארגנו באגודות מיוחדות לנשים ולנערות בלבד בעיקר לשם טיפול בחלשים ובנוזקים.

החל בשנות השמונים של המאה הייט כל אגודה חדשה נדרשה להגיש תקנון מפורט לאישור השלטונות. התקנון כלל הסברים על תפקידי האגודה, הזכויות והחובות של חבריה והתארגנותה המנהלית הפנימית. אישור התקנון לווה לעתים התכתבות

ממושכת בין השלטונות והאגודה. ניסוח התקנון היה כפוף לדרישות החוק ולסדרים שקבע השלטון המרכזי ונועד להבטיח פעילות תקינה ויעילה של האגודה. תקנון האגודות נוסח בידי משפטנים, שנעזרו לשם כך בתקנונים קיימים של קהילות אחרות. כל התהליך אפשר פיקוח מוניציפלי וממלכתי על הארגונים היהודיים. פיקוח מיוחד הוטל על הניהול הכספי של האגודות כדי להבטיח מנהל תקין, אך נראה שלא תמיד נשמרו כללי המנהל התקין, שכן כמה אגודות היו נתונות לביקורת ולפיקוח מיוחדים עקב אי-סדרים פנימיים. רוב האגודות העסיקו מבקר פנימי, אלא שהדבר לא מנע שיבושים במנהל. הנהלות האגודות, בלא יוצא-מן-הכלל, נבחרו בבחירות פנימיות לתקופות כהונה קצובות, כשזכות הבחירה מותנית בסייגים שונים. האגודות קבעו את תנאי ההעסקה והפרישה של חבריהן וייחדו תשומת-לב רבה לפירוט מטרותיהן. לעתים התערור ויכוח סביב תנאי ההצטרפות לאגודה, כגון במקרה של נערים שהגיעו למצוות.²⁵

השלטונות בירכו על הקמת האגודות ובחוות-הדעת שלהם ציינו הפקידים, כי הן תורמות לחוסן של הקהילות ומספקות פתרונות לבעיות שאלמלא כן היו נשארות בלא פתרון, כגון העסקת רופאים והקמת מוסדות רפואה ורווחה. בדרך-כלל זכו האגודות הללו למעמד נכבד מאוד בקהילות היהודיות, על-אחת-כמה-הוכמה כשאוכלוסיית המהגרים שזה מקרוב הגיעו לקרפטי-רוס' היתה נדבך חברתי חשוב בחיי הקהילות. התאים הארגוניים שקמו בתוך הקהילה הגדולה אפשרו פיקוח יעיל על המתרחש בה הן מצד מוסדות הקהילה הן מצד השלטונות. מנגד, ההתארגנות באגודות, שלאנשיהן היו בתי-תפילה נפרדים משלהם, סיפקה לקבוצות הדתיות השונות עילה להיאבק בהתנגדותם של השלטונות להפעלת בתי-כנסת מעין אלה במסגרת מאמציהם להגברת הריכוזיות במוסדות הקהילה. במשך הזמן גם השלטונות הבינו, שההתארגנות באגודות עדיפה מארגון אחד גדול ומסורבל ואילצו אפוא את הקהילות לנסח לעצמן תקנון בהתאם לחוקים הנהוגים בממלכה ולתקנות שנוסחו במיוחד עבור היהודים. ייסוד האגודות לגמילות-חסדים נעשה במקביל להקמת קופות-המלווה והמוסדות הבנקאיים המקומיים. לעתים כיהנו במקביל אותם אנשים בראשות שני סוגי המוסדות ולא-אחת אף נרקם שיתוף-פעולה בין הגופים הפיננסיים וכין אגודות-הצדקה. כך, למשל, היו קופות-מלווה שהגישו סיוע למשפחות של חיילים וחולים.²⁶ הפעילות הפיננסית של יהודי קרפטי-רוס' באה לביטוי גם בחלק שנטלו בבניית המערך הבנקאי

25 אה"מ, K150-1879-IV-5-42584; K150-1887-IV-5-30436; K150-1888-IV-5-22560; K150-1879-IV-5-6854. על הממסד הרבני והחסידי והמאבקים בין האדמו"רים בקרפטי-רוס' ראו שפיגל, תולדות ישראל, במיוחד עמ' 55-186; וינגרטן, "קורות היהודים בקרפטי-רוס", אנציקלופדיה של גלויות, קרפטי-רוס, עמ' 50-57; ריינהרץ, "פרקי היסטוריה", אנציקלופדיה של גלויות, קרפטי-רוס, עמ' 126-138. על החסידות בקרפטי-רוס' אין בידנו ניתוח מעמיק וממצה. גם יצחק אלפסי, חוקר החסידות, המעיט לכתוב על נושא זה בספרו, החסידות (ראו רשימה ביבליוגרפית).

26 אה"מ, K150-1893-VII-8-33583.

המודרני בערי החבל העיקריות — מוקצ'בו, אוז'הורוד, סיגט וברהובו²⁷ — כמו גם בהונגריה־רבת.

בסיכום: האגודות חיזקו את הקהילה, הרחיבו את תחומי פעילותה ותרמו להידוק הקשרים בין הציבור היהודי ובין מוסדותיה. התמסדות האגודות היתה אחד הסממנים של סיום העידן החלוצי בתולדות יהדות קרפטי־רוס' ושל תחילת המעבר לחיי שגרה וקבע.²⁸

בעקבות לחצי השלטונות נוסדו מוסדות לחינוך יהודי חילוני. בתחום זה הודרכו השלטונות במידה רבה על־ידי אינטרסים לאומניים, מנהליים וחינוכיים, אך אין להתעלם מכך שמגמת ההתמסדות מצאה הד גם בתחום החינוך בשליש האחרון של המאה הי"ט, במיוחד לאחר חקיקתם של סדרת חוקים לאומניים, הידועים בשם "חוקי אפוני" (Apponyi, שר־החינוך ההונגרי דאז). בתחילת המאה העשרים התחזקה רשת מוסדות־החינוך היהודיים החילוניים שהקיפדו על הוראה בשפה ההונגרית.²⁹ תהליך התמסדותן של קהילות קרפטי־רוס' אִפשר ליהדות החבל לגבור מעט על העוני והנחשלות הכללית שאִפיינו את האזור, כמו גם את ממלכת הונגריה כולה באותה עת — נחשלות שנותרה בעינה גם לאחר שחדרו לפינה נידחת זו סממני האורבניזציה, התיעוש והתודעה הקפיטליסטית. עם זאת, רק לאחר מלחמת־העולם הראשונה החל עידן התנופה והשינוי המהותי בחייה של יהדות החבל.

27 אה"מ, K150-1896-VII-8-3834; K150-1888-VII-8-19191.

28 כצבורג, "תולדות יהודי הונגריה", פנקס הקהילות — הונגריה, עמ' 36–38.

29 על תקנונים הדנים בהיווצרות האגודות לסוגיהן ראו אה"מ, K150-1879-III-4-31049 (קופת גמילת־חסדים, סיגט והסביבה); K150-1883-VII-8-8367 (אגודת נשים, אוז'הורוד); K150-1884-VII-8-132303 (אגודת ביקור חולים, ולקה ברונה [Velky Berezna]); K150-VII-8-16713 (אגודת "פועל צדק" בפלשווישו [Felsoviso]); K150-1893-VII-8-33583 (חברה קדישא, ברהובו).

פרק רביעי

האצולה והיהודים

אנשי האצולה הכשירו את הדרך לבואם של היהודים לקרפטרורוס, שכן זאת לדעת: בהתאם למנהגים המקובלים בתקופה, בלי רצונו הטוב של האציל, היהודי היה מתקשה להיאחו בחבל. ואכן, הרצון הטוב פעל, כשהוא נשען בעיקר על מניעים כלכליים. קרבתה של גליציה עוררה את אצילי קרפטרורוס להזמין את היהודים משם ולהושיבם באחוזותיהם בחבל באין מפריע. האציל קבע את גובה הכנסותיהם של היהודים, החכיר להם מאדמותיו או מסר לידיהם את ניהול עסקיו. היו אלה "יהודי הכפרים" (Dorfjuden) או "יהודי החסות" (Schutzjuden), רוצה לומר: מוגנים על-ידי האצילים המקומיים.

את היהודים שהועסקו על-ידי האצילים אפשר לחלק לשלוש קבוצות עיקריות:

(א) יהודי הבית (Hausjuden), שניהלו את הפעילות הכספית של האדון.

(ב) יהודי התבואות (Kornjuden), שעסקו במסחר בתוצרת החקלאית. לכן שמם

היה גם "העוסקים בגידולים" (Produktenhändler).

(ג) יהודי המסחר (Händlerjuden), שעסקו בסחר קמעונאי.

אף כי חלוקה זו התנהלה בכל הונגריה, הרי בקרפטרורוס, שהיתה נחשלת מבחינה כלכלית, תפסו היהודים עמדה חשובה מאוד. כאמור, האצילים היו מעוניינים מאוד להביאם כדי שיפתחו את עסקיהם ואת כלכלת החבל, אלא שבמשך הזמן תפח מספרם של היהודים מעבר לכל תחזית.

לפי נתונים שהעלה ההיסטוריון לאיוש ונטיאנר (Venetianer), חיו ב־1840 כ־100 יהודים בכל אחד מ־30 יישוביו העירוניים של החבל — כולם בחסות משפחות האצולה והמלוכה.¹ הבולטות במשפחות הללו היו השנבורנים (Schönborn) במחוז כֶּרֶג; הפרנים (Perenyi) במחוזות אונג, אוגוצ'ה ומרמרוש; והטֶלְקִים (Teleki) במרמרוש ובאוגוצ'ה. 20–25 משפחות אצולה מהנפות השונות אימצו יהודים, אך מקום נכבד מאוד בתולדות יהדות קרפטרורוס תופסת משפחת האצולה שנבורן. אנשיה הקצו חלקות אדמה ליהודים שחיו תחת חסותם כדי שיקימו בהן בתי־כנסת ובתי־עלמין ואף סיפקו להם חומרי בניין. את חלקם בפיתוח הבנקאות ואת השותפויות

1 ונטיאנר, קורות יהדות הונגריה, עמ' 9–10.

שכוננו עם יהודים בענפים רבים במחוז כָּרְג כבר סקרנו לעיל.² כך פעלה גם משפחת פֶּרְנִי, ששיתפה את יהודיה בפיתוח טחנות-קמח ומשרפות יי"ש (בזמן השואה דאגו בני משפחה זאת לאספקת מזון ליהודי גטו סבליוש). השותפויות לא תמיד עלו יפה ולא אחת פנו יהודים בעניין זה לערכאות כדי לבקש סעד משפטי, אלא שלרוב יצאו בני משפחת שנבורן מסכסוכים אלה כשירים על העליונה, ואז, לפי דרישתו הנמרצת של האציל, נדרש היהודי לסגור את העסק.³ אך לא תמיד הסתיימו הדברים כך: האציל, שביקש לנצל את עליונותו החברתית-מעמדית, לא התקשה להטיל דופי ביהודי, לרמותו ולגזול את כספו ואת רכושו. מנגד, ידוע על מקרים שבהם דווקא היהודי ניצח בעימות עם בני האצולה כאשר חשפו השלטונות את מעשי המרמה מצד האציל והתייצבו לצד הקורבן.⁴ סכסוכים ניטשו בגין בעלות על אדמות והחזרתן וכן על השכרת בתי-עסק.⁵ יהודים חכרו אדמות מאצילים והפכו למנהלי אחוזות שלהם. ככל שנתהדקו הקשרים הכלכליים בין האצילים ליהודים, הפכו הראשונים תלויים יותר ויותר באחרונים.⁶ למסכת הקשרים העסקיים יש לצרף את המסחר הקמעונאי ביי"ש, האיטליזים ומיני עיסוקים אחרים. בקשרים הללו קרפטורוס' דמתה דווקא להרבה ארצות במזרח-אירופה. למעשה שימשו היהודים סוכני מכירות של האחוזו ומוצריו של האציל. מיוחדת במינה היתה ההתעסקות הרבה בטחינת קמח ובעיבוד עצים, ואלה היו מסימני ההיכר של החבל. האצילים ניצלו את נכונותם של היהודים להסתכן בעיסוק בענפים אלה.⁷ איכרים רוסינים ורומנים לא תמיד ראו בעין יפה את השותפויות וטענו שבן-האצולה פוגע באפשרויות הקיום שלהם, גוזל את אדמתם ואת חלקות המרעה והיער השייכות להם ומחכיר אותן ליהודים. במקרים כאלה נאלצו האצילים לבטל את העסקה, ונסיונם של היהודים לקיימה לא עלה יפה.⁸ חרף המריבות המזדמנות, הקפידו היהודים על נאמנותם לבני משפחת שנבורן ותמכו בהם ובשאר האצילים כמעט בלא סייג. בני שנבורן גמלו להם כל-אימת שנזקקו היהודים למליצי יושר.⁹

ידוע על מקרים שבהם הועלו יהודים מקומיים לדרגת אצולה מבלי שנאלצו להמיר את דתם. השלטון העניק הכרה לשמו של ה"מיוחס" החדש וסמך את ידו על סמל האצולה של האצילים החדשים. כך הועלה בשנת 1903 הסיטונאי ארמין גרודל (Grödel), איש מרמרוש-סיגט, לדרגה של ברון (Baron). הוא וכל משפחתו שינו את שמם לגיולהוולבי (Gyulafalvy). שינוי שם המשפחה הצביע במידת-מה על הרצון להשתחרר מההשתייכות לעברה היהודי של המשפחה וליהפך למדיארים

2 אה"מ, 14.2.1869 3375/1869 ; 23.3.1873 3839/1869

3 אה"מ, K150-1877-VI-4-24389, דו"ח, 15.11.1879

4 אה"מ, K150-1878-VI-3-5581, דו"ח, 21.7.1878

5 אה"מ, K150-1888-VI-3-6258

6 בן-חנניה, דברצן, 1862, V, 679

7 אה"מ — למשל: 17.12.1868 24266/68, חברת טחנות-קמח ומנסרות, על-ידי הרוזן מיקלוש

טֶלְקִי, אל האחים לב ויוסף קאהאן, 12.12.1868

8 אה"מ, 6.5.1860 14892/769

9 וינגרטן, "מונגאטש", ערים ואמהות בישראל, עמ' 361

על כל הסממנים החיצוניים הכרוכים בכך.¹⁰ מקרה נוסף היה ציון לשבח של השופט היהודי יעקב רייך (Reich) מהעיירה טורה רֶמֶטה (Turja Remete), מידיו של הקיסר פרנץ יוזף. רייך צוין לשבח עקב שירותו הנאמן לממלכה, לרבות ייצוג האינטרסים של היהודים בפני השלטונות. מעניין, שהשופט הממונה קארוי קהואן־הדרוארי (Khuen-Hedervary) — אשר למשפחתו נודע מעמד נכבד ביותר בממלכה, לרבות מילוי תפקיד של ראש ממשלת הונגריה — דאג ליעקב רייך.¹¹ הקידום לדרגת אצולה היה קשור במעמד הכלכלי והציבורי, משום שעסקנות ציבורית אך סייעה למשפחות יהודיות לשרוג את מעמדן החברתי; שכן זאת לדעת: בהעלאה לדרגת אצולה היה משום הכרה ממלכתית במעמד הכלכלי־חברתי של הזוכה בה, אבל גם הכרה בתרומתם הכלכלית והחברתית של היהודים לקידום החבל ולפיתוחו.

בסיכום: בקרפטורוס' התפתחו מסגרות חברתיות־כלכליות מיוחדות. אמנם, בתחומים רבים צביון חייהם של היהודים דמה לאלה שבחבלים הסמוכים, כמו גליציה ובוקובינה, אך בסופו של חשבון היו לו מאפיינים ייחודיים לחבל.

10 אה"מ, K148-1903-2-5140 ; K148-1905-2-6882.

11 אה"מ, K148-1904-2-742, אל משרד־הפנים בווינה, 27.6.1903.

פרק חמישי

המעמד החברתי

כאמור, ריכוזים קטנים של יהודים החלו להיווצר בקרפטורוס' במאה הי"ח, אך רק במחצית הראשונה של המאה הי"ט גדלו ממדיהם באופן שהצריך הקמת מסגרות דתיות וחברתיות מאורגנות. כמו כל קהילה חדשה של מהגרים יהודים, גם בקהילות קרפטורוס' הארגון הראשון שהוקם היה על-פי רוב החברה קדישא. כפי שצויין, ארגון זה טיפל לא רק בענייני קבורה, אלא גם פעל כארגון סעד וצדקה. מאחר שההתיישבות היהודית לא היתה אחידה בממדיה במחוזות השונים, גם ההתפתחות הקהילתית היתה שונה ממקום למקום. אך במוקדם או במאוחר במהלך המאה הי"ט, ובמיוחד במחציתה השנייה, חיי הקהילות היהודיות ברחבי קרפטורוס' עברו בהדרגה למתכונת פעילות סדירה.

בשנת 1840 הוענקה ליהודי הונגריה הזכות להתיישב בכל מקום בממלכה, פרט לערי המכרות ולערים ה"מלכותיות". בכך ביקשו השלטונות לעודד את פעילותם הכלכלית של היהודים, אך לגבי יהודי קרפטורוס' הנחשלת והענייה צעד זה כמעט שלא העלה ולא הוריד. עם זאת, היהודים שהתגוררו בכפרים הסמוכים לערים יכלו לעבור ביתר קלות למרכזים האורבניים ונראה כי לא-מעטים ניצלו את ההקלות החדשות. במשך הזמן התרחבה האוכלוסייה היהודית בערים, כגון מוקצ'בו, אוז'הורוד, ברהובו, סיגט וחוסט. היהודים התרכזו בעיקר ברחובות הראשיים וסמוך לככרות המרכזיות. עם הגידול באוכלוסייה היהודית העירונית גברה השאיפה לביסוס מעמדה החוקי והייצוגי.

המוסדות המוניציפליים ביקשו להיבנות מהנוכחות היהודית המתעצמת, ובמיוחד מהבחינה הפיסקלית, ועל רקע זה נוצרו עימותים — ברמה הקהילתית והאישית — בין יהודים ובין הרשויות. הקהילה היהודית של מוקצ'בו ניהלה מאבק עיקש עם הרשות המקומית בנוגע לגובה המסים שנדרשה לשלם ולקבלת רשיונות לפתיחת עסקים. חלק מהמאבק נסב על קבלת זכויות שוות כשל האוכלוסייה הלא-יהודית (הדת היהודית בהונגריה זכתה למעמד זהה כשל הדתות הנוצריות רק בשנת 1894/95). עד אז מעמדה היה נחות משלהן). הקהילה נאלצה להיאבק על זכויותיה, במיוחד כאשר החוקים העירוניים התנגשו עם חוקי היהדות, כמו בעניין שמירת השבת. לשם כך הקהילה נשאה ונתנה עם כל דרגי השלטון המקומי ולעתים אף הגיעה להתדיינות עד למשרד-הפנים בכודפשט.¹

1 אה"מ, 74/1437, 1.4.1871.

בשנות החמישים של המאה הי"ט דרשו ראשי קהילת מוקצ'בו מהמוסדות המוניציפליים סיוע כלכלי, כמו שאר מוסדות־הדת הנוצריים בעיר. הללו התלוננו על קיפוח ונאבקו — כפי שראינו בפרק השלישי, הדין בדת — להצלת בתי־הכנסת הקטנים שהשלטונות ביקשו לסגורם.² גם רכישת נכסים והפיכתם למוסדות־דת, כגון בתי־כנסת ובתי־עלמין, לוו בעימות מתמיד עם המוסדות המוניציפליים. רק בזכות התערבותם של השלטונות בווינה ניתנה לקהילת מוקצ'בו בשנת 1851 הזכות לרכוש נכסי דלא־ניידי ולעשות בהם שימוש לצרכיה.³ זכות זו ניתנה גם לאזרחים יהודים פרטיים.⁴ הקלות אלה הגבירו את תהליך מיסודה הפוליטי־חברתי של קהילת מוקצ'בו. מאבקים דומים התנהלו גם באוֹ'הורוד, בברהובו ובקהילות קטנות יותר, אך קהילת מוקצ'בו היתה הראשונה שהתמסדה.

גם ברמה האישית נאלצו היהודים להיאבק על מעמדם ועל זכויותיהם. בערי הונגריה היה מקובל המנהג הפיאודלי להעניק את הזכות להיות תושב המקום (domicile). זכות זו היתה חיונית לקבלת היתר להתיישבות של קבע ביישובים העירוניים, לפתיחת עסק, לרכישת מקום מגורים ולשורה של זכויות־יתר וחובות שבלעדיהן השוות במקום היתה קשה מאוד ולעתים אף בלתי־אפשרית. דרכם של יהודי הונגריה להשגת זכות זו היתה כרוכה בקשיים רבים. המאבק על כך גבר במיוחד בשנות החמישים והשישים של המאה הי"ט. על היהודי היה לעבור שבעה מדורי גיהנום עד שזכה במעמד הנכסף⁵ וגם לאחר־מכן נאלץ להיאבק קשות כדי לקבל רשיון לפתוח עסק משלו, במיוחד כל עוד שמרו הגילדות המקצועיות על כוחן ועל זכויות המונופול שלהם וסירבו לקבל יהודים לשורותיהן.⁶ במיוחד קשה היה מצבם של הקצבים היהודים, שנאלצו להתמודד הן עם הרשויות המקומיות הן עם פיקוח הקהילה. לסוגיה זו התלוו המסים העירוניים השונים שהטילו המוסדות המוניציפליים על היהודים. במאבק נגד מה שנראה ליהודים כמיסוי מופקע נאלצו אלה לא־אחת לפנות אל הרשויות המקומיות והמחוזיות, ולעתים — אף לשלטונות בכודפשט. בדרך־כלל גילו מוסדות השלטון המרכזי גמישות רבה יותר ואוזנם היתה כרויה יותר לצורכי היהודים, אך במקרים רבים נמנעו מלהתערב בהחלטות של דרגי השלטון המקומי.⁷

מאחר שהענקת רשיון להקמת עסק היתה נתונה בידי המוסדות המוניציפליים — לפחות כך היה המצב הרשמי החל במחצית השנייה של המאה הי"ט — נאלצו יהודים רבים לשאת ולתת עם הרשויות בעניין זה. משא־ומתן כזה לא היה משימה קלה כלל ועיקר והוא עשוי היה להימשך זמן רב. תלות זו בחסדי השלטונות המקומיים הכבידה ביותר על היהודים שתרו אחרי מקורות פרנסה.⁸

2 אה"מ, 2078/1855 ; 16.10.1856 2864/1855 ; 16.10.1856 3297/1855 ; 31/1856.

3 אה"מ, 1282/1861 ; 31.3.1861.

4 אה"מ, 27016/1867, משרד־הפנים אל לשכת העוצר, 23.9.1857.

5 אה"מ, 4268/1869.

6 אה"מ, 3572/1870 ; 15.2.1870 31016/1871 ; 20.11.1871 8262/1874 ; 27.3.1874.

7 אה"מ, 7472/1871 ; 7.8.1871 31016/1871 ; 20.11.1871 19871/1872 ; 22.6.1872.

8 אה"מ, 35392/1872 (K150-1873-VI-29517) ; 19.10.1872.

עיקר השוני בין יהודי קרפוטרוס ליהודי הערים המתפתחות בחלקי הונגריה האחרים היה בכך שהראשונים היו ברובם אוכלוסייה חדשה ודלילה-יחסית, שנעדרה משקל ציבורי וגם לא יכלה להסתמך על תקדימים מהעבר. בעוד שהקהילות היהודיות במערב-סלובקיה, בבורגנלנד ובחבלים אחרים בהונגריה התפתחו במשך מאות שנים כשהן בונות מסורת מוצקה של מנהגים, נהלים ותקדימים, שסייעה להן בתהליכי ההתמסדות, ליישוב היהודי החדש בקרפוטרוס לא היה על מה להסתמך. דבר זה מצא את ביטויו באופן התארגנותה של הקהילה ומוסדותיה וכן בדרכי הסתגלותו של האזרח היהודי הפרטי. ברם, כלפי השלטונות פעלו היהודים מתוך עמדה של נחיתות וחולשה ואף הועלו טענות שהשלטונות ההונגריים החזיקו את היהודים במתכוון במצב זה ואף ערמו מכשולים על דרכם לבל יוכלו להתקדם מבחינה כלכלית או חברתית.⁹ גם לאחר שיהודי קרפוטרוס זכו בשוויון זכויות אזרחי עם שאר יהודי הממלכה בשנת 1867, המשיכו המוסדות המוניציפליים והמחוזיים להצר את צעדיהם. עם זאת יש לציין, כי הדיווחים המעטים שהתפרסמו בעיתונות היהודית של התקופה לא הרבו לדבר על דיכוי עדתי-דתי, אם כי היו אזכורים לכך.¹⁰

השלטונות המרכזיים והמקומיים כאחד ראו בקהילה מוסד המייצג את כלל היהודים. דבר זה בא לביטוי בין השאר בעובדה שאת המגעים עם מוסדות השלטון בכל הנוגע לענייני היהודים כציבור ניהלו ראשי הקהילה ורבניה, אך בהתדיינות פרטיות לפני הערכאות הופיע היהודי בגפו. המוסדות היהודיים המסורתיים המשיכו להיות בעלי השפעה רבה על חיי היהודים עד להקמת "מועצות יהודים" בתקופת השואה, ואילו ארגונים יהודיים שייצגו השקפות פוליטיות מסוימות או אינטרסים מעמדיים ומקצועיים (דוגמת התנועות הציוניות לסוגיהן לאחר שנת 1919) נאלצו להיאבק עם הממסד הקהילתי המסורתי על ההשפעה בקרב חברי הקהילה.

המעמדות השולטים ומוסדות השלטון בקרפוטרוס לא הסכימו בנקל להעניק ליהודי החבל שוויון זכויות ולבטל את המסים המפלים. רשויות מחוז אוגוצ'ה (Ugocsa) הורו בשנת 1844 לנציגי המחוז במועצת הנבחרים בכודפשט להצביע נגד מתן שוויון זכויות ליהודים,¹¹ ואילו במועצת המעמדות שהתקיימה ב-1847 דרשו נציגי מחוז מרמרוש מהיהודים "לשפר" את דתם ומנהגיהם כתנאי לאמנסיפציה.¹² תגובת יהודי המקום היתה, שהם מוותרים על השוויון אם זה מותנה בשינוי מנהגיהם הדתיים. גם לאיוש קושוט (Kossuth), הבולט מבין הליברלים ההונגרים בני התקופה, הסתייג מהענקת שוויון ליהודים ובדברי ההנמקה שלו לעמדתו תקף במיוחד את יהודי מרמרוש. יחס זה עמד בניגוד לקשרים הטובים שנוצרו בקרפוטרוס בין האצולה ההונגרית ובין היהודים, שבעקבותיהם נהנו היהודים מיתרונות כלכליים רבים. אפשר

9 ריינהרץ, "פרקי היסטוריה", אנציקלופדיה של גלויות, קרפוטרוס, עמ' 99-117.

10 בן-חנניה, II, 1859, עמ' 419; V, 1862, VII, 1864, עמ' 376.

11 ש' הכהן (וינגרטן), "קורות היהודים בקרפוטרוס", אנציקלופדיה של גלויות, קרפוטרוס, עמ' 34.

12 שם, עמ' 36; ונטיאנר, קורות יהדות הונגריה, עמ' 164.

ללמוד מכך על מצבם הדואלי של יהודי הונגריה — מצב שמצא את ביטויו האכזרי בתקופת השואה: מחד גיסא, שוויון זכויות אזרחי למן 1867 ותמיכת האצולה, ומאידך גיסא, העוינות מצד הרשויות המקומיות ומגזרים רבים מהציבור ההונגרי — עוינות שפירותיה הבאושים והזוועתיים הבשילו כמאה שנה לאחר-מכן עם השואה האיומה שלא פסחה גם על יהודי הונגריה. עם זאת חשוב לציין, שעוינות זו היתה סמויה בעיקרה ורישומיה כמעט שלא ניכרו בקשרי היומיום בין היהודים להונגרים.

פקידי השלטון וחוגים אנטישמיים שונים לא שכחו ליהודים את היותם נטע זר ומוזר. דבר זה בלט במיוחד כחבל מרמרוש, שם חשו היהודים המקומיים את עצמם נרדפים. אך גם מחוזות אחרים לא טמנו את ידם בצלחת, כמו מחוז אוגוצ'ה, הקטן במחוזות, שעל גבול הונגריה, שבו המיעוט ההונגרי היה דומיננטי ועודר את האוכלוסייה כולה לנקוט עמדה אנטי-יהודית.

מבין שלוש הקבוצות האתניות הראשיות בקרפטורוס', ההונגרים היו המיוחסים, החזקים והאהודים על השלטונות ולכן גם זכו ליחס מועדף מצדם. לעומת זאת, הרוסינים היו יעד ליחס מחפיר. אם ההונגרים נחשבו תרועים, פקחים, עצמאיים ובעל-יתושייה, הואשמו הרוסינים בחוסר-מעש ותוארו כמוגבלים ביכולותיהם, כתלותיים, כבלתי-מהימנים וכנחשלים;¹³ ואילו היהודים הואשמו בכך שהם מנצלים את מוגבלותם של הרוסינים, עושקים אותם, גוזלים את רכושם ודוחקים אותם מעל אדמתם. כדי לדאוג לאינטרסים של הרוסינים הגבירו השלטונות את הפיקוח על היהודים,¹⁴ במיוחד בכל הנוגע למתן רשיונות לבתי-עסק. במיוחד הצרו השלטונות את רגלי היהודים במרמרוש, והעדויות לכך רבות.¹⁵ ליחס דומה זכו גם יהודי מחוז אוגוצ'ה, שסבל מהצפות נהר הטיסה (Tisza) ומגלים חוזרים ונשנים של חיפושיות שפגעו ביכולי תפוחי-האדמה. החל בשנות החמישים של המאה ה-19 הואשמו היהודים בהחמרת ההרס הכלכלי שנגרם על-ידי פגעי הטבע.¹⁶ היהודים תוארו כיסוד מזיק ליושבי קרפטורוס', והשלטונות נתבקשו להגביל את הגירתם לחבל ואת התיישבותם בו.

במשך כל התקופה הנידונה לא פסקו השלטונות ההונגריים לתאר את היהודים מתוך גישה עוינת. גם מקורות יהודיים הוסיפו תרומה משלהם בתארם את קשיי הקיום היומיומי.¹⁷ אך חלק ממקורות אלה תיארו את חיי היהודים כשלווים וכנטולי מתח על רקע אתני ואת יחסי השכנות הטובים עם שכניהם הרוסינים.¹⁸ להסתה נגד היהודים תרמה במידה מסוימת האינטליגנציה ההונגרית. הדבר בא לידי ביטוי בשני מקרים

13 אה"מ, 3.2.1853 1351/326g ; 20.1.1854 1642/288g.

14 שם.

15 בן-חנניה, V, 1862, עמ' 679; VII, 1864, עמ' 374, 375.

16 שם.

17 בן-חנניה, VII, 1864, עמ' 374, 375.

18 בן-חנניה, V, 1859, עמ' 419; פרייליך, "בישובי הרים", אנציקלופדיה של גלויות, קרפטורוס, עמ' 285–290.

שתועדו במקורות: האחד, עלילת־הדם של טיסה אָסלר (Tisza Eszlár) בשנת 1882, שלפיה הואשמו היהודים בשחיטת נערה נוצרייה כדי להשתמש בדמה. לאחר שנמצאה גופתה וההאשמות הופרכו, הואשמו יהודי ורוסיני מהכפר סקרניצה (Skarnica) כי החליפו את הגופה המקורית, שעליה היו כביכול סימני אלימות, באחרת. לבסוף, לאחר שעברו עינויים קשים, נאלצו השניים להודות במעשה. בעקבות המקרה גברה ההסתה הפרועה נגד היהודים, עד שהרשויות נאלצו לצאת להגנתם.¹⁹ יש לציין, כי הכפר טיסה אָסלר שוכן קרוב מאוד לגבולם הדרומי של קרפטורוס' ושל מחוז אוגוצ'ה, וכמו הכפרים ששכנו סמוך לגבול מעברו האחר גם אוכלוסייתו היתה הונגרית בעיקרה. מקרה ההסתה הבולט השני התרחש לאחר בואו של החוקר ההונגרי (ממוצא סקוטי) אדה איגאן (Ede Egan) לקרפטורוס' כדי לעמוד על סיבות העוני בחבל, במיוחד זה של האיכרים הרוסינים. אמנם, איגאן לא ייצג רשמית את השלטונות ההונגריים, אך אלו פרסו עליו את חסותם. איגאן מצא עד־מהרה שהמהגרים היהודים יוצאי גליציה, בעלי "הדם הכוזרי", הם האשמים במצבם הקשה של הרוסינים. המסקנה שהתבקשה היתה אפוא לגרשם ולמנוע הגירה נוספת של יהודים מגליציה ומרוסיה להונגריה־רבת. איגאן "טיהר" את היהודים הוותיקים יוצאי מורביה ותיאר אותם כהגונים. הוא לא השמיע ולו מלת ביקורת אחת נגד השלטונות, בעלי־הקרקעות או נגד גורם חברתי, כלכלי ופוליטי אחר. נוסף על הגבלת ההגירה הוא המליץ להקים רשת של חנויות קואופרטיביות שתשמש חלופה לבתי־העסק של היהודים (ואמנם, רשת קואופרטיבית כזו התפרסה ברחבי החבל בתקופה ההונגרית ובתקופה הצ'כוסלובקית ומאחר שחנויותיה נתמכו על־ידי השלטונות, היא פגעה קשות בסוחרים היהודים). על־אף הצהרתו של איגאן שדבריו אינם מייצגים את מדיניות משרד־הפנים ההונגרי, ביקש זה לאמץ לעצמו את המלצות המחקר. בשנת 1910, בהמשך למחקרו, פרסם איגאן חוברת תעמולה אנטי־יהודית קיצונית.²⁰

קרוב לוודאי, ששני מקרי הסתה אלה לא אפיינו את גישת השלטונות המרכזיים בכודפשט, ואולי גם לא את גישת האוכלוסייה ההונגרית בכללה, אם כי אין בידנו מידע מוסמך על הלכי־הרוח בקרב האוכלוסייה ההונגרית בתקופה זו. כפי שכבר צוין ועוד ידובר על כך בהרחבה, הלאומנים ההונגרים היו מעוניינים לקרב אליהם את היהודים כדי לחזק את היסוד המדיארי בקרב כלל האוכלוסייה, ובפרט בקרב ציבור המיעוטים. מגמה זו הצליחה בעיקר בקרב האוכלוסייה היהודית העירונית, ובשנות השישים של המאה הי"ט היו כבר משפחות יהודיות שאימצו לעצמן את ההונגרית כשפת דיבור.²¹

19 ש' הכהן (וינגרטן), "קורות היהודים בקרפטורוס", אנציקלופדיה של גלויות, קרפטורוס, עמ' 48, 49.

20 ונטיאנר, קורות יהדות הונגריה, עמ' 448, 449; Magyar Zsido Szemle, 2, April 1900, p. 97.

21 בן־חנניה, V, 1862, עמ' 306.

פרק שישי

החינוך

אירועי אביב העמים עברו על יהודי קרפוטורוס¹ בשקט יחסי. רק מעט יהודים התגייסו לצבא ההונגרי. בקהילה הגדולה של מוקצ'בו התנדבו שניים,² ומכל חבל בֶּרְג התייצבו 66 איש, מהם 15 קצינים.³ באוז'הורוד המצב היה שונה במקצת, שם התייצבה הקהילה לימין המתגייסים וציידה אותם בכל הדרוש לעבודת הצבא ועל כך היא זכתה לשבחים. קהילת אוז'הורוד עתידה להתבלט כתומכת בקבוצה גדולה של ניאולוגים שהשתלבו בתוכה. אם פטריוטיות הונגרית וניאולוגיה היו קשורות זו בזו, הרי קהילת אוז'הורוד היתה הוכחה ניצחת לכך.

מכל־מקום, יהודי קרפוטורוס⁴ לא גילו התלהבות יתירה להתגייס לצבא ההונגרי כמו בשאר החבלים בממלכה — עמדה המצריכה עיון נוסף. למרות ההתנהגות המאופקת, הוטל גם על קרפוטורוס⁵ הקנס הקולקטיבי שכפו שלטונות אוסטריה על היהדות ההונגרית בגלל תמיכתה במהפכה. מחוז ברג חויב לשלם 17,000 גולדן, מרמרוש — 18,000 גולדן, אוגוצ'ה — 3,300 גולדן ומחוז אוג אסף 17,000 גולדן.⁶ כאשר בוטל הקנס, והקיסר פרנץ יוזף העניק כסף למוסדות-חינוך יהודיים, חלקה של קרפוטורוס⁷ ברשימת הנהנים היה זעום למדי.⁸ אולי המחוזות עצמם היו אשמים בכישלון, שהרי אוגוצ'ה, ברג ומרמרוש לא הזדרזו לדווח על מוסדות-החינוך שלהם. קהילת מרמרוש-סיגט דיווחה על קיומו של בית-ספר יהודי אחד בלבד במקום, שמנה 30 תלמידים ומורה אחד. ואולי דלותו של החינוך היהודי בקרפוטורוס⁹ לא הצדיקה תמיכה מסיבית בו.¹⁰

המסמכים הממלכתיים העוסקים בשימוש בכספי הקנס כללו גם המלצות מפורטות לשיפור מערכת-החינוך בחבל. הנהלת אזור אוז'הורוד המליצה על הקמת בית-ספר בסוברנצה (Sobrance, היום סלובקיה) ובֶּוּלְקָה בֶּרְזְנָה (Velky Berezna), אם אכן הכסף יספיק לכך. מחוז מרמרוש הביע את דעתו, שהנושא עצמו שנוי במחלוקת

1 וינגרטן, "מונקאטש", ערים ואמהות בישראל, עמ' 352.

2 ריינהרץ, "פרקי היסטוריה", אנציקלופדיה של גלויות, קרפוטורוס, עמ' 97.

3 ש' הכהן (וינגרטן), "קורות יהודי קרפוטורוס", אנציקלופדיה של גלויות, קרפוטורוס, עמ' 37.

4 אה"מ, 11086/1940, לשכת העוצר, קושיצה, 30.12.1854.

5 שם.

והמליץ אפוא להקים בית-ספר לרבנות עם פנימייה שיהיה נתון לפיקוח רבני, ועל מוסד זה יהיה להכשיר רבנים צעירים שיפעלו למען חינוך הנוער. הצעה זו היתה קרובה לדעות המחדשים (הניאולוגים), שהיתה להם דריסת-רגל גם בסיגט. כמו-כן המליץ המחוז הזה, שילדי היהודים המתגוררים במקומות שאין בהם בתי-ספר יהודיים יבקרו בבתי-ספר נוצריים. באשר לבתי-ספר לדוגמא, שגם עליהם נתבקשו המחוזות לחוות את דעתם, לא נאמר דבר. התעודה הדגישה את המחסור המוחלט בבתי-ספר יהודיים במחוז אונג.⁶ אם נשווה את ההמלצות הללו עם אלו שהגיעו לווינה ממזרח סלובקיה וממערבה הסמוכים, ניווכח בנקל כי במערכת-החינוך היהודית בקרפטורוס⁷ שררה הזנחה. נוסף, כי ההמלצות שאנו דנים בהן ניתנו על-ידי המוסדות הרשמיים של המחוזות (אולי תוך התייעצות עם יהודים מקומיים) ולא מן ההכרח שיקפו את דעת הציבור היהודי על צורכי החינוך.

המוסדות הממלכתיים חזרו ודיווחו בצורות שונות על ההזנחה בתחום החינוך החילוני ועל רמת ההשכלה הנמוכה בקרב היהודים בשנות החמישים והשישים של המאה ה"ט. אמנם, הם הודו שהשלטון עשה אך מעט לשיפור רמת ההשכלה בקרב היהודים, בניגוד לטיפול היסודי והמעמיק שניתן לנוצרים, אך לא היה בכך משום מזור. המקורות מבליטים את הדעות הקדומות שאימצו היהודים ועל נטייתם לעצב לעצמם דעות עצמאיות שלא תמיד עלו בקנה אחד עם אלה של השלטון. גם אם הוקמו מוסדות-חינוך עבור היהודים, סבלו אלה מחוסר-פיקוח ומניהול לקוי, לא התאימו לרוח הזמן ונעלמו מהר. מחברי התעודות האמורות ביטאו את התקווה, שיהודים מתקדמים יותר ישתלבו במערכת-החינוך היהודית ויצעידו אותה ברוח הזמן.

הדיון על החינוך כלל ביקורת כללית על מצב היהדות, הזכיר את חולשת הרבנות והדגיש את הצורך במתן הכשרה מתאימה לפרחי הרבנות. הוא הזכיר את התערערותם של מוסדות הקהילה והצביע על הצורך בביצוע רפורמה בדת.⁷ כמוכן, העלאת הדרישה לביצוע רפורמה לא היתה חדשה כלל ועיקר. זו נשמעה בתקופות יותר קדומות מפיהם של מתנגדי מתן שוויון אזרחי ליהודים ומפי המחדשים (הניאולוגים), שביקשו להחליש את הממסד האורתודוקסי בהונגריה. מנגד, דברי הביקורת נגעו בבעיות של ממש, שגם נאמני האורתודוקסיה לא יכלו להתעלם מהן. הרבנים החדשים, כוגרי ישיבות בחלקה המערבי של הממלכה ההונגרית, ישבו אף הם על המדוכה. המתקנים קראו להעניק השכלה חילונית לרבנים כתנאי להסמכתם, לחייבם לשלוט בשפת הארץ (קרי: הונגרית) ולמנוע ממחוסרי-השכלה מלהתחתן.⁸ בשנות החמישים ניטש ויכוח גדול על הקמת סמינר לרבנים שיכשיר את כלי-הקודש הללו במקום הישיבה המסורתית. הרבנים האורתודוקסים התנגדו להצעה, ורבני קרפטורוס⁸ עמדו בראש המאבק נגד הקמת הסמינר.

6 ש.ס.

7 אה"מ, 3.1.1858 723/13.

8 אה"מ, 6.7.1858 4079.

מחברי ההמלצות היו מודעים לכך שקשה יהיה ליישמן בשל המחסור בבתי-ספר חילוניים יהודיים, שכן רק הימצאותם של מוסדות כאלה היתה מעלה את רמת ההשכלה בקרב היהודים (ובמיוחד של המנהיגות הדתית).⁹ הוויכוח התנהל בכל עוזו דווקא בקרפטר-רוס', שנחשבה – כפי שצוין לא-פעם – לאחד ממעוזי היהדות האורתודוקסית. בוויכוח השתתף בין השאר הרב מאיר אייזנשטטר, שפרסם בשנת 1850 מאמר נגד הקמתו של סמינר לרבנים.¹⁰ מכאן שגם רבני קרפטר-רוס' הלכו בדרכי רבם בעל חת"ם סופר והמשיכו בהתנגדותם להקמת סמינר מעין זה. בדרך-כלל חששה היהדות החרדית ממוסדות-חינוך חילוניים, ה"שקולעס", מחשש שמא עלולים הם להביא את הנוער היהודי לידי נטישת דרך התורה והמצוות ואולי גם להתבוללות. מאבקה של היהדות החרדית נגד ההשכלה החילונית נמשך בכל שנות המאה ה"ט. בוגרי ישיבת פרסבורג והאדמו"רים החסידיים התלכדו יחדיו במאבקם למען המשך החינוך המסורתי בחדר ובישיבה ונגד הקמתם של בתי-ספר שיהיו בלתי-תלויים במנהיגות המסורתית. לכן מה שהשלטונות תיארו כבורות, כחוסר-השכלה וכנחשלות של החברה היהודית, היה למעשה ביטוי למדיניות ההגנה שנקטה היהדות החרדית מפני מודרניזציה ורפורמה. מוסדות-החינוך והרבנות היו הכוח העיקרי, אם גם לא היחיד, שניהל קרבות בלימה נגד הרוח החילונית והחדשנים.

אם ברוב חלקי הונגריה הצליחה הניאולוגיה לתקוע יתד, הרי הרוב המכריע של קהילות קרפטר-רוס' הדפו את הנסיונות לשינוי. אין זה פלא שהשלטונות המרכזיים דיברו על החבל כמפגר וכטעון דרכון חינוכי. משמע, שלכאורה היה ניגוד בין שאיפותיהם של שלטונות המדינה ובין רצונה של היהדות המקומית (הניגוד והאיכה שרחשו המתקנים היהודים והלא-יהודים כלפי יהדות קרפטר-רוס' מצאו את ביטויים הטרגי ביותר בתקופת השואה. אך מן הדין לזכור, שעיימות זה החל להתפתח כבר במאה ה"ט דווקא על רקע הוויכוח באשר לתכנים הדתיים והחברתיים הרצויים ליהדות קרפטר-רוס').

הנסיונות הראשונים להקים בתי-ספר חילוניים נעשו בקהילות סיגט, אוז'הורוד ומוקצ'בו. שתי הראשונות פתחו את שעריהן גם בפני הרפורמה הדתית והסכימו לארח בתוכן קהילות ניאולוגיות. בשנת 1859 הסביר כתב העיתון בן-חנניה מאוז'הורוד, שאין שם מקום לבית-ספר חילוני, כי "עניים אנחנו", אך באותו דו"ח עצמו נמסר על הוצאה של 3,000 גולדן לבניית תעלת מים לא-שאובים למקווה.¹¹ ילדים שביקרו בבתי-ספר לא-יהודיים לא זכו להכשרה במקצועות היהדות (ראינו, שבתקופה מאוחרת יותר נעשה מאמץ להחדיר מורה דת יהודי לבתי-ספר אלה ולהבטיח לו תגמולים וזכויות סוציאליות כמו לשאר המורים). הילדים שהמשיכו לבקר ב"חדרים", אשר לגביהם היו אלה בגדר מוסד-חינוך בלעדי, נאלצו לבלות את ימיהם בתנאי עזובה פיסית וללמוד תורה מפי מורים חסרי-הכשרה, שלא לדבר על כך שלא היו בעלי השכלה חילונית.

9 אה"מ, VI 5503/1253 1858.25.2.

10 בן-חנניה, VII, 1864, עמ' 605.

11 בן-חנניה, II, 1859, עמ' 41.

רבה של אוז'הורוד, הרב אייזנשטטר המוזכר לעיל, הצליח להכשיל בשלב זה הקמת בית-ספר חילוני בעירו. הבטחה שהשמיעה הנהגת הקהילה בדבר הקמת בית-ספר כזה לא התגשמה מחמת חסרון-כיס.¹² מעניין שבאותה שנה, 1866, נמסר על יוזמה לפתוח בית-ספר באוז'הורוד על סמך הקצבה של 1,200 פורינט. כן נמסר על פתיחת בית-ספר יהודי בן שלוש כיתות בעיר מוקצ'בו.¹³ הקמת בית-הספר בעיר זו נתקלה בהתנגדות חריפה מצד הרב פישל הורוביץ (Horowitz) כבר בשנת 1860.¹⁴ הרב התנגד להעסקת מורים גויים, ולא פחות — להעסקת מורים יהודים בהוראת מקצועות חילוניים, מחשש שימשו דוגמא רעה לתלמידים. מכאן, שרק הורים אמידים אשר השיגה ידם לשכור מורים פרטיים לילדיהם הבטיחו השכלה חילונית לבני-ביתם.¹⁵

הסיבוך בהקמת בתי-ספר יהודיים נוצר אפוא בין חוסר-הרצון להעסיק מורים יהודים בהוראת מקצועות חילוניים ובין התנגדות הרבנים לביקורם של ילדים יהודים בבתי-ספר כלליים, שכן חששם היה כי בעת שהותם של הילדים במוסדות אלה הם עלולים להיחשף להשפעתם המזיקה של התלמידים הגויים. גם העובדה שבבתי-ספר הלא-יהודיים התקיימו הלימודים בימי שבת ומועד הגבירה את הסלידה ממוסדות אלה.¹⁶ פרנסי קהילת מוקצ'בו קיוו שיעלה בידם להחזיק את הילדים בתלמודי-תורה בלבד.

בית-הספר במרמרוש-סיגט הוקם זמן רב לפני אלה במוקצ'בו ובאוז'הורוד, אף כי בעניין זה חסרים לנו נתונים מדויקים. כך במסמך מיום 10.6.1850 מוזכר מורה בשם שמואל דוידוביץ' שדרש להגדיל את היקף משרתו ולנהל בעצמו את המוסד.¹⁷ בתעודות משנת 1882 מובאות תלונות על רמתו הנמוכה של בית-הספר ועל עיסוק חוץ-קוריקולרי של מורים.¹⁸ נראה, כי שלטונות המחוז אילצו את היהודים להקים את המוסד, למרות העובדה שמרמרוש נודעה כנחשלת ביותר מכל המחוזות בקרפאטו-רוס.¹⁹ להישג זה היו גם היבטים עגומים, שכן בית-הספר נשאר לעתים בלא תלמידים, כי ההורים העדיפו שלא לשלם את שכר-הלימוד והשאירו את ילדיהם בבית.²⁰ דיווח משנת 1886 גם מעיד על נוכחות דלה של תלמידים יהודים בהשוואה לאלה שהשתייכו לדתות אחרות במחוז (שיעורי ההיעדרות היו כדלקמן: 26% מכלל התלמידים הרומים-קתולים, 33% מהקלוויניסטים, 63% מהיוונים-קתולים ו-78% מקרב היהודים).²¹ בנתונים אלה היה

12 בן-חנניה, IX, 1866, עמ' 60; ש' הכהן (וינגרטן) (לעיל, הערה 3), עמ' 60.

13 בן-חנניה, IX, 1866, עמ' 264.

14 בן-חנניה, III, 1860, עמ' 36.

15 בן-חנניה, V, 1862, עמ' 306.

16 וינגרטן, "מונקאטש", ערים ואמהות בישראל, עמ' 356.

17 אה"מ, 1856.1230/14; 1856.21636; 9.12.1856.

18 אה"מ, 1882.432/1884.

19 Tanögy, "A Zsido nepiskolak", *Magyar Zsido Szemle (MZS)* (להלן: *MZS*), Budapest 1885, p. 19.

20 בן-חנניה, VII, 1874, עמ' 375.

21 *MZS*, 1886, p. 307.

גורם שקרי, שכן ייתכן כי ילדי היהודים שנעדרו מבית-הספר ביקרו באותה עת — לפחות בחלקם — בחדר; כך שבסופו של חשבון ההימנעות מביקור בבית-הספר היתה יחסית נמוכה יותר, בעוד שבקרב בני הדתות האחרות ההיעדרות היתה אבסולוטית. לתמונה עגומה זו של היעדרות ממוסדה-השכלה חילונית מצטרף הדיווח ממחוז בֶּרְג על סגירת שלושה בתי-ספר יהודיים בשנת 1884.²² קרוב לוודאי, שגם בתי-ספר במקומות אחרים נסגרו מבלי שהציבור ידע על כך.

כמורכב אנו עדים לקשיים שנתקלו בהם תלמידים יהודים שומרי מצוות שביקרו במוסדות-חינוך כלליים הן בתקופה ההבסבורגית הן בעידן הצי'כוסלובקי: המורים הגויים לא אהבו לראות תלמידים חובשי כובע בכיתתם, התלמידים היהודים לא שוחררו מחובת הלימודים בימי שבת ומועד על כל הכרוך בכך, ואלה שהתגוררו ביישובים מרוחקים בעייתם היתה כפולה ומכופלת.²³

מרמרוש-סיגט סיפקה גם נתונים מעודדים: בשנת 1882 למדו בגימנסיה הקתולית של העיר 28 בנים יהודים מכלל 274 תלמידים.²⁴ כעבור שנתיים, ב-1884, דיווח בית-הספר הגבוה לבנות, כי למדו בו 16 בנות יהודיות מכלל 50 תלמידות; ובשנת 1888 — 21 מכלל 27 התלמידות היו יהודיות.²⁵ הנתונים הללו מעידים על שאיפתה של האוכלוסייה היהודית (במיוחד זו האליטיסטית) להקנות השכלה לדור ההמשך.

בשנת 1884 14.49% מכלל יהודי מרמרוש ידעו קרוא וכתוב. בכך הם עלו על כלל תושבי המחוז, שכן רק 10.25% מתושביו הצהירו כי הם יודעים קרוא וכתוב.²⁶ כחבל בֶּרְג 31.04% מכלל היהודים הצהירו על ידיעתם קרוא וכתוב, כשרק 24.24% מכלל התושבים הכריזו על יכולת דומה. ככל הנראה מדובר כאן בבעלי יכולת של קריאה וכתובה בשפה ההונגרית ואפשר להניח, כי מספרם של יודעי תפילה בעברית עלה בהרבה על אלה. כך או כך: הנתונים הללו מעידים מן-הסתם על הפיגור הרב בהשכלה הכללית שאִפיינ את יהודי החבל. חוק חינוך חובה שחל על בני שש ומעלה אילץ את היהודים לנקוט צעדים כדי להבטיח שילדיהם לא ייחשבו אנאלפבתיים. לכן החליטו האורתודוקסים להוסיף שעתיים של לימודי חול למערכת הקבועה של לימודי קודש.²⁷ בכל-זאת מן הדין לסכם, כי במחצית השנייה של המאה היי"ט היה פער גדול בהשכלתם החילונית של יהודי קרפטי-רוס'.

במערכת-החינוך היהודית למדו בנים רבים מאוד, אך לבנות לא היתה כל מערכת מקבילה וזו הוקמה זמן רב לאחר-מכן.

הזכרנו לא אחת כי מוסדות-החינוך לבנים — החדרים והישיבות — סבלו מתנאים

²² MZS, 1886, p. 436.

²³ ריינהרץ (לעיל, הערה 2), עמ' 97.

²⁴ MZS, 1886, p. 307. ראו דו"ח הממונה על המחוז של משרד-החינוך, אה"מ, 432/1884, 19.2.1882.

²⁵ MZS, 1888, pp. 658–659.

²⁶ MZS, 1884, pp. 135–137.

²⁷ MZS, 1884, p. 431.

ירודים בתחומי התברואה, הבריאות והפדגוגיה. הם נערכו בתנאים פרימיטיביים ונוהלו בידי מלמדים חסרי-השכלה ולפעמים אף נבערים-מדעת. אלא שעדיין שיטה זו נחשבה מתקדמת בהשוואה לרוב הילדים הלא-יהודים בחבל, שלא זכו לרכוש השכלה כלל ואף לא ידעו קרוא וכתוב בכל שפה שהיא. לעומת זאת, חלק מילדי הקבוצות האתניות ההונגרית והגרמנית, ובמיוחד הקלוויניסטים והלותרנים שבהם, זכו להכשרה בסיסית שכללה לא רק ידיעת קרוא וכתוב, אלא גם השכלה כללית. ילדי הרוסינים והרומנים היו המוזנחים ביותר בהשוואה לשאר הקבוצות האתניות, למרות מערכת-החינוך הוולונטרית שפעלה כדי לקדם את ההשכלה בקרבם. עוד במחצית השנייה של המאה הי"ט קמו ישיבות בערים מוקצ'בו, אוז'הורוד וחוסט, ולאחר-מכן — ביישובים נוספים. חלוצי פיתוח הישיבות היו הרבנים ה"אשכנזים" יוצאי ישיבת פרסבורג. במשך הזמן כמעט כל קהילה גדולה אירחה מוסד תורני, וכושרו של רב לעמוד בראש ישיבה היה אחד השיקולים לבחירתו. גם האדמו"רים הפנו את מרצם להרבצת תורה. לזמן-מה נוצרה תחרות של שיטות לימודיות שהיו מקובלות בישיבות פולין ובין אלה שהונהגו במערב-הונגריה, אך לבסוף ידן של אלו האחרונות היתה על העליונה. אף כי בעולם הישיבות היו עליות ומורדות, הוא סימל את השתלבותה של יהדות קרפטורוס' במחנה התורה.²⁸ המצטיינים שבתלמידים המשיכו את מסלול הכשרתם בבתי-האולפנה של מערב-הונגריה, מורביה ובורגנלנד. שמן של ישיבות הונצובצה, גלנטה, דונאיסקה סטרדה, וכמובן פרסבורג, יצא למרחוק ורבים צבאו על פתחיהן. כאשר קבעו שלטונות הונגריה שעל רבנים חדשים לרכוש השכלה כללית ולהפגין שליטה בהונגרית, פנו חלק מהבחורים לבית-הספר התיכון היהודי בניטרה (Neutra, Nitra) שבמרכז-סלובקיה של היום כדי לזכות באמצעותו בתעודה חלופית. חלק מהתלמידים למדו שם כאקסטרנים והתייצבו בו רק לשם עשיית הבחינות. כמה מהבוגרים האקסטרנים הואשמו, כי לא סיימו את הבחינות כנדרש ורכשו תעודת-גמר תמורת שלמונים. גם כנגד רבה של מוקצ'בו, הרב אלעזר שפירא, הועלתה האשמה כזו.²⁹ הדרישה שהוצבה בפני הרבנים לגלות שליטה בשפה ההונגרית חסמה כמעט כליל את דרכם של רבנים יוצאי פולין לזכות במשרות בקרפטורוס'. דא עקא, שהיעדר מקורות מקשה ביותר על הבנתנו את מערכת-החינוך בקרפטורוס'. משום-כך דווקא פרק חיוני זה אינו משקף נאמנה את המצב לאשורו.

28 על הישיבות בקרפטורוס' ראו פוקס, ישיבות הונגריה, כרך א, עמ' 461–558; כרך ב, עמ' 308–328.

29 אה"מ, 1292-1903-38-K148, תלונה אל הממונה על המחוז מיום 21.6.1902. בתלונה זו נטען גם, כי בניהול הקהילה התגלו אי-סדרים כספיים, אך התלונה נדחתה מסיבות פרוצדורליות.

פרק שביעי

המדיאריזציה

במחצית הראשונה של המאה הי"ט הגבירו שלטונות כודפשט את תהליך המדיאריזציה (Magyarization, הונגריזציה) של המיעוטים הלא-הונגריים שבממלכה.¹ עד-מהרה נוכחו לדעת כי היהודים הם אובייקט נוח, אך בעיקר הם היו מעוניינים באותם יהודים שחיו בקרב המיעוטים האחרים. למעשה התנגשו כאן שתי מגמות סותרות – מחד גיסא, שנאתם של המדיארים את היהודים, שבלטה היטב בשטחים בקרפוטורוס' אשר הגורם ההונגרי היה הדומיננטי בהם; ומאידך גיסא, חיזור אחר היהודים במחוזות שבהם האוכלוסייה ההונגרית היתה במיעוט מספרי, חרף העובדה שההונגרים עצמם היו השליטים בפועל. חיזורו של השלטון ההונגרי אחר היהודים שחיו בקרב המיעוטים האתניים רק הגביר את שנאתם של בני המיעוטים עצמם כלפי היהודים. שנאה זו כבר היתה קיימת ממניעים דתיים, כלכליים וחברתיים, אך עתה היא התחזקה גם מסיבה לאומית. כזה היה המצב גם בקרפוטורוס', שם הכירו ההונגרים עד-מהרה כי היהודים הם בבחינת קרקע בתולה לביצוע תהליך המדיאריזציה. ההונגרים כחבל מעולם לא היו ידועים באהבתם היתירה ליהודים, אלא שזלזולם המופגן כלפי המיעוט הרוסיני, היסוד האתני הדומיננטי בחבל, הוא שהניע אותם להאיר פנים ליהודים ולראותם כיעד ראשון להגשמת מטרתם.²

הפעילות הלאומית ההונגרית השתלבה במגמה להקים בתי-ספר חילוניים יהודיים. בתי-ספר אלה, ששפת ההוראה בהם היתה הונגרית, פעלו, ביוזעין ובלא יודעין, לקידום מעמדו ולהגברת משקלו של היסוד המדיארי באוכלוסיית הממלכה. מאמציו של השלטון לאלץ את החרדים לשלוח את ילדיהם למוסדות-חינוך חילוניים או להוסיף שעות של לימודי חול על לימודי הקודש, היתה גם אחד מביטויי מגמת המדיאריזציה של היהודים. המדינה דרשה, שרמת השכלתם תשודרג תוך כדי לימוד אינטנסיבי של השפה ההונגרית. תלמידי בתי-הספר היהודיים, דתיים כחילוניים, היו היעד הראשון במסע המדיאריזציה.

בתי-הספר היהודיים החילוניים החלו לשגשג בשנות השבעים, על אפם וחמתם של החרדים שגם הבינו כי אל-להם להתעמת עם השלטונות שעורדו את הוראת שפת

1 בראני, "הונגריה", עמ' 266–273.

2 אה"מ, 20.1.1854 1642 G/288-O-I-1884 ; 3.2.1854 1351/326G

הארץ. גם מוסדות תלמוד-תורה נאלצו להוסיף שעות הוראה בשפת המדינה.³ בדיווח רשמי על התפלגותם האתנית-דתית של תלמידי בתי-הספר התיכוניים בשנת 1862/63 לא נמסר כלל על ילדים יהודים, ואולי לא היו כאלה.⁴ רק בדרו"חות מהשנים שלאחר-מכן אנו מוצאים את אזכורה של הקבוצה היהודית. נראה, כי ריבוי מוסדות-חינוך יסודיים יהודיים שהעניקו השכלה בשפה ההונגרית נתן את אותותיו, והילדים יכלו להיקלט בהם בלא היסוס.

יהודים לא-מעטים הפגינו את הפטריוטיות ההונגרית שלהם או שעשו כך מסיבות אופורטוניסטיות. היו שלא עייפו מלדקלם הצהרות בעלות אופי פטריוטי או שביצעו מעשים מן השפה ולחוץ. רתימתה של עגלת המדיאריזציה למערכת-החינוך הניבה את הפירות המבוקשים.

מדיאריזציה של השמות היתה אחד הסממנים החיצוניים למאמצי היהודים להתבולל בחברה ההונגרית ולרצות את השלטונות. לכאורה מטרת השינוי היתה לשפר את המגע עם הסביבה. בפניות לשלטונות פירוטו המבקשים את מעשיהם למען המולדת. בין אלה אפשר למצוא סיבות כלכליות וחברתיות, שכן אקט שינוי השם עשוי היה לסייע לאותו אדם להתחמק משירות צבאי, להסתיר זהות שלילית או לא-רצויה ולהתחיל "דף חדש" בחיים.

כמה סיבות היו להתפשטותה של השפה ההונגרית בקרב יהודי החבל: מחוות אוגוצ'יה וברג נשקו לאזורים מיושבים בהונגרים ולהונגריה-רבתי, ונוכחות מדיאריזציה מסיבית הפכה את היהודים המקומיים ל"הונגרים" כפי שאכן היה הדבר בדרום-סלובקיה. למעשה אין מדובר כאן רק בתהליך של מדיאריזציה, אלא בהתבוללות ממש, או למצער באקולטורזציה — היטמעות תרבותית של האוכלוסייה היהודית בתוך המרכיב הדומיננטי. ההשפעה היתה כה חזקה עד שבתקופה הציכוסלובקית נאלצו תנועות-הנוער הפעילות באזור להיעזר באנשי הדרכה דוברי הונגרית, שכן היידיש שוב לא היתה שגורה בפי הנוער.

סיבה אחרת היתה נעוצה בערים הגדולות. דווקא יהדות סיגט במחוז מרמרוש נכנעה לתהליך המדיאריזציה, ויהודים רבים אימצו את ההונגרית כשפת דיבור. היתה לכך השלכה גם לגבי התפשטותו של הזרם הניאולוגי בעיר. כמו בערי סלובקיה, הניאולוגים היו הגורם שנשא את דגל הלאומיות ההונגרית בקרב היהודים. כללית אפשר לומר, כי התפשטות הניאולוגיה הקבילה לתהליך המדיאריזציה. כך היה גם באוז'הורוד, שהניאולוגיה השתרשה בה במקביל להיקלטותה של השפה ההונגרית. מכאן גם אפשר להסיק, כי ביישובים שבהם החסידות או היהדות ה"אשכנזית" היו דומיננטיות והיידיש היתה שגורה בפיה של האוכלוסייה היהודית, לשפה ההונגרית ולניאולוגיה לא היתה שם דריסת-רגל.

גם המשכילים היהודים, בוגרי בתי-האולפנה שפעלו מחוץ לגבולות קרפטרורוס,

³ MZS, 8-9 (1894), 18.6.1894

⁴ בן-חנניה, IV, עמ' 231.

והיהודים שבאמצעות עיסוקם הכלכלי והמסחרי באו במגע עם דוברי הונגרית ועם השלטונות, היו גורם שקידם את אימוץ ההונגרית על-ידם ועל-ידי בני משפחותיהם כשפה יומיומית. תופעה זו היתה משום הוכחה ניצחת להצלחתה של המדיאריזציה במובנה הקלסי, אך מכיוון שהנתונים הסטטיסטיים אשר פורסמו על-ידי שלטונות בודפשט לא היו אמינים לגבי סוגיית השפה, קשה לדעת מה היתה מידת ההצלחה בפועל של המדיאריזציה. עובדה היא, שבתקופה הצ'כוסלובקית מספר התלמידים היהודים שביקרו בבתי-ספר הונגריים ירד לנקודת-שפל. מנגד, במפקד-האוכלוסין שנעשה ב-1940 בחבל, מיד לאחר כיבושו על-ידי ההונגרים, התברר שמספר הילדים היהודים לומדי הונגרית שוב הרקיע שחקים. אך ברור, שהצלחתה של השפה ההונגרית בתקופה זו נבעה מדיכויים הברוטלי של היהודים וממחסור במסגרות לימודיות עצמאיות; ומכיוון שבתי-ספר צ'כיים נסגרו ועל היהודים היה לבחור בין מוסדות-חינוך רוסיניים לבתי-ספר הונגריים, ברור שהנטייה היתה לטובת אלו האחרונים בגלל רמתם היותר גבוהה. יוצא אפוא, שבתקופה הנידונה אין הדבר מעיד על שגשוגה-מחדש של המדיאריזציה.

כמקובל במרכז-אירופה, לרבים מהיהודים היו שמות משפחה בעלי צליל גרמני או יהודי — כגון כהן או לוי על נטיותיהם השונות — שהיו עלולים להסגיר את מוצאם. רבים ביקשו אפוא להיפטר מהם ולאמץ שמות חדשים שהיו בהם גוון ותוכן הונגרי טהורים ולעתים אף מטען היסטורי, פטריוטי או נושא ייחוס מסוים. רק מעטים ביקשו להיפטר משמם הישן מבלי לאמץ שם הונגרי תחתיו. לעתים שמרו המשנים על זהות האות הראשונה של שמם החדש עם שמם הישן והיו שתרגמו את שמם הישן לאו דווקא במדויק. רוב הבקשות שהופנו למשרד-הפנים בבודפשט נכתבו בשם האיש שעמד לשנות את שמו כשלעתים צורפה המשפחה כולה לבקשה. מקובל היה, שאבי המשפחה שינה את שמו ואת שמם של בניו הזכרים הקטינים ורק במקרים נדירים נכללה הרעיה כמבקשת אף היא שינוי שם (מקובל בהונגרית שהרעיה מופיעה בשם משפחתו של בעלה, כך שמן-הסתם לא היה צורך בבקשה מיוחדת עבורה). לעומת זאת, היו אלמנות ששינו את שמותיהן, לעתים יחד עם צאצאיהן. היה לכך יתרון כפול: הן זכו לשם חדש שהיה רצוי להן ונפטרו משמו של הבר-מינן. חלק מהפונים ביקשו לשנות גם את שמם הפרטי, בפרט שלזה היה צליל יהודי-יידישאי. המקורות ההונגריים, אך לא רק הם, הדגישו את ריבוי השמות הפרטיים והמשפחתיים אצל יהודי קרפטר-רוס'. תופעה זו הכבידה על ההתחקות אחר שורשי המשפחה. אבא היה מעניק לבנו שם שונה משמו-הוא (למשל: זאב — Wolf-Farkas-Viček). אצל היהודים היו תרגומים מקובלים של שמות פרטיים, כמו מאפרים לפישל, מצבי להירש או להרמן וכדו'. יהודי שנתקל בתופעה הבין את פשרה, אך לא כן הפקיד ההונגרי, שלנגד עיניו הופיעו שמות שונים. ובכלל, הוואריאציות השונות של השמות היהודיים בלבלו מאוד את פקידי השלטון והקשו על המעקב אחר האוכלוסייה היהודית ואת הפיקוח עליה. הדברים התבטאו ביתר-שאת כאשר הגיע זמנם של הצעירים היהודים

להתגייס לצבא. המדיאריזציה סיבכה את העניינים עוד יותר ובתקופת השואה שילמו יהודים רבים מחיר יקר על כך, שכן הם התקשו להשיג תעודות מתאימות אשר העידו על שהותם הממושכת על אדמת הונגריה בגלל העובדה שהפקידים התקשו לאתר את אבותיהם שנשאו כליל של שמות... התוצאה היתה אפוא בלתי־נמנעת: הם היו הראשונים שדינם נחרץ לגירוש ולהשמדה.

חלק משמות המשפחה באימפריה ההבסבורגית היו משותפים ליהודים וללא־יהודים. כזה היה המצב לגבי השמות הפרטיים. באזורים שהיו מאוכלסים רומנים או רוסינים, שמותיהם הפרטיים של היהודים דמו לאלה של תושבי המקום (כגון מרקו או ינקו [Iancu, Marcu]), אך היו גם לא־מעט בעלי שמות הונגריים. באשר לנשים, רבים משמותיהן הושפעו מהידיש, מהתנ"ך (Rifka, Ruchel, Šari), מהפולקלור היהודי (Mechlya, Bluma, Fruma), ממקורות עבריים (Dobrisch, Czipke, Czvije) או שנלקחו מהונגרית (Zseni, Pepi, Czili) ומגרמנית (Itta, Fani, Frida), אך כמעט שלא נתקלים אצלן בשמות בעלי צליל רוסיני או רומני. השמות הללו נשמרו בצורתם הפולקלוריסטית ולא הוחלפו בהשפעת המדיאריזציה. ניכר בעליל, כי משפחות שאבותיהן נשאו שם פרטי יהודי או יידישאי, ילדיהן כבר נקראו בשמות הונגריים, או למצער בשמות ניטרהיים, נטולי צליל יהודי.

פרק שמיני

המשפחה היהודית ועיסוקיה

הגבר עמד במרכז חייה של החברה היהודית בקרפוטרוס, שכן הוא ניהל את עסקי המשפחה, השתכר כדי להבטיח את פרנסתה, דאג לשנות את שמות אשתו ובניו, התגייס לצבא, היה פעיל בקהילה וכן נשא ונתן עם השלטונות ושאר הגורמים שנקרו בדרכה של המשפחה. אך גם מקומה של האשה לא נפקד במסגרת הפעילות המשפחתית.

המשפחה היהודית הממוצעת היתה מרובת ילדים. הילדים עצמם נטלו חלק במאמץ להבטחת הקיום היומיומי והשתלבו בעיסוקי המשפחה לגווניהם. הבנים למדו שיעורי דת בחדר, בישיבה ואפילו לימודים חילוניים בבית-הספר. גם הבנות השתלבו במוסדות-החינוך משנות השבעים ואילך ואנו נתקלים בשמן בעיקר ברשימות של בתי-הספר התיכוניים. חלקן של התלמידות במוסדות לבנות לא היה מבוטל והוא השתווה לחלקם היחסי של היהודים בכלל האוכלוסייה ואף עלה עליו. בנות ישראל לא-מעטות עסקו במיילדות — מקצוע שרכשו במוסדות-ההשכלה בבודפשט. מקצוע המיילדות היה ייחודי לנשים ונדרשה השכלה תיכונית מקדימה כדי להשתלם בו.¹ נשים יהודיות היו 30%–40% מכלל המיילדות שרכשו הכשרה מקצועית. נשים גם הוזכרו מדי פעם בין בעלי-העסקים הן כמנהלות הן כעובדות. באי-אלה מקרים תואר מצבה של האשה כאלמנה ואזי ברור שהיא נאלצה למלא את מקום בעלה הנפטר כדי להבטיח את קיום משפחתה. אנו מוצאים נשים בין הרוכלים בשוק שהציבו את דוכנן כשאר התגרים לאחר שקיבלו רשיון מתאים לכך.

נשים ששלחו את ידן בעסקים הפגינו בדרך-כלל דעות נחרצות, לא נרתעו מהתדיינות בערכאות, ניהלו משאים-ומתנים מייגעים עם שותפיהן, עובדיהן ולקוחותיהן ונמצאו בתחרות קשה ומייגעת עם סוחרים אחרים — גברים ונשים כאחד.² כמה מהן אף ניהלו ביד רמה בתי-קפה ובתי-מרזח ולא חששו לתבוע לקוחות שניסו להונותן.³ בלשי המשטרה ציינו בדו"חותיהם כי הן הצליחו לשחרר גברים משירות צבאי, לא-אחת גם בדרכי עורמה.

1 אה"מ, 1084) K150-1874-IV-1-60 (1875.30.4; (13699) K150-1876-IV-1-59 (1876.13.3).

2 אה"מ, 1853) K150-1879-VI-4-1853 (1879.7.7).

3 הארכיון המרכזי של אוקראינה הטרונסקרפטית, ברהובו, 1589, Fond 1998, Opus 2, Facs. 11.4.1885 K150-1886-III-18-348; אה"מ, 1998.

מצבם של ילדים יתומים משני הורים היה קשה במיוחד. ממסמכים שונים שהגיעו לידינו אנו למדים כי היו אלמנות שהורישו לילדיהן רכוש רב. אנו מוצאים, כי אנשים השתדלו לקבל אפוטרופוסות כדי לזכות בנכסים, מכרו חלקי רכוש ושילמו מסים. מתוך התיקים ידוע אך מעט על חלקם של היתומים עצמם בקביעת גורלם.⁴ מותם של הורים במגיפת דבר הותיר את היתומים לגורלם המר. היו מקרים שבהם ארבעה יתומים חולקו בין ארבע משפחות אומנות שונות או אלמנות שנותרו עם חמישה יתומים. כמו־כן ישנה עדות על יהודים שנרתמו לסייע ליתומים.⁵ בהקשר זה הוזכרו ארגוני־הרווחה הוולונטריים של הקהילה.

שני סוגים של אגודות גייסו נשים לשורותיהן: אלו שנטלו על עצמן לסייע לאלמנות וליתומים⁶ ואלו שמטרתן המוצהרת היתה טיפול בחולים.⁷ מסתבר שהחברה היהודית גילתה הבנה מלאה לנשים שעשו לפרנסתן ולפרנסת בני משפחתן ולאוו דווקא האלמנות שביניהן.

נתונים המובאים בתעודות מצביעים על מוביליות חברתית ניכרת — מעמדית וגיאוגרפית כאחד. בולטת לעין התנועה מהכפרים לעיירות, ומשם — לערי המחוז. בלטה גם מגמה של נדידה לערים גדולות ואף הגירה אל מעבר לים. נשים פנו לבודפשט, ובתקופת השואה התגלו לא־מעט מקרים שנשים אשר הגיעו לעיר הבירה עוד בשנים עברו סייעו לבני משפחתן שנמלטו לשם. כללית אין סממנים של הגירת נשים אל מעבר לים בגפן — דוגמת גברים שנמלטו כדי לא לשרת בצבא — ולרוב הן הגיעו לארצות־הברית לאחר שבן־זוגן הקדים אותן.

מספר המשפחות שהיו מסוגלות מבחינה כלכלית לשלוח את ילדיהן לבתי־ספר חילוניים — שם גבו שכר־לימוד — היה זעום. בקהילת מוקצ'בו, שמנתה כ־4,000 נפש בשנות השמונים של המאה הי"ט, למדו 30–40 ילדים במוסדות חילוניים.

על עליית מעמדם החברתי של היהודים מעידים המינויים הרשמיים שנפלו בחלקם. כך במחוז מרמרוש היו 27 חברים יהודים מכלל 162 במועצה המחוזית המייעצת.⁸ חלקן הגדול של התעודות שעניינן מתן רשיונות עבודה ורישוי עסקים או נושאים הקשורים בפרנסה עוסקות מן־הסתם בבני המעמדות השונים. המעט המסופר על שכירי־יום בחקלאות מצביע על הקשיים בהשגת לחם ועל הנכונות לעשות מאמצים ניכרים למען מציאת פרנסה, תוך הסתפקות במועט.

כאמור, הרבה מאוד פניות אל השלטונות עניינן היה בקשה לקבלת רשיונות למיניהם. אפשר להניח שעבור פתיחת עסק זעיר לא היה צורך ברשיון. עסקים שהיו נתונים לפיקוח שלטוני — כמו מבשלת שיכר, ייצור יי"ש או ממכר אבק־שריפה — נזקקו

4 אה"מ, (בלא תאריך) K150-1888-VI-16-38286 ; K150-1873-VI-15-27317 ; 6.10.1888
15.7.1873 K150-1888-VI-15-65688

5 אה"מ, (ללא תאריך) K150-1874-14-XI-121

6 אה"מ, 12.1.1884 K150-1885-VII-8-8843

7 אה"מ, 17.7.1884 K150-1885-VII-8-8843

8 אה"מ, 9.10.1888 K150-1881-II-6-53953

לרשיון. גם אי-אלה עבודות יער — כמו חטיבת עצים וסחר בעץ גולמי — פעמים היו נתונות לפיקוח ממשלתי או מוניציפלי, והיהודים פנו בדרך-כלל אל הרשויות כדי לעסוק בהן. בשולי פעילות זו נקלעו היהודים לא-פעם לוויכוחים מרים ולסכסוכים קשים בינם ובין עצמם או ביניהם ובין יזמים לא-יהודים. גם לא חסרו מריבות בין יהודים ובני אצולה. עובדי יער רוסינים הרבו להתלונן על כך שיהודים מנשלים אותם מפרנסותיהם. כל אלה העידו בעליל על הפעילות הכלכלית הניכרת של היזמים היהודים. מסים היו אף הם נושא שהרבה להעסיק הן את הרשויות הן את היהודים. התלונות בעניין זה נסבו על גובה המסים והתשלומים שנגבו מהיהודים ועל עצם הטלתם. ויכוחים התנהלו באשר לפירושי חוקים, לאופן יישומם ולחובות של הנישומים לרשויות. ניכר שהפונים חשו את עצמם מקופחים ולכן לא היססו לדרוש שינויים או ביטולים ולהתלונן על מעשי השלטונות. היהודים נזקקו לערכאות כדי לגבות חובות, לקבוע בעלות על נכסים ולהבהיר את תנאי ההשכרה של נדל"ן או עסק. בדיונים הללו אנו נתקלים בנסיבותיהם של יהודים לשחד את הפוסק וכן במקרים של השתלטותם על נכסים ונישול בעליהם מרכושם. מנגד, אנו עדים לתופעות של קיפוח יהודים, גזילת ממנם ונישולם מרכושם. המתדיינים היו בדרך-כלל יהודים, בעלי-בתים גויים או הרשויות. אם השופט פסק את דינו וצד אחד לא מילא אחריו, הגיע תורה של ההוצאה לפועל. היהודים הרבו להשתמש בשירותיו של מוסד זה, והפעלתו היתה אחת הסיבות שבגינן נחשבו היהודים כעושקים; שכן ההוצאה לפועל נטלה את רכושו של הלווה הגוי והציעה אותו במכירה פומבית כדי לסלק את חובו לבעל-חובו היהודי. המכירה גם אפשרה ליהודי להשתלט על רכוש. קניית סחורה במחיר זול באמצעות ההוצאה לפועל ומכירתה ברווח נאה היו אחת הדרכים להתעשרות קלה בקרב היהודים.

ידוע על מקרים רבים של הלשנה לרשויות על-ידי רוסינים או הונגרים, שקיוו לנקום בדרך זו ביהודים תוך ציפייה לקבלת טובת הנאה. גם היהודים הרבו להלשין איש על רעהו, בעיקר בענייני העלמת מס⁹ והתחמקות משירות בצבא. ההלשנות ההדדיות — גויים נגד יהודים וההיפך — היו על רקעי שנאה אתנית, מתחים עדתיים ורצון לערב את השלטונות ב"סגירת חשבונות". סכסוכים מעין אלה החלו לרוב במריבה מקרית, כשמתתפיה עברו עד-מהרה לקללות ולחילופי מהלומות ומצאו את עצמם לבסוף כשהם מתדיינים בבתי-משפט. בעימותים אלה יהודים יצאו בדרך-כלל כשידם על העליונה, זולת אם בעלי-דבכם היו בני אצולה.

מן הדין להזכיר בהקשר זה את ההיבט הפולקלוריסטי, כגון הוצאת "עין הרע" על היריב תוך אמונה שאקט זה נחשב סוג של נקמה. כמרכזן השתרשה האמונה בקרב יהודי קרפטורוס¹⁰, כמו בקרב יהודים רבים במזרח-אירופה, בכוחם של התפילה, הלחש וההשבעה של הצדיק כנגד יריבים מעוללי רע.¹⁰

רוב העבירות והפשעים שבוצעו על-ידי יהודים הוגדרו כ"עבירות הצווארון

9 אה"מ, K150-1870-VI-4-2639.
10 קראוס, הכפר שלנו, עמ' 33-36.

פרק שמיני: המשפחה היהודית ועיסוקיה

הלבן" או למצער לא נחשבו מעשים פליליים חמורים. בשנת 1908 הוצא להורג במרוש-סיגט יהודי שהואשם ברצח ובשוד, והעיתונים דיווחו כי היה זה המקרה הראשון של גזירת דין מוות על יהודי מאז 1840. על-כל-פנים, הציבור היהודי התגייס לגבות כספים עבור האלמנה והיתומים.¹¹

בסיכום: בתקופת השלטון ההונגרי נאלצה המשפחה היהודית הממוצעת בקרפטורוס' לנהל מלחמת-קיום קשה כדי להישרד, ומצבה הפיסי לא השתפר באופן ניכר גם בתקופת השלטון הצ'כוסלובקי.

פרק תשיעי

היהודים ומרשם התושבים

שלטונות הונגריה היו ערים לתסבוכת שנלוותה לרישומם המוסמך של התושבים היהודים. הם גם הסיקו בוודאות שתסבוכת זו נגרמה במתכוון על-ידי היהודים כדי להקשות על זיהוים.¹ יהודים נרשמו בשמות שונים, בין השאר כדי להקל עליהם לקבל היתרי שהייה ורשיונות עבודה, אך בעיקר כדי להתחמק מהגיוס לצבא. למשל: יהודי ושמו וולף שטרן נרשם גם כווילהלם שטרן או כפרקש (Farkas) שטרן, וזמן רב נקף עד שהשלטונות גילו כי למעשה מדובר באדם אחד.² מצב זה התאפשר כל עוד מרשם הלידות, הפטירות והנישואין בקהילה היהודית נעשה בידי הרבנים. גם כאשר השלטונות ביקשו להכניס סדר באופן הרישום והנחו את הרבנים כיצד לעשות זאת, לא תמיד עלה הדבר בידם. העובדה שהרבנים לא שלטו היטב בשפה ההונגרית והיו חסרי השכלה חילונית הכבידה על הסדרת נוהלי רישום האוכלוסייה היהודית.

כדי להתגבר על התופעה עורדו השלטונות הכשרה מוסדרת של רבנים, ובכלל זה גם הקניית חינוך חילוני לתלמידי הישיבות, ולו בהיקף הנדרש ללימוד נהלים תקינים של רישום בני הקהילה.³ כדי למנוע רישום כפול נדרשו הרבנים בכל מחוזות קרפטו-רוס' וצפון-סלובקיה לרשום את שמו הפרטי של כל תינוק שנולד בתעודת-הלידה שלו.⁴ הם גם נדרשו לרשום את השם בגרמנית וביידיש במקביל, אך נאסר עליהם לתרגם את השם להונגרית.⁵ כדי לאכוף הוראות אלה הוצע להטיל קנסות על אותם רבנים שלא ימלאו אחריהן. הוראות אלה יושמו כמובן רק במקרים שבהם אכן ביצעו היהודים רישום מסודר של הלידות והפטירות בקהילה. בחלק מהקהילות, כגון במחוז ברג, לא תמיד הקפידו על נוהלי הרישום כנדרש, והרשויות ניצבו חסרות-אונים מול התופעה. לכן פנה הממונה על מחוז ברג אל ראש-הממשלה בדרישה להנהיג נוהל אחיד לשם תיקון הדבר.⁶

הרישום הבלתי-תיקין נמשך עד שנת 1895, שבה זכתה הדת היהודית בהונגריה

1 אה"מ, 28.12.1896 K150-664-96-II-11.

2 אה"מ, 1.12.1856 30645/4452 VI.

3 אה"מ, 1.10.1856 3269/77.

4 אה"מ, 10.11.1856 29167/4241.

5 אה"מ, 17.11.1856 29605/47320.

6 אה"מ, 28.12.1875 K150-1885-III-3-29316.

למעמד שווה לזה של הדתות הנוצריות ועקב כך עבר ניהול רישומה של האוכלוסייה היהודית מידי הרבנים לידי השלטונות.⁷ אמנם, צעד זה צמצם את שיעור הזיופים, אולם לא מנע לחלוטין מהיהודים לנסות ולהתחמק מגיוס לצבא באמצעות הונאת השלטונות. למשל: היו הורים שרשמו את תינוקם הזכר כבת מיד עם לידתו, ואחרים ניסו לעשות זאת בשלב יותר מאוחר. ב-1909 פרצה שערורייה בעיירה ביילקה (Bielke) בעקבות סירובו של הרב המקומי לבצע רישום מאוחר של בן. כנקמה הלשינו עליו אותם הורים שהוא מזייף דרך קבע את פרטי התושבים. כאשר נודע לרב שהשלטונות עומדים לבדוק את ספרי הרישום, הוא שרף את חלקם ונמלט. פריט אחר שזויף בעת רישום יילודם, מלבד השם, היה תאריך הלידה.⁸

שיבוש הליכי הרישום התקין וזיוף הפרטים האישיים התגלו לאחר-מכן כבומרנג שרדף את היהודים עד קצם המר בתקופת השואה. אי-סדרים אלה הקשו על היהודים לקבל אזרחות בתקופת שלטון צ'כוסלובקיה, ואותם שהוגדרו מחוסרי-נתינות היו הראשונים שגורשו מהחבל בתקופת השואה.

7 וינגרטן, "מונקאטש", ערים ואמהות בישראל, עמ' 351.

8 ש' הכהן (וינגרטן), "קורות יהודי קרפטורוס", אנציקלופדיה של גלויות, קרפטורוס, עמ' 62.

פרק עשירי

ההשתמטות מהשירות הצבאי

יהודים רבים ביקשו להתחמק מהשירות הצבאי. לגביהם היו אלה שנים שבחובזו לריק בסביבה זרה, על-פי רוב אנטישמית. יתירה מזאת: במסגרת שירותו הצבאי התקשה החייל היהודי לקיים את מצוות הדת כראוי, ובעיקר לשמור שבת, חגים וכשרות. לגבי מי שנישאו זה כבר נראה השירות הצבאי כגזירה שאין לעמוד בה.

אך לא כל יהודי קרפוטורוס¹ ביקשו להתחמק מהצבא. רבים מהמהגרים החדשים ראו בשירות הצבאי פתח להתאזרחות וכאשר נאלצו לשאת ולתת עם השלטונות בדבר אזרחותם, יכלו לטעון כי מילאו את חובתם כאזרחים מן המניין.¹ מי שלא שירת בצבא אזרחותו היתה מוטלת בספק ולכן גם הרשויות ערמו עליו קשיים כל-אימת שביקש לקבל אישור להגר אל מחוץ למדינה.²

בין אלה שסייעו ליהודים לזייף את פרטיהם האישיים במרשם-התושבים נמצאו גם מי שטרחו להלשין עליהם לשלטונות. המלשינים נחלקו לשני סוגים עיקריים: המקנאים, אלה שקיוו לרווח כלשהו מההלשנה; והפטריוטים, שראו בהלשנה את חובתם האזרחית. בעקבות ההלשנות שלחו השלטונות חוקרים מיוחדים שבדקו מקרוב את פרטי המשתמטים. בין המלשינים היו יהודים ולא-יהודים כאחד. סביר להניח, שהמלשינים הלא-יהודים פעלו בחלקם גם מתוך מניעים אנטישמיים וכלכליים (מאבקים על רכוש ועל מקומות עבודה).³

מהדו"חות שהכינו אנשי המשטרה שחקרו משתמטים מהצבא אפשר ללמוד הרבה על הדרכים שבאמצעותן התחמקו יהודי קרפוטורוס¹ מהשירות הצבאי. החוקרים דיווחו על רשת חשאית שעסקה, לטענתם, בשחרור יהודים מהצבא — רשת שמומנה על-ידי גורמים שונים בהונגריה ובאוסטריה. הרשת סייעה ליהודים שטרם התגייסו להתחמק מהגיוס, ולאלה שכבר שירתו בצבא — להשתחרר ממנו. היהודים ראו בכך מעין "פדיון שבויים" — מצווה עתיקת-יומין — ועשו כל אשר לא-לידם כדי להציל נפש בישראל מידי שוביה. אנשי הרשת — כך לפי דיווח החוקרים — הזהירו את העריקים מפני "לוחדי עריקים" ובעת הצורך נשאו ונתנו עם השוטרים, משרדי

1 אה"מ, K150-1878-VI-9-7479; K150-1878-VI-9-28973.

2 אה"מ, K150-1879-VI-10-28104.

3 אה"מ, 1.5.1859 2058/114III.

הממשלה ובתי-המשפט, כשהם נעזרים בעורכי-דין, ברופאים ובבתי-חולים. מרכז הרשת שכן כפי הנראה בעיר מרמרוש-סיגט, אך היא-עצמה היתה פרוסה על-פני ערים שונות שפעלו כחוליות בשרשרת, כשכל חוליה מעבירה את המשתמט אל החוליה הבאה. כך התגוננו חברי הרשת מפני הסכנה שחשיפת חוליה אחת תוביל לחשיפת הרשת כולה.⁴ מן הדין לציין, שמדו"חות אנשי המשטרה נדף ריח של אנטישמיות שפגע באמינותם.

הקשר בין אנשי הרשת נוצר בשעת התפילה בבית-הכנסת, ובצורה זו גם הועבר המידע הנחוץ. החוקרים הרבו להתלונן על כך, שנחקרים לא מסרו להם את פרטיהם המדויקים וכאשר ניסו לשים את ידם על האשמים, רבים מהם הצליחו להתחמק באמצעות שוחד ששילמו הוריהם לאנשי המשטרה כדי שאלה לא יעידו כי הנאשמים אכן התחמקו מהצבא. החוקרים ניהלו מעקב חשאי אחר החשודים בעריקות ואספו נתונים על מצב בריאותם, משלח-ידם, גובה הכנסותיהם והיקף נכסיהם ושל בני משפחותיהם. במקרים רבים הודו החוקרים כי לא הצליחו להוכיח שמדובר בעריקות או לשים את ידם על העריק, והציעו, בלית ברירה, לשוב ולגייס את המשתמט,⁵ כדי שיוכלו להמשיך ולעקוב אחר התחבולות שנקט כדי להתחמק מהצבא ובסופו של דבר ישימו עליו את ידם.

כאמור, דרכי ההתחמקות מהגיוס היו מגוונות למדי. תפקיד-מפתח מילאו הרופאים ובתי-החולים שאליהם פנה המתגייס כדי שיקבעו את מידת כשירותו לשירות. תמורת תשלום נאות חתמו רופאים על תעודת אי-כשירות של המועמד לגיוס. בתי-החולים סיפקו אישורים על ניתוחים מדומים ואף ביצעו ניתוחים מיותרים, וכך זכה החולה בתעודת שחרור מהצבא. בין המשתמטים לרופאים תיווכו אנשים שקיבלו דמי תיווך בשיעור של 10% מהסכום שקיבל הרופא.

צורת השתמטות נוספת היתה התייצבותו של אדם אחר במקום המגויס האמיתי. דו"חות החוקרים אינם מציינים אם המחליפים אכן גויסו לצבא, ואם כן — האם השלימו את תקופת השירות במלואה. גם לא צוין אם המחליפים קיבלו תמורה בעד התייצבותם לגיוס. אמצעי השתמטות אחרים היו להתייצב בנקודת-גיוס אחרת מזו שאליה זומן המתגייס, לזייף את תעודת הגיוס או השחרור, להופיע בזהות בדויה של אדם שכבר השתחרר מהצבא, לעזוב את מקום המגורים ו"להיעלם" לזמן-מה ולעתים אפילו להגר באופן לא-חוקי אל מחוץ להונגריה.

בדרך-כלל החוקרים שנשלחו ללכוד את משתמטי הגיוס התקשו לעלות על עקבותיהם. כאמור, התוהו-ובוהו המנהלי ששרר בקרפטורוס' במחצית השנייה של המאה הי"ט הקל מאוד על היהודים שהתחמקו מחובת השירות הצבאי. אשר לאותם יהודים שגויסו לצבא, הללו שיחדו את מפקדיהם כדי להשתחרר מהאימונים הצבאיים או ערקו משורות הצבא לאחר שקיבלו פקודת הצבה פיקטיבית למקום אחר. גם

4 אה"מ, 570 res szam BM 1914 .5.6.1914

5 אה"מ, (570) 26.3.1914 Komarom K159-1914-10-306

הנפטיזם מילא תפקיד בהשתחררות מהצבא — בעלי דרגות קצונה שהיו נשואים ליהודיות יכלו להנפיק לקרוביהם היהודים פטור מהשירות. לעתים נפלו המתגייסים היהודים קורבן להונאת המתווכים שהיו אמורים להבטיח את שחרורם, לאחר שאלה נטלו את דמי העסקה ונעלמו מבלי למלא את חלקם בהסכם. במקרים שבהם קבוצות גדולות של צעירים יהודים אשר קיבלו צווי גיוס לא התייצבו בלשכה גייסו השלטונות את כל מי שכן התייצבו בלא יוצא-מן-הכלל ומבלי להתחשב במגבלות האמיתיות של חלקם.

מטבע הדברים שיעור המשתמטים בקרב הצעירים היהודים שבאו ממשפחות אמידות היה גבוה יותר מזה שבקרב יוצאי משפחות עניות, ותכופות גויסו אלה גם אם לא היו כשירים לכך. תופעה זו רווחה בימי שלום והחמירה עוד בימי מלחמה.⁶ מדורי-חות החוקרים על המעקב אחר המשתמטים מהצבא אפשר ללמוד על מעמדן הכלכלי של משפחות המשתמטים ועל הסולידריות שגילו המשפחות ושאר חברי הקהילה כל-אימת שנדרשו לסייע למישהו להתחמק מגיוס. משפחות רבות היו מוכנות לשלם דמי שוחד גבוהים כדי לפטור את בניהן מחובת הגיוס וכך לשמור על המערך הכלכלי ועל מקורות הפרנסה של המשפחה, שכן גיוס לצבא של אחד מבני המשפחה פגע בהכנסת המשפחה. מאחר שהחוקרים עקבו במיוחד אחרי המתגייסים האמידים, ידוע לנו רק מעט על גורל המגויסים מקרב המשפחות העניות.

בתקופת מלחמת-העולם הראשונה הוחמר הפיקוח על המתגייסים. המשטרה ביצעה חיפושים במקומות ציבוריים, וגברים נעצרו ברחובות ותוחקרו על שירותם הצבאי. משתמטים או עריקים שנלכדו נמסרו הישר לשלטונות הצבא.⁷ לא תמיד הצליחו השוטרים להבחין בין עריקים ומשתמטים מקרב תושבי הקבע של החבל ובין פליטים שהגיעו זה לא כבר מגליציה ומרוסיה. בזמן המלחמה הסתתרו יהודים רבים במקומות מחבוא שונים תוך כוונה להתחמק מהגיוס, וכדי לעלות על עקבותיהם ביצעו השלטונות חיפושים בבתי-הכנסת ובמקומות אחרים שבהם התכנסו היהודים.⁸ הגיעו הדברים לידי כך, בעיקר בשנות המלחמה המאוחרות, ששלטונות הצבא ממש חטפו גברים בעורף כדי לגייסם. מאחר שקרפטי-רוס' היתה קרובה ביותר לחזית, התרוקנו רחובותיה מגברים: מי שיכול היה להסתתר עשה כן, ומי שלא — נחטף לצבא. רבים מקרב החטופים היו יהודים, שכן בהיותם עירוניים ברובם התקשו למצוא מקומות מסתור, בניגוד לרוסינים שחיו באזורים הכפריים ונמלטו ליערות ולאזורי-טבע פראיים אחרים.

6 אה"מ, (570) K149-1914-10-306 26.3.1914. רוב הפרטים הדינים בהתחמקות מהשירות לקוחים מהתיק הזה, שהוא מקיף ומפורט למדי. ראו 570 res szam BM 1914 20.6.1914—5.6.1914 ; 13.5.1914—29.4.1914 570 res szam BM 1914 ; 24.5.1915 2056 res szam BM 1915 .

7 אה"מ, (2056) res szam BM 1915 24.5.1915 .

8 וינגרטן, "מונקאטש", ערים ואמהות בישראל, עמ' 360, 361; א' סולה, "בין שתי מלחמות עולם", אנציקלופדיה של גלויות, קרפטורוס, עמ' 139—146; ש' הכהן (וינגרטן), "קורות יהודי קרפטי-רוס", שם, עמ' 83—88.

לאחר מלחמת-העולם הראשונה רבו חיילים יהודים משוחררים שעתידים היו למלא תפקידים במערך ההגנה בתקופות התווה הראשונות. כאמור, העריקה משורות הצבא העידה יותר מכול על אי-הסדרים ששררו בממשל ההונגרי ועל יעילותם של היהודים בניצול פרצותיו. אם בימי שלום נבעה העריקה מהצבא בעיקר ממניעים אישיים – חברתיים, כלכליים או דתיים – הרי בעת המלחמה העידה ההשתמטות מהצבא על הזדהותם המעטה של היהודים עם הקיסרות ההבסבורגית, ובמיוחד עם הונגריה. הפטריוטיזם של האוכלוסייה ההונגרית, לפחות בשנות המלחמה הראשונות, שמצא את ביטויו בהצטרפות לחזית הקרב, לא היה מנת-חלקם של יהודי קרפטורוס.⁹ למעשה העידה השתמטות היהודים מהצבא על כשלונה החלקי של המדיאריזציה. בסיכום אפשר לראות במאבק העיקש נגד הגיוס חלק משאיפתם של היהודים להישרד כקבוצה אתנית נפרדת, שכן גיוס הבנים לצבא היה עלול לפגוע לא רק במצבה הכלכלי של המשפחה, אלא גם בהיקף הנישואין והילודה בתוך הקהילה.

9 ראו ילינק, "זהות עצמית", עמ' 214–222.

פרק אחד-עשר

מלחמת-העולם הראשונה

עד תחילת מלחמת-העולם הראשונה הושקעו מאמציהם של רוב יהודי קרפטרורוס' בהתמודדות עם חבלי הקליטה באזורי מגוריהם. בפרוץ המלחמה הוותיקים שבהם היו לכל היותר בני הדור השלישי במקום, כך שזו עדיין היתה קהילת מהגרים טיפוסית. העובדה שקרפטרורוס' היתה אז חבל נחשל ביותר מכל הבחינות – התרבותית, הכלכלית והמנהלית – אפשרה למהגרים היהודים להמשיך באורח-חיייהם המסורתי מזה דורי-דורות ולשמור על מסגרותיהם הדתיות גם במקום מושבם החדש. מלחמת-העולם הראשונה והרפובליקה הצ'כוסלובקית העמידו את יהדות קרפטרורוס' במבחנים חדשים וקשים.

הפטריוטים בקרפטרורוס', ובמיוחד ההונגרים – שנמנו עם האינטליגנציה הבורגנית – קידמו בהתלהבות את פני מלחמת-העולם הראשונה. גם היהודים שהודחו עם הפטריוטיותם ההונגרי הגיבו באופן דומה. עד-מהרה התברר כי יהודים אלה היו עלולים לסבך על-ידי תגובתם זו את כל יהודי החבל. תגובת הקהל במדינה למלחמה החריפה ככל שהקרבות נעו לעבר גבול קרפטרורוס' או תחומיה ממש. בשלב זה גדל שיעור העריקה משורות הצבא ועל כך הרחבנו את הדיבור בפרק הקודם.¹ מכל-מקום, משתמטים שנלכדו נשלחו ישירות לחזית.²

המחסור ששרר בשוק החופשי בעת המלחמה הביא לפריחת הספסרות והשוק השחור בקרפטרורוס'. הנגע פשה בקרב כלל האוכלוסייה, אך השלטונות ההונגריים שמו את עינם במיוחד על היהודים ובכך סייעו ביצירת הרושם שהללו היו מעורבים במיוחד בפעילות הכלכלית העבריינית. ככל שהתארכה המלחמה, גדל מספר המצרכים שהשלטונות הטילו עליהם פיקוח;³ וככל שגבר המחסור ושגשג השוק השחור, הוא שמו היהודים יותר ויותר בניצול-לרעה של המצב הקשה, דהיינו: בסחר לא-חוקי במצרכים שנמכרו בהקצבה ובניפוח מחירים.

1 ש' הכהן (וינגרטן), "קורות יהודי קרפטרורוס", אנציקלופדיה של גלויות, קרפטרורוס, עמ' 83-86; א' סולה, "בין שתי מלחמות עולם", אנציקלופדיה של גלויות, קרפטרורוס, עמ' 139-142.

2 אה"מ, 24.5.1915 2052 res BM.

3 ראו קודמה, מאבק והקרבה, עמ' 73; אה"מ, 6.3.1915 419 res szam BM 1915.

בקרפטורוס' נוספה על תופעת הספסרות גם הברחת סחורות מתחומי רומניה. לפני המלחמה עסקו יהודי החבל בהברחה, אך עתה התרחבה התופעה לאיך-שיעור. רומניה הצטרפה למלחמה רק בשלב יותר מאוחר וכל עוד לא נפגעה תעשיית המזון המסורתית במדינה זו, ובמיוחד של הקמח ומוצריו, הוברחו מוצרים אלה להונגריה השכנה. כאמור, היהודים נחשבו למובילים בתחום ההברחה.

אחת מצורות הספסרות היתה סחר במצרכים גנובים, במיוחד אלה שהמלחמה גרמה למחסורם בשוק. העיסוק בסחורות גנובות הבטיח רווחים נאותים לכל מי שהיה מעורב בכך, וגם בתחום זה הואשמו היהודים ככאלה שהובילו את המהלך. תחום אחר שבו עסקו היהודים במזרח-אירופה מאז ימי-הביניים ושב וקיבל חשיבות-יתר בעת המלחמה היה האספקה לצבא. מאחר שהיתה קרובה לחזית הקרב, ולעתים התנהלו הקרבות ממש על אדמתה, שימשה קרפטורוס' אכסנייה לכוחות צבא רבים. אלה נזקקו לאספקה שוטפת, בעיקר של לבוש ומזון לחיילים ולסוסיהם. המקורות מזכירים תכופות שמות של ספקים יהודים שסיפקו לצבא מוצרים, כגון לחם וקמח, נעליים ובגדים. הספקים הואשמו בהפקעת מחירים ובאספקת מצרכים באיכות ירודה. אמנם, מחירי המצרכים נקבעו על-ידי השלטונות, אך תמיד היו מי שהצליחו לעקוף את הפיקוח ולהעלותם. בין השאר הואשמו הספקים במכירת מצרכי מזון פגומים שהוצגו כסוג משוכח⁴ ובאספקת נעליים באיכות גרועה ביותר. השלטונות לא הסתפקו בנקיטת צעדים נגד הספקים היהודים, אלא התחקו אחר היצרנים המקומיים.⁵ פקיד הונגרי בכיר, שפעל להענשת ספק יהודי עשיר מברוהבו לאחר שהואשם בביצוע עבירות שונות, תוך חשיפה פומבית של יהדותו, הואשם בעצמו — באביב 1917 — בהפקעת מחירי הקמח במחוזו.⁶ הקהילה היהודית בברוהבו ביקשה להקל בעונשו של הספק ולא שכחה לאותת לשלטון שיש גבול ליכולתו ולעליונותו. מאחר שהסיפור התרחש באביב 1917, מיד לאחר מהפכת פברואר ברוסיה, היה משום עוקץ פוליטי באזהרת היהודים. המוזהרים היטיבו להבין את הנאמר, והפקיד ההונגרי המותקף הזדרז להצטדק שפעולתו לא נבעה ממניעים אנטישמיים (תוך ציון מפורש של המלה הזו) וכי אין הוא מבחין בין יהודים ללא-יהודים.⁷

סוגיה אחרת שבה הואשמו היהודים בניצול המחסור שגרמה המלחמה היתה זו של המהגרים והפליטים הלא-יהודים אשר הגיעו במהלך המלחמה לקרפטורוס' מגליציה מוכת הקרבות. פליטים אלה נמלטו בעור שיניהם מאזור החזית והגיעו לחבל כשהם מחוסרי-כול. השלטונות ההונגריים לא טרחו לסייע להם והם נאלצו אפוא למכור את מעט המיטלטלין שהצליחו להביא עמם. השלטונות טענו, שהיהודים ניצלו לרעה את אומללותם של הפליטים ורכשו מהם את מיטלטליהן במחירים נמוכים במיוחד כדי לשוב ולמוכרם במחיר גבוה יותר.⁸

4 קוזמה, מאבק והקרבה, עמ' 47.

5 אה"מ, 21.5.1915 2343 res BM.

6 קוזמה, מאבק והקרבה, עמ' 73.

7 שם, עמ' 73, 81.

8 שם, עמ' 51.

המלחמה גרמה סבל רב לכל תושבי החבל – יהודים ולא־יהודים כאחד. שליחי הגיוניט, שביקרו בחבל ב־1919, מצאו את תושביו מז־רעב ולבושי בלואים. מגיפות שונות, ובהן כולירה, פגעו באוכלוסייה. הגיוס המתמיד של הגברים גרם להידלדלות האוכלוסייה – חיילים רבים נהרגו, נפצעו או נפלו בשבי. בתום המלחמה נותרו בחבל אלפי אלמנות ויתומי מלחמה, שמהם לא נפקד מקומם של היהודים.

גורל הפליטים היה אחת מהפרשיות שהעסיקו את יהודי קרפוט־רוס' בזמן המלחמה. זמן קצר לאחר פרוץ הקרבות בחזית הרוסית הצליחו הכוחות הרוסיים להבקיע את הקווים ולחדור לגליציה, ומשם – לקרפוט־רוס' ולמזרח־סלובקיה. אימי המלחמה, בכלל, והפחד מהחייל הרוסי ששמו נודע לשמצה, בפרט, גרמו לריכוזי אוכלוסייה שלמים לברוח מגליציה דרומה, אל תחומי הונגריה. בקרב הנסים על נפשם היו יהודים רבים שחששו כי הרוסים יבצעו בהם פוגרומים. עד־מהרה הצטרף אל הפחד מהרוסים גם הרצון לנטוש את חיי הדלות והניוון ולחפש אופקים חדשים. ההתקדמות והנסיגה של שני הצבאות הנצים אפשרו גם ליהודי דרום־אוקראינה להצטרף אל הגורדים לתחומי הונגריה. שלטונות הונגריה פתחו עד־מהרה במבצע לזיהוי הפליטים היהודים, ומשרד־הפנים ההונגרי הוציא באוגוסט 1914 הנחיות מחמירות לנוגעות להחזרתם לגליציה.⁹ כאשר נוכחו השלטונות כי לא יצליחו להחזיר את כל הפליטים למקום שממנו באו, ניסו לרכזם במחנה בגבול מורביה־סלובקיה.¹⁰

היחס לפליטים היהודים היה שונה ממקום למקום. במחוז פֶּרְג, למשל, רשמו השלטונות בקפדנות את שמות הפליטים היהודים כדי לגרשם. לעומת זאת, במקוצ'בו לא הקפידו הרשויות העירוניות על ביצוע ההנחיות הממשלתיות, ופליטים רבים הצליחו לעקוף אותן.¹¹

חלק מהפליטים שבאו מגליציה פנו הישר אל בני משפחותיהם שהתגוררו בקרפוט־רוס'. כפי שכבר הזכרנו, משפחות רבות התפלגו בזמנו משני עברי הגבול. אלה שנשארו במקומם הקודם ביקשו להוציא מתוק מעז ולהתיישב בחבל, שבו כבר התגוררו חלק מבני המשפחה. עובדה זו מחזקת את הטענה, כי חלק מהפליטים שהגיעו מגליציה ניצלו את ההזדמנות שהעניקה להם המלחמה כדי להגר מארצם.¹² כבר בתחילת המלחמה, באוגוסט 1914, הועברו משטחה של קרפוט־רוס' לגליציה 1,700 גברים, בהם יהודים רבים, כדי לאמנם ולהכשירם לשירות הצבאי. רבים מהיהודים עשו ככל יכולתם כדי לעזוב בהקדם את מקום האימונים ולחזור אל משפחותיהם. היו אלה הראשונים מיהודי קרפוט־רוס' שהוצאו מבתיהם. יחסם של שלטונות הונגריה אל הפליטים היהודים נשא לעתים קרובות אופי עויץ. הפליטים הואשמו על־ידי השלטונות בהפצת שמועות־שוא על התקדמות הרוסים וכוזריית

9 אה"מ, 2466 res szam BM 17.8.1914, 27.8.1914–29.8.1914; 3502 res szam BM 28.8.1914 1214a-1914-18-2466; 3484 res szam BM 1914; 3451 res szam BM 1914

10 קוזמה, מאבק והקרבה, עמ' 19.

11 שם.

12 אה"מ, 3502 res 1914 27.8.1914

בהלה בקרב האוכלוסייה. כמו־כן נטען כנגדם ששכונות העוני של הפליטים היהודים משמשות מדגרות של מגיפות, במיוחד של כולירה — שפשטה בחבל בתקופת המלחמה — בשל הלכלוך והזוהמה שפשו בהן.¹³ המחלה פגעה בפליטים ובתושבי הקבע והמשיכה להכות בתושבי הערים לאורך זמן רב (כפי שנראה להלן, גם נציגי הג'וינט שהגיעו למוקצ'בו ולמקומות אחרים בחבל ב־1919 התרשמו מהזוהמה הרבה ששררה בסביבתם של היהודים ותיארו את גטו מוקצ'בו כמדגרה של כולירה).

בין הפליטים שנסו מגליציה לקרפוטרוס' היו רבנים חסידיים בולטים, ביניהם האדמו"ר מבעלו, ר' יששכר רב רוקח.¹⁴ השלטונות העניקו לו מיד אישור שהייה בברוהובו והתירו לו חופש תנועה מוחלט בתחומי המדינה, לרבות הבירה בודפשט. רב חסידי חשוב אחר שהגיע עם הפליטים היה האדמו"ר משה הגר משושלת ויז'ניץ, שהתיישב במרמרוש-סיגט. גם לו הוענק חופש תנועה נרחב.¹⁵

"בכל רחוב של מוקצ'בו יש רב 'מחולל נסים' עם מלוויו הגליצאיים" ("There is a 'Wunderreb' with his Galician followers in every street of Munkaczewo" — ציין בסתיו 1919 נציג הג'וינט בצטטו תושב מקומי.¹⁶ בואם של הרבנים החסידיים הזרים עורר מחלוקות פנימיות גדולות בקרב חסידי החבל, ובמיוחד במוקצ'בו, כפי שנראה להלן.

ראשי הקהילות ורבנים התערבו אישית כדי להקל על מצוקת הפליטים, אך כלל יהודי קרפוטרוס' לא השכילו לעשות זאת. היה בכך משום עדות לחוסר-יכולתה של קהילת החבל להתגייס יחד למען מטרה מסוימת, אולי משום היעדר מסגרות מאחדות ומשותפות — היעדר שעתיד היה למצוא את ביטויו בתקופת השלטון הצ'כוסלובקי, כאשר ניטשו מאבקים מרים בין יהודי קרפוטרוס' עצמם על דרך ניהול חייהם היומיומיים.

אפשר לסכם ולומר, שהרצון לברוח ממאורעות המלחמה ולהיאחז בקרפוטרוס' (ובהונגריה) היה מניע חשוב להגירה המסיבית של יהודי גליציה ובוקובינה דרומה ודרום-מערבה.

אמנם, המלחמה עקרה יהודים רבים מנחלתם, אך גם סייעה לאחרים שקיוו למצוא נחלות חדשות. אין הדברים אמורים לגבי תושבי החבל שנאלצו להימלט ממנו בעת המלחמה, כמו תושבי מוקצ'בו שעזבו את עירם בשנת 1914, ושוב ב־1915, עם התקרב הצבא הרוסי לאזור. הרוסים לא הצליחו לחדור לעיר, אך התקרבו אליה מאוד, והפחד בקרב התושבים היה רב. הרבנים פסקו שיש בבריחה משום פיקוח-נפש ולכן על-אף שהיה זה יום השבת, התירו ליהודי העיר לעזוב את בתיהם ולצאת לדרך. בחלוף הסכנה שבו היהודים לעירם, אך אווירת הפחד ואי-הוודאות ערערה

13 קוזמה, מאבק והקרבה, עמ' 30, 34, 44.

14 אה"מ, 6.9.1914 3951 res 1914, 909/194.

15 אה"מ, 20.5.1916 1649/1916.

16 American Joint Distribution Committee Archive, New York, File 129

את שלוותם של רבים. גם יהודי מרמרוש וורחובינה סבלו רבות מאימי המלחמה הן מהקרבה לחזית הן מהכיבוש הרוסי, על-אף העובדה שהוא נמשך זמן קצר. אחר המלחמה התחזקו במוקצ'בו, ככרחבי החבל בכלל, קבוצות שונות כמו התנועה הציונית לגוניה והמפלגה הקומוניסטית, שדגלו בהגירת יהודים, אם לארץ-ישראל אם לבירוביגין — הכול לפי השקפתה של הקבוצה הנידונה — עובדה שהצביעה על תחושת חוסר-הביטחון שאפפה את האוכלוסייה היהודית. ההצטרפות לתנועה הציונית ולתנועה הקומוניסטית ביטאה לא-אחת את הרצון להימלט מקרפטורוס ויהימה.

אף כי לפני המלחמה אירעו בחבל מקרים של שנאת יהודים, לא היו אלה בגדר התפרצות אנטישמית בקנה-מידה רחב. לעומת זאת, העוני והמחסור שגברו בתקופת המלחמה ואחריה וכן הפליטים הרבים שזרמו לחבל תרמו את חלקם להעצמת התופעה.¹⁷ בין השאר הואשמו יהודים בקרפטורוס גם בשיתוף-פעולה עם האויב ובעניין זה נודעה במיוחד פרשת ספרי תפילה בשנת 1916, שבה גילו השירותים החשאיים של הונגריה — ואף פרסמו זאת בפומבי — שהסידורים כוללים תפילה לשלום הצאר הרוסי. לבסוף התברר, כי הסידורים שנבדקו אכן הודפסו ברוסיה, אך הם הוברחו לתחומי האימפריה ההבסבורגית בשל מחירם הנמוך. בהברחת סידורים אלה הוחל כבר בשנת 1913 וגם בין ספרי תפילה נוצריים נמצאו תפילות לשלום הצאר הרוסי. המהומה שככה אפוא בקול דממה דקה, והניסיון להחשיד יהודים בשיתוף-פעולה עם האויב נכשל כישלון חרוץ.¹⁸

סיום המלחמה לא הבטיח את קץ התלאות של יהודי קרפטורוס ועוד נכונו להם ימים קשים רבים. המלחמה גבתה הרבה קורבנות בנפש, גרמה לאוכלוסיות שלמות להפוך למהגרים ונשאה ככנפיה רעב ומחלות קשות. כל אלה פגעו קשות גם בקהילות היהודיות. גם לאחר שוך הקרבות לא שרר שקט באזור. התהפוכות הפוליטיות גברו, ועמן חוסר-הביטחון האישי והקולקטיבי של יהודי קרפטורוס בשנים 1918–1920. מה שלא ידעו תושבים בחבל עם סיום הקרבות, או לא הבינו מיד, היה המהפך הפוליטי הגדול, דהיינו: נפילתה של הקיסרות ההבסבורגית, ועמה קץ השלטון ההונגרי בחבל. הבשורה על כך התקבלה בחשש-מה על-ידי היהודים, שכבר היו מורגלים בשלטונו של הקיסר; שכן לא אחת פנו אליו אישית והשכילו לשאת ולתת עם שלטונות וינה וגם עם הממשל ההונגרי בבודפשט.

17 ש' הכהן (וינגרטן), "קורות יהודי קרפטורוס", אנציקלופדיה של גלויות, קרפטורוס, עמ' 360; הנ"ל, "מונקאטש", ערים ואמהות בישראל, עמ' 34, 39; קוזמה, מאבק והקרבה, עמ' 15–19, 44.

18 אה"מ, 3.4.1915 432 res szam BM; 28.4.1915 322 res szam BM; K149-1916-1-2270; KN2 9024. K.U.K; 28.4.1915 322/11915 szam; 2526/915 szam/CLN; 30.3.1915 Armeeoberkommando, 6.5.1916.

חלק שני

בעידן הרפובליקה הצ'כוסלובקית

פרק ראשון

בתום המלחמה

האימפריה ההבסבורגית הגיעה לסוף דרכה באוקטובר 1918. ב־1 בנובמבר 1918 הוקמה בכודפשט ממשלה חדשה בראשות הרוזן מיכאל קארואי (Karolyi), שאוסקר יאסי (Jaszi) שימש בה שר לענייני מיעוטים. במאמציו להציל את הונגריה־רבותי, לרבות המיעוטים שהתגוררו בה, הציע יאסי פתרונות שונים לשילובם של אלה במסגרת המדינה ההונגרית שביקשה להבטיח את המשך קיומה. הוא חלם להקים מבנה פדרטיבי שבו קבוצות לאומיות שונות תנהלנה את ענייניהן בעצמן. ב־21 בדצמבר 1918 פורסם חוק מס' 10 שקבע את ייסודו של החבל האוטונומי של קרפטורוס', ושמו רוסקה־קראינה (Rus'ka Kraina). אך צעדה של ממשלת קארואי לא השיג את מטרתו, שכן השתלטותם של צבאות צ'כוסלובקיה ורומניה על קרפטורוס' באביב 1919 סיכל כל כוונה להכללתו של החבל בגבולות המדינה ההונגרית.

החודשים האחרונים של המלחמה אופיינו על־ידי התפרקותו ההדרגתית של הצבא האוסטרו־הונגרי עד לחיסולו המוחלט ושובם של חייליו לבתיהם. כזה היה גם המצב בקרפטורוס': חיילים בני החבל שבו בעיקר מרוסיה, שם פרצה המהפכה, וממקומות אחרים, כמו איטליה וצרפת. חלק מהחיילים שבו עם נשקם, ואחרים, במיוחד שבויי המלחמה — בלעדיו. רבים מהם, ששהו זמן ממושך בקרב האוכלוסייה הרוסית והושפעו מהלכיה הרוח של סביבתם, חזרו מלאי רעיונות חדשים, שעיקרם שניים: העמקת התודעה הלאומית והגאווה הסלבית, מחד גיסא, והשאפה לקדם קונספציות חברתיות־שמאליות, מאידך גיסא. אמנם, שני היסודות הללו לא היו זרים כלל בחבל, שכן הרובד האינטליגנטי המצומצם, שצמח במשך שנים בקרב הרוסינים (רוטנים), טיפח רעיונות לאומיים שמגמתם שיפור מצבם של ההמונים גם על־ידי קידום תרבותי ותודעתי. אך במאבקם עם הביורוקרטיה ההונגרית השלטת, שנישאה על־גבי השאיפות הלאומיות והלאומניות של השלטון ההונגרי וחלקים נכבדים של האוכלוסייה — לרבות בני המיעוט האתני־הונגרי בקרפטורוס' — ידם של הנאציונליסטים המקומיים היתה על התחתונה; ולא עוד אלא שהרוסינים היו מפולגים בינם ובין עצמם והתפרסו על־פני כמה אסכולות: חלקם ראו בבני עמם ענף מהאומה האוקראינית וחתרו לשיתוף־פעולה במיוחד עם האוקראינים נתיני אוסטרו־הונגריה בגליציה. אחרים, אם כי מעטים יותר, אף הרחיקו לכת ופזלו לעבר קייב. קבוצות מסוימות ממשכילי החבל פיתחו תיאוריה של לאומיות רוסינית (רוטנית) בלתי־תלויה שלא היתה קשורה

באוקראינים. גם אלה לא היו מאוחדים, כשחלקם הזדהו עם תופעת הרוסיניות כפי שהיתה קיימת בגליציה האוסטרית, ואחרים הטיפו להקמת אוטונומיה רוסינית בקרפטורוס' ובחלקים של סלובקיה הסמוכה. בין אלה היו שדגלו בחבירה להונגרים, כשאחרים התנגדו לכך. לבסוף, בהשפעתן של הכנסייה האורתודוקסית והתעמולה הפאן-סלבית של ממשלת הצאר צמחה אסכולה רוסיית, אשר ראתה בתושבי החבל הסלבים חלק מהאומה הרוסית הרחבה. אך בכך לא היה די: היו לאומנים סלובקים שראו ברוסינים סלובקים לכל דבר, ובתוך החבל עצמו היו כפרים שתושביהם דיברו בדיאלקט מזרח-סלובקי וראו את עצמם בני האומה הסלובקית. דיאלקט זה היה קרוב מאוד לדיאלקטים הרוסיניים של הסביבה. הסלובקים והרוסינים התנצחו אפוא על זהותם של הרוסינים והסלובקים במזרח-סלובקיה ושל הרוסינים שבקרפטורוס', כשכל אחד טוען "כולה שלי". סיבוך נוסף נגרם על-ידי התודעה השבטית שנשתמרה בקרב הרוסינים. הם זכרו היטב, שבעבר הם נמנו עם ההוצולים (Hutsuls) במזרחו של החבל, על הלמקים (Lemkians) במערבו או על הבויקים (Boikians) שבמרכז החבל ובדרומו. תודעה שבטית פרטיקולריסטית זו קנתה לה שביתה במיוחד בקרב הלמקים, שהתריסו מרה נגד הלאומיות הפולנית; שהרי בחלקם הם שכנו בדרום-גליציה ובחבלי סלובקיה שגבלו בפולין.

גם בקרב ההוצולים היו כאלה שטיפחו זהות נפרדת. רק הבויקים היו פסיבים. יתירה מזו: רבים מהם עברו תהליך הונגריזציה והתרחקו מהתודעה הסלבית. מכל-מקום, שאלת הזהות הלאומית בקרב הסלבים תושבי קרפטורוס' היתה מסובכת וקשה, הכבידה על מציאה פתרונות לאומיים-אדמיניסטרטיביים והקלה על הלאומיות ההונגרית לקרב אליה רבים מתושבי קרפטורוס' הסלבים. ואמנם, היתה בחבל קבוצה שביקשה להשאיר את החבל במסגרת הונגריה-רבת, ואנשיה כינו את עצמם אוגרו-רוסינים. הקבוצה היא שהאיצה בממשלת בודפשט להכריז על האוטונומיה של רוסקה-קראינה. אך באותה תקופה ועד לפרוץ מלחמת-העולם השנייה ידם של האוגרו-רוסינים היתה על התחתונה, אף כי הם לא נעלמו כליל; שכן חוזה מינכן, אשר הביא בעקפיץ לסיפוח החבל להונגריה, החדיר בקרבם רוח חדשה.

אלא שהנחשלות הכלכלית והתרבותית הכבידה על ההתארגנות הפוליטית. במקום כמעט שלא היה קיים פרולטריון תעשייתי, והפרולטריון החקלאי היה מהנחשלים בחבל. הפיצול הלאומי-דתי לא עודד התארגנות פוליטית שמאלית. מודעות פוליטית וסוציאליסטית נפוצה דווקא בקרב קבוצות של יהודים, אלא ששבויה המלחמה המשוחחררים, אשר היו עדים לפרוץ המהפכה הבולשביקית ברוסיה והושפעו מתעמולתה, הם שהביאו עמם, כאמור, את בשורת התודעה המעמדית למולדת וכאן החלו לטפחה. משום-כך הדרישה לכוונן אוטונומיה בקרפטורוס' במסגרת הונגריה-רבת לא נפלה על אוזניים קשובות. בחבל קמו זהויות לאומיות-אתניות אחדות, שביקשו לבסס את עצמן במרחב טריטוריאלי. כך נוצרו גופים אזוטריים, שדגלו בקנטון אוגרו-רוסיני, ברפובליקה הלמקית, ברפובליקה ההוצולית, ברפובליקה

המערכ-אוקראינית וכישויות אחרות. שאיפות אלה לא הגיעו לכלל מימוש טריטוריאלי ואם אכן התרחש הדבר, היה זה לזמן קצר בלבד.

מנגד, היו נסינות רבים למימוש ישויות פוליטיות — בתוך החבל, בהונגריה, בסלובקיה ובפולין. המדינה הפולנית, שהחלה לקרום עור וגידים, עוררה את שאיפותיהם של הלמקים וההוצולים כחבל להסתפח אליה. המדינה הרומנית, שהתהוותה באותה עת בשכנות לחלקיו המזרחיים, הדרומיים והדרום-מזרחיים של החבל, נוכחה לדעת ששטחים מסוימים מיושבים ברומנים ומטבע הדברים שאפה לספחם. אמנם, בשלב זה שאיפה זו לא התממשה, אך ברבות הימים עלה בידה של בוקרשט לספח חלקים מנפת מרמרוש, לרבות הבירה מרמרוש-סיגט (Marmaros-Sziget). ניתוקו של האזור וכן סיפוח נפת סאטמר (Szatmar) לרומניה הביאו לביתורה של יהדות קרפטורוס' ולא־אחת אירע שיישובים נחצו, כשחלקם עברו לשלטון רומניה וחלקם נותרו בתחום צ'כוסלובקיה. אבל המכשול הגדול להגשמת רעיון הקמתה של רוסקה-קראינה היתה המדינה הצ'כוסלובקית המתהווה. מדינה זו שאפה להקים רצף יבשתי עם רומניה כדי ליצור טבעת-חנק אסטרטגית (יחד עם המדינה של הסרבים, הקרואטים והסלובנים — היא יוגוסלביה לעתיד) ועם רומניה סביב הונגריה.

היו גם יתרונות כלכליים ופוליטיים להתפרסות המדינה הצ'כוסלובקית לכיוון מזרח. גם בקרב הרוסינים בקרפטורוס', במזרח-סלובקיה ואפילו בפולין, היו אישים שצדדו בהסתפחות לצ'כוסלובקיה. הם נתנו פומבי למאווייהם הלאומיים באמצעות אסיפות, ועידות ופרסומים. פעילותם היתה אולי מסתכמת בכשל היסטורי, כמו שאר הנסינות שהוזכרו למעלה, אלמלא התארגנו מהגרים יוצאי קרפטורוס' בארה"ב אשר גמרו אומר לתמוך בסיפוחו של החבל לצ'כוסלובקיה כישות אוטונומית. כראש ההתארגנות עמד עו"ד צעיר, גרגורי זטקוביץ' (Zatkovic), אשר קיים משאל-עם בקרב המהגרים תושבי מדינת פנסילבניה בדבר ההסתפחות לצ'כוסלובקיה. זטקוביץ' ניהל תחילה מו"מ עם מנהיג הצ'כים והסלובקים הגולים ומי שעתיד היה להיות נשיאה הראשון של צ'כוסלובקיה, תומס מסריק (Masaryk). בהסכם שחתמו השניים ב-19 בנובמבר 1918 בעיר סקרנטון (Scranton) שבפנסילבניה סוכם, שקרפטורוס' תהיה חבל אוטונומי במדינה המתהווה. ועידת השלום בוורסאי סמכה את ידיה על החוזה ב-15 בפברואר 1919. בכך הקיץ הקץ מבחינה חוקית לא רק על חלומות ההונגרים להמשיך ולשלוט בחבל, אלא גם על מיני חזיונות ונסינות של גורמים אוקראיניים להרחיב את הרצף הטריטוריאלי של ארצם לכיוון דרום. רעיון זה מומש רק בעקבות מלחמת-העולם השנייה. יצוין, שגם הרוסינים ביקשו את תמיכתם של היהודים כשאיפתם לספח לצ'כוסלובקיה את החבל בשלהי מלחמת-העולם הראשונה. בכך לא הסתיימו תעצועי הגורל. באביב 1919 פלשו כוחותיו של האָטמן האוקראיני סימון פטליוורה (Petliura) לגליציה, חצו את גבולה של קרפטורוס' והגיעו עד מוקצ'בו. היהודים המבוהלים, אשר שמעו על הפוגרומים שביצע פטליוורה באוקראינה, פעלו למען סילוקו מהחבל. קודם-לכן, בסתיו 1918, פלשו לקרפטורוס'

חיילי הלגיון הצ'כוסלובקי תחת פיקודו של הגנרל הנוק (Hennocque). לגיון זה, ששמו יצא לשמצה כפורע ביהודים, לא החזיק מעמד במקום, במיוחד לאחר פרוץ המהפכה הבולשביקית בהונגריה ב-21 במארס 1919. הצבא האדום ההונגרי פלש לתוך החבל ונתקבל בהתלהבות. במקום הוקמה "רוסקה-קראינה הסובייטית" ששלטה רק על חלק מהחבל. הסיוט של רפובליקה סובייטית בלבה של מרכז-אירופה הבהיל את המעצמות והן עודדו את פלישת רומניה להונגריה. כך נכבשה גם קרפטורוס¹, כשמזרח ומדרום התקדמו יחידות רומניות, ומהמערב – לגיונות צ'כיים. שני הכוחות נפגשו במוקצ'בו וחילקו ביניהם את השלטון בעיר.

עוד בטרם בואן של היחידות הרומניות והצ'כוסלובקיות השתלטו על חלקי החבל הכוחות ה"לבנים" של האדמירל מיקלוש הורטי (Horthy), ובסופו של דבר – על כל המדינה ההונגרית. הקומוניסטים שמשלו עד אז נדחקו ונאלצו להימלט, והימנים השליטו בהונגריה "טרור לבן" שאחד מסממניו היה נקיטת מדיניות אכזרית ושלוחת-רסן של אנטישמיות. כוחותיו של הורטי תפסו גם חלקים מקרפטורוס¹, רדו קשות ביהודי החבל ורצחו רבים מהם. כאמור, הכוחות הרומניים והצ'כוסלובקיים גברו על ההונגרים ודחקו אותם מהחבל. עתה יכלו היהודים לנשום לרווחה, אך לזמן מוגבל בלבד; שכן רבים מאנשי הצבא הצ'כוסלובקי נתפסו לאנטישמיות ועד-מהרה החלו לנגוש את היהודים. גרועים מהם היו החיילים הרומנים: הללו לא הסתפקו בהבעת שנאה ליהודים, אלא בזו את החבל הכבוש כלהקת ארבה. הרומנים עזבו סופית את שטחה של הונגריה, לרבות קרפטורוס¹, רק בפברואר 1920, והשלטון על כל החבל עבר לידי שלטונות פראג. ארצו הוחזר השקט על כנו, והחבל יכול היה להתמסר לשיקום ולבינוי.

עם התפרקות הצבאות בתום המלחמה שבו הביתה גם המגויסים היהודים. גם הם, כמו עמיתיהם הגויים, שבו בחלקם עם נשקם. אחרים, בעיקר אלה ששבו מרוסיה, באו כשהם חדורים רעיונות חדשים, בין השאר מחשבה ציונית.

הגם שניצני הציונות נבטו בחבל עוד לפני המלחמה, ותיקי המלחמה הם שנתנו לרעיון את התנופה. בתום המלחמה שטף את מרכז אירופה ומזרחה גל של פוגרומים ושוד, לרוב על דקע לאומי וסוציאלי. עיקרו של הגל כוון נגד השליטים בעבר, הגרמנים וההונגרים, ומעל הכול – נגד היהודים. במקומות רבים היו היהודים נושאי הכלים של הלאומנות הגרמנית או ההונגרית ובכך אך החריפו את השנאה כלפיהם. עובדה היא, כי גם במקומות שבהם השוד לא לבש צורה אלימה ולא היו פגיעות בגוף ניזוק רכושם של היהודים. להשלמת התיאור יש לציין, שגם רכושם של גויים אמידים נפגע, והיו מקרים שבהם יהודים נטלו חלק בשוד. מכלי-מקום, במקומות אחדים בקרפטורוס¹ התערכו יחידות צבא כנעשה והרגיעו את הרוחות, ואילו היהודים התארגנו להגנה עצמית ואף דחקו את הפורעים מקרבת השכונות היהודיות.¹ כך היה הדבר בעיקר בעת פלישת צבאותיו של פטליוורה, כשהיהודי מוקצ'בו

1 סולה, אורות, עמ' 20–21; הנ"ל, "קרפטורוס בימי הרפובליקה הצ'כוסלובקית", אנציקלופדיה של גלויות, קרפטורוס, עמ' 139.

החליטו לעמוד על נפשם, עצרו את הפורעים, נשאו ונתנו אתם עד אשר אלה ניותו לעזוב את העיר ברכבת נהוגה בידי נהג קטר יהודי... אך התוהו-ובוהו שלט בכול ויהודים רבים נרצחו ורכושם נבזז. הנשק נשלף שוב בבוא הצבא האדום, כאשר יהודים לא-מעטים התגייסו לשורותיו.² בראשית דרכה נהנתה התנועה הבולשביקית מאהדה רחבה, היהודים מילאו תפקידים בשורות הנהגתה במוקצ'בו ובערים אחרות וגם היו בין הסובלים לאחר דיכוייה, שכן בין המוצאים להורג בידי הלבנים היו יהודים. מנגד, יהודים בעלי רכוש נעצרו בידי הבולשביקים והיו כאלה שסכנת חיים ריחפה מעל לראשם. נופך מיוחד לשנאת היהודים הוסיף ה"רוכין הוד" המקומי ניקולא שוהאי (Sohaj), שעסק בשוד ובהתנפלויות על עוברי-אורח מצפון למוקצ'בו,³ כשיהודים היו קורבנותיו העיקריים.

גם הצבא הרומני, הכוח שהתכוון לכאורה להציל את החבל מאנרכיה ומהשתלטות בולשביקית, נתגלה כאויב רע ומזיק. הרומנים השתלטו קודם-כול על אותם שטחים שהם דרשו לעצמם בחלקים המזרחיים והדרום-מזרחיים של החבל, מרמורש ובנותיה, והתקדמו לעבר מוקצ'בו. בדרך כבשו ערים שהתגוררו בהן מיעוטים יהודיים גדולים, כמו חוסט, סבליוש וברהובו. כאמור, הרומנים הצליחו להשתלט רק על חלק ממוקצ'בו, כשחלק אחר נתפס על-ידי הלגיון הצ'כוסלובקי כשבין שני הכוחות נותר שטח הפקר. בשטח זה התבססו מבריחים יהודים אשר תיווכו בין חלקי האוכלוסייה המופרדים והעבירו סחורות ומצרכים מצד לצד. הרומנים נתגלו כאדונים בלתי-נוחים, בלשון המעטה. עם היכנסם לחבל הם נהגו בברוטליות כלפי האוכלוסייה המקומית ואף עצרו יהודים בחשד לקומוניזם. השתוללותם הגיעה לשיאה בסדרת מעשי השוד שעשו בדירות התושבים, במקביל לגזילת הרכוש הציבורי של החבל. יהודים רבים התרוששו בעקבות הכיבוש הרומני. חנויות ובתי-מלאכה, חסכוניות במזומן ומחסני סחורות נבזזו בידי הרומנים. כאשר עזבו אלה את החבל בקיץ 1920, אחרי 15 חודשים של שלטון, נשמו היהודים לרווחה יחד עם שאר התושבים.

היהודים שרדו את המלחמה כשמצבם הכלכלי ככי רע, אם כי היו כאלה שניצלו את המחסור שנוצר וצברו הון באמצעות מעשי ספרות.⁴ פעילי הג'וינט היו ככל הנראה הנציגים הראשונים של היהדות המאורגנת, אשר ביקרו בחבל לאחר המלחמה. הם באו בעידודם של ארגונים פילנתרופיים לא-יהודיים, שסיפרו על יהודים הגוועים ברעב אך מסרבים לקבל אוכל לא-כשר. כאשר נסתיימו המאבקים סביב החבל, אנשי הג'וינט, שכבר פעלו באותה עת בארצות דוברות צ'כית ובסלובקיה, שמו את פעמיהם לעבר קרפטורוס'. בבואם לשם נוכחו לדעת עד-מהרה על חוסר-נכונותם של היהודים

2 *American Joint Distribution Committee Archives* (להלן: ג'וינט), תיק מס' 196, 24.2.24, A. Zucker, Report on Visit to Czechoslovakia.

3 ג'וינט, תיק מס' 186, מכתב מ-16.7.1921.

4 ג'וינט, תיק מס' 126; תיק מס' 192, 11.3.1920; Bettelheim to AJDC; תיק מס' 127, Dr. M. Olkon to Dr. J., 192; תיק מס' 192; Dr. M. Olkon to Dr. J. Goldmann, 20.8.1920; Goldmann, 4.9.1920.

האמידים המקומיים — חופשיים וחרדים כאחד — לסייע בידי אחיהם ("הם טיפוסים שפלים של נוכלים" — אמר עליהם נציג הג'וינט). מאמציהם של נציגי הג'וינט לגייס עזרה ציבורית לנזקקים העלו חרס, וההיענות לפנייתם בעניין זה היתה אפסית.⁵ אף-על-פי-כן לא אמרו נציגי הארגון נואש.

אנשי הג'וינט דיווחו באותה עת, כי שיעור גיוסם של יהודים לעבודת הצבא בעת המלחמה בחבל עלה על זה שבחבלים אחרים בהונגריה.⁶ והיו דברים בגו, שכן הקרבה לחזית ולגבול הקלה על מלאכת המגייסים.

אחת התופעות הכאובות בחבל היתה ריבוי האלמנות ויתומי המלחמה. שליח הג'וינט דיווח בסתיו 1921, כי בקרפטורוס' היו באותה עת כ-6,800 יתומים (מהם כ-1,000 בלי אב ואם), כאשר כ-2,500 מתוכם היו יתומי מלחמה.⁷ דו"ח אחר חזר על אותו מספר כולל של יתומים, אך ציין גם את הימצאן של כ-3,300 אלמנות (לפי אומדן אחר, היו אז כ-3,000 אלמנות מלחמה, כ-5,100 יתומים וכ-2,000 נכים).⁸ אפשר להניח מן-הסתם, שמספר המגויסים היה גדל עוד אלמלא ההשתמטות. עם זאת, יש גם להתייחס בזהירות לדיווחים ולנתונים שהתפרסמו אז.

נציגי הג'וינט בחבל נחשבו אנשים אמינים ומיומנים. לרובם המכריע היתה השכלה אקדמאית, וחלקם אף הוכשרו לעבודה סוציאלית. הם תוארו כבעלי לב חם וכחדורי רצון כן לסייע. הדו"חות ששיגרו לארה"ב היו שזורים פרטים רבים וגם ניתוחים חברתיים, כלכליים והיסטוריים שהתבססו על איסוף מידע ממקורות מגוונים ומהימנים. עם זאת הדגישו אנשי הג'וינט, כי הדו"חות שחיברו על יהודי החבל הסתמכו על אומדנים, בהיעדר נתונים סטטיסטיים מדויקים. כך או כך: מאפיין אחד ציין את כל הדיווחים — התדהמה מהעוני ומהדלות ששררו בחבל, אם כי קשה לשפוט באיזו מידה נגרם המצב על-ידי סבלי המלחמה. ברם, בצד תיאורי העוני המדהימים הוסיפו אנשי הג'וינט הערכות, פרטים ודעות שאפשר היה ללמוד מהם כי המצב המתואר שרר בקרפטורוס' מקדמת דנא ולא נוצר עקב תנאי המלחמה.

על התנאים ששררו בחבל ועל התנהגות התושבים סיפר א' צוקר (Zucker): "הדבר האחרון שאני יכול לומר על תושבי הרי הקרפטים הוא, כי הם בלתי-מתורבתים (uncivilized) ונטולי תפיסת מוסר וניקיון"⁹ ... "במרכז אירופה ובמזרחה אין עוד ארץ

5 ג'וינט, תיק מס' 192, 20.9.1920, Dr. M. Olkon to Dr. J. Goldmann; תיק מס' 194, Report on Carpathorus, 20.2.1922; תיק מס' 186, Shohan to Rosenberg, 9.4.1922.

6 אצ"מ, KKL5/165, מכתיבה של אירמה פולק אל ליא הרמן, 12.7.1924 ו-17.12.1924; ג'וינט, תיק מס' 126, Second Report on Czechoslovakia for the Period September 1920, up to the End, including March 1921, Leon Wechsler, March 1921.

7 ג'וינט, תיק מס' 127, Dr. Boris D. Bogan to AJDC, Activities of the AJDC in Czechoslovakia, Fall 1921.

8 ג'וינט, תיק מס' 186, 16.7.1921, A. Zucker, Report on Visit to Czechoslovakia; תיק מס' 193, Dr. Bernard Kohn to the Committee on Medical Matters, 18.1.1923.

9 שם.

שבה תרבות כה נמוכה כמו קרפטורוס¹⁰ ... "איכותה של האוכלוסייה נמוכה יותר – פחות מהרמה התרבותית שאפשר למצוא בארצות אחרות במזרח-אירופה".¹¹ ואילו ד"ר ברנרד כהן, רופא, איש ניו-יורק, שביקר בחבל בתחילת 1922, מסר: "מזרח-סלובקיה, ובייחוד קרפטורוס, הן ארצות בעלות אופי ביניים – באזורים נרחבים בהן אין כל מודעות של היגיינה ותברואה מודרנית ואין הן עושות דבר לשיפור המצב בתחום זה. זאת ועוד: גם לפני המלחמה המצב לא היה שונה בהרבה".¹²

אוסקר נוימן (Neumann), ממנהיגי הציונים בצ'כוסלובקיה, שקיים מסע הרצאות למען קק"ל בקרפטורוס' כעבור עשר שנים, תיאר ממראה עיניו במכתביו לרעייתו: "לא אוז'הורוד, לא מוקצ'בו וגם לא ברהובו אינן בעצם קרפטורוס' האמיתית. כאן בראחוב (Rachov) וביאסינה רואים אותה כמות שהיא – בלכלוך שלה, כפרימיטיביות שלה וביופי הטבעי שלה .. יהודים בבתים קטנים, העוסקים עם האיכרים בסחר מכל הבא ליד, לחוצים יחד ברובע משלהם. זהו המצב ברובע הרומני, ברובע ההונגרי, וברובע הצ'כי ... המלוכלך מכולם הוא הרובע היהודי".¹³ נסכם ונאמר, שהמלחמה אכן גרמה להחמרה דרסטית של המצב, והדו"חות מצביעים על מגמה זו בשיטתיות, אך רמתם התרבותית הנמוכה של התושבים – לרבות היהודים – בוודאי סייעה להתדרדרות הזאת.

נוכח המצב התברואתי הקשה שקלו אפוא שליחי הג'וינט את המשך דרכם במסגרת משימתם בחבל. ואכן, כשהחליטה החברה קדישא של מוקצ'בו להקים בית-חולים יהודי מרכזי ליהודי החבל, הקציב הג'וינט עשרת אלפי דולרים לרכישת ציוד רפואי מודרני עבור המוסד. כאשר התוכנית בוששה להתממש, והחברה קדישא הסכימה לתוכנית חלופית בתנאי שכספי ההקצבה יימסרו לידה, נפגעו אנשי הג'וינט קשות וביקשו לחזור בהם מהתחייבותם. למעשה ניטש כאן מאבק כוחות: ראשי החברה קדישא החליטו ככל הנראה לנסות להוציא מתוק מעז ואנשי הג'וינט הזועמים תהו אפוא, האם הם באו לסייע ליהדות המקומית או שמא אנשי החברה קדישא סבורים כי הם מסייעים לג'וינט. מכל-מקום, תוכנית הקמתו של בית-החולים במוקצ'בו לא יצאה אל הפועל וכזה היה גם גורלה של התוכנית החלופית להקמת בית-חולים יהודי בחוסט.

אלא ששליחי הג'וינט לא אמרו נואש והמשיכו במאמצייהם לשפר את תנאי היהודים בחבל בתחומי הבריאות והרווחה. בין השאר הציעו להקים מרפאות, להעניק שירותים לילדים ולנוער ולהכשיר אחיות בריאות הציבור. עד-מהרה התברר להם, שכדי לקדם את הבריאות והתברואה בחבל יהיה צורך להשקיע רכבות דולרים בתוכנית חינוך ארוכת-טווח, ולמטרה זו לא היו לג'וינט לא התקציב ולא הרצון. לפיכך החל הארגון

10 ג'וינט, תיק מס' 194, 20.2.1922, Report on Subcarpathia.

11 ג'וינט, תיק מס' 193, 15.6.1922, Professor Gunn, Representative of the Inter-Health Board.

12 ג'וינט, תיק מס' 193, 18.1.1923, Dr. Bernard Kohn to the Committee on Medical Matters.

13 אוסף פרטי, ד"ר אוסקר נוימן אל רעייתו מרים, 19.6.1930; ג'וינט, תיק מס' 186, 16.7.1921.

.A. Zucker, Report on Visit to Czechoslovakia

לפתח תוכניות צנועות יותר וקצרות-מועד. אך גם אלה לא יצאו אל הפועל; מאבקי כוח בין עובדי הארגון בכמה ארצות – בצ'כיה, למשל – שכנעו את הנהלת הג'וינט בניו-יורק באמצע 1922 להפסיק את פעילותו באירופה. אמנם, הג'וינט לא זנח את מפעל ההזנה ואף המשיך לפתח את רעיון קופת-המלווה (הבנקים), אך למעשה בשנת 1924 פעלו אנשיו בקרפטורוס¹⁴ בקנה-מידה מצומצם ובמספר קטן של פרויקטים בלבד.

שליחי הג'וינט שהגיעו לראשונה לקרפטורוס מצאו שם ארץ מוכת-רעב. עובדה זו היתה מוכרת לאלה שפעלו בחבל קודס-לכן. כך, למשל, סוכנות הסיוע האמריקנית א.א.ר.א. (A.R.A.), שעובדיה הגיעו למקום מיד עם תום המלחמה, הקימה מטבחים עממיים שדאגו להזנת הרעבים. דא עקא, שיהודים לא היו מוכנים לאכול אוכל לא-כשר, והג'וינט דאג לספק אוכל כשר לאוכלוסייה היהודית ואף הפעיל מטבחים עבור הילדים. הוא גם שיתף פעולה עם סוכנות א.א.ר.א., שמסרה לו מצרכים לכישול והעבירה לידי ציור למטבחים בעת עזבה את החבל. גם מוסדות ממשלתיים צ'כוסלובקיים והצלב האדום סייעו בידי הג'וינט במילוי משימתו, אך עיקר המלאכה הוטלה על כתפיו של ארגון זה. סוכנוי ביצעו סקרים שונים כדי לקבוע את היקף הצרכים והזמינו מצרכי מזון ממקומות קרובים ורחוקים כאחד – מרומניה, מאוסטריה, מהולנד ומארה"ב. במקומות שהיה קשה לפתוח בהם מטבחים כשהיקף היישוב היהודי לא הצדיק זאת, חולקו חבילות-מזון. קשיי תחבורה ודרכים משובשות ובלתי-עבירות הכבידו מאוד על המלאכה. פעולת המטבחים הורחבה באמצעות תוכנית מיוחדת של חלוקת חלב לילדים. אמנם, מטרתו של מבצע ההזנה היתה לסייע לקורבנות המלחמה, לאלמנות וליתומים, אך לא היה די בכך. כפי שציינו פעילי הג'וינט, מבצע חלוקת המזון משך לא רק את אלה שהיו זכאים לכך על-פי הקריטריונים שנקבעו, אלא את כל רעבי המקום. למרות הקשיים, המטבחים פעלו בלא תקלות, ומפעיליהם דיווחו על מספרים קבועים של מקבלי אוכל. פעילות הג'וינט התרחבה במשך הזמן גם לתחום חלוקת בגדים ונעליים לנצרכים.

הדו"חות הרפואיים הצביעו על המצב הבריאותי הקשה. ושוב, ספק אם המצב היה תוצאה ישירה של המלחמה, אף כי זו החמירה את המצב. הדו"חות מספרים, שבשנת 1921 היו במקום כ-2,200 ילדים חולי זיבה (סיפיליס) וכ-1,600 ילדים נפגעי מלחמה.¹⁴ בין המגיפות שהוזכרו נמנו טיפוס, שנית (סקרלטינה), קורדס (דיזנטריה), כולירה, סיפיליס (זיבה), טרכומה (מחלת עיניים), טיפוס-הבהרות, שחפת ועוד. תמותת הילדים והמבוגרים היתה גבוהה ביותר.¹⁵ מחלת הזיבה נפוצה בחבל מזה דורות ועל-פי דו"ח אחד, שיעור היילודים שמתו עקב מחלה זו הגיע ל-13%. צפיפות הדיור וריבוי

14 ג'וינט, תיק מס' 127, Dr. Boris D. Bogan, Activities of the AJDC in Czechoslovakia, Fall, 1921.

15 ג'וינט, תיק מס' 186, General Report, August 1922, (בדו"ח לא מוכאים נתונים סטטיסטיים); תיק מס' 193, Report, 18.11.1921; תיק מס' 194, Situation Report about Subcarpathien, 20.1.1922.

הילדים תרמו אף הם להתפשטות המחלות, ובמיוחד צוין הגטו של מוקצ'בו כחממה של מגיפות.¹⁶ הדו"ח גם מסר על מחסור ברופאים בבתי-חולים ועל "נחשלותה" של האוכלוסייה: יהודי אורתודוקסי, שהוא היהודי המצוי, לא יתאשפו בבתי-חולים בגלל היעדר מזון כשר והימצאותו של סגל נוכרי בו. המחבר מסיים את תזכירו בנימה שאפיינה את הרמה התרבותית הנמוכה בחבל: הוא מצטט פקיד ממשלתי שלדבריו אין טעם בהקמת בתי-חולים ובתי-מרצאות, כי כדי לאלץ את האוכלוסייה לבקר בהם היה צורך בכוח של שוטרים...¹⁷ לאמיתו של דבר, היהודים האורתודוקסים בקרפטורוס' לא נזקקו כלל ועיקר לבתי-מרצאות משום שנהגו לטבול במקוואות (אגב, בזמן המלחמה נהרסו רבים מהמקוואות והורגש מחסור גדול בהם, אך הפקיד ביקש לתת משל בלבד). הנה כי כן, הנחשלות נתנה את אותותיה בכל תחומי החיים והשפיעה אף על רמת המשכל של ילדים ומבוגרים כאחד. רבים מהתושבים נמלטו מקרפטורוס' באותה עת, ואזורים רבים הוכו מכה אנושה. אלו שנשארו במקומותיהם פשוט הפכו לקבצנים ולעניים מרודים.¹⁸

תיאורי העוני והרעב, כפי שהם מוצאים את ביטויים בדו"ח שליחי הגוינט, מדהימים ממש. מחבר הדו"ח סייר בחבל ממערב למזרח. תחילה הגיע לאוז'הורוד והתרשם לרעה מעליבותם של האנשים ברחוב. שם נודע לו כי המצב במוקצ'בו גרוע יותר, ואילו במוקצ'בו סיפרו לו על מצבם האיום של יהודי ההרים – יהודי ורחובינה (Verchovina). ואכן, בכואו לשם נוכח לדעת להוותו כי הפרטים ששמע על יהודי ההרים נכונים. יהודי המקום לא ידעו בגדים תחתונים מהם; 95% מהאוכלוסייה הילכו כמעט יחפים; וה"לחם" שאכלו היה עשוי משיבולת-שועל, מנסורת ומעוד מרכיכים לא-ברורים, ואף הוא ניתן במשורה (לחם מקמח תירס היה נדיר בשעתו והיה חג לאוכליו). הבתים היו על סף התפוררות ונתמכו על-ידי קורות, ואילו רצפתם היתה עשויה אדמה, שהפכה לבוץ. בגג לא היתה ארובה, והחדר היחיד, או שניים לכל היותר, היה ספוג עשן. בחדר לא היה ריהוט, פרט למיטה עשויה לוחות, שניצבה בפינתו ונשענה מצדה האחד על הקיר. ב"דירה" זו הצטופפו שמונה-שתים-עשרה נפשות. משפחה סטנדרטית מנתה זוג הורים ושישה ילדים וככל שפשה העוני, כן גדלה המשפחה. מחבר הדו"ח התרשם מאדיקותם של היהודים וממסירותם ללימוד התורה. הוא גם הסיק שלמרות מסירותם של היהודים ללימוד התורה, רק כ-40% מהם ידעו קרוא וכתוב. אף-על-פי-כן בעניין זה שפר מצבם מזה של שכניהם הרוסינים, שכן כ-85% מאלה היו אנאלפבטים. ממצאיו העלו גם, כי כ-70% מכלל היהודים בחבל חיו מחוץ לערים. איש הגוינט גם ציין את ממדי האבטלה המדהימים והציג טבלה ובה התפלגות משלח-היד (טבלה 7):¹⁹

16 גוינט, תיק מס' 194, 20.1.1922, Situation Report about Subcarpathien.

17 שם.

18 גוינט, תיק מס' 194, 23.8.1922, Report on Field-Work in East Slovakia and Subcarpathien.

19 גוינט, תיק מס' 186, 20.1.1922, Dr. Emanuel Frenkel, Situation Report about Subcarpathien.

טבלה 7

התפלגות משלחי-היד

מספר נפשות	מספר משפחות	מקצוע
12,500	2,500	איכרים (לרבות פועלים חקלאיים ומגדלי בקר)
10,000	2,000	פועלי-עץ ושכירי-יום
6,000	1,200	עגלונים (בעלי עגלות-עץ)
6,900	1,280	בעלי-מלאכה (חייטים, סנדלרים, חרשי-נחושת, נפחים, פחחים וכו')
5,900	1,180	בעלי בתי-מרזח
7,500	1,500	בעלי מכולות וחנויות
1,500	300	סוחרים
800	200	מקצועות חופשיים (רופאים, עורכי-דין, פקידים)
400	100	בעלי-אדמות ותעשיינים
800	100	שוחטים (בקר ועופות)
4,000	800	מלמדים
69,100		עוסקים ב"עסקי-אוויר" (לופטגעשעפטן) — בחורי ישיבות, מבריחים, קבצנים וכו'

בנתונים הללו בולט מספרם הגדול של העוסקים ב"עסקי-אוויר" — כ-40% מכלל האוכלוסייה היהודית — וכן שיעורם הגבוה של האיכרים ושכירי-היום לסוגיהם. "עסקי אוויר" היו מקובלים מאוד במזרח-אירופה, ובכך דמתה קרפטורוס' לגליציה ולשאר מחוזות "תחום המושב". עם זאת, מספרם של אנשי מקצועות חופשיים בחבל היה מועט ביותר — בערך איש אחד על כל 5,500 נפש. נתון זה יש בכוחו להצביע על רמת ההשכלה הנמוכה.

כאמור, אלו הם נתונים המשקפים את תחילת התקופה הצ'כוסלובקית, אך דומה שהמצב השתנה לטובה, לפחות בכמה תחומים, ערב מלחמה-העולם השנייה. בתיאורי הרמה התרבותית, הבריאותית והכלכלית בקרפטורוס' מיד לאחר מלחמת-העולם הראשונה הודגשה העובדה כי המצב הכלכלי הירוד היה מנת-חלקו של החבל

גם לפני הרצח בסרייבו. רוב האוכלוסייה, ובתוכה היהודים, התפרנסה מעבודה ביערות וממלאכות הקשורות בעיבוד עץ. אך כשחל שפל במקור פרנסה זה, האסון הכלכלי היה נחלת הכלל. יהודים רבים שהתפרנסו מעבודה שכירה נשכרו לבצע מלאכות גם אצל איכרים גויים אמידים. אדמת החבל לא הניבה יכולים רבים, פרט ליינות משובחים בדרום. החבל נזקק אפוא ליבוא מזון וכדי לרוכשו נדדו העובדים אל האזור ההונגרי, שם נשכרו לעבודות חקלאיות עונתיות. את שכרם קיבלו במצרכים שנשלחו או נלקחו על-ידם לבתיהם, ומשם שווקו באמצעות סוחרים מקומיים. לעניין זה שימשה מוקצ'בו מרכז לסחר במוצרי חקלאות, והעיסוק בענף זה סיפק מקור פרנסה בלתי-מבוטל ליהודים רבים. בין הפועלים העונתיים שירדו להונגריה לשכור בר היו גם יהודים. כאשר הופרדה קרפטרורוס' לאחר המלחמה מהמרחבים ההונגריים, הוכתה כלכלתה קשות וגברו בה העוני והאבטלה.

הכול שמחו כמובן על סיום המלחמה, אלא שבקרפטרורוס' החלו היהודים, ובעיקר האינטלגנטים ובעלי-האמצעים שבהם, לצפות אלי עתיד בדאגה לא-מעטה באשר לרפובליקה הצ'כוסלובקית, שבחיקה היה החבל אמור להשתלב מכאן ואילך. המציאות בתקופת השלטון ההונגרי בעבר עדיין נחרתה בזכרונם.

ראינו שההונגרים ביקשו לקרב את היהודים, להופכם למדיארים ולנצלם כמנוף בתהליך ההונגריזציה של החבל. חלק מהיהודים אימצו להם ברצון את היד המושטת, התעלמו מהצילילים האנטישמיים הצורמים שנשמעו ברקע וצייתו ברצון למצוות האדונים. הם שלחו את בניהם לבתי-ספר הונגריים והפכו לפטריוטים מובהקים, אימצו לעצמם את השפה ההונגרית ושינו את שמותיהם כדי שלא להתבלט יתר על המידה. בתמורה להתנהלותם הפטריוטית השאירו ההונגרים למעשה בידיהם את ההגמוניה הכלכלית בחבל, דהיינו: המסחר, הבנקאות ורבים ממפעלי התעשייה המקומיים נוהלו על-ידי היהודים. שיתוף-פעולה זה בין השלטון ההונגרי המדכא ליהודי הנהנה היה מוכר היטב לאוכלוסייה שהתייחסה בעוינות ליהודים — החל בחנוונים שמכרו להם את צורכי היומיום, ובהם יי"ש, וכלה בבעלי-הקרקעות שהתנכלו להם כלאימת שהתרשלו בתשלום דמי האריסות. ברם, השנאה לא היתה גורפת, והיקפה היה שונה בכל מקום. לא בכדי טען החוקר האוקראיני אלכסנדר באראן (Baran), שהרוסינים בחבל לא היו אנטישמים כלל ועיקר, ואותה מעט שנאת היהודים כוונה בעיקרה כנגד יהודי גליציה שזה מקרוב באו וחמסו בשיטתיות נטולת-מעצורים את האיכרים שביניהם.²⁰ באראן תלה אפוא את הקולר של הפצת האנטישמיות בצווארם של השלטונות ההונגריים.

כפי שטענו לעיל ונחזור ונטען להלן, חלק מדבריו של באראן היו נכונים, וחלקם — לא. גרסתו לוקה בהכללת-יתר, שכן יש להבחין בקרב האוכלוסייה הרוסינית בין היוונים-קתולים ובין היוונים-אורתודוקסים, בין יושבי הרים לשוכני העמקים, בין תושבי הערים לאנשי הכפרים. גם הגישה כלפי היהודים היתה, כאמור, שונה ממחוז

20 באראן, "יחסי יהודים-אוקראינים", עמ' 159–172.

חלק שני: בעידן הרפובליקה הצ'כוסלובקית

אחד למשנהו. אבל עם הסתלקותם של ההונגרים הקיץ הקץ על המצב ששרר עד אז. הרוסינים נחשבו לאדוני הארץ — כך לפחות סברו רבים מתוכם — והעדפתם של היהודים שוב לא היתה קיימת. השלטונות החדשים הצרו את רגליהם של היהודים, הכבירו על עיסוקיהם הכלכליים וצמצמו עד מאוד את חופש הפעולה שהיה מנת־חלקם עד אז. גם הרוסינים זכרו את ההעדפות שניתנו על־ידי ההונגרים, וחלקם אף לא סלחו להם על כך. היהודים היו חשודים בעיני השלטון החדש, שראה בהם סוכנים הונגרים ומרגלים בכוח או בפועל. לא פלא אפוא, שהיהודים צפו עתה בחרדה ובדאגה לנוכח העתיד.²¹ ואכן, השנים הראשונות תחת השלטון הצ'כוסלובקי לא היו קלות, ונציגי הג'וינט התלוננו לא־אחת על אנטישמיותם של הפקידים הצ'כוסלובקים שניהלו את חיי החבל.²²

21 סבויש, הבעיה היהודית.

22 ג'וינט, תיק מס' 192, 4.9.1920, M. Olkon to Dr. J. Goldmann; תיק מס' 193, On the Situation Report about Subcarpathien, 20.1.1923, 186; תיק מס' 186, Situation, August 1921.

פרק שני

תחילת העידן הצ'כוסלובקי

מעדויות, ולא רק של אנשי הג'וינט, אנו למדים רבות על מדיניות האפליה והרדיפות שנקט השלטון הצ'כי כלפי היהודים. לעומת זאת, תושבים אחרים, במיוחד הרוסינים, זכו להעדפה על חשבון היהודים. ממשלת פראג שלחה לחבל פקידים צ'כים שבעבר שירתו בווינה ובמקומות אחרים באוסטריה. אלה היו רחוקים מגישתו ההומניסטית של הנשיא מסריק כרחוק מזרח ממערב. עם כניסת הלגיונות הצ'כוסלובקיים לחבל הם אסרו על היהודים לפתוח את בתי-עסקיהם בימי ראשון, ואחת ההתערבויות הראשונות של המוסדות היהודיים בפראג לטובת יהודי קרפטורוס' היתה בסוגיה זו. כאשר יהודים נרדפו ואף נרצחו במזרח-סלובקיה ובקרפטורוס' בידי הלגיונרים, הפקידים עצמו עיניים; כאשר הונפקו רשיונות לסוחרים לממכר מצרכים בפיקוח ממשלתי — כמו אלכוהול, טבק, סוכר וכדו' — הועדפו ותיקי הקרבות הצ'כים על-פני עמיתיהם היהודים; וכאשר ממשלת צ'כוסלובקיה ביצעה רפורמה אגררית בשנים 1919–1924, סבלו גם היהודים. אמנם, מטרותיה העיקריות של הרפורמה היו רכישת לבם של האיכרים, נטרול התעמולה הסוציאליסטית ופיצוי ההמונים על סבלי המלחמה, אך היו לה גם יעדים לאומיים: שבירת כוחם של בעלי-האחוזות ממוצא גרמני והונגרי כנקמה על שדיכאו בעבר את האריסים הסלבים במשך הדורות. אל כל אלה גלוותה מטרה נוספת — להכות ביהודים. אדמות של יהודים הוחרמו גם כאשר היו זעירות כשטחן בטענה שבעל-הקרקע אינו מעבד אותן בעצמו, אלא מחכירן לאיכר רוסיני ולפיכך מן הדין שהחוכר יהיה גם הבעלים. גם לו היה שמץ של צדק בטיעון זה, הרי היו אדמות שהוחרמו מיהודים חרף העובדה שהם-עצמם הוציאו מהן את פת-לחמם הצנועה. כאמור, יהודים עסקו בחקלאות בקרפטורוס' ואדמתם היתה כל רכושם, אך במסגרת הרפורמה לא זכו להקצאות קרקע כלל ועיקר.

מדיניותו האנטישמית של הממשל הצ'כוסלובקי התבטאה בכל התחומים. כך, למשל, קיבלה החברה קדישא של מוקצ'בו עוד לפני המלחמה וילה מפוארת מיהודי בשם קוהנר (Köhner) והתכוונה להסב אותה לבית-חולים מרכזי שישרת את יהודי החבל. השלטונות החרימו את המבנה בטענה שהוא נחוץ להם לשכן בו את מוסדותיהם. למרות ההבטחה להחזירו ליהודים כעבור שנתיים, הדבר לא מומש

מעולם. במלחמת-העולם השנייה התמקמה בו הבולשת ההונגרית, שנודעה לשמצה בתאי העינויים שהפעילה במקום.

גם ההסתה האנטישמית הלכה וגברה. מנהיגים יהודים נאסרו והוכו, והעיתונות היהודית נרדפה עד צוואר. קרני-האור היחידות היו הצלב האדום הצ'כוסלובקי, ששיתף פעולה עם הג'וינט וסייע בידו בפעולותיו למען נצרכים יהודים; והמוסד הפילנתרופי הממלכתי "דאגה לילד" (Peče o dite), שיחד עם הג'וינט סיפק מצרכים לילדים, במיוחד חלב.

נראה ששלטונות צ'כוסלובקיה העדיפו את אוז'הורוד על מוקצ'בו ככירת החבל, משום שלטעמם ישבו במוקצ'בו יהודים רבים מדי. מדיניות זו לא מנעה מהם להעדיף את האורתודוקסיה ואת הרב שפירא, רבה החרדי של קהילת מוקצ'בו, על המוסדות הציוניים; שכן הלה תמך במפלגה האגררית השלטת וקל היה לשלטונות לבצע אתו "עסקאות" שונות שנגעו לכלל הציבור היהודי בחבל. השלטונות גם לא נותרו אדישים כלפי המסע שניהלה רשת החינוך העברי במטרה לצמצם ככל האפשר את נהירתם של תלמידים יהודים לבתי-הספר הצ'כיים והחליטו להפסיק כליל את התמיכה הכספית למוסדות-החינוך העבריים. אך יותר מכול העמיקו הצ'כוסלובקים את מלחמתם בלאומיות ההונגרית, שנואת-נפשם, ופעלו ככל כוחם להניא את היהודים מלהזדהות כהונגרים במסגרת מפקד-האוכלוסין שעמדו לבצע בחבל מיד לאחר השתלטותם על קרפטורוס'. ברם, היהודים עצמם היו מודעים למדיניותו האנטישמית של האדמירל מיקלוש הורטי בהונגריה ואף נוכחו לדעת שבני המיעוט ההונגרי בקרפטורוס' היו נושאי דגל האנטישמיות בחבל. הם גם לא שאפו להזדהות כרוסינים ואף לא להתפקד כצ'כים, שאת שפתם עדיין לא ידעו. הצהרה על לאום יהודי היתה אפוא מפלט מצוין ורצוי. התפקדותו של רוב הציבור היהודי כבעל לאום משלו הנחילה נזק כבד להונגרים, כי לפי החוקה הצ'כוסלובקית מיעוט שמנה 20% לפחות מכלל התושבים במקום כלשהו היה רשאי לפתוח מוסדות-חינוך-ותרבות בשפתו, וזו הוכרה על-ידי מוסדות השלטון. ואכן, בלי היהודים עלה בידי ההונגרים לרכז 20% מהמתפקדים רק ביישובים מעטים, והם לא שכחו ולא סלחו על כך ליהודים. ברם, הגם שהיהודים מנו יותר מ-20% בהרבה יישובים עירוניים (לרבות מוקצ'בו, החשובה בערי החבל), הם מעולם לא ניצלו את הפריבילגיות שהעניקה להם החוקה, בגלל הסכסוכים הפנימיים שהתגלעו בקרב שורותיהם.

האורתודוקסים העדיפו אף הם להתפקד כיהודים, אך לא הסכימו למלא את הבחירה תוכן לאומי. כמו-כן התנגדו בתוקף למוסדות-לימוד חילוניים — תהיה השפה בהם אשר תהיה — כי חששו שמוסדות כאלה יעודדו את מגמת החילוניות ויובילו להתבוללות. הרב שפירא אף ניהל מלחמת-חורמה נגד הגימנסיה העברית במוקצ'בו. לפיכך לא הצליחו היהודים לממש את שיעורם היחסי הגבוה בקרב אוכלוסיית החבל להשגת יתרונות בתחום החינוך, התרבות והמנהל. אמנם, היידיש היתה שפה מוכרת בעריית מוקצ'בו, וחברי המועצה היהודים נשאו את נאומיהם בשפה זו, ואפילו

בעברית, באירועים ממלכתיים, כמו ימי־ההולדת של הנשיא; ובספרייה העירונית של מוקצ'בו פעלה מחלקה יהודית ובה ספרים בידיש ובעברית. אלא שלשונות היהודים לא זכו לשוויון ולתמיכה ממלכתית דוגמת הרוסינית, ההונגרית והצ'כית. אפשר לסכם אפוא ולומר, שהלאומיות היהודית היתה רצויה לשליטים הצ'כים אך ורק משום שידה היתה על העליונה בהתמודדות עם הלאומיות ההונגרית, ותו לא.

יש להדגיש, כי האנטישמיות מעולם לא היתה בגדר מדיניותם הרשמית של המוסדות הצ'כוסלובקיים. יתירה מזו: באורח פורמלי שנאת יהודים היתה מגונה ודחויה, אך הפקידות הצ'כוסלובקית המשיכה לטפח את אפלייתם של היהודים ולפגוע באינטרסים שלהם. המצב השתפר במשך הזמן, כאשר הסתלק הדור הישן של הפקידים — ותיקי השירות הממלכתי האוסטרי — והוחלף בכוגרי מוסדות־החינוך הצ'כוסלובקיים חדורי הרוח הדמוקרטית. מעתה ואילך למדו היהודים להכיר ולהעריך את היתרונות שהעניקה המדינה הצ'כוסלובקית ליהודיה, והם הפכו עד־מהרה לאזרחיה הנאמנים ולנושאי דגלה בקרפטר־רוס'. העתיד הוכיח כי נאמנות זו היתה להם לרועץ. המציאות החדשה פגעה ביהודים באורח בלתי־צפוי. המדינה החדשה היתה מוקפת מדינות עוינות, או לפחות מדינות שלא ששו להסביר לה פנים. מבחינתה של קרפטר־רוס' רק רומניה השכנה נחשבה ידידותית ואוהדת. לעומת זאת, הונגריה נודעה במדיניותה העוינת, וגם פולין לא הסבירה פנים במיוחד. זאת ועוד: בתקופה הנידונה נחשב המטבע הצ'כוסלובקי לאחד החזקים באזור, עם שער־חליפין גבוה. עבור המדינות השכנות סחורה תוצרת צ'כוסלובקיה היתה יקרה למדי, והן היססו עד מאוד לפני כל חתימה על עסקת־יבוא עמה. קודם־לכן החבלים של האימפריה ההבסבורגית היו השוק הטבעי של התוצרת התעשייתית הצ'כית; ותושבי גליציה והמישור ההונגרי רכשו בהרי הקרפטים מצרכים שונים, במיוחד עץ ותוצרתו, מלח, ואפילו יין. כל זה פסק עם קביעת הגבולות החדשים, הנוקשים והעוינים. אמנם, קרפטר־רוס' השכילה לייצא את העץ הגולמי שלה לארצות דוברות צ'כית, אך דמי ההובלה היו גבוהים מאוד וייקרו את מחיר הסחורה. בחלקים המערביים של הרפובליקה עובד העץ והושב לקרפטר־רוס' בצורת מוצרים תעשייתיים יקרים. אם בעבר יכלו תושבי החבל לרכוש מוצרי־מזון במרחבי הדרום — הן תמורת עבודה הן תמורת תוצרת אחרת — עתה הגבולות היו סגורים, והמזון היה יקר מאוד.

סגירת הגבולות פגעה קשות במבריחים היהודים, עד כדי כך שהם פנו אל הגוינים בשנים הראשונות של הרפובליקה הצ'כוסלובקית כדי שזה יסייע בידם לנהל מסחר מעבר לגבול;¹ שכן בפולין, ברומניה וגם בהונגריה היו מוצרי־המזון זולים יותר, והם, המבריחים היהודים, התקשו להבריחו משם בשל השמירה הקפדנית על הגבולות.

המבריחים חששו לא רק מהעונש שהיה צפוי להם לו נתפסו בקלקלתם, אלא בעיקר מעצם החרמת הסחורה מידיהם; שכן הללו השקיעו בסחורה את המעט שהיה

1 תיק מס' 196, מסמך מ־13.8.1922; תיק מס' 194, מסמך מ־23.4.1922; Ivan Olbracht, *Golet v udoli*, Prague 1948.

להם, והחרמתה הצפויה נחשבה בעיניהם מכה כלכלית שקשה היה להתאושש ממנה. משמעות אחרת לקביעת הגבולות החדשים היתה הפסקת קשרי המסחר עם יישובי הספר. בעבר נהגו התושבים משני עברי הקו המפריד לעשות את קניותיהם במרכז המסחרי שבתווך. יישוב כזה היה, למשל, יאסינה (Jasina) שעל הגבול הפולני. עתה נעלמו הקונים הפולנים. גם הקונים הרוסינים והיהודים, שהיו רגילים לעבוד במפעלים בעברה הפולני של אוסטריה-הונגריה, איבדו עתה את מטה-לחמם. אתם איבדו את מקור פרנסתם גם הסוחרים היהודים שהתפרסו לאורך הדרך ובמרכזי היישובים; והסיטונאים שסיפקו את מרכולתם של הקמעונאים, ואפילו של היצרנים המעטים, שפעלו בחבל. לגבי כל אלה נחשב הגבול החדש בגדר מכה אנושה לכלכלה בקרפטורוס².

כאשר שינו שלטונות צ'כוסלובקיה את ההילך החוקי של מדינתם, נקבע בתחילה שערו של הכתר לפנגו (pengö) הונגרי אחד. אלא ששער זה החל להתדרדר ככל שבוששו התושבים להמיר את כספם, ולבסוף נקבע שערו של כתר אחד לעשרה פנגו. מי שלא הקדים להמיר, רכושו ירד לטמיון. רבים מהיהודים התרוששו וגם העשירים שבהם נותרו בלא כסף נזיל והתקשו לסחור בשוק. לתחום זה חדרו עתה סוחרים צ'כים, ממולחים ובעלי-ניסיון, שנהנו מסיוע השלטונות. הסחורה שהציעו למכירה היתה פרי ייצור תעשייתי ולכן מחירה היה זול בהרבה מהסחורה המקומית — תוצרת בעלי המלאכה או התעשייה הזעירה. המצב הוחמר בעת המשבר העולמי, כפי שנראה להלן. כבר עתה החלו הבריות לרנן שקרפטורוס² היא מושבה צ'כית, המסייעת לכלכלה הצ'כית החזקה על חשבון היצרן והצרכן המקומיים שיכולתם הכלכלית נחלשה מאוד.² המערכת הבנקאית סבלה מחילופי מטבע ומכושר התחרות המקומי הירוד במוצרי היבוא. עוניים של התושבים מנע אפוא הצבר הון מקומי והשקעתו בכלכלת החבל.

גם היקף ההשקעות בתעשייה המקומית ובהגברת הייצור התעשייתי היה קצוב למדי. אם הוקמו מפעלי-תעשייה חדשים או חודשה פעילותם של ישנים, המשבר הגדול של סוף שנות העשרים חיסל את כולם. עתה היתה האבטלה לאחד ממאפייניו הבולטים של החבל.

פתיחתם של חנויות ובתי-ממכר קואופרטיביים — תופעה ידועה לפני המלחמה, שהתחדשה בתקופה הצ'כית — הנחיתה אף היא מכה על חיי המסחר היהודיים. מטרת התנועה הקואופרטיבית היתה לסייע לעניי החבל ולאיכריו. כאמור, התנועה החלה בפעילותה עוד בתקופה ההונגרית, ואחת ממטרותיה המוצהרות היתה לפגוע בחנוני היהודי, שתואר כנצלן וכסוחט דמו של הגוי. אמנם, בעידן הצ'כי מטרה זו שוב לא הוזכרה באורח רשמי, אך היה ידוע לכול כי כוונת התנועה היא לרסק את המסחר היהודי ולהורישו לאיכרים הרוסינים וההונגרים. אם בעבר טופחה התנועה הקואופרטיבית על-ידי הכנסייה הקתולית, האינטליגנציה הרוסינית וחלק

2 ג'וינט, תיק מס' 196, 8.8.1922, Report on Tiačevo.

מהשלטונות ההונגריים, עתה חדרה לחבל התנועה הקואופרטיבית הצ'כית, שפיתחה שיטות יעילות למכביר. החנווני היהודי הקטן התקשה אפוא להתגונן מפני המתחרים הצ'כיים והקואופרטיבים שנהנו מתמיכת השלטונות. נראה, שרק אשראי זול היה מסוגל להציל את בעלי-העסקים היהודים שנקלעו למצוקה כלכלית (זאת נוסף על מחירי התעבורה הגבוהים ומערכת מכסי-המגן של הצ'כים שייקרה את מחירי הסחורות והמיסוי הכבד). לקואופרטיבים יצא שם רע לא רק בגלל גישתם האנטי-יהודית, אלא גם עקב נסיון העבר. בעת המשבר של שנת 1907 הפסידו אנשים רבים שהשקיעו את כספם בקואופרטיבים. על הקואופרטיבים הוטל עתה פיקוח ממשלתי צמוד, עובדה שהיה בה כדי להרתיע את הזימים ובעלי-העסקים היהודים.

המוסדות הבנקאיים הוותיקים אף הם סבלו קשות. המרכזים ומקורות ההון שלהם שכנו בבודפשט. עתה, עם התנתקותם מטבורם הם הגיעו לידי קריסה. עקב כך הריבית הרקיעה שחקים. ההזדקקות לאשראי היתה רבה מאוד, אך לא היה מי שיתן אותו. אמנם, השלטון קבע את תקרת ריבית האשראי ל-8%, אך איש לא מילא את ההוראה. אפילו הבנקים הציבוריים ששרדו נמנעו ממתן אשראי בריבית הרשמית. לקוחות שפנו לבנק בבקשת אשראי הופנו לבתיהם של המנהל או פקידיו, שם הוצע להם לקבלו בריבית ששיעורה הגיע לעתים ל-40%. כמה מהפונים נאלצו בדלית ברירה ליטול את האשראי גם בתנאים אלה.³

כדי לשקם את הכלכלה היהודית ולתמוך בה יזם הג'וינט הקמת רשת בנקאות קואופרטיבית — או להלכה, חברת-מניות — משלו. בעבר לקופות-המלווה הקואופרטיביות, כמו לחנויות הקואופרטיביות, היה ריח-לוואי אנטישמי, שכן מייסדיהן ביקשו לדחוק את רגלי היהודים מהשוק. תנאי האשראי שהוצעו ליהודים היו מכבידים ומפלים, והללו הדירו אפוא את רגליהם מפתחיהן של קופות-המלווה. מנגד, חברת-מניות אפשרה להם, לפחות להלכה, לסחור במניותיהם והעניקה תחושה של חופש שכמורה לא היתה בקואופרטיב בנקאי. היהודים רכשו את המניות, הבנק שלהם קיבל הלוואה מהג'וינט בשלב ההתחלתי (ההלוואה הוחזרה כאשר הבנק כבר עמד על רגליו), וההון שימש למתן אשראי זול. הבנקים הללו היו אמורים לדרוש ריבית ששיעורה לא עלה על 12%. גם אם עברו הבנקים במקצת את הרף, הם עדיין היו זולים בהרבה מהבנקים המסחריים הרגילים. אין פלא אפוא שהיהודים גילו עניין רב בבנקים שזה עתה קמו. נציגי הג'וינט כינסו את היהודים, או לפחות את בעלי היכולת שבהם, הסבירו להם את מהותו של המוסד שעמדו לייסד ושאלו את הנוכחים לדעתם ולעצתם. הכוונה היתה כמובן לעורר את עניינם של הנוכחים ולשכנעם לרכוש מניה במשך הזמן. חלק מהנוכחים אכן השיבו כפי שציפו מהם אנשי הג'וינט. אחרים הזדרזו להציע הצעות מהצעות שונות, כשהשורה התחתונה ככולן היתה להשיג רווח אישי ו/או עמדת כוח למציעים עצמם. במקרים הללו נאלצו נציגי הג'וינט להתפתל

3 ג'וינט, תיק מס' 196, 23.8.1922, Report from Jasina; Report from Nižni Verecke, Conference on Reconstruction, 13.8.1922; Conference on Loans, 12.8.1922; 7.9.1922.

הרבה כדי לשכנע את הנוכחים שהצעתם-הם היא הטובה ביותר, בלי לאבד את אמונם או חלילה לדוחקם לעמדה עוינת כלפי המפעל המוצע.⁴

מתן ערכות להלוואות היה אחד מהנושאים הקשים של הבנקים. מנהליהם התלבטו רבות למי להעניק הלוואה, כי בסופו של דבר המטרה המוצהרת היתה לסייע ליהודים להגיע לידי עצמאות כלכלית ולא להעניק סיוע חברתי בעלמא, שלא היה בכוחו להביא תנובה יצרנית. ואכן, ליד הבנקים הוקמו קופות-גמל שהעניקו הלוואות לנזקקים, גם כשהיה ברור כי הכסף הונח למעשה על קרן-הצבי.

גם כשנשאו ההלוואות אופי מסחרי, לא נעלם מהן הפן הרווחתי. המועמדים נשאלו על גודל משפחותיהם, נבדקו עברם בתקופת המלחמה ושירותם הצבאי ונבחנו בדקדקנות תוכניותיהם שבגינן נזקקו להלוואה. רבים ממבקשי ההלוואות היו בעלי-מלאכה, חנוונים, בעלי מוסדות-הארוחה ואף חקלאים. הפרטים שמסרו מבקשי ההלוואות שיקפו יותר מכול את סבלו של העורף בעת המלחמה, שלעתים עלה לאין שיעור מזה של האנשים ששירתו בחזית. באזורים פגועי-קרבות יועדו ההלוואות על-ידי מבקשיהן לשקם את בתיהם שניזוקו במהלך המלחמה. גם במקרים אלה לא ברור אם ההלוואה הוענקה להם בתנאים מסחריים או כגמילות-חסדים. הפונים ממחוז מרמורש ומשאר האזורים שנשלטו על-ידי הצבא הרומני נימקו את בקשת ההלוואה בשיקום הנזקים שנגרמו להם בעטיים של החיילים הרומנים.⁵

הגם שברבות הימים חלק-הארי של ההון אשר הוענק לפונים מקורו היה מכספי המניות ומההלוואות שנפרעו, המשיך הג'וינט לפקח על מתן ההלוואות ולפסוק מי יקבל ומי לא. אט-אט החלו ההלוואות לקבל אופי מסחרי לכל דבר ואף-על-פי-כן הן ניתנו בריבית נמוכה-יחסית מאשר זו שנקבעה על-ידי שאר המוסדות הפיננסיים בחבל.

עתה החלו יהודים רבים לצפות מהג'וינט, וחלקם אף תבעו זאת במפגיע, לדאוג ליצירתם של מקורות תעסוקה עבורם. מגמה זו העידה בעליל על הייאוש שפקד את ראשי בתי-האב היהודים עקב אי-יכולתם לפרנס את משפחותיהם; וכן על התהווה-ובוהו שפקד את כלכלת קרפטורוס⁶ בעקבות המלחמה. מפעלים רבים, גדולים וקטנים כאחד, חסרו חומרי-גלם וחלקי-חילוף להנעת המכונות, אלא שנציגי הג'וינט קצרה ידם מלהושיע. עד לשנת 1924 הוקמו בקרפטורוס⁷ 14 אגודות הלוואה וחיסכון כאלה, אשר עד לשנת 1930 קיבלו יותר מחמישה מיליוני דולרים מהג'וינט. כסף זה אפשר להעניק הלוואות לפי הפירוט בטבלה 8.⁶

בשנת 1930 היתה התפלגות מקצועותיהם של מקבלי ההלוואות, לפי המפורט בטבלה 9.

4 ג'וינט, תיק מס' 194, 23.8.1922, Report.

5 ג'וינט, תיק מס' 196, August 1922, Home Visits.

6 סולה, "רוטניה הקרפטורוסית", עמ' 130.

פרק שני: תחילת העידן הצ'כוסלובקי

טבלה 8

שנה	מספר החברים	סכום כולל
1924	2,580	\$11,600,000
1925	2,294	\$8,500,000
1926	2,696	\$10,300,000
1927	4,683	\$13,000,000
1928	5,415	\$13,000,000
1929	7,210	\$17,600,000
1930	8,830	\$22,900,000

טבלה 9

מקצוע	מספר החברים	סכום כולל
תעשיינים	1,380	\$2,600,000
חנוונים	2,104	\$4,600,000
חקלאים	1,559	\$3,800,000
אנשי עסקים	2,497	\$9,200,000
שונים	1,290	\$2,700,000

מדי שנה גדל היקף ההלוואות, ובימי המשבר הגדול הגיע לסכומים גבוהים. גם התפלגות ההלוואות לפי מקצועות מעידה על אותה מגמה. יש לציין, כי הזדקקותם של אנשי העסקים להלוואות עלתה על כל שאר המגזרים – עובדה המעידה על חשיבות האשראי דווקא ליזם הקטן. יצוין, שהקופות העניקו הלוואות גם לרוסינים. קבוצת האוכלוסייה שלא זכתה למלוא תשומת-הלב של המוסדות היהודיים היתה זו של פליטי המלחמה. בתום המלחמה לא שבו כל הפליטים לבתיהם, וחלק מהם נשארו בקרפטי-רוס' ואף ניסו להתיישב בה. לקרפטי-רוס' הגיעו יהודים מפורדוליה, מגליציה ומבוקובינה ואף ממולדביה ומהונגריה (כל אלה, למעט היהודים מהונגריה, נמלטו

לארצות האמורות לאחר מלחמת-העולם הראשונה מאימי הטרור הלבן, שנעשה על-ידי היסודות האנטי-בולשביקיים בארצותיהם). ההגירה לחבל היתה למעשה בלתי-חוקית, והשלטונות הצ'כוסלובקיים ביקשו לגרש את הפליטים.⁷ משום-כך הם היו נתונים לרדיפות משטריות ואדמיניסטרטיביות, כשמוסדות יהודיים מטפלים בהם רק כמעט, אם בכלל. לעתים הם זכו לתשומת-לבו של הג'וינט, אשר סייע בפינויים באמצעות מתן מענקים לכיסוי הוצאות נסיעתם בחזרה לבתיהם.

קבוצה בולטת של פליטים שביקשה להשתקע בקרפטי-רוס' היתה זו של חסידי בעלז עם רבם. המאבק שניהל רבה של מוקצ'בו, הרב שפירא, נגד אנשי בעלז היה חלק בלתי-נפרד מההיסטוריה הדתית של החבל, שבה נדון להלן. חלק מהפליטים הללו הצליחו לבסוף להשתרש במקומותיהם ולהגדיל את הקהילות הוותיקות. אמנם, לא הוענקה להם אזרחות, אך המוסדות היהודיים, דתיים וחילוניים כאחד, השתדלו עבורם למען מטרה זו כדי שיוכלו להצטייד ברשיונות-עבודה.

בד-בבד לא פסקה ההגירה אל מעבר לים — תופעה שהיתה נפוצה לפני מלחמת-העולם. הקרובים שכבר הגיעו לארה"ב שיגרו הזמנות לבני משפחותיהם. רבים אחרים השתדלו להגיע לשם בכוחות עצמם, והג'וינט סייע בידם באמצעות מחלקה מיוחדת שהוקמה למטרה זו. הג'וינט גם פעל למען הקמת סניף ארגון ההגירה היהודי הפילנתרופי היצ"ם בקרפטי-רוס'. חוקי ההגירה החדשים שנכנסו לתוקפם בארה"ב בשנות העשרים המוקדמות הכבירו מאוד וצמצמו במידה ניכרת את אפשרויות ההגירה לארץ היא. באשר למהגרים היהודים לארה"ב מן הדין להזכיר את הכספים ששיגרו אלה לבני משפחותיהם בארץ הישנה ונחשבו מרכיב נכבד במקור הכנסתם. המשבר הגדול, שהכביד ביותר על פרנסתם של המהגרים בארה"ב, שם קץ לזרימת הכסף אל החבל ובכך הורע עוד יותר מצבם הכלכלי המעורער בלא-א-הכי של יהודי קרפטי-רוס'. סוגיה אחרת הראויה לתשומת-לב היא השפעתם הציבורית, האינטלקטואלית והרעיונית של המהגרים הללו על מולדתם. ראינו לעיל, שהצבעתם של המהגרים הרוסינים הכריעה בדבר הסתפחותו של החבל לצ'כוסלובקיה. מנגד, אנו יודעים פחות על הקשרים בין היהודים בחבל לבני עמם בנכר. כך, למשל, הרב שפירא ממוקצ'בו לא פסק מלדבר סרה ביהודי ארה"ב, אך גם לא בוש לבקש מהם תמיכה כספית. ידוע גם על רבנים אחרים שפנו ליהודי ארה"ב בבקשות סיוע לישיבותיהם.

עם סגירת שערי ארה"ב בפני מהגרים החלו היהודים לתור אחד מקומות הגירה אחרים. ארץ-ישראל נתגלתה כמקום אפשרי כזה, ואט-אט הם החלו לעשות את דרכם אליה. לגבי היהודים הדתיים ביישוב ארץ-ישראל לא היה משום חידוש. הם עלו בהמוניהם בגל שיזם החת"ם סופר במאה הי"ט, היו חלק מגרעין של "נטורי קרתא" והקימו יחד עם יהודים מסלובקיה את בתי אונגון שבשכונת מאה שערים (לדיון במאבק סביב כולל מוקצ'בו — או כפי שהוא ידוע בשמו "כולל מונקטש" — נשוב להלן). ברם, העולים לאחר מלחמת-העולם הראשונה דבקו במטרתם המוצהרת,

7 ג'וינט, תיק מס' 196, 23.2.1924, Report on Berehovo.

פרק שני: תחילת העידן הצ'כוסלובקי

הגשמת הציונות, בשילוב עם חיפוש מפלט מקרפטורוס' השבויה והדווייה. עולים אלה, דתיים וחילוניים כאחד, התיישבו במקומות שונים בארץ וקשה לאמור את מספרם הכולל.⁸ גם חברת יק"א נטלה יוזמה וניסתה לארגן קבוצות מהגרים יהודים לארגנטינה,⁹ כמו שעשתה בעבר בסייעה ליהודים להגר. היהודים היגרו לצרפת, לבלגיה, לבירוביג'ן ולמדינות דרום-אמריקה.

על המהגרים אל מחוץ לגבולות המדינה יש להוסיף את אלה שעברו אל חבלי צ'כוסלובקיה האחרים – סלובקיה, מורביה ובוהמיה. הגירה פנימית זו היתה בגדר מפלט חשוב וקרש-קפיצה לחיים חדשים לאלה ששאפו לשפר את מצבם.

8 ישעיהו ילינק, "שכונת יוצאי צ'כוסלובקיה בעיר עזה?", הזמן הזה (אפריל-מאי-יוני 1999), עמ' 8; אצ"מ, KKI5/163, הסכם בין ההסתדרות הציונית העולמית להסתדרות הציונית בצ'כוסלובקיה, 25.3.1924.

9 סולה, "קרפטורוס בימי הרפובליקה הצ'כוסלובקית", אנציקלופדיה של גלויות, קרפטורוס, עמ' 169.

פרק שלישי

ההתבססות

כאגף ההונגרי של הממלכה האוסטרית-הונגרית היו היהודים מאורגנים בשני גופים — אחד ניאולוגי, שקם מיד לאחר הקונגרס של צירי הקהילות היהודיות בהונגריה אשר התקיים ב-1868; והאחר, האורתודוקסי, שהתארגן ב-1871. מאחר שהונגריה היתה מדינה ריכוזית, לא היו ליהודי קרפטר-רוס' מוסדות מרכזיים אחרים פרט לאלה שבכודפשט. עם הינתקו של החבל מהונגריה, נוצר חלל ריק בהנהגה היהודית בו. אמנם, הקהילות היהודיות בחבל שבו במהרה לפעול באורח תקין, אך חסרה יד מכוונת מרכזית. הבעיה היתה האם להקים מוסדות עצמאיים ואם כן, אילו? היהודים ניסו לחקות את המודל שהיה קיים בהונגריה הישנה, תוך פזילה לעבר סלובקיה. לפזילה זו היה היגיון, כי עברם של יהודי סלובקיה דמה לזה של קרפטר-רוס'.

יהודי סלובקיה ייסדו כבר בנובמבר 1918 גוף ייצוגי אזרחי-פוליטי, שלא היה קשור ישירות באף לא אחת מהקהילות — האורתודוקסית, הניאולוגית והסטטוס-קו'.¹ כעבור שנה ומחצה, באביב 1920, עם היאחזות השלטון הצ'כוסלובקי בקרפטר-רוס', הוקם גם בה גוף ייצוגי יהודי שנקרא "האיחוד הלאומי של יהודי קרפטר-רוס'".

לבקשת האיחוד הלאומי של יהודי סלובקיה פנה הגוף החדש אל מושל החבל בגילוי-ידע, שבו הוא תבע את הזכות להתארגנות דתית אוטונומית ומתן אפשרות ליהודים להצהיר על עצמם כשייכים לישות לאומית נפרדת. הם גם תבעו את חלקם בארגון החבל, מה שנמנע מהם עד אז.² בסלובקיה החלו הקהילות האורתודוקסיות בהתארגנות עצמאית, לפי המודל שהתגבש בעיקר באורתודוקסיה ההונגרית. בסתיו 1919 הוקם "ארגון הקהילות האורתודוקסיות האוטונומיות העצמאיות בסלובקיה", שזכה להכרה רשמית באפריל 1920. הגוף המבצע נקרא "הלשכה המרכזית". דוגמא זאת, תעתיק מדויק של הארגון האורתודוקסי הטרומ-מלחמתי בכודפשט, דיבר אל לבם של הרבנים האורתודוקסים של קרפטר-רוס'. לאחר הסכמת הקהילות האורתודוקסיות

1 לאחר שהתארגנו הקהילות האורתודוקסיות והניאולוגיות נותרה קבוצה של קהילות שהפרורמה הדתית לא היתה לטעמן ועם זאת הן לא היו מוכנות לקבל את מרותה של הלשכה המרכזית האורתודוקסית. אמנם, אנשי הקהילות הללו נהגו על-פי השולחן ערוך, אך המבנה הפנימי של קהילתן היה ליברלי. משום-כך הן נקראו קהילות ה"סטטוס-קו' אנטה". בקרפטר-רוס' לא היתה ולו קהילה אחת שהתארגנה על בסיס זה.

2 רבינוביץ', "המפלגה היהודית", עמ' 264-265.

בקרפטורוס, ואולי על-פי בקשתן, סופחו אף הן לגוף המבצע בברטיסלבה. באוז'הורוד הוקמה לשכה שטיפלה בענייני החבל. היא זכתה להכרת השלטונות ב-14 באפריל 1923.³ הלשכה בקרפטורוס קבעה לעצמה תקנון שהבטיח לה חופש פעולה בלי התערבות חיצונית. הגופים הלא-אורתודוקסיים, במיוחד הציוניים, זעמו על השלטונות הצ'כוסלובקיים על תמיכתם בלשכה, שנחשבה בעיניהם בלתי-דמוקרטית ומושחתת. אנשי הג'וינט, שביקשו לפתור בעיות מקומיות ולקדם נושאים כמו בריאות, סיוע לנצרכים ובנקאות, נוכחו עז-מהרה לדעת כי קשה מאוד למצוא שותפים למהלך זה. גם אם הצליחו לכנס התייעצויות בדבר הקמתם של מוסדות-קבע, הם נתקלו לעתים קרובות בקיר אטום (וכבר דנו על כך לעיל). כוונתם של אנשי הג'וינט היתה להקים בחבל סניף מקומי של ארגונם, דוגמת הסניף בפראג.⁴ התוכנית לא יצאה לפועל, וועד מרכזי כזה עבור כל יהודי קרפטורוס, דוגמת הסניפים בפראג ובברטיסלבה, לא הוקם. באי-אלה מקומות, כמו חוסט וביאלקה (Bielka), הצליחו אנשי הג'וינט לגייס עזרה, להקים ועדים ואפילו להיווכח כי קיימת פעילות יזומה מקומית. בתחום זה בלטו אנשי מרמרוש-סיגט, עוד לפני שהתברר להם כי עירם תסופח לרומניה. עסקן ציוני בשם ד"ר אילש בלאנק (Blank) יזם הקמת ועד ובו נציגי כל המפלגות היהודיות במקום, כדי לפעול למען אינטרסים משותפים.⁵ במקום פעל משרד ארצישראלי, שהיה מסופח אל "הברית היהודית הלאומית" (Jüdischer Nationalverband). הוועד מחה נגד התנהגותו החמסנית של הצבא הרומני.

הפעילות הציבורית והציונית במרמרוש-סיגט נתקלה בהתנגדות האדמו"ר המקומי, נצר לשושלת טייטלבוים החזקה.⁶ מכל-מקום, אנשי מרמרוש-סיגט הוכיחו שיכולתם לפעול היתה תלויה במידה לא-מבוטלת בהם-עצמם. לאחר הסיפוח הרומני, בנובמבר 1920, התכנסה ועידת ציוני מרמרוש, טרנסילבניה (Transylvania), באנאט (Banat) ומורושקו (Moeros-Koez) כדי לדון בליכוד השורות בקרב המתנה הציוני. מאז ועד מלחמת-העולם השנייה התנהלה חלק מהפעילות הציבורית בקרב יהודי מרמרוש שלא במסגרת קרפטורוס.⁷ אבל לא בכל מקום הגיבו בצורה דומה למציאות הסובבת: לא בכל הוועדים המקומיים, ובכללם הציוניים, שררה תמימות-דעים, וכל פלג חתר תחת משנהו. כך הסתדרות "המזרחי", ששמה לה למטרה להרחיב את פעולותיה בחבל, נתקלה בהתנגדות הן מצד החוגים החרדיים הן מצד הסיעות הציוניות.⁸

3 שם, עמ' 306.

4 ג'וינט, תיק מס' 129, ועדת עזרה במדינת צ'כוסלובקיה, סניף של הוועד המשותף האמריקני לחלוקה בפראג, 24.3.1920.

5 אצ"מ, 24.3.1920, Z3/922, *Jüdische Rundschau* (Vienna).

6 אצ"מ, 24.3.1920, Z4/1680, *Palestinaamt, Wien, an die Zionistische Organisation, London*, 21.2.1920.

7 אצ"מ, 24.3.1920, Z4/1680, *Jewish National Alliance of Marmarosh to the Zionist Organization, Central Office, London*, 30.4.1921.

8 גונן הציונות הדתית, ירושלים (להלן: גצ"ד), תיק תר"ף, המרכז העולמי של המזרחי, הלשכה המרכזית, ברטיסלבה, 27.5.1921.

בשנת 1920 התקיימו בחירות כלליות בשני חלקיה המקוריים של הרפובליקה — צ'כיה וסלובקיה. בקרפטי-רוס' לא התקיימו בחירות הן משום העובדה שהיא צורפה באיחור למסגרת המדינית הן בגלל היעדר תנאים אדמיניסטרטיביים לקיומן. את יהודי המדינה ייצגה המפלגה היהודית המאוחדת, שהתארגנה בינואר 1919 בפראג והקיפה את כל שטחה של הרפובליקה, כשמטרתה המוצהרת היתה להגן על האינטרסים של כל יהודי צ'כוסלובקיה.

המפלגה היהודית זכתה להישגים אלקטורליים נאים — היא זכתה בכשמונים אלף קולות, שלכאורה היו צריכים להעמיד לה שני צירים לפחות בפרלמנט. אך חוקת הבחירות המסובכת מנעה ממנה את הזכייה, והקולות שקיבלה ירדו לטמיון. בכל-זאת הפגינו היהודים לא רק הישג מספרי, אלא גם את רצונם המשותף להגן על ענייניהם. דבר זה היה חשוב ביותר ליהודי קרפטי-רוס' שהחלו לחוש במדיניות האפליה הנרקמת כנגדם. ואכן, בשנת 1921 פתחה המפלגה היהודית המאוחדת באו'הורוד לשכה להגנת זכויות היהודים, עובדה ששיקפה את המצב הלא-נוח שאליו נקלעו היהודים. הלשכה גם ביקשה להפגין את הזדהותם של יהודי צ'כיה וסלובקיה עם יהודי קרפטי-רוס'. יהודי החבל שוב לא היו הפקר, ועל השלטונות במקום היה לקחת זאת בחשבון. בהקמת לשכה זו היה גם ביטוי להתארגנות פוליטית של חלק מהציבור היהודי בקרפטי-רוס', שזכה לדובר חילוני אשר דאג לקידום ענייניו. הדבר היה לצנינים בעיני היהדות החרדית, ומעל הכול — לרבה של יהדות מוקצ'בו, חיים אלעזר שפירא, שלמרותו סרו רבים מהיהודים החרדים בקרפטי-רוס'. בכך נפתחה חזית התגוששות נוספת בחבל, שלא חסרו בו נקודות-חיכוך בלאו הכי. המפלגה היהודית היתה מעורה במציאות הצ'כוסלובקית והציבה לעצמה את המטרה לייצג יהדות זו, כשמיסדיה ורבים ממנהיגיה באו משורות הציונות המקומית. לכל אורך הדרך התלבטה הציונות הצ'כוסלובקית בשאלה, האם לתמוך בלא סייג במפלגה, ששכלות הכול ייצגה ציבור יהודי בגולה וביקשה לשפר את מנת-חלקו; או להבליט את ייעודה בכיסוס היישוב היהודי בארץ-ישראל, כשהרעיון הדומיננטי היה, או לפחות היה אמור להיות, עלייה ארצה וחיים בה. ואכן, מטבע הדברים שתי המגמות האמורות סתרו זו את זו, שכן הפעילות למען שיפור מצבם של יהודי הרפובליקה היתה בניגוד לרעיון העלייה וכרסמה ברצון לפעול למען ארץ-ישראל. מנגד, מי היה זקוק למפלגה יהודית נפרדת בצ'כוסלובקיה אם זו לא תגן על בוחריה, לא תילחם למענם ולא תבקש לשפר את מצבם? אמנם, בחלקיה המערביים של המדינה היו קבוצות נרחבות שאהדו את המפעל הציוני, אך עיקר עניינן היה בחיי היומיום. גם אם דובר במחר, הרי שהיה זה בעיקרו המחר בטריטוריה הצ'כוסלובקית. שונה היה המצב בקרפטי-רוס'. כאן הזדהו מנהיגי המפלגה באורח גורף עם המפעל הציוני. כפי שכבר צוין, לגבי רבים מבני החבל, בעיקר העניים והבלתי-מבוססים כלכלית, הרעיון הציוני היה לא רק משימה נשגבה, הגשמת חלום דורות, אלא גם פתרון לעכשיו ולהיום — מפלט מחיי הדלות. כלומר: אם מנהיגי הציונים בקרפטי-רוס' התמודדו עם השאלה של המחר, הרי לדידם המחר פירושו היה

הפקרת הגולה, מכיוון שכך דרשו מהם בוחריהם ותומכיהם. המפלגה היהודית בחבל היתה אפוא צ'כוסלובקית במסגרתה, אך ארץ-ישראל-צנטרית במהותה, כשמשמיתה העליונה — חיסול הגולה עצמה. ואכן, היו חברים אשר עזבו את שורות המפלגה היהודית כאשר התברר להם כי זו מרכזת את פעילותה במציאות הביתית, הצ'כוסלובקית. מנגד, ההתנגדות ל"פעילות הגלותית" גרמה להתחזקות התנועה הרביזיוניסטית בקרב יהדות קרפטר-רוס, וזו — על שתי שלוחותיה, הצה"ר ובית"ר — היו לדומיננטיות בחבל. בכך הביאה המפלגה לניתוקם של יהודי קרפטר-רוס מיהדות סלובקיה שהלכה והתברגנה (אולי יאמר המקטרג, שיהודי צ'כוסלובקיה פנו לעלייה רק מאימת החרב המתהפכת מעל לראשם, ואילו מנהיגי יהדות צ'כיה פנו מערבה ורק מעטים הגשימו בסופו של דבר את הרעיון הציוני).

למעשה שרר הבדל ניכר בין הציבורים היהודיים בחבל ובשני האגפים האחרים של הרפובליקה: הקהילה בצ'כיה היתה חילונית, משכילה, בורגנית ומתבוללת בחלקה. בקרפטר-רוס התאפיינו היהודים בעממיותם, באדיקותם, בדלותם ובנבערותם-מדעת של חלק רב מהם. בתווך עמדה יהדות סלובקיה. זו מצאה שפה משותפת עם יהודי קרפטר-רוס — ובעיקר אלה ממזרח-סלובקיה, שנחשבו כקרובים ביותר לקהילת החבל. בד-בבד שאפה יהדות סלובקיה, ביודעין ובלא-יודעין, להידמות למקבילתה בצ'כיה. בין יהודי צ'כיה ובין יהודי קרפטר-רוס היה פער גדול, ופער זה היה בו כדי להסביר את הקשר האמיץ בין שני קיבוצים אלה; ולא זו בלבד אלא שהיהדות הצ'כית ביקשה לפרוס את חסותה על יהדות החבל ולסייע בידה להיחלץ מצרותיה, ואלו לא היו מועטות כל-עיקר... נציגים מטעם יהודי צ'כיה באו לחזות בפלא של יישוב יהודי שסיגל לעצמו אורח-חיים דתי — מחזה נדיר שלא היה מוכר כבוהמיה ואפילו לא במורביה (תופעה זו הזכירה את התייחסותם של יהודי גרמניה ל"אוסט-יודן", שנראו בעיניהם אובייקט לאידיאליזציה של החיים היהודיים ה"אמיתיים"). בסופו של דבר, המוסדות היהודיים של צ'כוסלובקיה, שרוכס שכנו בפראג (ובחלקם — בעיר מורבסקה-אוסטרבה [Moravska Ostrava] שעל גבול פולין-מורביה), התקשו לטפל ביהודי קרפטר-רוס וכאשר נשלחו לשם שליחים או עסקנים כדי להפיץ את הרעיון הציוני או לנהל מגביות למען ארץ-ישראל, עמדו המוסדות בפני דילמה: האם להעדיף עסקן שלא מבני המקום, אשר ככזה יוכל לכפות את רצונו ולתפקד כראוי (המוסדות בצ'כיה ובירושלים דיברו בשבחו של אוסקר נוימן, יליד מורביה ותושב סלובקיה, כמיטיב לסדר עניינים),⁹ או להזדקק לאנשים מקומיים; שכן זר יתקשה להסתגל למנטליות המקומית ולהבינה ועלול אפוא להיכשל בתפקידו.¹⁰ שליחים של תנועות ציוניות מארץ-ישראל שנשלחו לחבל הצליחו יותר, עקב יוקרתם הארצישראלית, משליחים תושבי ארצות אירופאיות אחרות, כמו פולין.

9 אצ"מ, KKL5/6505, קק"ל פראג אל קק"ל ירושלים, 20.6.1933; אצ"מ, KKL5/7838, קק"ל ירושלים אל קק"ל פראג, 23.4.1937.

10 אצ"מ, KKL5/2615, דו"ח מרוסיה הקרפטית, 30.9.1929.

כולם, תושבי צ'כוסלובקיה ותושבי חוץ, הרבו להתלונן על תנאי הפעילות הקשים לא רק בגלל הגורמים הפיזיים הירודים והמחסור באמצעים, שהיו מנת-חלקן של כל שליח לקרפטר-רוס', אלא בשל המנטליות המקומית וההכרח להסתגל לאדיקותם של היהודים — אדיקות שנבעה מדעות קדומות יותר מאשר מדקדוק בקיום המצוות. שליחי תנועות ארץ-ישראל העובדת סיגלו לעצמם מנהגים מקומיים, דתיים או פסבדו-דתיים, אם אכן רצו להמשיך לפעול במקום ולהצליח במשימתם. כלומר: היו פערים רציניים מאוד בגישות, בהשקפות-העולם ובדרכי ההתנהגות בין יהודי קרפטר-רוס' לקיבוצים היהודיים האחרים בצ'כוסלובקיה, ואלו מן ההכרח טבעו את חותמם גם על החיים הפוליטיים ועל פעילותה של המפלגה היהודית. היה זה חיים קוגל, מנהל הגימנסיה העברית במוקצ'בו — אמנם, לא יליד החבל, אך מעורה היטב בחיי היומיום שלו — שהעלה את ההשפעה הפוליטית היהודית והציונית לדרגת איכות חדשה כאשר נבחר לפרלמנט הצ'כוסלובקי ב-1935 והשכיל לבטא את מאווי בני עמו (לימים נודע קוגל כראש העיר הראשון של חולון).

כפי שהוזכר לעיל, שימשה צ'כיה גם יעד להגירה, פתח אל התרבות המערבית, ויותר מכול — מודל לחיקוי של אורח-החיים המערבי. את כל זאת לא ציפו מהמגרים מסלובקיה, הפרימיטיבית יותר, הסלכית יותר והענייה יותר מעריה וממחוזותיה של צ'כיה. תקופת ההכשרה ב"פלוגות" בצ'כיה היתה לא רק צעד ראשון לקראת העלייה, אלא גם התנערות מהדלות ומהנחשלות שבתוכן נולד וגדל החלוץ הקרפטר-רוסי, מחד גיסא, וניסיון להטמיע ערכי תרבות מערביים יותר, מאידך גיסא. לפיכך המפלגה היהודית, שאופיה הציוני בלט, כאמור, בקרפטר-רוס', גילמה גם את העולם השונה, שאליו שאפו חלק לא-מבוטל מהמצביעים. עצם ההצבעה בבחירות הפרלמנטריות או המוניציפליות היתה בגדר קריאת תיגר על העולם היהודי המסורתי, האדוק, שהקפיד על שמירת ערכים ארכאיים. המפלגה היהודית סימלה אפוא בעצם קיומה ופועלה למען הציונות את השאיפה לשינוי. כלומר: לידם של המצביעים היהודים, הציונות היתה לא רק שאיפה להימלט מחיי החידלון של קרפטר-רוס' והגשמת חלום "להיות עם חופשי בארצנו", אלא היא סימלה עבורם את המודרניזציה בהתגלמותה — היפרדות מהחיים המסורתיים, נטילת חלק בכלכלת השוק, חדירה לעולם מתועש ושינוי דרסטי באורח-החיים של הכפר. יהודי שהתגורר בגטו של מוקצ'בו חי באותה צורה שבה חי אחיו בוורחובינה (Verchovina), אך הוא שאף להשתלב בחיים האורבניים, ההישגיים והתחרותיים.

פתיחת דלתותיה של המפלגה היהודית בקרפטר-רוס' ציינה את תחילתו של עידן חדש — עידן של שינוי ערכין יסודי בחיי היהודים בחבל, תהליך שנגדע עם פרוץ מלחמת-העולם השנייה והשוואה האיומה שפקדה את אירופה. מנגד, הפנייה המודעת והבלתי-מודעת למודרניזציה הציבה את היהודי הקרפטר-רוסי בפני דילמה: האם עליו ללכת אחר המפלגה היהודית או להזדהות עם תנועה פוליטית כזו שקישרה אותו עם אינטרסים משותפים, מקצועיים, חברתיים ופוליטיים של שאר תושבי החבל.

גם המפלגה הקומוניסטית היתה מקובלת בקרב יהודי קרפטי-רוס, שהרי רבים מעקרוניתה המוצהרים תאמו את מאווייו של היהודי. הוא-הדין לגבי המפלגה האגררית היהודית — למעשה ענף של המפלגה האגררית הכללית, יצור טיפוחי של הרב שפירא שביקש להחליש בכך את המפלגה היהודית — שהיתה מסוגלת למשוך קולות של חקלאים יהודים; המפלגה הסוציאל-דמוקרטית ומפלגת בעלי-העסקים. כלומר: אם בחלקים המערביים של צ'כוסלובקיה נדרשו היהודים להחליט עקרונית האם להצביע עבור יהודים, הרי בקרפטי-רוס הם התלבטו איזו מפלגה תקדם ביותר אותם ואת צרכיהם; שהרי — כפי שאמרנו — גם בתמיכתם במפלגה היהודית היו חבויים אינטרסים קיומיים. לעומת זאת, במערב התלבטו היהודים בשאלה, האם לתמוך במפלגה היהודית או לא.

בשלב זה נכנסים לזירה הרבנים והאדמו"רים המקומיים, ובראשם הרב שפירא. הם ידעו את מימרתו של בעל החת"ם סופר, מורם ורבים של רבני קרפטי-רוס (רבים מהם היו בוגרי ישיבת פרסבורג), כי יותר מששמרו היהודים על השבת, שמרה השבת עליהם; שכן אם המפלגה היהודית והתנועה הציונית מגלמות את השינוי, את ה"מודרניזציה", הרי יש להיאבק בהן כדי לשמר את מסורת ישראל-סבא. הרב שפירא, שהיה ידוע בקיצוניותו, חשד שגם "אגודת ישראל" מסכנת את אושיות הדת, מכיוון שאף היא אימצה לעצמה אי-אלה ערכים של העולם הסובב, החילוני. הציונות היתה לא רק דחיקת הקץ, התרסה נגד המשיח הבושש לבוא והתקוממות נגד הרצון האלוהי, כפי שהוצגה בדרך-כלל על-ידי היהדות החרדית. בקרפטי-רוס סימלה הציונות, אם במפלגה היהודית אם בגימנסיה העברית אם בהליכה להכשרה, את הרוחות החדשות שאיימו לשנות את דפוסי החיים המסורתיים המקובלים בחבל. מול ההתארגנות הציונית ניצבה התארגנותם של החרדים. למעשה המאבק בין שני המחנות החל זמן לא רב לאחר היקלטותה של קרפטי-רוס במסגרתה המדינית של צ'כוסלובקיה ויישום העקרונות השלטוניים והאדמיניסטרטיביים של המדינה החדשה בחבל המזרחי ביותר, וכבר בבחירות המוניציפליות של 1923 הוא נחשף לעין כול.

באמרנו "החבל המזרחי" אנו מתכוונים לא רק למציאות גיאוגרפית, אלא גם להוויה הסוציולוגית-תרבותית שבאה לידי ביטוי הולם ביותר על-ידי היהדות החרדית. יש לציין, שעם כל השוני התיאולוגי והאינטלקטואלי בין היהודים לגויים שבשכנותם, עדיין היהודים היו חלק בלתי-נפרד של האוכלוסייה המזרח-אירופאית שאכלסה את החבל. המבקרים היהודים הראשונים שנקלעו לקרפטי-רוס בתום הקרבות התקשו מאוד להבדיל בן יהודי לגוי, שכן זה וזה היו שווים בעוניים, בכורותם, כבערותם, בכגדיהם הבלואים, בבקתותיהם המטות ליפול ובאמונותיהם התפלות. אמנם, העוני והנחשלות ספק אם היו לרוחם של הרבנים והאדמו"רים, אך זו היתה היהדות שהכירו מדורי-דורות והם חרדו אך ורק לשמירת הדת באדיקות. הם ביקשו להשאיר את היהדות בתנאים ששררו אז — לא של רעב ועוני, אלא של התרבות והמנהגים

שהיו מקובלים באזור; אותה מציאות שהיתה משותפת לחוטב־העצים היהודי, לאיכר הרוסיני, לכורם ההונגרי ולרועה הרומני.

התקופה הצ'כוסלובקית, שהיתה מתקדמת בהשוואה לתקופה ההונגרית, הביאה גוון פוליטי-חברתי שונה לחבל-ארץ שלא חסרו בו גילויים של סיעתיות עוינת. תחילה נתאר את העולם הדתי: זה התפלג לחסידים (מתפללים "נוסח ספרד") ולמתנגדים (או האשכנזים). אמנם, הרבנים המתנגדים לא היו השליטים בשטח והם נאלצו להתחלק בהגמוניה עם החסידים, ובכל־זאת ההבדלים ביניהם היו ברורים מאוד. החסידים היו מחולקים לחצרות אדמו"רים שונות, לעתים עוינות זו לזו. באוֹהֶורוד שכנה קהילה ניאולוגית וכך גם במרמרוש־סיגט. גם במוקצ'בו היו מעט ניאולוגים, אך ככל הנראה הם לא הגיעו לידי התארגנות קהילתית. מהזרמים הדתיים המקובלים בהונגריה חסרו בקרפטורוס' קהילות הסטטוס־קו. ככל שהתברגנה יהדות קרפטורוס' יותר, כן ירדה רמת הלהט הדתי בקרב רבים. קמה בורגנות מקומית של אנשים אמידים ועשירים, כמונחי המקום. ההשכלה המודרנית חדרה לשורותיהם, ודרכי היהדות האדוקה שוב לא היו לרוחם. במציאות הנתונה השכבה הבורגנית היהודית קיבלה אט־אט אופי של "יהודים של שלושה ימים", כלומר: אלה שבאו לבית־הכנסת בשני ימי ראש־השנה וביום־כיפור. אין ספק שהשואה גדעה את תהליך החילון — תהליך שהוביל גם להתארגנות ניאולוגית בחבל.

חלוקה נוספת היתה בין הציונים לאנטי־ציונים (ולא־ציונים). היהדות החרדית, אם חסידים אם מתנגדים, הסתייגה מהציונות. הציונות, כתופעה חברתית־פוליטית בעלת השפעה, הופיעה רק לאחר מלחמת־העולם הראשונה ומאז נאלצו החרדים להשלים עם נוכחותם של הציונים וגם אם ניהלו נגדם מלחמת־חורמה, לא עלה בידם לסלקם מהשטח. עם החרדים נמנו גם אנשי "אגודת ישראל", שייצגו את הדרך הפוליטית של ההתנגדות לציונות. בין האנטי־ציונים יש להזכיר את המתבוללים ההונגרים, שביכרו להזדהות לחלוטין עם האומה ההונגרית.

בתקופה ההונגרית בקרפטורוס' לא בלטה פעילותה של הציונות, למרות הימצאה במקום. עתה, עם כינון השלטון הצ'כוסלובקי בשטח, התפלגו הציונים לזרמים שונים. בין הוותיקים בשטח היו הציונים הכלליים ותנועת הנשים ויצ"ו, אם כי הרושם שהציונות של טרום מלחמת־העולם הראשונה עדיין לא חוותה את ההתפלגות בצ'כוסלובקיה. לאחר המלחמה התלכדה הציונות הדתית תחת דגלה של תנועת "המזרחי".

תנועת הצופים היהודים נקראה בשלב ראשון "השומר", ואחר־כך — "השומר קדימה". שרידי "השומר קדימה" הולידו את הציונות הרדיקלית על שני ענפיה המנוגדים — הרביזיוניסטים ותנועת "השומר הצעיר" השמאלית. אל השמאל הציוני הצטרפו גם "החלוץ" ו"החלוץ הצעיר", שעמה נמנתה שכבה מבוגרת יותר בשם "העובד". במשך תקופה קצרה הופיעה קבוצה דתית שהיתה מסונפת ל"החלוץ". היתה גם התפלגות פוליטית, שהושפעה מהחיים הפוליטיים החילוניים בחבל.

באוגוסט 1922 אָרגן הג'וינט ועידת שיקום ואליה הוזמנו יהודים מכל החבל שייצגו את כל הגוונים הפוליטיים: אורתודוקסים-שמרנים, דמוקרטים-אזרחיים, מתבוללים (למעשה אלה שנטו לצד ההונגרים), סוציאל-דמוקרטים, ציונים, בלתי-מפלגתיים, סוציאליסטים-רדיקלים ו"המזרחי".¹¹ היתה זו אחת מאותן ועידות שכנס הג'וינט כדי לטפל בבעיות השונות של החבל. הכנסים לא הצליחו להקים ארגונים של קבע ולכן לא היתה להשתייכות המפלגתית השפעה לטווח ארוך. גם החלוקה הנזכרת לא החזיקה מעמד זמן רב, בשל ריבוי המפלגות החילוניות, כמו הסוציאל-דמוקרטים, יהודים דתיים לא-ציונים וציונים, סתם "ציונים", אוהדי הונגריה ועוד — עובדה המצביעה בעליל על טשטוש הגבולות האידיאולוגיים, ולעתים אף הארגוניים, ביניהן.

בשורותיה של המפלגה האגררית, שהיתה מרכיב חשוב בממשלה השלטת, היו חברים יהודים רבים. מפלגה אחרת שזכתה לתמיכה יהודית היתה זו של בעלי-העסקים (Zivnostenska strana). את שתי המפלגות הללו הנהיגו אנשים שנודעו לשמצה בהשקפותיהם האנטישמיות. מפלגה חשובה אחרת, שנציגיה השתתפו, כאמור, בוועידת השיקום, היתה זו הסוציאל-דמוקרטית. יהודים הצטרפו גם למפלגות לאומניות הונגריות ולמפלגה הקומוניסטית. כך נוצרו שילובים מוזרים: חרדים-אגררים וחרדים פרו-הונגרים, סוציאל-דמוקרטים ציונים וסוציאל-דמוקרטים בלתי-ציונים. היו מקומות שבהם הצטרפו יהודים חרדים לסוציאל-דמוקרטים, ציונים שהצטרפו למפלגה האגררית ועוד. בשנת 1922 התאחדו כמה פלגים פוליטיים יהודיים והקימו את המפלגה היהודית המאוחדת וזו נעשתה חלק מהמפלגה היהודית בצ'כוסלובקיה. בשנת 1923 היא התמודדה בבחירות המוניציפליות בקרפטרורוס וזכתה להישגים ניכרים במוקצ'בו, בחוסט, באוז'הורוד ובשורה של ערים ויישובים נוספים.¹² אך השלטונות הצ'כיים לא ראו בעין יפה את הסתפחותם של היהודים למפלגה שנשאה אופי לאומי בעליל.

בקרפטרורוס' שלטו בכיפה המפלגות הצ'כיות, ובראשן המפלגה האגררית. בשלב מסוים גבר גם כוחה של המפלגה הסוציאל-דמוקרטית. עד-מהרה נעשה החבל מושבה צ'כית לכל דבר ופירושו המיידי של תהליך זה היה בכך, שהשלטונות והנהגת המפלגה האגררית דאגו לשמור על האינטרסים של החוגים האגרריים הצ'כיים עתירי-הנכסים ולא כל-כך על האיכרות הצ'כית והסלובקית הזעירה. משום-כך הוטלו מכסים גבוהים על יבוא מצרכי מזון, ומחיריהם האמירו בכל הרפובליקה, ובכלל זה קרפטרורוס', שבה נפגעו עקב כך בעיקר השכבות החלשות — יהודים וגויים כאחד. מדינות נוספות שייבאו סחורות ומוצרים מצ'כוסלובקיה נהגו כמוה והעלו את המכס על היצוא ממנה. כאמור, קרפטרורוס', שהיתה יצרנית של עץ ומוצרים, סבלה מאוד ממדיניותן של הממשלות הצ'כוסלובקיות בהנהגת המפלגה האגררית. אם בעבר יבא

11 ג'וינט, תיק מס' 196, Mukačevó, Reconstruction Conference, List of Participants, 13.8.1922.

12 סולה, "רוטניה הקרפטרורוסית", עמ' 136.

חלק שני: בעידן הרפובליקה הצ'כוסלובקית

החבל מוצרי-תעשייה מאזורים סמוכים, עתה היה נתון לחסדיה של התעשייה הצ'כית שהכתיבה את מדיניות המחירים.

זאת ועוד: תעריפי ההובלה היו גבוהים מאוד במדינה, שכן הרפובליקה הצ'כוסלובקית היתה ארוכה וצרה. אמנם, השלטונות יכלו ללכת לקראת הצרכן הקרפטורוסי, להוזיל את התעריפים או להעניק הנחות מתאימות, אך הם היו מעוניינים ברווחים והכבידו מאוד את הנטל הכלכלי על החבל (כמדינה ריכוזית, פעלו משרדיה המרכזיים של צ'כוסלובקיה אך ורק בעיר-הבירה פראג ומי שנזקק לטיפולו של הדרג המחליט והקובע נאלץ לנסוע עד אליה — "חוויה" שהיתה כרוכה בהוצאות כספיות לא-מבוטלות).

השלטון הצ'כוסלובקי, שאנשיו אישו את המשרדים בבירת החבל אוז'הורוד, עודד את היסודות המקומיים שהיו כנועים לו והיו מוכנים לשתף עמו פעולה. המושל הראשון מטעם צ'כוסלובקיה, זטקוביץ', התפטר במאוס 1921, לאחר שנתיים בתפקידו, כאשר התברר לו שפראג אינה מתכוונת להעניק לחבל מעמד של אוטונומיה, כפי שהתחייב מהסכם סקרנטון. המשטר הריכוזי לא היה לרוחו. בקרב הרוסינים גברה התביעה לשלטון עצמי, למורת-רוחם של הצ'כוסלובקים. לעיל עסקנו בזרמים השונים שאפיינו את תושבי החבל ממוצא סלבי, אך הצד השווה שבהם היה אי שביעות-רצונם משלטונה של פראג, ורבים מאוד שאפו אפוא לשלטון עצמי בצורה זו או אחרת. ההונגרים היו עוינים בשל ניתוקם מהמולדת ההונגרית ואובדן עליונותם, שממנה נהנו עד 1919. הם ראו בחבל אזור בלתי-נפרד מהמדינה ההונגרית ההיסטורית על כל המשתמע מכך ("אדמות-הכתר של אישטוואן הקדוש"). השלטונות הצ'כוסלובקיים ציפו לשיתוף-פעולה מצד היהודים, אלא שיהודים בעלי השקפה לאומית לא היו מוכנים לכך כל-עיקר. תביעותיהם הלאומיות נגדו את האינטרסים של השלטון המרכזי ואף עוררו אי-הבנות בינם וביין חלקי האוכלוסייה האחרים בחבל. שלטונות פראג גם הקימו בתי-ספר כדי לשרת בעיקר את ילדיהם של עובדי-המדינה הצ'כוסלובקים, אלא שמספרם של אלה לא הצדיק את קיומם של בתי-ספר נפרדים ורק עם הצטרפותם של התלמידים היהודים הגיעו מוסדות-החינוך למכסה המינימלית כנדרש בחוק. תהליך זה התנהל בהדרגה ופגע קשות במוסדות-החינוך ההונגריים, ויותר מכך — באלה הרוסיניים. היהודים שחיו בשכנות לרוסינים אכן שלטו בשפת הארץ, השפה הרוסינית, ולכן היה רק טבעי עבורם לפנות אל בתי-ספר ששפת-הלימוד בהם היתה מובנת להם. אך במשך הזמן הבינו האנשים את יתרון הלימודים בשפת המדינה הראשית והעבירו את ילדיהם למוסדות-החינוך הצ'כיים. עובדת היותה של הצ'כית שפה סלבית אך החישה מגמה זו.

יהודים נטלו חלק בתהליך הצ'כיזציה של החבל כשם שסייעו בעבר לתהליך ההונגריזציה שלו. החוגים החרדיים העדיפו לשלוח את ילדיהם למוסדות-חינוך צ'כיים, ובמיוחד כאשר אלה היו מוכנים להתחשב בצורכי הדת היהודיים, מאשר לבתי-ספר יהודיים חילוניים. השפה הצ'כית היתה שפת המדינה והיה בכך יתרון

לבניית עתידו של התלמיד הצעיר. מנגד, בתי-ספר הונגריים לא היו אהודים על השלטון הצ'כוסלובקי, והאווירה הלאומית ההונגרית, האדיקות הקתולית וחוסר-האהדה ליהודים הרחיקו את התלמיד היהודי מפתחיהם. רק אלה שרצו להמשיך ולסיים את לימודיהם במוסד שבו התחילו, או שהוריהם היו בעלי השקפה לאומית הונגרית, העדיפו מוסדות הונגריים.

רמת הלימודים בבתי-הספר של הרוסינים היתה נמוכה וגם התלמידים לא היו אינטליגנטים במיוחד. למעשה הרוסינים לא ידעו לקבוע מהי שפתם הרשמית ומשום-כך בחלק מבתי-הספר לימדו באוקראינית, ובאחרים – ברוסית ובניבים מקומיים. ככלות הכול היה להם מעט להציע לאותם ילדים יהודים ששאפו להרחיב את השכלתם. בסופו של חשבון אפשר לומר, כי רק התלמידים היהודים "הצילו" את המוסדות הצ'כיים והעניקו להם זכות קיום.

הערפתו של בית-הספר הצ'כי על זה הרוסיני הרגיז ביותר את הרוסינים בעלי התודעה הלאומית. הם ראו בכך משום הבעת בוז לעמם. שוב ושוב הם טענו באוזני היהודים, כי הם חיים עם הרוסינים וחיים מהם ואין זה הוגן להתרחק מהם.¹³ הם ראו בחירוק-שיניים כיצד היהודים תורמים לתהליך הצ'כיזציה של ארצם ומשמשים כלי-שרת בידי הצ'כים, כפי שנהגו בעבר עם ההונגרים.

סוגיית בתי-הספר תרמה אפוא לא-מעט לשנאת היהודים בקרב המנהיגות הרוסינית, וממנה – אצל האוכלוסייה בכללה.¹⁴ מנגד, אין לתמוה שבמשך עשרים שנות היותו של החבל במסגרת הצ'כוסלובקית לא זכו בתי-ספר בידיש בהכרה, ואילו בתי-ספר בעברית זכו בהכרה אך לא בתמיכה בתקציביהן או במימון ממשלתי. מוסדות אלה יכלו להיות גורם מתחרה בלתי-מבוטל לבתי-הספר הצ'כיים.

הנה כי כן, החינוך שימש דוגמא מובהקת לשיתוף אינטרסים של היהדות החרדית והשלטון הצ'כוסלובקי. השלטון העדיף מלכתחילה את החרדים¹⁵ והשאיר בידם את ניהול הקהילות, תוך שימוש בנורמות בחירה מסורתיות, שלא הותירו זכות בחירה לכל המאמינים. הוא הזרים לקהילות הקצבות בלי שהתנה זאת בפיקוח ציבורי על חלוקתן. הוא סמך את ידו על המשך פעולתה של הלשכה המרכזית בברטיסלבה, שנשענה גם על הסניף באוז'הורוד. כאשר מאסו רבני החבל בהגמוניה של רבני סלובקיה בארגון שלהם וביקשו להקים הנהגה נפרדת לרבני קרפטורוס, הם לא נתקלו בהתנגדות נמרצת מצד השלטונות.¹⁶ לרבנים ולפרנסי הקהילות היתה הזכות להחליט גם בעניינים שנגעו לכלל הציבור היהודי. הדבר התבטא, למשל, בעימות בין הציונים

13 ג'וינט, תיק מס' 193, Report on Subcarpathia, August 1921; תיק מס' 186, Statistical Situation Report about Subcarpathia, August 1921; תיק מס' 194, Geographical and Political Details, August 1921.

14 סולה, "קרפטורוס בימי הרפובליקה הצ'כוסלובקית", אנציקלופדיה של גלויות, קרפטורוס, עמ' 163; Zsidó Néplap (Mukačevo), 6.8.1926.

15 סולה, "קרפטורוס וכו'" (לעיל, הערה 14), עמ' 169.

16 Zsidó Néplap, 1, 17, 24, 31 January 1930; 7, 28 February 1930; 21 March 1930

ובין החרדים האנטי-ציוניים. הציונים, ובתוכם גם אנשי "המזרחי", לא היו מסוגלים להשפיע, ולו רק במעט, על מדיניות הקהילות. המפלגה האגררית השלטת דאגה רק לגיוס קולות מקרב היהודים, אך דחקה הצדה את הטיפול בנושאים חיוניים לכלל היהודים. לעומתה, המפלגה היהודית תבעה שינויים כלכליים לטובת ההמון היהודי, מחתה על אפליית החנוונים ובעלי-המלאכה היהודים וערערה על מדיניות המיסוי והמכס שהכבידה ביותר על היזמים והפועלים היהודים. הקהילות עצמן התעניינו בנושאים הללו הרבה פחות. בעיניהן היה חשוב שבעתים כי תהיה להן אוזן קשבת אצל שר-הפנים ושר-החינוך-והדתות, שכן אלה פעלו כאוות נפשם ופסקו גם בעניינים החיוניים עבור היהודים לפי שיקוליהם, שלא תמיד תאמו את טובת הקהילות. רק כעבור כמה שנים, כאשר נבחרו לפרלמנט צירים יהודים — וביניהם קוגל, שהיה, כאמור, תושב החבל — הובאו בעיות היהודים לידיעת השלטונות לעתים הרבה יותר קרובות. הדבר ניכר במיוחד ברמה הפרלמנטרית והמיניסטריאלית וגם בדרג הפקידות הבכירה של המשרדים שטיפלו בנושאים יהודיים. אם החוגים החרדיים נקטו את דרך השתדלנות ופיוס השלטונות כדי לקדם דברים חשובים ליהודים, הרי אנשי מפלגת היהודים הפעילו לשם כך לחצים פוליטיים ואלקטורליים, פנו לערכאות וניצלו את דלתותיהם הפתוחות של המדינאים ואנשי השררה. הקרבה למפלגה הסוציאלי-דמוקרטית אך סייעה להם במשימה זו.

בשנת 1924 התקיימו בחירות פרלמנטריות ראשונות בקרפטורוס', שמטרתן היתה לקבוע את נציגי החבל לפרלמנט בפראג. בימים שקדמו לבחירות התחוללה מהומה רבתי ברחוב היהודי. המפלגה האגררית ביקשה להטות את הקול היהודי לצדה ויחד עם האורתודוקסיה לא בחלה בשום אמצעי כדי להשיג את מטרתה. עוד בשנת 1922 הוקמה בקרפטורוס' המפלגה היהודית המאוחדת. בחבל פעלו מפלגות יהודיות נוספות, כמו מפלגת הזכויות, שייצגה את היהודים בעלי האוריינטציה הפרו-הונגרית, והמפלגה האזרחית. שתיהן התמזגו תחת השם "המפלגה האגררית היהודית". לקראת בחירות 1924 שינתה המפלגה המאוחדת את שמה ונקראה "המפלגה הדמוקרטית היהודית", והדבר יצר בלבול בינה ובין המפלגה היהודית.

המפלגה האגררית לא ראתה בעין יפה את כוונתן של המפלגות היהודיות להריץ את מועמדיהן לבחירות, כי חששה מפני כרסום ודלדול בשורותיה. מנהיגיה זימנו את ראשי המפלגות היהודיות לפראג כדי להיוועד שם עם ראש-הממשלה ושר-הפנים ואף לא בחלו בהפעלת לחץ ובהשמעת איומים בעלי אופי אנטישמי. כשנוכחו הללו לדעת כי נכשלו מאמצייהם בדרג המנהיגותי, הם החלו לפעול בשטח. פעילים מקומיים בחבל המשיכו לנקוט שיטות שונות של הפעלת לחצים ולא נמנעו אף מזיוף תוצאות הבחירות.

כל אלה לא סייעו בידי המפלגה האגררית, ורוב יהודי החבל העדיפו לתמוך במפלגות היהודיות. אלא שהפילוג היה בעוכריהן ואף לא אחת מהן לא הצליחה

לגייס ולו ציר אחד לפרלמנט הצ'כוסלובקי: המפלגה היהודית הדמוקרטית, שלפחות בשלביה הראשונים התמודדה בכרכת הרבנים, זכתה ב-18,032 קולות; ואילו המפלגה היהודית קיבלה 9,909 קולות (המדד לכל ציר היה 20,000 קולות).¹⁷ רק היהדות החרדית היתה מרוצה, שכן נמנעה בחירתו של ציר פרו-ציוני לפרלמנט.

התרוצצות בלתי-מכובדת זו הותירה רושם עגום על הפקידות הצ'כוסלובקית שראתה ביהודים עדר המובל בקלות, והיתה לה השלכה מרחיקת-לכת על יחסי הצ'כוסלובקים והיהודים. מנגד, שיתוף-הפעולה של החוגים החרדיים עם אנשי המפלגה האגררית ופעילותם נגד ייצוגם העצמאי של היהודים העלתה, ועדיין מעלה, מחשבות נוגות.

המאבק בין החרדים ובין מגזרים אחרים בחבל החל זמן קצר לאחר סיפוחה של קרפטו-רוס' לרפובליקה. תחילה התנהל המאבק סביב נציגות הג'וינט ותוך כדי מאמץ לזכות בהשפעה על האגודה הפילנתרופית. המאבק התרחף לקראת הבחירות של 1924, למעשה הבחירות הדמוקרטיות הראשונות בחבל שתוצאותיהן פורטו לעיל.¹⁸ גם המפלגות והארגונים הציוניים שבמערב-המדינה גילו את החבל ואת הפוטנציאל האנושי החבוי בו והחלה התחרות ביניהם על נפש הקהל, ובמיוחד על נפש הנוער. עד-מהרה גילו השליחים מהמערב את היסוד האנרכיסטי, ואפילו הניהיליסטי, של חלקי הקהל היהודי. כזכור, תנועת "המזרחי" היתה הראשונה שניסתה להקים מערך ארגוני בחבל ואף השקיעה כסף ברכישת דפוס וציוד אחר. אך כמוקדם ובמאוחר התברר כי פעילות ציבורית מאורגנת בחבל אינה קלה כל-עיקר.¹⁹ הרבנים אסרו על צאן-מרעיתם לשתף פעולה עם "המזרחי" וגם עיתון בידיש שהוציאה התנועה לאור לא השיג את מטרתו ועל כך נכתב באחד המכתבים: "לבטח אין עוד מקום בעולם שבו פועלים בתנאים כל-כך קשים".²⁰ אם "המזרחי" כך, הרי התנועה החילונית על-אחת-כמה-וכמה. אנשי "המזרחי" העידו על הקהל הפנאטי במקום ועל שליטת הרבנים. הם גם סיפרו על החוגים החילוניים שלא גילו עניין בציונות ולמעשה ידעו עליה מעט מאוד. אפשר להניח אפוא, שהפעילות המפלגתית והציבורית התנהלה בקרב חוגים מצומצמים. מנגד, העובדה שהמפלגות היהודיות הצליחו להביא לקלפיות יותר מ-27,000 בוחרים מלמדת כי אכן היתה תמורה לעבודה המושקעת. יתירה מזו: שלטון הרבנים חייב היה להיות פחות אפקטיבי מכפי שתואר, אם עלה בידי המפלגה היהודית הדמוקרטית להבטיח לעצמה כ-18,000 בוחרים חרף הפעילות הרבנית האינטנסיבית למען המפלגה האגררית, יריבתה המושבעת.

17 רבינוביץ', "המפלגה היהודית", עמ' 269-270; סולה, "רוטניה הקרפטו-רוסית", עמ' 136.

18 *Jüdische Presse* (Vienna), 27.5.1921.

19 גצ"ד, תיק תר"ף-תרפ"א, מזרחי, ההסתדרות הארצית בצ'כוסלובקיה אל המרכז העולמי של המזרחי, ירושלים, 27.5.1921.

20 שם, 12.12.1922.

פרק רביעי

חיי הקהילה

לאחר הבחירות של 1924 עברה זירת המאבק לקהילות. התנועה הציונית, שהחלה אט־אט להכות שורשים, טבעה את הסיסמה של כיבוש הקהילות, אך לא עלה בידה לממשה הלכה למעשה; שכן הקהילות היו מגרשן הביתי של הרבנים, ואלו נהנו מאהדת השלטונות. במשך כל השנים אופיינו חיי הקהילות בסכסוכים מתמידים ובאי־סדרים פנימיים וכל אלה תוארו בפרוטרוט מעל דפי העיתונות היהודית. לא־פחות חמורים היו הדיווחים מהקהילות עצמן שהגיעו ללשכה המרכזית של היהדות האורתודוקסית אשר שכנה בברטיסלבה, ודווקא מקהילות שהמשיכו את חברותן במוסד זה.

המאבקים התנהלו בכמה זירות: ראשונה בהן זו הפנים־קהילתית, ובה התחרו ביניהן קבוצות שונות שאנשיהן ביקשו לזכות במשרות; שכן כמה סכסוכים פרצו עקב אי־האמון שרחשו אנשי הקהילות לפרנסיהם ועל רקע העלאת שיעורי המס וקביעת סכומי ה"גבלה". אי־אלה משרות קהילתיות הבטיחו ככל הנראה הכנסה לא־מבוטלת למחזיקים בהן, שלא לדבר על הכבוד הרב שהיה כרוך במילויין. משרות בהנהגה אפשרו למחזיקים בהן להעניק לקרוביהם ולמקורביהם הטבות והעדפות ("פרוטקציה", בעגה המקומית) ומשרות בשכר, כמו רבנים, דיינים, קצבים, שוחטים, מלמדים, גבאים, עובדי מקוואות, אופי מצות, עובדי־ניקיון, שרתים ועוד. גם שנאות ישנות וחדשות בין אישים, חמולות או בעלי אינטרסים שונים רק החריפו את המאבקים הפנימיים.

בתקופה הצי'קוסלובקית כבר הורגשה גם ההשפעה המפלגתית, ציונית או אחרת, על התחרות הפנימית. המריבות לבשו צורות שונות ומשונות. היו התנגשויות מילוליות באסיפות ובישיבות, בבתי־הכנסת ומחוצה להם, שהסתיימו לא־אחת בחילופי מהלומות ובעירוב המשטרה כדי להפריד בין הניצים. מלחמת־תעמולה באמצעות כרוזים וכתבי־פלסטר (פשקווילים) גררה אל הריב גורמים חיצוניים. במסגרת המאבקים לא נעדר מקומן של הלשנות לרשויות — תופעה מקובלת מאוד ביהדות המקומית, גם בין התנועות הציוניות השונות. במקרים שלפנינו נהגו בקהילות להשמיץ איש את רעהו, או קבוצה את רעותה, בפני השלטונות, ולא־אחת אירע שהקהילות הלשינו על קהילות אחרות. ההלשנות הופנו למשטרה, לרשויות־הפנים ולרשויות המקומיות, ובמיוחד לרשויות מס־הכנסה. היה בהלשנות כדי להסב נזק

רב, בשל זריזותם של השלטונות להוציא גזירות אל הפועל והקושי של הנפגעים להתגונן.¹

הסכסוכים הפנימיים גרמו גם לפילוגים בתוך הקהילות ולהקמתן של קהילות חדשות באותו יישוב. חוק הקהילות מהתקופה ההונגרית התיר קיום קהילה אחת מזרם מסוים (אורתודוקסי, ניאולוגי וסטטוס-קוו). פילוגים בקהילות אורתודוקסיות הובילו אפוא להקמת קהילות ניאולוגיות למראה, אך אורתודוקסיות למעשה. דברים כאלה קרו במוקצ'בו, שם מאסו רבים מהקהילה במנהיגותו של הרב שפירא; בחוסט, שם פרשו החסידים מהקהילה האשכנזית; ובברהובו, שבה ניטש ריב בקרב האורתודוקסים על דרכה של הקהילה ועוד.²

כאשר גברו הסכסוכים הפנימיים בקהילה עד כדי סיכון המשך פעילותה, מינו מיניסטרוין-החינוך-והדת ומיניסטרוין-הפנים קומיסר ממשלתי (vladny komisar) מטעמם כדי שינהל את הקהילה. תפקידו של הקומיסר היה לדאוג לפעילותה התקינה של הקהילה וליישור ההדורים בתוכה, עד שעלה בידה לקיים בחירות עצמאיות להנהגתה. לרוב היה הקומיסר אישיות מנוסה ומקובלת מאחד היישובים הסמוכים, אך גם אישיות ניטרלית מתוך הקהילה עצמה. סמכויותיו היו כמעט מקבילות לאלו של המוסדות הנבחרים המקומיים, אלא שהן נשענו על השלטונות המרכזיים. בידי המוסדות השלטוניים, המפקחים או הלשכה המרכזית של הקהילות האורתודוקסיות היה לחולל את מינויו של הקומיסר, אלא שבמעורבותה של הלשכה היה משום חרב-פיפיות: אמנם, היא יזמה התערבות להבטחת פעילותה השוטפת של הקהילה, אך היה בכך משום פתח למעורבות חיצונית בחייה. הלשכה ניצלה לא-פעם הזדמנות מעין זו כדי לממש את מאווייה-היא במה שקשור בקהילה, להטות קהילות סרבניות לרצונותיה ואפילו לאלץ קהילות להצטרף לארגון הקהילות חרף התנגדותן לכך.

אחת הדרכים להפעיל השפעה בקהילה היתה המלצה על האישיות שתשמש קומיסר. כאשר הקומיסר נכשל משום-מה בתפקידו, הורע מצבה של הקהילה. במינוי הקומיסר היה משום ניסיון להשיב את הפעילות הדמוקרטית בקהילה בדרכים לא-דמוקרטיות. אלא שמידת בגרותם של אנשי הקהילה האמורה, ולא הקומיסר, היא שקבעה בסופו של דבר אם הקהילה אכן עלתה על דרך-המלך. הקומיסר שימש אפוא זרו לקידום המטרה הסופית של החזרת הקהילה לפעילות תקינה, ובאמצעותו דאגו השלטונות להבטיח את הסדר החברתי בה.

קהילת מוקצ'בו ואחרות ידעו מאבקי שכר קשים, שביטות והשבתות. משכורותיהם של העובדים בהן היו זעומות, והלנת שכר היתה דבר שבשגרה. עובדי הקהילה היו נתונים בדילמה קשה, שהרי מעבידם היה רבם וכיצד אפוא ינהלו מאבק "מקצועי" נגד האדמו"ר שלהם? לכן המאבקים הללו היו בלתי-מסודרים ובלתי-עקיבים, והעובדים הגיעו להישגים של ממש רק לעתים רחוקות. מוסדות חיצוניים וחילוניים, לרבות

1 יודישע שטימע (מונקץ'), 22.11.1935.

2 יודישע שטימע, 18.1.1935, 25.1.1935.

חלק שני: בעידן הרפובליקה הצ'כוסלובקית

מוסדות ציוניים והעיתונות הציונית, עמדו לצד העובדים ולא-אחת העמדה שנקטו היתה בעוכריהם של אלו כל עוד היה הרב שפירא בחיים.

על התחרות הפנימית השפיעו הרבנים. הם היו מעוניינים בפרנסים הנוחים להם. הם גם היו חלק של קבוצות-לחץ ואף הובילו אותן. בחירת רב חדש פילגה בקלות את הקהילה וגרמה למדון אין-קץ. כאשר הרב המכהן ביקש להבטיח את משרתו לבנו, לחתנו או ליורש אחר, המאבקים היו מרים ביותר.

קהילות קרפטורוס³ ידעו מאבקים ממושכים שנוהלו על-ידי אלמנות הרבנים עבור בניהן ואף גרמו להיווצרותן של קהילות חדשות. סוג אחר של מאבק פנימי מעין זה היה בין אלה שציידו במינויו של רב "אשכנזי" לאלה שרצו ברב חסידי. לעתים התנהלה מערכה פנימית גם נגד רב מכהן מסיבות "תיאולוגיות", כמו דרישה שהופנתה אליהם לנהוג כמנהג החסידים (הוא, אשתו, או שניהם), ויכוחים על נוסחי התפילה וסדריה או על קיום מנהגים ועוד. מריבות פרצו גם לגבי נושאים פרוזאיים, כמו גובה משכורתו של הרב, השימוש בכספי הקהילה, תעריפי ה"גבלה", חלוקת נטל המס ושאר פכים קטנים שדי היה בהם כדי לעורר מדנים גדולים.

זירה נוספת היתה זו של המריבות החוץ-קהילתיות. שתי קהילות סמוכות יכלו להיקלע לריב עמוק בלי שידעו זמן רב על מה ולמה. למשל: בתי-עלמין ששירתו קהילות שונות. כשם שהם שימשו חוליה מקשרת, במיוחד לפני מלחמת-העולם הראשונה, בין קהילות משני עברי הגבול, כך הם נעשו בנקל סלע-מחלוקת. או כשהחרימו יהודים מקהילה אחת את השוחט שלהם והעדיפו את עמיתו בקהילה שכנה, ונמצאת קהילתם מפסידה. הוא-הדין כאשר אסר רב של קהילה אחת את שחיטתם של שוחטים מקהילות אחרות. בסופו של חשבון המריבות שניטשו בין הקהילות רק העכירו את האווירה, והמאמצים להביא לרגיעה באמצעות דין תורה לא תמיד צלחו. היה צורך למצוא את הדיינים המקובלים על שני הצדדים ובעלי יוקרה מספקת כדי שיכבדו את גזר-דינם. לא-אחת אירע שאחד הצדדים, או שניהם, לא קיבלו את גזר-הדין ואז היה צורך להושיב הרכב חדש של דיינים ותוזר חלילה. מן המפורסמות היה הריב שניטש בין הרב שפירא ובין האדמו"ר מבעלז, שמצא מקלט במוקצ'בו, והמרא דאתרא ביקש להוציאו משם בכל מחיר. במריבות בין הרבנים לא הסתפקו בתי-דין, במלחמת-תעמולה ובהפצת פשקווילים. במקרים קיצוניים אף החרימו איש את רעהו.

מאבקים קשים ניטשו על רקע של התארגנות בין-קהילתית. הלשכה האורתודוקסית בקרפטורוס³ עוררה תמיד ביקורת בשל דרכי פעולתה הלא-סדירות. הקהילות עצמן התלוננו עליה בפני השלטונות ועקב כך נאלצו הללו לפזרה ב-28 באפריל 1926.³ מאמציו של הרב שפירא לבטל את רוע הגזירה עלו בתוהו. גם נסיונו להקים לשכה

³ Zsidó Néplap, 2.2.1926, 25.5.1926; Hugo Stransky, "The Religious Life in Slovakia and Subcarpathian Ruthenia", *The Jews of Czechoslovakia — Historical Studies and Surveys*, Vol. II, Philadelphia-New York 1968, p. 359, עמ' 135, 136.

עצמאית לא צלח. הטיפול ברוב קהילות החבל נותר אפוא בידי הלשכה בברטיסלבה, שגם היא לא היתה כליל השלמות, בלשון המעטה. באותה שנה נוסף ללשכה תפקיד חדש, כאשר הפרלמנט המרכזי בפראג אישר תשלום משכורות ממלכתיות לכוהני-הדת בכל המדינה, לרבות הרבנים (קונגרוואה — Kongrua). התשלום ניתן על-פי קריטריונים שונים, ביניהם השכלה, ותק, גודל המשפחה, גודל הקהילה וכדו'. האישור לתשלום המשכורות על-פי הקריטריונים השונים בסלובקיה ובקרפטורוס⁴ נותר בידי הלשכה המרכזית. כך נמסר מוקד-כוח נוסף בידי הלשכה שאפשר לה להוכיח לכולי עלמא מיהו השליט האמיתי בחיי הקהילות.

כאמור, היסודות החרדיים בחבל, ובמיוחד הרב שפירא וכת דיליה, הבינו היטב את חשיבותה של הלשכה ופעלו בלא ליאות למען הקמת ארגון אורתודוקסי עצמאי לקרפטורוס⁵ עם לשכה משלו. שתדלנותם בעניין זה התרכזה בקרב המוסדות השלטוניים הצ'כוסלובקיים בחבל ובפראג. מנגד, היסודות הבלתי-אורתודוקסיים ואף הקהילות האורתודוקסיות שלא סרו למרותו של הרב שפירא — וכאלה היו רבות — ביקשו לטרפד את המהלך. גם הציונים צידדו בלהט בדמוקרטיזציה של המוסדות הקהילתיים כדי שיוכלו לזכות בדריסת-רגל בהם. במלים אחרות: הם ביקשו להוציא לפועל את הסיסמה הציונית "לכבוש את הקהילות". בינתיים לא אמר הרב שפירא נואש והוא המשיך לשכנע את השלטונות לממש את תוכניתו, תוך הצעת תיקונים וחוקים שהיו עשויים לקדם את ענייניו. בתחילת 1930 הביא העיתון הציוני בשפה ההונגרית ז'ידו נפלאפ (*Zsidó Néplap*) שורה של מאמרים, שביקשו להוכיח כי אין צורך בלשכה וכל מאווייו האמיתיים של הרב שפירא הם להוסיף ולהחזיק את השררה בידו. עיתון יהודי אחר, אף הוא ציוני, יודישע שטימע, אמנם צידד בהקמת ארגון מרכזי לחבל, אך בתנאי שתונהג בו דמוקרטיזציה. ב-18 ביוני 1930 התכנסו נציגי הקהילות כדי לדון בשאלה, האם יש צורך בהקמת לשכה. האסיפה התאפיינה, כמו אירועים דומים בעבר ובעתיד, בהתנצחויות מילוליות ואף באלמות פיסית.⁴

בשנת 1934 גברו הלחצים, שכן בשנה שלאחר-מכן עמדו להתקיים בחירות כלליות ברפובליקה. בעבר היתה זו המפלגה האגררית שסייעה לאורתודוקסיה, ואילו עתה תיק החינוך והדתות הופקד בידי שר סוציאל-דמוקרטי, שאף הוא ומפלגתו התנגדו להנהגת דמוקרטיזציה בקהילות קרפטורוס⁵. המיניסטריון ניסה לחדש את פעילות הלשכה תוך ריקון השפעתן של הקהילות, שלפי מספרן אמורות היו להיות רוב. השלטון הצ'כוסלובקי על גלגוליו השונים העדיף להעניק עוגן שלטוני בידי הרבנים השמרנים, כי רק כך הובטחה בידו היכולת לנהל את חיי הציבור היהודי ולפקח עליהם.⁵ גם אנשי המפלגה האגררית לא טמנו את ידם בצלחת, ובטאונם פודקרפטסקה הלאסי (*Podkarpatske Hlasy*) יצא בהתקפה חריפה על המפלגה היהודית ושיבח את הרב

4 יודישע שטימע, 13.6.1930, 27.6.1930.

5 גצ"ד, חיק תרצ"א, המרכז העולמי של מזרחי, ירושלים, אל המרכז הארצי של המזרחי בצ'כוסלובקיה, כ"ד בכסלו תרצ"א; יודישע צייטונג (מונקץ), 19.9.1934.

ש"דגל בנאמנות לרפובליקה".⁶ כשלוך הלשכה של ברטיסלבה להוביל את העניינים בקהילות הקרפטורוסיות בוודאי סייע בידי אלה שדרשו מנהל יהודי עצמאי לחבל. אמנם, היו קהילות מקומיות, כמו אוז'הורוד וברהובו, שביקשו לקיים מנהל מרכזי דמוקרטי (בצורת לשכה), אך מיאנו למסור את ההנהגה בידיהם של הרב שפירא וחוגו.⁷ אך משרד-החינוך התיר לרב שפירא להקים מוסד עצמאי, תוך התעלמות מהקהילות והסתרת התקנון המוצע מעיניהן. ב-27 ביוני 1935 התקיימו הבחירות ללשכה של החבל, בהיעדרם של רבנים מקהילות רבות ובהתנגדותן הנמרצת של אחרות, והמשטרה נאלצה להתערב במהומה שפרצה במהלכן. בין המתנגדים היו קהילות ברהובו, חוסט, ראחובו (Rachovo), וולוֹוה (Volove), רוסיבגובו (Rosvigovo), טצ'ובו (טעטש, Tacovo), אירשאבה (Irsava), סבליאבה (Svaljava), וְלָקִי ברזנה (Velky Berezna) ואחרות.⁸ התברר שכשליש מהקהילות ערמו קשיים בדרכה של הלשכה, וזו לא הצליחה לכפות את רצונה עליהן. המסים שהטילה ופעילותה הציבורית המזורה אך הלהיבו את רוח מתנגדיה. ב-24 ביולי 1936 פרסם היהודישע שטימע הציוני מכתב גלוי לשלטונות ובו הובעה התנגדות לפעילותה הכוחנית של הלשכה. במכתב נטען, כי בעוד שהלשכה מבקשת לכופף את ידיהן של קהילות המתנגדות לה, הרי הקהילות הנאמנות לה, כמו מוקצ'בו, עומדות על סף פשיטת-רגל וסובלות מאי-סדרים כספיים.⁹ מאמציה של הלשכה לאכוף את רצונה על הקהילות הרתיעו לעתים את השלטונות עצמם. בין הקהילות שהלשכה ביקשה לצרפן אליה היו כאלה שנשארו נאמנות ללשכה של ברטיסלבה, למורת-רוחם של הרב שפירא ונאמניו (הלשכה המרכזית שלו פעלה בבירת החבל, אוז'הורוד). בינתיים הלכו והתרבו התלונות נגד לשכתו של הרב שפירא, שחלקן המכריע נגעו לניהולה הכספי ולדרך חלוקת הכספים על-ידיה (טענות מסוג זה היו בין הגורמים לסגירתה של הלשכה הראשונה),¹⁰ אלא שעקב תמיכתו של השלטון המרכזי בלשכה לא עלה בידם של המתנגדים — בראש-זכראשונה הציונים — להביא לידי שינוי. יצוין, שמדיניות מעין זו ננקטה על-ידי השלטונות לא רק בנושאים יהודיים. ההיסטוריון הקנדי מגוצ'י, בעצמו ממוצא קרפטורוסי, הרבה בספרו להביא דוגמאות לפעילות דומה מצדם גם בקרב אוכלוסיות אחרות של החבל.¹¹ ייתכן שמשתפי-פעולה מסוגו של הרב שפירא הקלו את מלאכתם של אלה שביקשו לנצל ניגודים פנימיים למען חיזוק שלטונן של קבוצות-כוח ומפלגות צ'כוסלובקיות שונות. מצב זה נמשך עד לפיזור של הלשכה בידי הכובש ההונגרי בימיה הראשונים של השואה בקרפטורוס'. ואכן, הרב שפירא נודע כאיש-מדון. הוא ניהל מלחמת-חורמה נגד כולם — רשת

6 יודישע צייטונג (מונקץ'), 25.1.1935.

7 הארכיון המרכזי הממלכתי הסלובקי, ברטיסלבה (להלן: אממ"ס), אוסף הלשכה המרכזית של הקהילות האורתודוקסיות היהודיות בסלובקיה, תיק מס' 27, קהילת ברהובו אל הלשכה, 13.4.1935, 8.4.1935.

8 יודישע שטימע, 27.3.1935, 26.6.1935, 28.6.1935, 23.8.1935, 1.11.1935.

9 יודישע שטימע, 24.7.1936, 16.9.1936.

10 יודישע שטימע, 19.11.1937, 31.11.1937.

11 מגוצ'י, זהות לאומית, עמ' 199, 210.

פרק רביעי: חיי הקהילה

החינוך העברי, ובראשה מנהל הגימנסיה העברית, חיים קוגל; התנועה הציונית על אגפיה השונים; ו"אגודת ישראל", שהיתה מפלגה חרדית לכל הדעות. גם להקות תיאטרון ומשחק שביקרו במקום, בתי־קולנוע, מופעי ספורט וסתם נשפים וחגיגות היו לצנינים בעיני הרב ונושאי־כליו.

פרק חמישי

יהדות מוקצ'בו

הגדולה והחשובה ביהדות קרפטורוס' היתה קהילת מוקצ'בו. חשיבותה נבעה לא רק מבחינה מספרית, אלא גם מבחינה פוליטית פנים-יהודית. אלא שהשלטונות הצ'כוסלובקיים החליטו לקבוע את אוז'הורוד כבירת החבל וככל הנראה הסיבה לכך היתה ריבוי היהודים במוקצ'בו. אף-על-פי-כן לרב-גוניותה, לחוסנה, לעושרה ולהישגיה של יהדות מוקצ'בו לא היו מתחרים של ממש בכל קרפטורוס', ויהדות אוז'הורוד בכלל זה.

הקהילה הדתית בעיר היתה אדוקה למדי ונתונה רובה ככולה להשפעות חסידיות, תפילותיה התנהלו בנוסח ספרד ולמתנגדים או לאשכנזים לא היתה בה השפעה של ממש. אמנם, חלק מהיהודים נטו למסורת "רבנית" (אשכנזית) ואפילו היו נסיונות להתארגן על בסיס זה, אך בלא הצלחה יתירה. כנגדם, היהודים המתבוללים, המבוססים, שנטו להונגרים, ככל הנראה העדיפו קהילה ניאולוגית על זו הקיימת. למרבה הפלא, אישים אחדים שעמדו בראש הקהילה היו אורתודוקסים רק בהגדרתם, אך לא באמונתם ואף לא בהתנהגותם. אלא שאיש לא ערער על כך כל עוד הם פעלו לטובת הקהילה על הצד היותר טוב וכל עוד יכלו להשתבח באמונו של רב הקהילה. לעומת זאת, רבו בעיר יהודים שנשארו קרובים למסורת, אך היו עצמאים בדעותיהם ולא הניחו לרבניה החסידים והפנאטים להכתיב להם את חייהם היומיומיים. אלה היו בעיקר אנשי הציונות הדתית — או ה"מזרחיסטים", כפי שכונו באותם ימים — שהיו מסורים בכל נימי נפשם לדת אבותיהם, דבקו בציונות ושללו את הגישה האנטי-ציונית שננקטה על-ידי רוב אנשי הקהילה. יהודים לא-מעטים בעיר אף זנחו כליל את האמונה ואת מצוות הדת. כולם, החל בימין הציוני, עבור לשמאל הבלתי-ציוני וכלה בקבוצות הדתיות האנטי-ציוניות — היו מעורים בחיי היהדות בעיר.

האגודה הציונית הראשונה, שהחלה את פעולתה מיד לאחר המלחמה, נוסדה על-ידי פרטים שטיפחו את הרעיון הציוני עוד קודם לסיומה. תנועות-נוער ציוניות קיימו סניפים בעיר ופיתחו פעילות חברתית ענפה. בימי חג ובכנסים התחרו התנועות במפגנים בחוצות העיר. אנשי תנועת בית"ר קיימו את מפגניהם במדיהם החומים ועוררו את זעמו של השמאל הציוני. גם תנועת "השומר הצעיר", שהיתה פעילה במיוחד בין כותלי הגימנסיה, אהבה להפגין את כוחה ברחובות.

במוקצ'בו גם ניכרה פעילותן של הקבוצות הוולונטריות השונות — מסורתיות וחילוניות כאחד. החברה קדישא ריכזה בידה עוצמה רבה, ושירותי הבריאות שסיפקה לקהילה, ובכלל זה מערכת-האשפוז, הקיפו למעשה את כל יהודי החבל. לצדה של החברה קדישא פעלו מוסדות פילנתרופיים למיניהם, חלקם שהיו קשורים בקהילה וחלקם לא. בין אלה יש להזכיר את בית-האבות, ששיכן בתוכו 30 חוסים, ואת האגודות לטיפול בחולה, בילד וביתום, בעני ובנוקק. הגוינט אף הוא תמך בפעילות ההתנדבותית בעיר, ששימשה מרכז לסיוע יהודי בעתות הרעב הקשות בשנות השלושים. לכאן התנקז הסיוע, אם בכסף אם בטובין, שגייסו המוסדות היהודיים במערכת-הרפובליקה ומכאן יצאו סוכני החלוקה אל המקומות מוכי המחסור והרעב. גאוות היהודים בעיר היתה על מוסדות-החינוך שהם-עצמם טיפחו. אם הישיבה של רב העיר היתה ספינת-הדגל של הלמדנות התורנית בחבל, הרי הגימנסיה העברית נחשבה בת-טיפוחיהם של כלל יהודי צ'כוסלובקיה ותעודת-הזהות העברית שלהם. אל אלה הצטרפו מוסדות-חינוך ברמה נמוכה יותר — גנים ובתי-ספר עממיים עבריים ולא-עבריים. בעיר פעלו חדרים ותלמודי-תורה בפיקוחו של הרב שפירא. בחורי הישיבה ותלמידי הגימנסיה הקימו לעצמם, בנפרד כמובן, אגודות חברתיות והשכלתיות.

בספרייה העירונית היתה מחלקה יהודית ובה ספרים בידיש ובעברית. אגודת "מכבי", שנוסדה בשנות העשרים המאוחרות, טיפחה את תרבות-הגוף בקרב הנוער היהודי. בית-דפוס עברי בשם "נקודה" אפשר את הוצאתם לאור של עיתונים, כתבי-עת וספרים בשתי השפות וכן ספרות תורנית. מוקצ'בו היהודית חסרה במת-תרבות קבועה משלה, ורובת יהודיה לא היו מסוגלים, ואולי גם לא היו מעוניינים, להקים מוסד-תרבות יהודי חילוני. אמנם, הקהילה טיפחה מיני אגודות וחוגים ללימודי-קודש, אך לא היו אלה מוסדות לטיפוח הפן הציבורי של תרבות-הפנאי במלוא מובן המלה. דרשות ניתנו בכתי-הכנסת ובכתי-האולפנה הדתיים, והרצאות בנושאים יהודיים וכלליים — באולמות ציבוריים. בין האישים שביקרו בעיר נמצא את זאב ז'בוטינסקי, ברל כצנלסון, ברכה חבס והרב י"ל פישמן-מימון. בית-הקפה "הכוכב" ("Csilag") שימש בית-ועד לאינטליגנציה המקומית ובין כתליו התקיימו מסיבות ואירועים ציבוריים. מהפרסומים בעיתונות היהודית של התקופה אנו למדים מעט על הרצאות אורח, כמו, למשל, של אביגדור המאירי, בעצמו יליד החבל; ושל מקס ברוד. להקות-תיאטרון יהודיות הזדמנו למקום, אך מופעי מוסיקה כמעט שלא התקיימו, או למצער לא נסקרו בעיתונות היהודית — אות לכך שהם לא עניינו את הקוראים כלל ועיקר. הוא-הדין לגבי תערוכות של יצירות אמנים. כאשר נזכר שמו של פֶּסֶל יהודי בעיתון, היה זה בגלל העובדה שהמיר את דתו...

בדרך-כלל העיתונות היהודית, שמרביתה ראתה אור בעיר, עסקה מעט מאוד בענייני תרבות, ספרות ומדע. עיקר עיסוקה היה בפוליטיקה היהודית המקומית, ובמידת-מה — גם במדיניות הבינלאומית. מריבות בקהילה וסכסוכים מקומיים היו לחם-חוקם

של העיתונים. מקום רב הוקדש בהם לנעשה בארץ-ישראל ולחיים היהודיים בארצות השכנות ובעולם. עם עליית הנאציזם בגרמניה והתגברות סבלם של היהודים שם, דיווחו על כך העיתונים בהרחבה. בסופו של דבר היתה זו עיתונות פרובינציאלית ביותר, שהזכירה בתוכנה ובצורתה את זו של הקבוצות הלאומיות האחרות בחבל וברפובליקה. מרכז החיים היהודיים היה רחוב לאטוריצה (Latorica), שכונה גם "רחוב היהודים" (Zsidó utca). לפי בקשת היהודים, שונה שמו בשנות השלושים לרחוב יהודה הלוי, אך בלחצו של הרב שפירא הוסב שמו ל"דרכי תשובה", על שם ספרו של אביו, ר' צבי הירש שפירא.¹ ברחובות ובסימטאות שהסתעפו ממנו חיו המוני יהודים בצפיפות רבה, והאזור כולו היה למעשה הגטו היהודי על בתי-כנסיותיו ובתי-מדרשותיו הקטנים. לעתים התגוררו יהודים, גרמנים אתנים (שוובים), רוסינים והונגרים סביב חצר אחת, כשזו משמשת מגרש-משחקים משותף לילדיהם. בנחל הקרוב כיבסו כל הנשים יחד את בגדי משפחותיהם.

סמוך לאזור היהודי השתרעה שכונת הצוענים. בכל המרחב שררו תנאי תברואה ירודים ולא אחת פרצו בו מגיפות. בימי חג ומועד נתמלאו חוצות העיר יהודים עוטי טליתות בשלל לבושם החסידי.

חצרות חסידיות רבות היו במוקצ'בו, אך שלוש הבולטות שבהן היו של חסידי הרב שפירא ושושלת משפחתו, חסידי בעלז וחסידים ספינקא. היריבות ביניהן היתה קשה ולא אחת נאלצה המשטרה להתערב כדי להרגיע את הרוחות בעקבות קטטות שפרצו.² את הקהילה, את חסידיו ואת תלמידיו הנהיג הרב שפירא ביד רמה. ישיבתו, חצרו וביתו נמצאו בתוך האזור היהודי, ליד רחוב לאטוריצה. הוא עלה לכס הרבנות בשנת 1914, לאחר פטירת אביו, ר' צבי הירש שפירא, ששימש אף הוא רבה של מוקצ'בו. ר' חיים אלעזר שפירא היה יליד גליציה. הוא היה מחוסר השכלה פורמלית חילונית וכדי למלא אחר דרישת החוק ההונגרי הוא רכש תעודה מבית-ספר תיכון בניטרה שבסלובקיה. הוא לא שלט בשפה ההונגרית הגם שהשתדל להפגין פטריוטיות הונגרית, כשם שנהג להיות פטריוט צ'כוסלובקי בתקופת שלטונה של פראג. אז דרש מחסידיו להצביע בבחירות עבור מפלגות צ'כוסלובקיות (במיוחד המפלגה האגררית),³ בודעו כי הדבר ישתלם מן-הסתם. איש מדון היה, קנאי בדעותיו ולהשקפותיו, ותכונות אלו השתדל מאוד להעביר גם לחסידיו ולתלמידיו. הנהגת הקהילה פעלה על-פי רצונותיו, ונהגו לתארה כחצר שלו. לא כל אנשיה היו אדוקים בדעותיהם, אך אפיינה אותם נאמנותם לרבם. הבחירות להנהגת הקהילה התנהלו כך, שלמתנגדיו, במיוחד הציונים, לא היה סיכוי לזכות בהן. כפי שעוד נראה, ניהול ענייני

1 ידישע צייטונג, 22.4.1934.

2 על ההתנגשויות בין חסידי הרב שפירא לחסידי ספינקא ראו, למשל, *Zsidó Néplap*, 28.6.1929, 7.6.1929, 17.5.1929, 12.4.1929. על העימות בין חצרו של הרב שפירא ובין חצר האדמו"ר מבעלז ראו שמואל הכהן (וינגרטן), "פולמוס מונקאטש בעלז", אנציקלופדיה של גלויות, קרפטורוס, עמ' 225–231.

3 סולה, אורות, עמ' 102–107.

הכספים לא הצטיין בטוהר מידות וגם לא בחיסכון-יתר כמה שקשור בסוגיות הקרובות לרב ולחצרו. מנגד, לא-אחת הגיעה הקהילה לסף פשיטת-רגל, אם לא למעלה מזה. העיתונות הציונית טענה, שעובדיה השכירים של הקהילה הרבו לסבול חרפת-רעב ואין ספק שהלנת שכרם היתה דבר שבשגרה.⁴

כל המקורות של אותם ימים — העיתונות וכתבי-העת, ציוניים ולא-ציוניים כאחד — היו תמימי-דעים עם הקביעה כי הרב שפירא אכן היה גדול בתורה. עמיתיו הרבנים התייחסו בכבוד לכתביו שנודעו בעומקם המדעי-הלכתי, פולמוסיים ככל שהיו. לדבריו ולנאומיו היה משקל רב, ופסקי-הדין שלו הכריעו בכל מותב שהשתתף בו. חרף מתנגדיו הרבים והביקורת שהוטחה בו בשל דעותיו ומעשיו הקיצוניים, הוא השכיל להוביל עד יומו האחרון קהילה מפוארת בלא עוררין. מקובל אפוא, שקורות הקהילה בשנים 1919–1937 — כלומר: מאז סיפוחו של החבל ועד פטירתו של הרב שפירא — ומעלליו של הרב היו לרוב מקבילים ואפילו חופפים. מנגד, שלטונו בקהילתו לא היה מוחלט, כמו בעת העימות החרוף שניהל עם האדמו"ר מבעלו, אך דווקא משום-כך הגביר את מאמציו ליטול את ההגמוניה בידיו.

המציאות הצ'כוסלובקית החדשה היתה כספר חתום בעיניהם של יהודי החבל. אמנם, היהדות המסורתית האמינה שלא נס ליחה של השתדלנות וכי זו עשויה לסייע בידה לעקוף את המוקשים בדרכה, אלא שאיש לא ידע כיצד להתייחס לשלטון החדש ומה לצפות ממנו. מסיבה זו העדיפו רבניה ופרנסיה של קרפטורוס' להישען על הקהילות בסלובקיה בהנהגת הלשכה האורתודוקסית בברטיסלבה, להניח להן להוביל את המהלכים וללמוד מהן. ואכן, בחסותה של המטרייה היהודית הזאת החלו הרב שפירא ורבנים אחרים לבדוק היטב איזו טובה תצמח להם עם חילופי השלטון, איך לזכות בעצמאות וכיצד להשתחרר מחסותה של הלשכה הסלובקית. אך האם הבינו שבכך הם עלולים להתעמת עם הקו הדומיננטי של הצ'כוסלובקים? שהרי הרוסינים, הקבוצה האתנית הגדולה ביותר בחבל, דרשו אף הם מנהל עצמי, ותשובת השלטונות היתה כי העם הרוסיני עדיין אינו בשל דיו להחליט לבדו על עתידו והוא זקוק לתקופת הכשרה (בניהול צ'כוסלובקי) לפני שיצא לדרך. ביודעין ובלא יודעין, הלשכה האורתודוקסית של ברטיסלבה נהגה לגבי יהודי קרפטורוס' כשם שהפקידים הצ'כוסלובקיים פעלו כלפי הרוסינים. ואכן, גם כאשר הוקמה בתחילה לשכה מקומית — שבמידה רבה היתה תלויה בברטיסלבה ובכל-זאת נשאה אופי מקומי — היא פוזרה לאחר זמן קצר מכיוון שלא תפקדה כראוי. כך גם פוזרו המוסדות האוטונומיים שהקימו הרוסינים לעצמם ואשר בראשם עמד זטקוביץ', נושא דגל הדמוקרטיה נוסח אמריקה, והאיש שב מאוכזב לארה"ב.

השלטונות הצ'כוסלובקיים הבהירו לרב שפירא את עמדתם בנוגע להתארגנות הקהילתית במוקצ'בו כשם שהסבירו לרוסינים: שיתוף-פעולה עם המפלגה

4 יודישע שטימע, 9.10.1931, 25.1.1935, 12.1.1937, 14.6.1937, 17.7.1937, 22.7.1937, 3.4.1938, 25.3.1938, 18.3.1938

הצ'כוסלובקית השלטת בחבל ובפראג יסייע למוסדות היהודיים להגשים את שאיפותיהם אם הללו ימלאו את רצונם, יגייסו עבורם קולות וימעיטו לפשפש במעשיהם. כי זאת לדעת: הצ'כוסלובקים לא ראו בעין יפה קיומו של "שליט" עצמאי בתחום מרותם, אך היו נכונים להושיט יד לעושי דברם. הרב שפירא ניצל זאת בראש-ובראשונה כדי לקדם את ענייני-הוא, ובמשנה-חשיבות — להקים במוקצ'בו מוסדות יהודיים עצמאיים, כלומר: לא רק שאינם קשורים בטבורם לברטיסלבה או לפראג, אלא גם משוחררים מכל שיתוף-פעולה עם הציונים או עם כל גורם יהודי העשוי להגביל את חופש הפעולה של הרב ואנשיו. מאחר שגם פראג ראתה בחומרה את היסודות המרדניים של הלאומיות היהודית והעדיפה לנטרלם, הרי האינטרסים של שני הצדדים נפגשו.

לאחר זמן, ב-1935, רכש הרב שפירא את אמונם של אנשי המפלגה האגררית הצ'כוסלובקית עד שאלה שוב לא היססו להקים לשכה אורתודוקסית עצמאית בשליטתו, תוך הבטחת עליונותו בה. גם כאן הופעלו המניפולציות הדרושות למנוע את חדירתם של יסודות בלתי-רצויים למערכת.

כבר הזכרנו, כי לרב שפירא לא חסרו מתנגדים. בין השאר ניטשה מריבה בינו ובין רבה של קהילת חוסט, יוסף צבי דושינסקי (לימים, רבה הראשי של העדה החרדית בירושלים). מפורסמים יותר היו מאבקיו על המונופולין בעיר עם האדמו"ר מבעלז, הרב יששכר דב רוקח, ועם האדמו"ר מספינקא, הרב יצחק אייזיק וייס. שניהם, ורבים אחרים כמותם, עזבו את מקומות מושבותיהם מאימי המלחמה וחיפשו לעצמם מקלט במקומות חדשים. האדמו"ר מבעלז נמלט בזמן המלחמה עם אנשי חצרו מגליציה ונדד להונגריה. עד-מהרה נאלץ לברוח גם משם עקב השתלטות הקומוניסטים (הקומונה) על מחוז מגוריו, ושם את פעמיו למוקצ'בו, שם היו לו חסידים רבים. מאז ומתמיד שררה מריבה בין הרבנים לבית רוקח ובין הרבנים לבית שפירא, ונסינו של הרב יששכר דב רוקח לתקוע יתד דווקא במעוזו של הרב חיים אלעזר שפירא הוסיף שמן למדורה. באותם ימים שוב לא נחשב האדמו"ר מבעלז פליט-מלחמה, אלא מהגר שחיפש לעצמו בית חדש. אלא שמהגרים מגליציה לא זכו לאהדתם הרבה של ההונגרים והצ'כוסלובקים, והאדמו"ר העדיף אפוא את מעמד הפליטות, שאך הגביר את הפופולריות שלו בציבור. כאשר החליטו השלטונות לגרשו למולדתו בשל היותו פליט, הפכו הוא וחסידיו עולמות כדי להעביר את רוע הגזירה והדבר עלה בידם: האדמו"ר נשאר במוקצ'בו על אפו וחמתו של הרב המקומי, שלא היסס להכריז מלחמת-חורמה עליו ועל חסידיו — מלחמה שלווה בהחרמות ובנידויים, בהלשנות ובהכפשות, בתעמולת-זוועה ואף ב אלימות. הכרזת חרם באותה תקופה לא היתה מקובלת, נגדה את חוקי המדינה וגרמה לפרץ נוסף של אלימות. הרב שפירא נתבע אפוא לתת על כך את הדין בפני בתי-המשפט ונמצא אשם. הפרשה העגומה פגעה בשמה הטוב של יהדות קרפטר-רוס', וכתורות קידוש לבנה בעיתונות הכללית של הרפובליקה והמדינות השכנות הכריזו ברבים על קיומה.

המאבק לא פסק גם לאחר שעלה בידי הרב שפירא לגרש את האדמו"ר ממוקצ'בו.⁵ חסידי בעלז פרשו מהקהילה האורתודוקסית והקימו קהילה חדשה שהוגדרה על-ידי "ניאולוגית" (כזכור, החוקים ההונגריים, שנותרו בתוקפם בקרפטורוס', אסרו הקמת קהילות נוספות מאותו זרם, אך התירו הקמת קהילות מזרם אחר). בכל-זאת, המאבק בין שתי הקבוצות, זו של הרב שפירא וזו של האדמו"ר מבעלז, המשיך לזעזע את יהודי העיר. רק לאחר מו"מ ממושך נחתם חוזה ב-11 במאוס 1934 בין הקהילה האורתודוקסית לזו הניאולוגית שהיה בו כדי ליישב את הבעיות הפורמליות, תוך הכרה במרותה של הקהילה האורתודוקסית והרבנות שלה.⁶ גורלו של האדמו"ר מספינקא היה עגום יותר: הרב שפירא, כדרכו, ניהל נגדו מלחמת-חורמה עד שהלה נאלץ להסתלק מהעיר ועבר לסבליוש.⁷

התנועה הציונית היתה שנאות-נפשו של הרב שפירא והוא לא פסק להטיף נגדה. ב-11 באוגוסט 1924 הונחה אבן-הפינה לבניין הגימנסיה העברית שחרתה על דגלה את הגשמת חינוך תלמידיה ברוח התנועה הציונית. באותו יום כינס הרב שפירא את אנשי קהילתו בבית-הכנסת הגדול, ושם, לאור נרות שחורים, הטיל חרם על חבר המורים והעובדים של הגימנסיה ועל ההורים שהתכוונו לשלוח אליה את ילדיהם, תוך הבעת המשאלה שהבניין החדש לא יחזיק מעמד זמן רב.⁸ הבניין לא קרס, אך המאבק נמשך. כדרך בני הנוער, גם תלמידי הגימנסיה התגרו לעתים כרב ובבחורי הישיבה שלו ולהיפך. פרצו התנגשויות, שהובילו לעימותים פומביים מעל דפי העיתונות ואף לתלונות הרדיות בפני המוסדות היהודיים והממלכתיים.⁹ הנוראה והמגונה שבהתנגשויות היתה בקיץ 1934, בעת שפרצה בגטו מגיפת טיפוס שקטלה אח ואחות מתלמידי הגימנסיה. הרב לא התאפק וניצל את הטרגדיה למען מאבקו בגימנסיה ובציונות, בתלותו את הקולר בצווארן לפרוץ המגיפה ולמות הילדים. הוא הכריז תענית, נשא דרשה רצופת גידופים על הציונות, הגימנסיה ותנועות "המזרחי" ו"אגודת ישראל" וקילל את הילדים, את הוריהם ואת מורי המוסד.¹⁰ עתה חשו הכול שהוגדשה הסאה וכי יש לפעול בתקיפות נגד הרב. שליח תנועת "החלוץ", שלמה ליפסקי (תמיר), שיגר מכתב ארצה ובו נאמר: "נצטרך גם אתו לעשות קץ ולא להרשות

5 יודישע שטימע, 31.12.1926, 1.1.1929, 6.7.1934; ש' הכהן (וינגרטן) (לעיל, הערה 2); Gustav Fleischmann, "The Religious Congregations, 1918-1938", *The Jews of Czechoslovakia — Historical Studies and Surveys*, Philadelphia-New York 1968, p. 274.

6 העתק החווה נמצא בידי המחבר. בהזדמנות זו רצוני להביע את תודתי למר טוביה קליין, שהמציא לי את המסמך.

7 שפיגל, תולדות ישראל, עמ' 241.

8 סולה, אורות, עמ' 69.

9 יודישע צייטונג, 19.10.1934.

10 יודישע צייטונג, 22.6.1934, 29.6.1934; ארכיון תנועת העבודה, תל-אביב (להלן: את"ע), VI-104, חטיבה 77, תיק 10, שלמה ליפסקי אל דבורה, 26.6.1934; שלמה ליפסקי אל קוגל, 26.6.1934; סולה, "קרפטורוס בימי הרפובליקה הצ'כוסלובקית", אנציקלופדיה של גלויות, קרפטורוס, עמ' 206.

לו להמשיך בדרשות ימי-הביניים שלו".¹¹ הגימנסיה התלוננה נגד הרב בבית-המשפט, ובירור התלונה הסתיים כעבור כשנה בנצחונה. הרב נשפט למאסר בפועל, או לחלופין בקנס כספי, ולגינוי חריף על מעשיו. פסק-הדין התקבל בקורת-רוח רבה על-ידי רוב יהודי העיר.¹²

לא חסרו לרב שפירא גם צרות מבית. מצבה הכלכלי של ישיבתו הלך והחמיר, ובנובמבר 1935 פרצה שבייתה של הבחורים, שנמשכה שמונה ימים. אכן, דבר נדיר ביותר — שביתת תלמידי ישיבה! המאבק התנהל בשל בעיות כספיות ומנהליות ובאשר לסוגיית חופש הביטוי של הבחורים. אף כי בתחילה נקט הרב עמדה נוקשה בפזרו את תלמידי הישיבה, הרי לבסוף נאלץ להרים את ידיו והסכים שמחצית מוועד הבחורים תיבחר על-ידם, ומחציתו האחרת — על-ידו. על הוועד החדש הוטל לדאוג כי הבחורים יזכו להזנה נאותה ולא יסתובבו רעבים.

אופיו הסוער של הרב לא נתן לו מנוח. כעבור שנה נטען, שהוא קילל את אנשי היישוב העברי בארץ-ישראל ו"איחל" להם כי לא יישאר מהם זכר.¹³ רשימת ה"משוקצים" כללה את הציונים על גווניהם השונים ובכללם תנועות "המזרחי" ו"בני עקיבא". המפלגה היהודית והקיבוץ היהודי בארה"ב היו אף הן בין שנואי נפשו. מבקריו האשימו אותו בין השאר בכך שהוא מרכז את מלחמתו בציונים ומתעלם מהסכנה הקומוניסטית.

הרב שפירא נפטר בשנת 1937, וחתנו, הרב ברוך יהושע רבינוביץ', ירש את כסאו. ריננו עליו כי נטה לציונות וכדי לסתום את פיות המלעיזים החל הרב רבינוביץ' ללכת בדרכי חותנו. עובדת היותו יליד גליציה ואזרח פולין היתה לו לרועץ. ואמנם, בגירוש ההונגרי לקמיניץ-פודולסק בשנת 1941 היה גם הרב רבינוביץ' בין המגורשים (לאחר שניצל עלה ארצה ושימש רבה הראשי של העיר חולון).

קהילת מוקצ'בו סבלה מניהול אדמיניסטרטיבי לקוי ובמשך עשרים השנים הנסקרות כאן הגיעה לא-אחת לידי פשיטת-רגל. גורל דומה פקד את רוב קהילותיה של קרפטורוס', והסיבה לכך — מצבם הכלכלי-חברתי הירוד של יהודי החבל שלא אפשר להם להתמיד בתשלום מסיהם.

מקור הכנסה לא-אכזב של הקהילות היה התשלומים שקיבלו עבור שירותים שונים שהן סיפקו, בהם ה"גבלה" הידועה — תשלום עבור בשר כשר — ובצדה התשלום תמורת שירותי השחיטה. אין פלא אפוא שבקהילות, אשר ספק רב אם עלה בשר על שולחן חבריהן, לכל היותר בימי חג ומועד, לחם תירס היה מאכל מקובל וחלה נחשבה מעדן-מלכים — ההכנסות ממכירת מצרכי מזון לא היו גבוהות כל-עיקר. מקורות הכנסה נוספים היו מכירת מושבים בבית-הכנסת, תרומות ונדריים של העולים לתורה ודמי השימוש במקווה.

11 את"ע (לעיל, הערה 10), שלמה ליפסקי אל דבורה, 26.6.1934.

12 יודישע שטימע, 6.9.1935, 26.5.1936.

13 סולה, "רוטניה הקרפטורוסית", עמ' 203; יודישע שטימע, 23.11.1934; *Zsidó Néplap*, 13.8.1926, 5.4.1929.

מן המפורסמות היו המתנות שהעניקו החסידים לאדמו"ריהם. כיצד עלה בידם לגייס את הסכומים הללו? שאלה זו נותרה בגדר חידה. על-כל-פנים אין להשוות בין מתן חד-פעמי ובין הכנסה קבועה ומובטחת שהקהילה כה ייחלה לה כדי שתוכל להמשיך בתפקודה כרגיל. על-אף היותה קהילה עירונית, מאוכלסת בחלקה על-ידי בעלי-בתים אמידים, עדיין רוב מניינה היו אביונים שספק אם היו מסוגלים להבטיח את צרכיה.

קהילת מוקצ'בו עצמה שימשה מקור הכנסה קבוע לפרנסים, לגבאים, לדיינים וכמובן לרב. נוסף על כך נהנתה הקהילה מהקצבות של השלטונות ומתרומות של נדבנים יחידים. ההקצבות לא היו נדיבות, וחלקן אף מצאו דרך אל כסי המקורבים לראשי הקהילה, ובראשם הרב שפירא.¹⁴ נציב מס-ההכנסה בעיר העריך את הכנסותיו של זה בשנת 1928 ב-621,500 כתר, בשנת 1929 ב-521,400 כתר ובשנת 1930 ב-524,300 כתר. מכל זה גבה מס-ההכנסה 225,223 כתר.

גם אם נקבל את הטיעון, שהיתה כאן הגזמה וכי חלק מהמידע של נציב מס-ההכנסה הגיע ממקורות הלשנה מפוקפקים, פוליטיים וסיעתיים, עדיין מדובר בסכומים גבוהים ביותר. כדי לגבות את הסכומים הללו הטילה ההוצאה לפועל עיקול על חפציו של הרב.¹⁵ הרב גם טען שהוא מפריש שלישי מהכנסותיו לצדקה. דוגמא אחרת לחוסר-צניעותו היתה חתונת בתו. אז דרש הרב מקהילתו לכסות את ההוצאות ולשלם את דמי הנדוניה שלה שהסתכמו ב-100,000 כתר. כאשר בוששו הכספים לבוא, הוא הפסיק את עבודת השוחטים עד לפירעון הסכום.¹⁶ הוא גם הזמין מהצייר איוון שורוש (Ivan Soros) ציור דמות דיוקנו-הוא.

בסוף 1924, כאשר נתגלו אי-סדרים בקנה-מידה נרחב בחשבונות הקהילה, מינו השלטונות קומיסר מטעמם שינהל את כספי הקהילה. מצב זה נשנה בשנת 1935, עת פשטה הקהילה את הרגל ופיטרה את כל עובדיה לתקופה קצובה.¹⁷ הוקמה ועדת בדיקה, אך הנהגת הקהילה שרפה את ספרי-החשבונות ואת כל המסמכים הרלבנטיים שהיו עשויים לסייע בידי הוועדה. ממצאיה של הוועדה היו חמורים ביותר: גירעון של מיליון כתר וחלוקת כספים על-ידי הקהילה למקורבים ולבעלי-עניין. בעקבות זאת הכריז בית-המשפט על הקהילה פושטת-רגל.¹⁸

שנת 1937 נפתחה בהלנת שכרם של עובדי הקהילה. מצב זה נמשך לסירוגין חודשים מספר, כמעט עד סתיו של אותה שנה, כאשר נבחרה הנהלה חדשה (זמנית) לקהילה ובה היו מיוצגים גם יסודות אופוזיציוניים. ההנהלה, שנודעה בשמה "הזמנית" (Provisorny), ניסתה לפשר בין הציונים לחוגי החסידים האנטי-ציוניים

14 ג'וינט, תיק מס' 129, תרומת ג'וינט, 7.7.1927.

15 Zsidó Néplap, 4.12.1931; יודישע שטימע, 9.10.1931, 6.12.1931, 14.6.1935.

16 ארכיון החברה ההיסטורית הישראלית, מס' SC 31 (החתונה התקיימה בז' בשבט תרצ"ג); יודישע שטימע, 28.2.1936.

17 יודישע שטימע, 25.1.1935, 1.2.1935.

18 יודישע שטימע, 14.6.1935, 17.7.1935.

ועשתה מאמצים מרובים להציל את הקהילה מפשיטת-רגל. גם בחירת הרב החדש, שעוצמתו ויוקרתו היו פחותות מאלה של חותנו, הכשירה את הדרך לביצוע תיקונים. אף-על-פי-כן לא פסקו המאבקים. היה זה בסוף התקופה הצ'כוסלובקית ושוב הוחמצה שעת-הכושר להנהיג רפורמות הלכה למעשה.

על בואו של עידן חדש בחיי הקהילה העידו דיוני הוועדה הסוציאלית — גוף חדש שהוקם בקהילה, שפרנסיה נאלצו לצרף אליה את נציגיהם של המפלגה היהודית וגופים ציוניים שונים. החשיבות בנוכחותם של נציגי המפלגה היתה ביכולתם לגייס כספים שיועדו לשיפור המצב החברתי. בדיוני הוועדה, שהתקיימו בשנת 1937, התגלה כוח השפעתם של הציונים, וכל נסיונותיה של האורתודוקסיה לנצל את הוועדה לטובתה נכשלו. בעבודתה של ועדה זו היה משום סימן לבאות, אך ה"באות" כבר לא הגיעו לכלל הגשמה; שכן מאורעות פוליטיים חיצוניים השפיעו בצורה מכרעת גם על חיי החברה והציבור היהודיים ועד-מהרה הפכו למאבק הישרדות. אמנם, עשרים שנות הרפובליקה השפיעו על חייה של קהילת מוקצ'בו, אך פחות מהצפוי. חבירת היסודות השמרניים של השלטון המרכזי אל המקבילים להם בתוך הקהילה מנעו שינויים מבניים, חברתיים ופוליטיים בתוכה. הסתלקותו של הרב שפירא שוב לא היה בכוחה להשפיע, משום שזמן לא רב אחר פטירתו הלכה לעולמה גם הרפובליקה.

פרק שישי

הבמה הפוליטית

הבחירות של שנת 1924 נחשבו מעין פרשת־דרכים בחייהם של יהודי קרפּטורוס'. חיי הציבור התבססו, והחבל עצמו הסתגל לשגרה פוליטית, כלכלית, אדמיניסטרטיבית וחברתית. בכך הקבילה קרפּטורוס' לא רק את המציאות הצ'כוסלובקית, אלא גם את זו הכלל־אירופאית: השנים 1923/24–1929 היו השנים הטובות ביותר בכל היבשת בין שתי מלחמות־העולם. כך "אותתה" קרפּטורוס' כי היא מסוגלת להשתלב (זמנית?) גם במהלך ההיסטוריה האירופאית. גם בעיות הפנים השתפרו. ברם, השאיפה לאוטונומיה, שעוגנה בחוזים בדבר הצטרפות החבל לרפובליקה הצ'כוסלובקית, טרם התממשה. שלטונות פראג טענו, שהחבל אינו בשל דיו לאוטונומיה והוא עלול ליפול כפרי בשל לידי ההונגרים. קרוב לוודאי שהצדק היה עם קברניטי הרפובליקה, אך הנאציזם ליסטים למיניהם לא שבעו נחת. אף־על־פי־כן לאחר הבחירות השתררה רגיעה מסוימת, גם בשל פיתוחה של מערכת חינוכית־תרבותית רוסינית, שיכלה, לפחות זמנית, לספק את תובעי ההגדרה העצמית. נזכיר שוב, שקבוצה זו התפלגה בין אלה שנטו לצד האוקראיני ובין אלה שראו את תושבי הארץ כענף של העם הרוסי. כל אחד מהפלגים האמורים אף בנו לעצמם מסגרות פוליטיות. הזרם השלישי, ה"רוסיני", לא הצליח בשלב זה להגיע לידי ביטוי פוליטי נאות. בד־בכד עלה בידן של כמה מפלגות צ'כיות — במיוחד המפלגה האגררית (או ה"רפובליקנית", בשמה הרשמי), המפלגה הסוציאל־דמוקרטית, המפלגה הקומוניסטית ומפלגת בעלי־העסקים — להקים להן סניפים בחבל, ואלה חיפשו נתיבים להתקרב אל תושבי המקום במגמה לייצגם.

במשך הזמן התקרבו אנשי הפלג הפרו־רוסי אל המפלגה האגררית ואף זכו בכמה משרות־מפתח ובראשן משרת המושל שניתנה בידי של אנטוני ג' בֶּסקיד (Beskid). העובדה שנציגי המפלגה האגררית שלטו במיניסטרו־יו־ן הפנים הצ'כוסלובקי מסבירה היטב את מידת ההשפעה הפוליטית שהיתה להם בחבל. עמיתיהם לקואליציה היו הסוציאל־דמוקרטים, שניהלו את משרד־החינוך־והדתות. גם הם נחשבו אפוא גורם לא־מבוטל, במיוחד לאחר שיארומיר נְצ'אס (Nečas) נמנה עם צירי קרפּטורוס' בפרלמנט של פראג (אמנם, נצ'אס היה צ'כי, אך לפי ההסדרים הקיימים זכאי היה להיבחר כנציג קרפּטורוס').

אכן, כליל של מפלגות צ'כוסלובקיות ומקומיות שאב אל קרבו גם את הציבוריות

היהודית.¹ האורתודוקסיה היהודית, ובראשה הרב שפירא, העדיפה שיתוף-פעולה עם המפלגה האגררית. נציגיה של מפלגה זו שלטו, כאמור, במשרד ראש-הממשלה ובמשרד-הפנים. בתוך החבל שמרו המושל פסקיד וסגנו הצ'כוסלובקי, פאול אהרנפלד (Ehrenfeld), נאמנות למפלגה האגררית. גם יורשו של פסקיד, קונסטנטין הראבאל (Hrabal), שהתמנה ב-1935, המשיך לנקוט אותה מדיניות פושרת כלפי היהודים, כשחברי המפלגה האגררית ובטאונה פודקרפטסקה הלאסי (*Podkarpatské Hlasy*) נושאים ברמה את דגל האנטישמיות.

מפלגה זו גם נקטה צעדי אפליה ואפשר לומר שבעניינים יהודיים היא לקתה במעין פיצול אישיות: מצד אחד, היתה נושאת דברם של הצ'כוסלובקים, עם הסמן של לאומנות מקומית, ומצד אחר, לא פסקה מלתקוף את היהודים שהעדיפו להירשם לבתי-הספר צ'כיים ובכך סייעו לתהליך הצ'כיזציה של החבל. ראינו, שהשלטונות לא התלהבו להעניק זכויות ולסייע למיעוט היהודי,² שכן המפלגה האגררית ביקשה להגביר את כוחה על חשבון ייצוג יהודי עצמאי. אך היתה גרסה אחרת למדיניותה של פראג כלפי היהודים, שמצאה את ביטויה גם בחלקי הרפובליקה האחרים: הענקת פריבילגיות למיעוט אחד תגרוור דרישה לנקיטת עמדה דומה לגבי מיעוט אחר. במלים אחרות: עשיית צדק ליהודים בקרפטורוס' תעודד את ההונגרים לדרוש זכויות דומות. יתירה מזו: גם הרוב הרוסיני עלול היה לראות בעין רעה את התקדמותם של היהודים, בעיקר בשל דרישותיו להכרה לאומית — דרישות שהושבו ריקם בחלקן הגדול; ורק המדיניות ה"יהודית" של השלטונות תמרנה בין הגשמת מאווייהם-הם ובין מילוי דרישותיהם של היהודים. הסכמת האורתודוקסיה לשתף פעולה מבלי לדרוש בתמורה הענקת זכויות לאומיות ליהודים היתה נוחה ביותר הן לאגריים הצ'כוסלובקים הן לאגריים הרוסינים. אין להתעלם מכך, שגם הסוציאל-דמוקרטים ביקשו להגן על האינטרס המשותף של הרפובליקה — להעדיף מדיניות ריכוזית במקום הענקת זכויות פרטיקולריסטיות. מנגד, כאשר כיהן נציג כשר לאחר 1935, הוא לא היסס להגן על האינטרס היהודי לא רק במקרים של אפליה, אלא גם בנושאים שהיו עשויים לקדם את מעמדם.

כעבור חמש שנים, ב-1929, נבחרו שני צירים של המפלגה היהודית לפרלמנט בפראג והם זכו לשיתוף-פעולה מצד הסוציאל-דמוקרטים. יתירה מזו: בבחירות האחרונות שהתקיימו בימיה של הרפובליקה (1935) הופיעו נציגי המפלגה היהודית ברשימה סוציאל-דמוקרטית, שראשיה הבטיחו להם לכבד פעילות עצמאית בנושאים יהודיים. יוצא אפוא, שהיה ניגוד אינטרסים פוליטי בין היהדות האורתודוקסית ובין המפלגה היהודית. אמנם, שתי המפלגות הצ'כוסלובקיות האמורות ביקשו לשמור על האינטרס של השלטון המרכזי, אך בהכרח התאימו את דרכי פעולתן כאשר היה מדובר בסוגיות שונות הנוגעות לאינטרסים לאומיים מקומיים, לרבות אלה של היהודים. אמנם, פראג לא שמרה בעקיבות אמונים לקבוצה הפרו-רוסית וכעבור ארבע שנים

1 באין גישה לארכיונים בפראג, ידיעותינו בסוגיה זו מוגבלות.

2 יודישע שטימע, 25.1.1935, מצטט את *Podkarpatské Hlasy*.

היא החלה לקרב אליה את הקבוצה הפרו־אוקראינית. זאת ועוד: לקראת סוף ימיה של צ'כוסלובקיה נוכחו השלטונות לדעת, שהקבוצה הרוסינית אכן שומרת אמונים לרפובליקה והם החלו לטפח דווקא אותה. לימים, כשעלה היטלר לשלטון בגרמניה בשנת 1933, הוא עודד את הגרמנים בצ'כוסלובקיה לפתח פעילות בדלנית, כשאליהם הצטרפו הלאומנים בסלובקיה. שלטונות פראג תרו אחרי כוחות חברתיים־פוליטיים בקרפטורוס' שלא הקשו עליהם במאבקם בזירה הבינלאומית. זהו אפוא הרקע לשינוי במדיניותה של פראג באשר להעדפת הגורמים הפוליטיים השונים בחבל, ואילו לכוחות הפוליטיים היהודיים לא נותרה ברירה אלא להסתגל למציאות המשתנה.

נראה, שהאורתודוקסיה נקלעה להתלבטות קשה, ובשליבים מסוימים ביקשה להצטרף למפלגה לא־גדולה, אך מקורבת לאגריים — הלוא היא מפלגת בעלי־העסקים, אף היא מהכוחות הפחות־ידידותיים ליהודים.³ ואכן, היו גם גישושים בעניין שיתוף־הפעולה עם הסוציאלי־דמוקרטים. אי־הבהירות המדינית גרמה לצמצום כוחה הפוליטי של האורתודוקסיה, אך זו לא היתה הסיבה היחידה לכך: גם הציבור היהודי הגיע לבשלות פוליטית, והרבנים שוב לא יכלו להנהיגו כטוב בעיניהם, על כל המשתמע מכך. ואכן, מגמה ברורה של ירידת האורתודוקסיה הוכחה בתוצאות הבחירות. אך ככל הנראה, החשיבות הרבה ביותר ברחוב היהודי נודעה להתגברות השפעתה של המפלגה היהודית, ובמיוחד כשחיים קוגל נבחר לפרלמנט של פראג.⁴

חיזוקם של היסודות הפרגמטיים, שראו במפלגה היהודית את נציגתם, גרר בעקבותיו גם את ביצורם של היסודות הלאומיים־אידיאולוגיים. כך נבצר מהאורתודוקסיה לנהל את חי הציבור היהודי כטוב בעיניה והיא נאלצה לשתף פעולה עם כוחות חברתיים יהודיים אחרים, קרי: הציונות. דוגמאות מובהקות ראינו באשר לניהולה של קהילת מוקצ'בו, ומעל הכול — בהקמת הוועדה המשותפת לטיפול בכעיות החברתיות.⁵

כפי שכבר ראינו, קרפטורוס' לא נטלה חלק בבחירות הראשונות בצ'כוסלובקיה. בשנת 1923 התקיימו בחירות מוניציפליות, והמפלגה היהודית המאוחדת זכתה בהן בהישגים נאים. במאוס 1924 היו בבחירות בקרפטורוס' בלבד, ונציגיה הנבחרים נקבעו כחברים בפרלמנט (הבית התחתון) ובסינט (הבית העליון) בפראג. מנגד, לא הצליחו המפלגות היהודיות לשלוח ולו נציג יהודי אחד מטעמן לאף לא אחד משני הבתים. בשנת 1925 התקיימו בחירות כלליות בכל הרפובליקה לשני בתי־הנבחרים. המפלגה היהודית כינסה במוקצ'בו אסיפת־עם, שבאיה דנו במצוקות היהודים וכדרישותיהם: מתן זכויות אזרחיות מלאות, חלוקת רשימות עבודה למסורבים, כעיות פרנסה, המדיניות האנטי־יהודית שנקטו משרדי הממשלה וסוגיית פתיחתם של בתי־עסק של יהודים בימי ראשון בשבוע. תלונות רבות הושמעו נגד השלטונות, שהפעילו לחץ כבד

3 יודישע שטימע, 10.5.1935.

4 יודישע שטימע, 17.1.1935, 27.3.1935, 19.6.1935, 1.11.1935, 8.11.1935, 28.8.1936, 13.11.1937, 15.7.1938.

5 יודישע שטימע, 12.11.1937, 31.11.1937, 14.1.1938.

על היהודים כדי למנוע את התארגנותם במפלגה סקטוריאלית. הרב שפירא ורבנים אחרים פנו אל חסידיהם בקריאה להחרים את המפלגה היהודית, ש"קיומה נוגדת את צווי הדת". תחת זאת הורו הרבנים להצביע עבור המפלגה האגררית ובעניין זה לא הועיל הקונטרס שחיבר רבה הראשי של פראג, חיים כרודי, בעצמו יליד קרפטורוס', שציטט מדברי חז"ל והביא הסכמות מרבני ארץ-הקודש ולפיהן על היהודים להגן על עצמם בדרכים המיוחדות להם. הצבעה עבור המפלגה היהודית לא רק שאינה עבירה — הוא פסק — אלא היא חובה.⁶ אך דבריו נפלו על אוזניים ערלות. השלטון לא הסתפק בסיועם של הרבנים והאדמו"רים והפעיל לחץ גם על הבוחרים היהודים. במקומות רבים התקיימה הצבעה גלויה והאנשים חששו להצביע.⁷ ואמנם, המפלגה היהודית זכתה ב-19,098 קולות בלבד, שלא זיכיה ולו כמנדט אחד. מברקי מחאה על דרך ניהול הבחירות ששוגרו לפראג נענו בהתנצלותו הרפה של שר-החוץ, אדוארד בנש (Beneš), ותו לא. גם תלונה שהוגשה לבית-הדין של הבחירות נדחתה.

מטרתה של המפלגה היהודית היתה לשנות את חוקת הבחירות. אמנם, תוצאות הבחירות של 1929 הצביעו על שינוי מגמה. בעת ההכנות לבחירות, ובמיוחד אחריהן, התעורר פולמוס-רבתי במפלגה ובציבור היהודי לגבי סוגיית החפיפה בין חברות בהסתדרות הציונית לחברות במפלגה. בוועידה שהתקיימה במארס 1928 בקושיצה שבסלובקיה הוחלט, שאין חובת חפיפה בין שתי החברויות.⁸ משמעות הדבר היתה, שבבחירות המוניציפליות של 1928 הצטרפו ציונים למפלגות חיצוניות או הקימו מפלגות משלהם ובכך החלישו את המפלגה היהודית והיא זכתה ב-6,838 קולות בלבד.⁹ מנהיגי המפלגה היהודית הבינו, כי לפי חוקת הבחירות המסובכת שהיתה בתוקף באותה עת לא יעלה בידה לעבור את אחוז החסימה. לפיכך חברו הללו למפלגה הסוציאל-דמוקרטית הפולנית ולעוד סיעה פולנית קטנה יותר, שאף הן לא זכו במספר קולות מינימלי, ובכך גבר הסיכוי כי הגוש האלקטורלי החדש יוכל לעבור את אחוז החסימה לפחות במישור הכלל-ארצי. הגוש הפולני באותה עת עדיין רגל בהשקפות דמוקרטיות ולא מצא פסול בהתחברות ליהודים (דבר שלא נשנה בבחירות שלאחר-מכן).

ואמנם, בבחירות של אוקטובר 1929 זכתה הרשימה המשותפת ב-104,464 קולות. על-אף המעקשים שהציבה החוקה הצלית הגוש לזכות בארבעה מנדטים, אשר התחלקו שווה בשווה בין שני השותפים. לפרלמנט נכנסו לודוויק סינגר (Singer) כנציג יהודי צ'כיה, ויוליוס רייס (Reisz) כנציג יהודי סלובקיה וקרפטורוס'. אלפי קולות של יהודים עברו למפלגת בעלי-העסקים, אשר נתמכה על-ידי האורתודוקסיה,

6 סולה, אורות, עמ' 59, 60; הנ"ל, "קרפטורוס בימי הרפובליקה הצ'כוסלובקית", עמ' 178, 179.

7 *Zsidó Néplap*, 11.9.1925

8 *Jüdische Volkszeitung* (Bratislava), 23.3.1928; *Jüdisches Familienblatt* (Bratislava), 23.3.1928

9 סולה, אורות, עמ' 61.

ולמפלגה הסוציאל-דמוקרטית, אשר נתמכה על-ידי מפלגת פועלי-ציון שמאל.¹⁰ אחרי הבחירות שבו שני השותפים בגוש והתפצלו: היתה זו הפעם הראשונה שיהודים הצליחו להכניס לפרלמנט נציגים משלהם, חרף מסע האיומים של המפלגות הממשלתיות, שלא בחלו בשום אמצעי כדי להגן על האינטרסים שלהם. מכל-מקום, ליהודי קרפטורוס היתה עתה עילה סבירה לקורת-רוח.

בשנת 1931 פרסם העיתון ז'ידו נְפֵלֶאפ כתבה בדבר ריבוי המפלגות היהודיות שצמחו עקב סכסוכים אישיים. בכתבה נזכרו שלוש מפלגות — המפלגה היהודית, המפלגה האזרחית של האורתודוקסים והמפלגה הכללית היהודית של צ'כוסלובקיה. מפלגה נוספת לא הגדירה את עצמה כיהודית, אך רוב מנהיגיה היו יהודים והיא ביקשה להגיע אל הבוחר היהודי.¹¹ במפלגות הללו נערכו לקראת הבחירות המוניציפליות של שנת 1931. בבחירות באו'הורוד קיבלו המפלגה היהודית 830 קולות (ארבעה מנדטים), המפלגה האורתודוקסית 512 קולות (שני מנדטים), המפלגה הכללית היהודית 250 קולות (מנדט אחד), מפלגת הכלכלה העירונית 256 קולות (מנדט אחד) ומפלגת בעלי-המלאכה והסוחרים 338 קולות (מנדט אחד). נוסף על כך נבחרו שלושה קומוניסטים יהודים וסוציאל-דמוקרט יהודי אחד. בסך-הכול נכנסו למועצת העיר 13 יהודים, מהם שלושה ציונים. יחד הגיע מספרם של היהודים שנבחרו בכל הרשויות המקומיות ל-387, לעומת 346 בבחירות שקדמו להן.¹²

אמנם, התוצאות באו'הורוד מצביעות על פיצול הקול היהודי, אך גם על התעצמות השפעתו בקרב הציבור. בבחירות המוניציפליות במוקצ'בו שהתקיימו ב-12 ביוני 1932 הופיעו לפחות ארבע מפלגות יהודיות — המפלגה היהודית, מפלגת העם היהודי של הרביזיוניסטים (שני מנדטים), הציונים הכלליים (שני מנדטים) ופועלי-ציון (שני מנדטים).¹³

הפיצול נמשך, ועמו — גם הוויכוח על הייצוג הפוליטי היהודי. הרביזיוניסטים דרשו להסתפח למפלגת בעלי-העסקים. יהודים אחרים התארגנו במפלגת האוטונומיה היהודית ובמפלגת האיכרים היהודית, שלמעשה היתה שלוחה של המפלגה האגררית.¹⁴ למרות כל התופעות הללו, בבחירות של 1935 הסתמך הישג נאה למפלגה היהודית. ברשימת המועמדים של המפלגה האגררית כאותן בחירות הוצב במקום הרביעי ראש הקהילה היהודית של מוקצ'בו, באלה קרו (Kroo). הופעתו שם סימלה את המשך הפיצול היהודי, שכן בבחירות הללו לא מצאה המפלגה היהודית שותף כלל-ארצי מתאים. הגוש הפולני עצמו פנה להגן על האינטרסים של הרפובליקה הפולנית, שנקטה עמדה עוינת כלפי צ'כוסלובקיה ולכך לא הסכימו היהודים. שלטונות ורשה הורו אפוא לגוש להימנע מלחבור ליהודים. בלית ברירה החליטו פרנסי המפלגה היהודית

10 רבינוביץ', "המפלגה היהודית", עמ' 280; *Jüdische Familienblatt*, 1.11.1929;

11 *Zsidó Néplap*, 18.9.1931

12 *Zsidó Néplap*, 2.10.1931

13 *The Revisionist Bulletin*, no. 12, 2nd Series, ארכיון בית ז'בוטינסקי, תל-אביב.

14 סולה, אורות, עמ' 60.

שלא לרוץ לבחירות בשמה, אלא להצטרף למפלגה הסוציאל-דמוקרטית. חששם היה שמא שוב לא תעבור מפלגתם את אחוז החסימה. הסוציאליסטים מצדם הבטיחו כי מעמד מפלגת היהודים בפרלמנט יישאר כבעבר ולא תחול על נציגיה משמעת סיעתית של הסוציאל-דמוקרטים בעניינים יהודיים. היא תוותר על שמה, תזכה — להערכת הסוציאל-דמוקרטים — בשני מנדטים בפרלמנט ואם תגביר הסוציאל-דמוקרטיה את כוחה, הרי שהמפלגה היהודית הנלווית אליה תזכה גם למושב בסינט. מועמדי המפלגה היו אנג'לו גולדשטיין (Goldstein), אשר החליף בזמנו את סינגר שהלך לעולמו, וקוגל. אך לא כל החברים במפלגה היהודית הסכימו להסדר זה. נשיא המפלגה היהודית פריץ מרגוליס (Margulies) דרש שזו תופיע בבחירות בשמה-היא. כשהצעתו נפלה בהצבעה, הוא החליט להתפטר ואתו הלכו רבים. המפלגה נחלשה. הרביזיוניסטים, שהתנגדו להסדר, קראו להצביע למפלגה האגררית, שבאותה שעה אף הגבירה את תעמולתה האנטישמית!

בבחירות לבית-הנבחרים של החבל, הסוים (Soim), שהתקיימו באותה עת, הציגה המפלגה היהודית מועמד משלה. הסוציאל-דמוקרטים היו היחידים מכל המפלגות הקואליציוניות שהגבירו את כוחן, והם זכו ל-74,929 קולות (9.2% מכלל הקולות). שאר המפלגות הכלל-ארציות איבדו מכוחן לטובת מפלגות לאומניות והמפלגה הקומוניסטית האופוזיציונית. המועמד היהודי לא נבחר לסוים. קשה לפסוק בכיורו כמה יהודים הצביעו עבור הסוציאל-דמוקרטים, אך הגברת כוחם העידה על הצלחת היהודים.¹⁵

בשנת 1938 התקיימו בחירות מוניציפליות בשני יישובים — וֶלְקִי בְּרוּנִי (Velký Berezny), שבו זכתה המפלגה היהודית ב-11 נציגים; וסבולובה (Svolova), שם נבחרו שניים מכלל שלושת המועמדים היהודים.

בכל 20 שנות קיומה של הרפובליקה סבלו יהודי קרפטורוס' מפיצול כוחות ומשום-כך התקשו להשיג את ייצוגם הריאלי על-פי מספרם בחבל. פיצול זה נבע מניגודי אינטרסים פנימיים, ובעיקר בשל חתירתה של האורתודוקסיה, שלא ראתה בעין יפה את חברותם של יהודים ציונים בפרלמנט. היבחרו של קוגל היה בגדר הישג של ממש ליהדות קרפטורוס', מה גם שהוא היה מעורה היטב בחיי היומיום ולא-אזחא סייע בפתרון בעיות. תוצאות הבחירות המוניציפליות היו מעודדות הרבה יותר. המפלגה היהודית ויהודים יחידים בלתי-תלויים הגיעו לייצוג נאות. לא היה זה נדיר לראות יהודים מכהנים כסגני ראש-עיר או כראשי ועדות מוניציפליות שונות. למרות הלחצים שהפעילו המפלגות הקואליציוניות וחרף מדיניותם המכשילה של הרבנים, מערכות הבחירות שימשו ליהודים סדנה לדמוקרטיה, ובמהלכן למדו הללו לקדם את האינטרסים של עצמם. עובדה מעניינת היא, שבאורתודוקסיה תמכו דווקא היהודים המתבוללים בצ'כיה (Čecko-Zidé). הללו דגלו בתפיסה שהם יהודים בדתם

15 יהודה שפיגל, "הבחירות לפרלמנט הצ'כוסלובקי בשנת 1935", אנציקלופדיה של גלויות, קרפטורוס, עמ' 255-260.

אך צ'כים בלאומיותם, התנגדו לצינונות והסתייגו מהקמת מפלגה יהודית נפרדת. למרות היותם רפורמים קיצוניים בתפיסת הדת היהודית, הם מצאו על-נקלה שפה משותפת עם האורתודוקסים.

בשנותיה האחרונות של הרפובליקה גברה בקרפטרורוס' כוחה של הלאומנות הרוסינית, ובבחירות של 1935 הסתמנה ירידה תלולה בכוחן של כל המפלגות שתמכו בפראג (פרט לסוציאל-דמוקרטים — כפי שכבר ציינו — וזאת הודות לקול היהודי). בלחץ הנסיבות המקומיות והבינלאומיות שקל השלטון המרכזי להנהיג רפורמות מנהליות וויתורים לנאציזם הרוסיני.

פרט למפלגה היהודית ולמפלגות הזעירות — שמשך קיומן היה קצר, וחשיבותן מועטה — שתי מפלגות מרכזיות זכו לתמיכה ניכרת בחבל, במיוחד בשל פעילות הרבנים:

(א) המפלגה האגררית (או בשמה בקרב היהודים, "מפלגת האיכרים היהודית"), שבראשה עמד בדרך-כלל ראש קהילת מוקצ'בו, באלה קרו. משפחת קרו היתה אחת מהחשובות בעיר ובחבל. עם בניה נמנו בנקאים, תעשיינים, בעלי-אחוזות, סיטונאים ואנשי מקצועות חופשיים. בגישתם הדתית הם לא היו מן ההכרח חרדים, אך הם שיתפו פעולה באורח הדוק עם הרב שפירא.

(ב) מפלגת בעלי-העסקים לא השתוותה בגודלה לזו האגררית, אך בכל-זאת היתה לה השפעה ברחוב היהודי, שלעתים הודרך להצביע עבורה. בשנותיה האחרונות עמד בראשה אלכסנדר שפיגל, איש המפלגה הרביזיוניסטית (הצה"ר). מפלגת בעלי-העסקים שיתפה פעולה בקרפטרורוס' עם המפלגה האגררית.

גם למפלגה הסוציאל-דמוקרטית היו אוהדים בקרפטרורוס'. בעיר חוסט, למשל, פעלה חטיבה יהודית נפרדת במסגרת הסניף העירוני של המפלגה. אך מכל המפלגות הלא-יהודיות החשובה ברחוב היהודי היתה המפלגה הקומוניסטית הצ'כוסלובקית. זו היתה מפלגת אופוזיציה מובהקת, לא רק מבחינת מדיניות-הפנים הכלל-ארצית, אלא גם ברחוב היהודי. בהיותה אנטי-ציונית, היא התנגשה עם כל זרמי היהדות המאורגנת — הציונית, הבלתי-ציונית והאנטי-ציונית. אפשר אפילו להגדירה כנציגתה המובהקת של היהדות הבלתי-מסדית, כלומר: אותם יהודים שפעלו מחוץ לכל המסגרות החברתיות והפוליטיות שהיו מקובלות ברחוב היהודי של קרפטרורוס'.

על מידת התפשטותו של הרעיון הסוציאליסטי בקרב יהודי קרפטרורוס' לפני מלחמת-העולם הראשונה אין לנו ידיעות ברורות. עם הקמתה של הקומונה בהונגריה, יחידות הצבא האדום נתקבלו בחבל בעין יפה. יהודים מקומיים, בני נוער וחיילי חזית לשעבר נרתמו לפעילות במוסדות הקומונה בקרפטרורוס'. קיימת עדות על פעילות קומוניסטית של יהודים בברהוב ובמוקצ'בו ועל כך שהמנהיג הקומוניסטי אוטו קליין-קורבין (Klein-Korvin) הוצא להורג על-ידי היחידות הלבנות.¹⁶ הוא לא היה היחיד וגם הצבאות האחרים, כמו אלה של הרומנים והצ'כוסלובקים, רצחו

יהודים שנחשדו בקומוניזם. במאוס 1920 התארגנה כחבל המפלגה הקומוניסטית שנקראה "המפלגה הסוציאליסטית הבינלאומית של קרפטורוס", כשלפחות מחצית מהאישים הבולטים בה היו יהודים.¹⁷ מפלגה זו נבלעה על-ידי המפלגה הקומוניסטית הצ'כוסלובקית. ככל הנראה, השאלה שהטרידה את הקומוניסטים היתה מעמד של הרוסינים, יותר מאשר הסוגיה היהודית... כ"11 בדצמבר 1925 הפנה העיתון היהודי בשפה ההונגרית ז'ידו נפלאפ שאלה רטורית אל הרבנים: מדוע אתם מרכזים את מלחמתכם בציונות ולא בקומוניזם?¹⁸ ככל הנראה, החל הנושא הקומוניסטי להטריד. ואכן, הפנייה אל הרבנים בעניין זה חזרה ונשנתה במשך התקופה ודומה שהיו דברים בגו. פניית בני הנוער, בכללם גם ילדי החסידים, אל הקומוניזם היתה בגדר מכה, אך אלה נחשבו כמצויים "מעבר לגדר". עליהם היה קשה להשפיע, שכן הם כבר "התפקרו". לא כן הציונים והנוער הציוני: הם היו חלק מה"משפחה", הרגישו מבחינה דתית, סיכנו בפועל את בני הישיבות ועדיין היו יהודים בהווייתם, כך שעדיין עוררו תקווה בלב אלה שחפצו להחזירם בתשובה. כך, למשל, כאשר מועצת העיר של אוז'הורוד דנה במתן תמיכה כספית לישיבתו של הרב שפירא, התייצבו הקומוניסטים היהודים בראש המתנגדים, ואילו הציונים תמכו בפעולה זו.¹⁹

בתחילת שנות השלושים הפכו הקומוניסטים ליריב מסוכן ובעל-השפעה לתנועה הציונית, בכלל, ולתנועות-הנוער החלוציות, בפרט. ואכן, רבים מבני הנוער היהודים, ובעיקר העניים שבהם, פנו לעבר הקומוניזם. באותה עת ניהלה הציונות השמאלית מאבק בשתי חזיתות — מאבק שעתיד היה להימשך עד ימי השואה: מצד אחד, עימות עם הרביזיוניסטים וברית טרומפלדור, שהיו מאוד פופולריים בחבל וטענו בלא הרף כי האידיאולוגיה השמאלית מסייעת לקומוניסטים;²⁰ ומצד אחר, התגוננות מפני התחרות הקומוניסטית האגרסיבית. כל זאת — על רקע רעב ואבטלה קשים בקרב היהודים בחבל, שהרי מה יעודד את הנהירה אל הקצוות יותר מהמחסור ומהדלות? שתי תנועות-נוער ציוניות שמאליות — "השומר הצעיר" ו"החלוץ" — ביקשו לעשות נפשות בקרב הצעירים. שתיהן, ובמיוחד "השומר הצעיר", היו תנועות של המעמד הבינוני. מאחר שהתודעה התנועתית לא היתה מושרשת דיה, עברו סניפים שלמים של התנועות הללו לדגול בציונות ימנית ובקומוניזם או שעזבו את האידיאולוגיה הימנית לטובת השמאל. הרביזיוניסטים הזהירו את המבקשים להצטרף לתנועות-הנוער החלוציות, כי אלה "נגועים בקומוניזם" ובמקרים קיצוניים אף הלשינו אצל המשטרה על שליח שבא לעודד את תנועתו, כי הוא "בעל השקפות קומוניסטיות".²¹

17 מגוצי, זהות לאומית, עמ' 195.

18 *Zsidó Néplap*, 11.12.1925

19 *Zsidó Néplap*, 13.8.1926, 22.2.1929

20 *Zsidó Néplap*, 1.4.1931, 17.4.1931

21 את"ע, IV-208-1-347B, דיווח ארצה, 1.4.1933; IV-104-8-8, דיווח ארצה, 30.7.1933;

IV-104-77-10, יהודה רוזניצ'נקו, 26.2.1934; IV-104-77-8, שלמה ליפסקי אל חברים,

IV-104-77-8; 27.1.1934, יהודה טובין אל שלמה ליפסקי, 6.7.1936.

מנגד, דווקא תנועות-הנוער הרבו להזהיר מפני ההשפעה הקומוניסטית הגוברת בקרב היהודים. הקומוניסטים החלו לרתום תופעות בינלאומיות למערכת התעמולה להם: הם הזהירו מפני הסכנה של התגברות הפשיזם וטענו שרק איחוד הכוחות יסייע לעמוד בפרץ וכי על הנוער להיות חוד-החנית של המאבק. היתה זו תחילתה של מגמה שכעבור שנה זכתה לכינוי מפורש של "חזית אנטי-פשיסטית" או "חזית עממית". בקרב הנוער הניכה תעמולת הקומוניסטים פירות לא-מעטים. כאשר למבוגרים ניסו הקומוניסטים להעביר להם את "בשורת" החבל האוטונומי היהודי בירוביג'ן (Birobidzhan) שבכרית-המועצות, כמפלט מהעוני ומהדלות. היה בכך מסר לא רק מההיבט של שיפור המצב, אלא גם חזון של קיום במשטר צודק – הסוציאליזם. סימת בירוביג'ן דמתה רבות לזו של הציונות – מעבר אל ארץ מובטחת וחזון הימלטות מחיי הדיכוי של הגולה.²² גם מבחינת דרכי הביצוע פזלו הקומוניסטים היהודים לעבר התנועה החלוצית: הם קיבצו את המועמדים בקבוצות וביקשו מהם לעבור הכשרה שתסגלם לחיי הקולקטיב הסובייטי.²³ הידיעות שהגיעו באותה עת (1936–1938) על המאורעות בארץ-ישראל אך עודדו את התעמולה הקומוניסטית ופעלו לרעת העלייה. מאות משפחות נרשמו להגירה לבירוביג'ן.²⁴ הציונים כינסו התייעצויות מיוחדות והתוו תוכניות אסטרטגיות וטקטיות למאבק בתעמולת בירוביג'ן.²⁵ מנגד, בפעילות התעמולתית של הקומוניסטים שולבו ויכוחים, הפצת ספרות, הפגנות, חדירה לתוך קבוצות-נוער ציוניות והדגשת החובה להיאבק במשותף בפשיזם. הקומוניסטים נעזרו בשכויי מלחמה ששהו ברוסיה בעת המהפכה וחזרו. באסיפות התעמולה שכינסו הם אף קבעו הפסקות לתפילת מנחה...

בקרב הציונים שררה תחושה כי בכוחות עצמם לא יצליחו לבלום את הקומוניסטים, שאל שורותיהם נהרו בני נוער רבים, והם ניסו לגייס לעזרתם את המפלגה הסוציאל-דמוקרטית וגם את מוסדות השלטון. למאבק עם הקומוניסטים השתרכב גם הרב שפירא, אשר כינה את התנועות החלוציות "אדומים". אלה השיבו לו, ששייכותו מספקת את הגדודים למימוש תוכנית בירוביג'ן וכי הוא מאלץ את חסידיו להצביע למען המפלגה הסוציאל-דמוקרטית.²⁶

הגל הפרו-קומוניסטי נסתיים באביב 1938, כפי שהחל ארבע שנים קודם-לכן, על-פי הוראה מגבוה. "חלום" בירוביג'ן שלא התגשם ועליית הנאצים גם בצ'כוסלובקיה הרחיקו את הציבור מהפנטזיות. המצב הכלכלי הגרוע אכן דחף את היהודים להתפתות, אך הם למדו שמכרית-המועצות לא תבוא התשועה. גם הקומוניסטים בקרפטורוס'

22 את"ע, IV-208-1-802, דיווח ארצה, 3.2.1934, 8.2.1934.

23 את"ע, IV-208-1-804, דיווח ארצה, 1935.

24 את"ע, IV-208-1-802, IV-104-77-9, דיווח ארצה, 22.10.1935; 10.11.1935; טוביה רפפורט אל הוועד הפועל של ההסתדרות, 13.11.1935.

25 אצ"מ, S5/2195, חיים ברדיצ'בסקי, מובא ב-Protokoll der 23. Sitzung des Geschäftsführenden Ausschusses, 19.5.1936; S5/3677, ההסתדרות הציונית, המרכז לצ'כוסלובקיה, 11.6.1936; S5/2133, א' ברדיצ'בסקי אל אליהו דובקין, 19.7.1936.

26 יודישע שטימע, 14.8.1936, ציטוט מאמר בידישע צייטונג.

נאלצו לבסוף להתפשר עם המציאות והפסיקו את התעמתותם עם התנועות הציוניות. מוקד ההתעניינות של הציבור היהודי שב אפוא אל התנועה הציונית, שבהחלט יכלה לציין בגאווה כי הגיע "תור הזהב" שלה בקרפטרורוס, כמו בשאר חבלי הרפובליקה. התייעוד בארכיונים בארץ מוכיח בעליל, שהתנועה הקומוניסטית היתה אחד הכוחות החזקים ברחוב היהודי בקרפטרורוס. כל הכודק את הספרות היהודית על קרפטרורוס שראתה אור בארה"ב, בקנדה ובישראל ספק אם ייתקל באזכורם של הקומוניסטים היהודים, כאילו בעניין זה הוסכם על קשר של שתיקה. אותה שיטה עצמה נוקטת הספרות הקומוניסטית, שגם היא מעדיפה להתעלם מתרומתם הגדולה של הקומוניסטים היהודים להתפתחותה של התנועה בקרפטרורוס. עשרות פעילים של התנועה הקומוניסטית בחבל, ביניהם מהבולטים ביותר, היו יהודים. נזכיר רק אחד מהם — הסופר הידוע באלה אילש (Illes).²⁷

הקומוניסטים היהודים התלבטו בהגדרת לאומיותם. חלקם ראו את עצמם כהונגרים, והסופר אילש שימש דוגמא לכך. אך היו כאלה שהגדירו את עצמם כאוקראינים או כרוסינים, ואחרים — כיהודים. גודלו של המיעוט היהודי בחבל ועוצמתה של התנועה הציונית על פלגיה עוררו את שאלת התייחסותם של היהודים הקומוניסטים למעמדם הלאומי. רמזים מובהקים לכך אנו מוצאים בתייעוד הציוני, שבו ישנם הדים לפולמוסים ולמאבקים שהתנהלו. גם העיתונות היהודית בידיש ובהונגרית מגלה טפח ומכסה טפחיים. ודאי שההיסטוריונים הקומוניסטים וגם היסטוריונים לא-יהודים חדורי תודעה לאומית אוקראינית או הונגרית העדיפו לעמעם את חשיבותו של הפן היהודי, אך חשוב מאוד להזכיר את קיומו ולהדגיש שהמחקרים בני זמננו לא עסקו בו גם בשל היעדר מקורות.

גם בעת תפיסת השלטון בחבל על-ידי ברית-המועצות בשנים 1944–1946 לא נפקד מקומם של היהודים, וישנם עדויות ומסמכים המצביעים על כך. אנו גם יודעים על תרומתם של הקומוניסטים היהודים יוצאי קרפטרורוס לבריגדה הצ'כוסלובקית בברית-המועצות.²⁸ מן-הסתם רבים מהם הצטרפו גם לתנועה הפרטיזנית בחבל ורק בדיקה בארכיונים של אוקראינה וברית-המועצות לשעבר תוכל לאמת הנחות אלה. כללית, פרשת הקומוניסטים היהודים בקרפטרורוס נותרה עלומה ברובה עד עצם היום הזה.

ההתפתחויות הפוליטיות באזור ובעולם אילצו את השלטון המרכזי לבצע שינויים אדמיניסטרטיביים ומדיניים, להנהיג רפורמות בתחומים שונים ולהיענות לכמה מדרישותיהם הלאומיות של מרכיבי הרפובליקה. לשם כך קיימה הממשלה התייעצויות ברמות שונות, ומטבע הדברים דרשה המפלגה היהודית לשתפה בהן כמייצגת העיקרית של היהודים בצ'כוסלובקיה וקרפטרורוס כאחד. תחילה פסחה פראג על היהודים, אך לאחר-מכן ניאותה לשתפם. באוקטובר 1935 נבחר מנהיג המפלגה האגררית הסלובקי

27 בידי המחבר רשימה ארוכה של עסקנים יהודים קומוניסטים.

28 ילינק, "יהדות קרפטרורוס", עמ' 275.

מילאן הודג'ה (Hodža) לראש ממשלת צ'כוסלובקיה, והוא מינה את נצ'אס לשר לעניינים סוציאליים בממשלתו. כאמור, נצ'אס היה בקי בבעיות יהודי קרפטורוס'. בדצמבר של אותה שנה, בעקבות התפטרותו של מסריק, נבחר פֶּנֶש לנשיאה של צ'כוסלובקיה. לאחר מינויו ביקרו משלחות מקרפטורוס' בפראג כדי לדון במעמד החבל. משלחת מטעם המפלגה היהודית ביקרה אצל השר נצ'אס עוד בדצמבר כדי לדון בהכשרתם המקצועית של בני הנוער היהודים. היא גם העלתה בפניו את בעיותיה של היהדות המקומית. לאחר החילופין במוסד הנשיאותי ביקרה משלחת יהודית נוספת אצל בנש והודג'ה, והפעם בעניין האנטישמיות הגואה. חיים קוגל השתתף בכל המשלחות הללו וכן בזו של נבחרי הפרלמנט והסינט של קרפטורוס', שבאו לקחת דברים עם שני האישים על מעמד החבל. בפגישות אלה ניצל קוגל את ההזדמנות והעלה לדיון פעם נוספת נושאים יהודיים תוך שימת דגש על סוגיית החינוך העברי. במאי 1936 נתקבלה אצל הנשיא וראש-הממשלה משלחת מכובדת של יהדות צ'כוסלובקיה כדי לברכם על בחירתם ולדון אתם בנושאים כמו מצבם הכלכלי-חברתי של יהודי קרפטורוס', הנוער היהודי, החינוך העברי, תעסוקת יהודים, מתן הכשרה חקלאית לנוער חלוצי ותקנוניהן המיושנים של קהילות סלובקיה וקרפטורוס'.²⁹ בתום הפגישות הבטיחה הממשלה לטפל בנושאים שהטרידו את היהודים ובכך הפגינה את החשיבות שייחסה להיכחרו של קוגל לפרלמנט המקומי של החבל.

בתקופה זו נאם קוגל פעמיים בפני הפרלמנט בפראג והדגיש באוזני הצירים את בעיותיהם הקשות של בוחריו, שלא תמיד זכו למלוא תשומת-הלב מצד השלטונות. אורֶאז, כאשר החליטה פראג להקים מועצת חבל (Gubernialrat), תבעו היהודים להיות מיוצגים בה. ואכן, ליאופולד פלקוביץ' (Palkovič), איש המפלגה היהודית, נבחר למועצה יחד עם קרו.³⁰ היהודים שותפו גם בוועדות המועצה והעלו בה בתקיפות את דרישותיהם.

יום תפילה למען הרפובליקה שהכריזו ועד הרבנים בתחילת אפריל 1938 ופנייתם של כל המוסדות היהודיים אל בני העדה לתרום ביד נדיבה לקרן הגנת הרפובליקה סימלו את העננה שהתקשרה בשמי אירופה. אך רבים בתוך הציבור לא חזו את העתיד להתרחש ונתרו שאננים.

29 יודישע שטימע, 22.11.1935; אצ"מ, A320/458, Bulletin No. 19, 13.11.1935; סולה, "קרפטורוס וכו'" (לעיל, הערה 6), עמ' 211; הג"ל, אורות, עמ' 108-109.

30 יודישע שטימע, 8.10.1937, 12.1.1937.

פרק שביעי

הבמה החברתית

שנים אחדות לאחר ההסתפחות לרפובליקה נראה היה כי שבה הרגיעה לשרור בחבל, פרט לרוסינים שהמשיכו לרטון ולדרוש לעצמם אוטונומיה. פעילותם הפוליטית של היהודים התמקדה במסגרת המפלגות השונות וההסתדרות הציונית, שהיתה אז בשלב התארגנות. פעילים יהודים מצ'כיה, ובמידת־מה מסלובקיה, סייעו לארגונים הציוניים בחבל לייסד מסגרות, וליהדות המקומית — להיאבק למען זכויותיה. היהודים מצ'כיה פעלו בתחום החברתי, והיהודים מסלובקיה — בעיקר במגזר הדתי. כר־פעולה פורה מצאו אנשי "המזרחי" בחבל, שהבינו עד־מהרה את הפוטנציאל הטמון בו להרחבת שורותיה של הציונות הדתית. ככל שהתארגנו המוסדות החילוניים (גם מסגרות פוליטיות של "המזרחי" ואפילו של "אגודת ישראל" היו לדידה של האורתודוקסיה ישויות חילוניות לכל דבר ועניין), כן הלך והעמיק המאבק בין היהדות החרדית ובין אלה שמיאנו להישמע להוראות הרבנים ועושי דברם. שני הצדדים הבינו עד־מהרה, שמדובר במאבק על כוח, עליונות חברתית, ומעל הכול — התבססות כלכלית. הרבנות, שעד 1918 היתה כמעט המוסד היהודי היחיד המאורגן בחבל, לא רצתה לוותר בקלות על עמדות־הכוח שלה. מנגד, היהדות המקומית עברה בשנות המלחמה ואחריה תהליך של גיוון. חוגים אינטרסנטיים שונים וקבוצות־לחץ למיניהן צברו כוח והתעמתו עם הגופים המסורתיים. כשלונן של המפלגות החילוניות בבחירות הפרלמנטריות של שנת 1925 גרם לאכזבה רבה ליסודות החילוניים, אך הם המשיכו לפעול.

כך בתחום החברתי־פוליטי, ואילו במישור החברתי־כלכלי לא חל שיפור רב מאז המלחמה. אדרבה: תחושתם של רבים היתה שהמצב אפילו הורע. ב־17 בינואר 1930 פרסם היודישע שטימע מאמר של ס' גאלדשטיין בשם "אינזאלווענדן" (פשיטת־רגל), שהיה בו משום ניסיון לסכם מבחינה כלכלית את שנות הרפובליקה הראשונות בחבל. מן הדין להעיר מיד, שהמאמר פורסם כשנה לאחר פרוץ המשבר הכלכלי העולמי, אך המעייין בתוכנו ומשווה אותו לדו"חות החברתיים־כלכליים הרבים ששלחו ארצה עסקנים ציונים — אחדים מהם בעלי עין חודרת — יסיק מיד שגאלדשטיין סיכם לא רק את השנתיים שקדמו לפרסום מאמרו; שכן הוא העלה בו בראש־ובראשונה את סוגיית המיסוי הכבד — נושא שחזר ונידון בהתמדה במשך עשרים שנה. אמנם,

תושבי המקום לא היו רגילים לדווח דיווחי אמת על הכנסתם ואף נכון לומר שלא היו רגילים לדווח כלל, אך הפקידות הצ'כוסלובקית גבתה מסים בלי רחמים, במיוחד מהנישום היהודי.

הממשל הצ'כוסלובקי שאף להעניק לקרפטורוס' עצמאות כלכלית, חרף האבטלה הקשה ששררה בו. מנגד, רשויות ההוצאה לפועל לחצו קשות על הנישומים ולא היססו להחרים את רכושם הדל ולמוכרו במכירה פומבית. אלה פעלו בחסותה של הז'נדרמריה הצ'כוסלובקית, והאזרח הקטן — היהודי והלא־יהודי כאחד — חש מאוים ונרדף. המסים הוטלו רטרואקטיבית מאז סיפוח החבל. הכלכלה הצ'כוסלובקית — או נכון לומר: הצ'כית — היציבה הקשתה על היזמים והסוחרים המקומיים וגרמה גל של פשיטות־רגל. החנוונים ובעלי־המלאכה לא עמדו בדרישות הכלכלה המודרנית. סיטונאים מצ'כיה נהרו לחבל החדש, התבססו בו והחלו לייבא סחורות זולות מצ'כיה, תוצר מפעלי תעשייה מתקדמים. הדוגמא הבולטת היתה בית־החרושת המפורסם לנעליים "באטה", שפתח רשת חנויות משלו ובהן מכרו את תוצרתו הזולה. תגובתם של הסנדלרים וסוחר־הנעליים המקומיים לכך היתה מביכה וקשה. קווי־ייצור דומים פעלו גם בהלבשה ובענפים אחרים. הסחורה הזולה שהובאה לחבל הפכה את בעלי־המלאכה והחנוונים היהודים ל"לופטמענטשן" — מחוסרי הכנסה ופרנסה. אם נוסיף על כך את רשת הקואופרטיבים, שפותחה בסיוע ממשלתי ישיר ואימה על הסוחרים הכפריים, נבין על־נקלה כיצד הלך המעמד הבינוני והנמוך והתרשש. גם קשיי היצוא ויוקר המחיה תרמו את שלהם והקשו על כושר ההישרדות. בעיה נוספת שהטרידה את הסוחרים היהודים בכל הרפובליקה היתה סגירת החנויות בשבתות ופתיחתן בימי ראשון. כאמור, השלטונות הצ'כוסלובקיים אסרו על פתיחת החנויות בימי ראשון, וסוגיה זו העסיקה ביותר את המפלגה היהודית ואת נבחריה ברמה המקומית והארצית.

השלטונות הצ'כוסלובקיים ניהלו מאבק חריף נגד שתיית אלכוהול. בארץ מוכת אלכוהוליום הדבר היה טבעי ומוצדק, אך למסע זה נלוו מרכיבים אנטישמיים; שכן בענף זה שלטו בעיקר יהודים, כמו בשאר הארצות במזרח־אירופה.¹

יצוא העץ נפגע קשות, והיהודים, שהתפרנסו מהיער ומתוצרתו ומהחקלאות על ענפיה השונים, נקלעו לקשיים כלכליים והפכו לקורבנות הרפורמה האגררית. העיתונות היהודית ציינה בסופוק את פועלו של ציר בית־הנבחרים קוגל, שב־1936 הצליח להביא להחלת הרפורמה על 19 יהודי הכפר דושינה (Dušina), שיצאו מקופחים ברפורמה המקורית.² למרות הקיפוח המשיכו היהודים לעסוק בענפי החקלאות השונים. באזורי ההרים התפרנסו היהודים מגידול צאן ובקר, ואילו בחלק הצפוני של המישור ההונגרי, סביב הנהר טיסה, הם היו כורמים ומגדלי פירות. באזור טצ'ובו (Tačovo) גידלו היהודים במיוחד תפוחי־עץ ואגסים. סביב בתיהם, בחלקות־האדמה הקטנות, גידלו היהודים תפוחי־אדמה ושאר ירקות, לרוב לצריכה עצמית.

¹ Zsidó Néplap, 13.8.1926

² יודישע שטימע, 28.8.1936

החקלאות היהודית, כמו החקלאות בחבל בכלל, היתה פרימיטיבית ובלתי־מפותחת ובקושי היה בה כדי לפרנס את עובדיה, אם כי סייעה רבות בכלכלת הבית. רק באזורים המישוריים החזיקו יהודים בבעלותם אחוזות שרכשו מאצילים הונגרים פושטי־רגל. ליהודים אחרים היו חלקות־אדמה, אך הם החכירו אותן לאיכרים רוסינים, והם־עצמם התפרנסו מעיסוקים אחרים.

המפלגה האגררית הגנה על האינטרסים של חקלאי צ'כוסלובקיה, ובמיוחד על הגדולים שבהם. היא חתרה להטיל מכסים כבדים על מוצרי־מזון מיובאים, שכאמור פגעה קשות במפרנסים הזעירים ועם זאת פעלה במקצת לטובת החקלאים היהודים. הללו נעזרו מאוד באיק"א, אשר ארגנה אותם בקואופרטיבים, דאגה להכשרתם והרחיבה את מעגל הגידולים. הקואופרטיבים לייצור חלב ייצאו אותו עד לכוהמיה.³ החקלאים היהודים סבלו קשות מפגעי טבע, בהיעדר כל ביטוח שעשוי היה לשקמם. כך, ביולי 1933 הציפו מי הנהר טיסה שטחים נרחבים ופגעו אנושות בחקלאי וילוק (Vylok).⁴ גם הרועים והחקלאים באזורי ההרים היו נתונים לחסדיהם של איתני הטבע — מכות קור ושטפונות. מן הראוי להזכיר פרטים אלה, שכן קרפטורוס נתברכה בשיעור גבוה של חקלאים יהודים בהשוואה לארצות אחרות, אך גם במספרים מוחלטים הם היו רבים.

גם לאחר מלחמת־העולם הראשונה המשיכו יהודים לעסוק בטחינת דגנים ובניסור עצים, אלא שמצבם הלך והידרדר: טחנות־הקמח חייבות היו להתחרות בתוצרת שיובאה מהמערב, אלא ששוב לא היו פועלים עונתיים שהביאו את הדגנים מהמישור ההונגרי ונזקקו לטחינה מקומית. הוא־הדין בענף העץ שסבל משפל חסרת־קדים. המנסרות הושבתו מאונס, וחלק מהיהודים שהועסקו בענף זה החלו להכין פחמים מעצים.

יהודים נמנו עם גדולי הבנקאים והסוחרים בחבל. כל זה היה נכון בזמן השלטון ההונגרי. עם חילופי השלטון נעלמו שותפויות ישנות, ועמיתים לעסקים נפרדו. על היזמים היהודים היה ליצור קשרים חדשים מתוך עמדה נחותה, בלא שליטה בשפה ובתנאים סוציו־פוליטיים משתנים. השכבות המבוססות בקרב היהודים סבלו מאוד מהשינויים הפוליטיים. גם האינטליגנציה היהודית, בעבר נושאת הדגל של ההונגריזציה, סבלה מאוד מבחינה פוליטית, חברתית וכלכלית: אנשיה היו שנואים על הצ'כוסלובקים כהונגרים וכיהודים והיו לצנינים בעיני האנטישמים ההונגרים, שלא האמינו להם. יהודים עדיין החזיקו מעמד באי־אלו משרות של עורכי־דין ופקידים, ובהדרגה "נעלמו" גם רופאים יהודים. יהודים נאבקו קשות להשיג משרות הוראה ברשת החינוך הממלכתית. כאשר נבחר קוגל לפרלמנט, הוא נרתם למשימה

3 ראו דו"ח על פעילות איק"א לשנת 1935/36, את"ע, III-38-437-2; יודישע שטימע על הקואופרטיב בדראהובו (Drahovo), 23.4.1938; ועל הקואופרטיב ביאסינה (Jasina), 17.6.1937.

4 הארכיון הסלובקי הלאומי המרכזי (להלן: אסל"מ), קהילת וילוק (Vylak, Ujlak) אל הלשכה המרכזית, 11.7.1933, 30.7.1933.

למצוא מקומות עבודה למורים יהודים צעירים, אך הצלחתו היתה חלקית, שכן הם זכו למשרות רק במקומות נידחים בחבל. הסטודנטים היהודים פסקו לנהור לאולפנות הונגריה ושמו את פעמיהם למוסדות השכלה במערב-הרפובליקה, משום שתואר אקדמי הונגרי לא נתקבל בעין יפה בצ'כוסלובקיה. גם מדיניות ה'נומרוס קלאוזוס' והגישה האנטישמית שננקטו על-ידי אוניברסיטאות הונגריה לא עודדה את הסטודנטים היהודים לנדוד לשם.

מצבם הכלכלי של יהודי קרפטורוס' המשיך להיות בכי רע: המילטון פיש ארמסטרונג (Armstrong) האמריקני ולודביג רֶן (Renn) הגרמני דיווחו על כך בשוכם מקרפטורוס' בסתיו 1932: "לא בסין, לא בהודו ואף לא במחוזות מוכי הרעב של אסיה ואפריקה, לא ראינו מעולם גיהנום כזה של אומללות כמו כאן, בארץ הקטנה הזאת בין הרי הקרפטים".⁵ דו"ח זה נכתב בעיצומו של המשבר הכלכלי. בחורף 1928/29 פקד את החבל גל של קור. התושבים, לרבות היהודים, לא יכלו אפוא להתפרנס וסבלו חרפת רעב.

תיאוריהם של שליחי הג'וינט בשנים 1928–1936 היו אף הם קשים ביותר.⁶ בשנת 1932 דיווחו העיתונאים היהודיים בצ'כוסלובקיה על "ורחובינה הרעבה!" ובקרב היישוב היהודי במדינה נאספו כספים ובגדים עבור הסובלים בקרפטורוס'. שוב הוקמו מטבחים עממיים, חולקו בגדים בכיכרות וגברות מכובדות באו להפגין את אהבת הזולת שלהן.⁷ חלק מהעיתונאים הדגישו, שפילנתרופיה אינה עוזרת וכי יש לפתור את בעיותיה של ורחובינה בצורה יסודית, באמצעות יוזמות כלכליות ותעשייתיות. אלא שהצעות אלה לא מומשו מעולם. צ'כוסלובקיה, גם אם רצתה, ספק אם היה בכוחה להרים משא כה כבד מבחינתה; שכן קרפטורוס' שימשה עבור התעשייה הצ'כוסלובקית מקור של כוח עבודה זול ושוך לתוצרתה. בידי פראג לא היו האמצעים האדירים שנדרשו לשיקום החבל, ואלה שהיו בנמצא נוצלו לביסוסם הכלכלי של סלובקיה ומקומות אחרים שאיימו בפועל על שלמותה של הרפובליקה. יהודי המערב שימשו פה ליהודי קרפטורוס' ויכלו לספק קצת מזון, מה שחסר היה ללאומים אחרים, ובמיוחד לרוסינים. אך בעיצומו של המשבר העולמי לא היתה לקרפטורוס' וליהודיה שום תקווה לעזרה של ממש. המצב הכלכלי הקשה השתפר לקראת סוף העשור, ובשנת 1937 אפילו דובר על פריחה כלכלית ועל עלייה דרמטית בשכר העבודה, אך זכרון שנות הרעב לא נמחק. אנשים מחוץ לחבל, כמו השליחים הארצישראלים של התנועות החלוציות וכן אוסקר נוימן ומרים זינגר, ילידת צ'כיה וחברת קבוצת דגניה א — היו מזועזעים מתנאי העוני המנוון שהיו עדים לו, במיוחד בוורחובינה ובמרמרוש. לדבריהם, הילדים אינם

5 ג'וינט, תיק מס' 193, הודעה לעיתונות.

6 Dr. Bernard Kahn to Colonel Herbert, 193 מס' 193, *Zsidó Néplap*, 22.2.1929
H. Lehman, 20.3.1929

7 *Blätter für die jüdische Frau* (Prag), 26.2.1932, 15.4.1932, 20.5.1933, 1.7.1933, 7
A320/453, ; 9.12.1933, למען קרפטורוס', 28.7.1933, 1.11.1933
.6.3.1932

יודעים קרוא וכתוב, פרט לתפילות, ופוחדים מסוסים ומכלבים. שפת המבוגרים היא יידיש מיושנת, משל היה זה בתקופות הופעתה לפני מאות שנים, ובמקום נשמע בליל של שפות. הדתיות המופרות היא מכלול של אמונות תפלות, כשמגידים נודדים מושכים אחריהם המון של חסידים. לקנאות, לבערות ולבורות אין אח ורע. לחיי הניוון אין עתיד, ופנטזיה כזו אין עוד בעולם. במקום לא פועלים מוסדות-תרבות. כולם, גם מי שאינו דתי, חייב להתפלל, לחבוש כובע, ללבוש ארבע כנפות ולשמור מצוות למראית-עין. האנשים יורדים איש לחיי זולתו, משקרים, מלשינים, חיים על שנור. חלקים של יהדות קרפטורוס⁸ חיים עוד במציאות של ימי-הביניים.

התיאורים הללו חזרו ונשנו בצורות שונות, כשמובלעים בהם רחמים, ביקורת, תדהמה ועצב. המדווחים שבו והדגישו את תנאי העוני שהוליד את השפל החברתי. לעיל הצגנו תיאורים דומים שנשמעו מפהם של שליחי הגיוניט עם בואם לחבל. דבר לא השתנה מאז, אולי פרט להתגברות הדלות וההשפעה המדכאה של המשבר הכללי אשר חיסל את מקורות הפרנסה שעדיין נותרו. אין לשכוח שדברים דומים נאמרו על הגויים במקום, שבורותם, בערותם ועוניים השתוו לאלו של היהודים וגם עלו עליהם. אפשר לסכם ולומר, שהסתפחותה של קרפטורוס⁹ לצ'כוסלובקיה קידמה רק במעט את היהודים מבחינה כלכלית, שכן השלטון החדש לא השכיל להתמודד עם המשבר הכלכלי. הפגיעה בהם היתה אפוא קשה ביותר, והתוצאות היו לא פחות חמורות – החל בחיזוק המפלגות הלאומניות וכלה בהתפרקות הרפובליקה ב-1938.

יהודים ששרדו את השואה ומסרו את עדויותיהם נזכרים בנוסטלגיה ברפובליקה הצ'כוסלובקית.⁹ הם מדגישים את המורשת ההומניסטית, את השוויון האזרחי שנהנו ממנו ואת אופיו של המשטר הדמוקרטי שמצא את ביטויו בשמירה על זכויות הפרט והמיעוטים. אמנם, המפלגה היהודית נאבקה לא-אחת למען מימוש הזכויות הללו, אך לשבחה של הרפובליקה ייאמר שהיהודים יצאו לעתים קרובות כשידם על העליונה. דוגמא מובהקת לכך שימש מפקד-האוכלוסין של שנת 1930. בשלבי הכנתו של המפקד ביקשו יסודות עוינים לקבוע כי סעיף הלאום ייקבע לפי שפת הדיבור של המתפקד. בעניין זה מארגני המפקד היו מוכנים להכיר בעברית וביידיש ("יהודית", כהגדרתם) כשפות רשמיות. מאליו מובן, כי התפקדות לפי שפת הדיבור היתה מונעת מיהודים רבים להזדהות ככאלה, שכן רבים מהם אימצו לעצמם שפות אחרות, כגון

8 אצ"מ, KKL5/3763, Bericht Dr. Oskar Neumann über sein Besuch in der Podkarpatska, Rus, 16.7.1930; ארכיון יד טבנקין, אפעל (להלן: א"ט), חטיבה 2, חו"ל, מכל 3, תיק 13, מכתבי שליחים, מאת מ' ברדיצ'בסקי, 19.2.1932; את"ע, IV-208-1-347B, מ' רוזנצויג אל הוועד הפועל, 3.8.1933; IV-104-18-8, יהודה רוזניצ'נקו אל ילדיו, 26.2.1933; IV-104-77-8, שלמה ליפסקי אל הוועד הפועל, 5.3.1934; IV-104-78-8, שלמה ליפסקי אל הוועד הפועל, 19.3.1934; IV-208-1-347, שלמה ליפסקי אל הוועד הפועל, 6.7.1934; מרים זינגר, במעלה, 1 (נב), 2.1.1933, 4.1.1933, 13.1.1933, 2 (נג), 27.1.1933.
9 למשל: יד ושם, מס' 03-3329, ד"ר צבי ריכטר; 03-6309, עזרא שטיינמן; 03-6286, זלטה גרוס; 03-8942, משה עמית ועוד.

צ'כית, סלובקית, גרמנית, הונגרית ועוד. אלא שהממשלה קיבלה את נימוקם של היהודים והתירה התפקדות על-פי הצהרת היהודי, מבלי להתחשב בשפתו.¹⁰ כמו-כן נהגו היהודים משוריון בפני החוק ולטיפול מתקבל על הדעת במשרדי הממשל. היהודים רחשו חיבה רבה לנשיא המדינה, תומס מסריק, שידע להעריך זאת ולהשיב להם כראוי. היתה זו המסורת ההומניסטית שהאיש השתדל להשריש בקרב עמו וארצו, וזו כמוכן מעוררת זכרונות נעימים בקרב היהודים.

אחרים, בעלי זכרונות איומים משנות המלחמה, שכחו או הדחיקו את האספקטים הפחות-נעימים במעמדם ובמצבם של היהודים.¹¹ אחדים מאספקטים אלו כבר נסקרו, אך ראשית לכול נציין את הפגיעות הכלכליות, שנעשו ביודעין ובלא יודעין ולא היו אלא תולדה של מציאות קשה. עובדה היא שיהודים רבים סבלו מנחיתות כלכלית, אשר כמוה לא ידעו בכל ימיה של המונרכיה ההבסבורגית. כבר עסקנו בסבל ובאפליה שהנחילו פקידים צ'כוסלובקיים רבים לאזרחים היהודים בתחומים רבים, במיוחד במערכת-החינוך היהודית, ומעל הכול זו העברית. נוסף על כך אין לשכוח גם את האנטישמיות, הרשמית והסמויה, שהשלטונות כמעט שלא עשו דבר כדי להיאבק בה. אמנם, אין להשוות את האנטישמיות בצ'כוסלובקיה לזו שהיתה נקוטה על-ידי שכנותיה המזרח-אירופאיות ועל-אחת-כמה-וכמה לזו שאימצה גרמניה לאחר עליית היטלר לשלטון, אך גם אין להתעלם ממנה.

ברפובליקה הצ'כוסלובקית גאו הגילויים האנטישמיים בעיקר בחלקים המזרחיים. מנגד – כפי שצוין – קשה היה למוצאם בקרב האיכרים הרוסינים. היהודים האביונים חלקו שווה בשווה עם מר החיים של שכניהם הרוסינים ולא היו סיבות מיוחדות לעימות ביניהם. אפילו האמונות הדתיות לא כל-כך הפרידו ביניהם, בשל הפרימיטיביות שהיתה מנת-חלקם של שני הלאומים. המגידים והרבנים עושי-הנפלאות (Wunder Rabbi, csoda rabi) היו מקובלים גם על הגויים, אשר פנו אליהם בבקשות עזרה וייעוץ. מן-הסתם המוני העם, יהודים וגויים, שהחזיקו בדעות קדומות ובאמונות תפלות, היו שותפים לצער ולשמחה ופנו לאותם מקורות מזור. אך עם התפשטות ההשכלה והקדמה הכלכלית התעוררה גם הטינה והשנאה. בחוגי האינטליגנציה הרוסינית צמחה והתפתחה שנאת היהודים. על מדורת האיבה הוסיפו שמן גם מטיפים הונגרים. השנאה ליהודים בקרב ההונגרים היתה מושרשת וחזקה יותר מאשר בקרב הרוסינים תושבי הכפרים (מעשה עלילת-הדם המפורסם של טיסה אסלאר [Tisza Eszlar] התרחש קילומטרים ספורים מגבולה הדרומי של קרפטו-רוס, ותושביה היו מעורבים בה). ברובם המכריע של האירועים האנטי-יהודיים שיוחסו לרוסינים היו מעורבים מורים או כמרים. ידוע על מקרים שבהם ניסה כומר ללחוץ על יהודים בכפרו לקדש את יום ראשון בשבוע; או בתי-ספר רוסינים שבהם אוקראינים פליטי המשטר הסובייטי לימדו את הילדים לשיר שירים אנטישמיים; או כנס המפלגה

10 רבינוביץ', "המפלגה היהודית", עמ' 282, 283.

11 יודישע שטימע, 21.5.1937; 27.9.1929; 6.8.1926. *Zsidó Néplap*.

היהודית, שמורים רוסינים ניהלו נגדו מסע השמצה קולני, לרבות ציור כתובות גרפיטי "יהודים, החוצה!" על החומות. אך האירוע האנטישמי החמור ביותר בכל התקופה שבו היו מעורבים רוסינים התרחש ב-1930, כאשר שני יהודים הואשמו ברצח שני ילדים ובשימוש בדמם למטרות פולחן. במשך שנתיים התנהל המשפט בוולקי ברזני, שבקרבתה כביכול התרחש המקרה. שר-המשפטים הסוציאלי-דמוקרטי, בעצמו יהודי, אפשר את ניהול המשפט במשך כשנתיים, עד שהצירים היהודים בפרלמנט החליטו להתערב. אר"אז החליט התובע הכללי לגנוז את התביעה, כנראה עקב התערבותו של הנשיא מסריק בעניין.¹² בכפר שבו התגוררו נאשמי העלילה פרצו פרעות ב-1931.

עלילת-דם זו היתה בבחינת כתם על שמה של מדינה, שבראשה עמד איש אשר היה ידוע כלוחם בלתי-מתפשר נגד עלילות-הדם, אך ככל שעבר הזמן גברה התעמולה האנטישמית והורעו גם היחסים בין הרוסינים ליהודים. נסיונות להתנכל ליהודים או לחולל פרעות כנגדם שוב לא היו נדירים.

ביתופעה אחת התקשו היהודים להיאבק, ולעתים אפיינוה כאנטישמית. העיתונות הרוסינית הרבתה לתקוף את היהודים על העדפתם את בית-הספר הצ'כי והימנעותם משימוש יומיומי של השפה הרוסינית, שפת החבל. אמנם, היה יסוד לטענה זו, אך זהו חלק בלתי-נפרד של הסוציולוגיה היהודית: תמיד העדיפו היהודים את שפתה של אומה יותר תרבותית, על-אחת-כמה-וכמה אם היתה זו האומה השלטת, על שפת עם הארץ.

בתקופת שלטונה של הונגריה הם אימצו לעצמם את ההונגריה, לשמחתו של הממשל בכודפשט. עתה היתה השפה הצ'כית בתהליך אימוץ ובשל כך הציפו את בתי-הספר הצ'כיים תלמידים יהודים. הרוסינים חשו את עצמם נפגעים, ובצדק. הם שאפו לממש את זכות ההגדרה העצמית שלהם ולכן ראו ביהודים אויב המתייצב לצדם של הצ'כים השליטים במקום לעמוד לימנם-הם — שכניהם משכבר הימים שנחשבו רוב מניינה ובניינה של האוכלוסייה. הרוסינים חששו מתהליך של צ'כיזציה ומאובדן זהותם העצמית. ואמנם, כוונות מעין אלה נשמעו לא-אחת מפיהם של חלק מהפעילים הצ'כים והסלובקים.¹³ מכל האמור לא קשה להסביר מדוע היהודים העירו על עצמם את רוגזם של הנאציזטליסטים הרוסינים ולא היתה תגובה יותר טבעית לכך מאשר נקיטת דרך האנטישמיות.

טבעי הדבר שרוב הרוסינים אהבו את שפתם, כפי שהיהודים ביקשו לדבר יידיש או אפילו עברית. לקראת סוף ימיה של הרפובליקה, כאשר הרוסינים אילצו את פראג לקדם את ענייניהם, התעוררו גם היהודים¹⁴ אשר חשו שהקרקע בוערת מתחת לרגליהם — כפי שתיאר זאת היודישע שטימע במאמרו הראשי בגיליון 31 ביולי 1938. רק

12 סולה, אורות, עמ' 57, 58; הנ"ל, "קרפטורוס בימי הרפובליקה הצ'כוסלובקית", אנציקלופדיה של גלויות, קרפטורוס, עמ' 176; הנ"ל, "רוטניה הקרפטורוסית", עמ' 152; *Zsidó Néplap*, 24.10.1930, 31.2.1931, 4.12.1931.

13 מגרזי, זהות לאומית, עמ' 220, 224.

14 יודישע שטימע, 10.5.1938, 29.7.1938.

עתה הובן שאם רוצים לחיות עם הרוסינים, חייבים לדבר בשפתם, אלא שבשלב זה, ימי שקיעתה של הרפובליקה, הם איחרו את המועד.

פקידים וקצינים צ'כוסלובקים ששירתו בקרפוטרוס' היו מעורבים תכופות באירועים בעלי נופך אנטישמי, תוך שימוש באמצעי אלימות, באפליה-לרעה, בהשמצות ובפיטורין מסיבות גזעניות. בין הנפשות הפועלות יש למנות את ראש עיריית ברהובו ומורים בכת-ספר. בשנים שקדמו לפרוץ מלחמת-העולם השנייה הצטרפו למעוררי הפרובוקציות האנטי-יהודיות גם הגרמנים האתניים מתושבי החבל ותומכיהם מהרייך השלישי. במאי 1937 הדגיש קוגל בנאומו בפרלמנט את התגברות האנטישמיות וההתנכלויות ליהודי קרפוטרוס'.¹⁵

סוגיה אחרת הקשורה בשנאת יהודים היתה היחס כלפי הפליטים. היא לא נגעה ליהודים בלבד, אך כרגיל במקרים אלה הם היו הקורבנות הראשונים והקלים; שכן כבר בשנת 1926 נעשה ניסיון לפתור את הבעיה על-ידי הצעת תיקון לחוק בפרלמנט הצ'כוסלובקי שקבעה, כי תוענק אזרחות לאלה ששהו במדינה ארבע שנים לפחות. אלא שפירושים עוינים להצעה זו אפשרו את אפלייתם-לרעה של היהודים. הנושא לא ירד אפוא מסדר-היום. קוגל, שהיה מודע במיוחד לבעיה בגלל היותו תושב קרפוטרוס', החליט להיכנס בעובי הקורה באורח נמרץ. ואכן, מאבקו נשא פרי: ב-1938 נתקבל חוק אזרחות שקבע את 1 באוגוסט 1914 כיום הקובע להענקת אזרחות, ובזיקה לכך אף עלה בידו להחזיר לצ'כוסלובקיה יהודים שכבר גורשו לפולין. דא עקא, שיוזמה ברוכה זו הגיעה לידי מימוש מאוחר למדי, כאשר שמי אירופה התקשרו בענני המלחמה, והבעיה אך הוחמרה.

15 יודישע שטימע, 17.6.1937, 13.7.1938.

פרק שמיני

הבמה הציונית

רוב המקורות המצויים לפנינו מסכימים, כי בסיומה של מלחמה-העולם הראשונה לא היתה בקרפטרורוס¹ תנועה ציונית מאורגנת כדבעי. אמנם, זעיר פה זעיר שם היו ציונים שלעתים אף לא ידעו איש על רעהו, אך ברור שאין מדובר בכוח חברתי, ולו גם בחיתוליו. הדבר מעורר פליאה, שהרי בעיר קושיצה הסמוכה, שגם שימשה מרכז אדמיניסטרטיבי של החבל בכמה תחומים, הוקם סניף ציוני לפני המלחמה, אחד מ־14 הסניפים הראשונים בממלכה ההונגרית. גם בערים כמו פרשוב (Prešov) ובארדיוב (Bardejov) במזרח-סלובקיה, שמבחינה יהודית היו דומות בהרכבן החברתי-רוחני לזו של המחוזות אונג ואוגוצ'יה בקרפטרורוס², הורגשה פעילות ציונית עוד לפני הקמתה של צ'כוסלובקיה. הסבר קלסי לכך הושמע מפי שליחי ארץ-ישראל העובדת, כמו יהודה רוזניצ'נקו (ארז) ושלמה ליפסקי (תמיר):³ קרפטרורוס⁴ היא קהילה חדשה בציבור היהודי, שעדיין לא עלה בידה לפתח מסורות ומסרים אינטלקטואליים ומשום-כך תנועות רוחניות, כמו ההשכלה והאמנסיפציה, פסחו עליה. הם גם הצביעו על הדבקות הרבה באמונות תפלות במקום בדת הצרופה — דבקות שבלמה כל התקדמות אינטלקטואלית. אמנם, היה הרבה מן האמת בטיעון זה, אך יהודי החבל, רבים יוצאי אזורים באימפריה הרוסית, לא קלטו את הדברים הספציפיים של הממלכה ההונגרית. במיוחד מן הדין להזכיר את הניאולוגיה, התנועה לתיקונים דתיים ביהדות שהיתה רוויה לאומיות הונגרית. זו תקעה יתד באוז'הורוד ואף ניסתה להתארגן שם. גם במרמרוש-סיגט היא הצליחה להתארגן, אך לא בשאר ערי החבל: במוקצ'בו, בברהובו ובחוסט היתה אינטליגנציה יהודית חילונית ומתבוללת, שלא חפצה להתארגן בכל מסגרת קהילתית שהיא. לאמור: עוצמת האורתודוקסיה וחולשת הניאולוגיה לא אפשרו צמיחת זרם-ביניים. היהודים שנסחפו לרעיון הציוני שאבו אותו ממקורות שונים מחוץ לחבל.

הסמיכות לגליציה והמגעים בין בני יהדות זו, למרות הגבול האדמיניסטרטיבי שהפריד ביניהם, השפיעה על הלך המחשבה. אחרים שבו מלימודיהם בעריה הגדולות של האימפריה האוסטריו-הונגרית והביאו אתם דעות ורעיונות מסוג חדש. עיתונות

1 יהודה ארז, "החלוץ" והחלוץ הצעיר", אנציקלופדיה של גלויות, קרפטרורוס, עמ' 330–342; שלמה תמיר, "פרקי שליחות", שם, עמ' 383–390.

יהודית מפולין ומהונגריה חדרה אף היא לחבל; ואצל היהודי המאמין פיעמה אותה כמיהה ותיקה לציון במובנה הדתי.

העסקן הדתי ציוני מברטיסלבה שמואל בטלהיים (Bettelheim) ביקר בחבל בשליחות המוסדות הציוניים בפראג, מיד לאחר סיפוחו לצ'כוסלובקיה. אז עדיין היתה שעת-הכושר למצוא פשרה בין האורתודוקסיה לרעיון הציוני, אך דווקא המועצה הלאומית של יהודי צ'כוסלובקיה ששכנה בפראג התנגדה לרעיון, והדבר לא התגשם.² באותה עת החלו להיפגש יחידים שהיו מסורים לרעיון הציוני והקימו תאים במקומות שונים. כפי שכבר הוזכר, שבויי מלחמה ואחרים, שנחשפו לרעיון הציוני בפולין וברוסיה, היו הכוח המניע בהתארגנות. גם עולים שהיו בדרכם אל ארץ-ישראל סייעו בבניית תאים ובהרחבת ההשכלה הציונית. דווקא כפר נידח בשם טורון (Torun), ששכן בגבול פולין, צעד חלוץ לפני המחנה בהקמת בית-ספר עברי ראשון ברוח הרעיון הציוני. אך גם אם קרמה הציונות המאורגנת עור וגידים בערי החשובות של החבל — ודוגמא בולטת לכך ראינו לעיל בעיר מרמרוש-סיגט — הרי בשנים הללו היא הפגינה חולשה בולטת לעין. אפשר להניח כי המפלגה היהודית, שהתארגנה לפני התנועה הציונית, שימשה דחף להתלכדות הציונית. כך או כך: התנועה הציונית המשיכה להפגין חולשה במשך זמן רב. יתירה מזו: בחבל שבו 70% מהיהודים שכנו בערי-השדה ובכפרים, מרכזה של התנועה הציונית היה בערים הגדולות. רק כאשר תנועות-הנוער — ובעיקר בית"ר, "הפועל הצעיר" ו"כני עקיבא" — הרחיבו את פעולתן אל מחוץ לריכוזים העירוניים, חלה התאוששות במצבה של התנועה הציונית עצמה, אלא שבשלב זה היא נתקלה במתחרה בעל משקל בלתי-מבוטל — הקומוניסטים.

בעניין זה דעתנו היא, שהתחרות בין הימין לשמאל בתנועה הציונית אך הפרתה את המאבק בין הציונות עצמה לתנועה הקומוניסטית וסייעה בהתפשטותו של רעיון שיבת ציון — תחילה בקרב הנוער ולאחר-מכן בין המבוגרים — גם ביישובי הפרובינציה של החבל. גם בעריה של קרפטורוס קנתה לה הציונות אחיזה תוך כדי מאבק עיקש עם האורתודוקסיה. סייעו לה בכך תהליך האורבניזציה, הפופולריזציה של המחשבה הפוליטית והתפשטותה של ההשכלה המודרנית.

קושי מיוחד היה בהפצת רעיון הציונות הדתית. תנועת "המזרחי" ניצבה בפני חומת האדיקות המופלגת של היהודים, שצייתו בלא סייג לרבניהם ולאדמו"ריהם אשר שללו את הציונות מכול-וכול. וזאת לדעת: בתחום הדת נוצר בחבל טשטוש תחומים — תנועת בית"ר הורתה לחניכיה הדתיים והחילוניים כאחד להשתתף בתפילות,³ הקומוניסטים הכריזו בכינוסיהם הפסקה לתפילת מנחה⁴ ושליחי ארץ-ישראל העובדת למדו משניות

2 Samuel Bettelheim, "Visszaemlekezés", *Zsidó Néplap*, 20.6.1939

3 את"ע, IV-208-1-802, ד"ח, 22.10.1935; IV-208-1-347, יהודה רוזניצ'נקו, איגרת, 26.6.1933; IV-208-1-347B, רוזניצ'נקו אל הוועד הפועל, 26.6.1933; א"ט, חטיבה 2, חר"ל, מכל 3, תיק 13, רוזניצ'נקו אל דובקין, 10.3.1933.

4 אצ"מ, S5/2001, דו"ח של ד"ר עובדיה, 18.2.1935.

עם קהל המאזינים בין הרצאה להרצאה ועברו לפני התיבה במהלך הסמינרים הרעיוניים שקיימו.⁵

על אנשי "המזרחי" היה אפוא להתמודד בתנאים אלה. נוסף על כך הם נצטוו לנקוט משנה-זהירות במעשיהם, למשל: כאשר בנות ובנים של תנועת "תורה ועבודה" יצאו יחד במחולות ועוררו בכך את חמתו של הציבור האורתודוקסי.⁶ כל הפרטים הללו מלמדים שמשימתה של הציונות היתה קשה, וחדירתה לכל פינות החבל נתקלה בלא-מעט מכשולים. פני הדברים השתנו במהלך שנות הרפובליקה, אך גם אז פעילותה העיקרית של הציונות התרכזה בהפצת ה"שקל" ותו לא. ולא מילתא זוטרתא היא, שכן בתנאים הכלכליים הקשים ששררו בקרפטרורוס נאלצו המפלגות הציוניות לנהל מאבק מתמיד עם ההנהלה הציונית על הורדת מחיר השקל כדי להקל על רכישתו. מאבק זה החל באמצע שנות העשרים ונמשך לאורך כל התקופה הנידונה. לעתים הורד המחיר עד כדי מחצית ולעתים הוחזר לקדמותו. בשנת 1937 הועלה הנושא לדיון בהנהלת הסוכנות וזו דחתה סופית את הבקשה⁷ (באותה שעה היה מחירו של השקל עשרה כתרם, דמי קיום משפחה ליום אחד ויותר).

ראשוני הפעילים הציונים הגיעו לחבל מצ'כיה. ברו"חות של שנות העשרים המוקדמות תואר החבל כאדמה בתולה מבחינת הציונות. גם תנועת "המזרחי" "גילתה" אותו והופתעה מהאפשרויות הרבות שהיו גלומות בו.⁸

בשנת 1923 כונסה ועידה ציונית באו"הורוד והחליטה על הקמת מזכירות וועדות שונות לידה. באותן שנים התנהל ויכוח לגבי השאלה, האם ציוני החבל זקוקים לארגון נפרד שיקשר אותם אל ההנהגה הציונית בלונדון, או שמא המרכז בפראג ינהל את העבודה בכל הארץ. מעניין שדיון זה הקביל לוויכוח על מעמדה של קרפטרורוס ברפובליקה הצ'כוסלובקית. בד"בכד עוררה האורתודוקסיה דיון בשאלת נאמנותם הכפולה של הציונים ברפובליקה. שני הדיונים היו כבדי-משקל, אך מעיון במסמכים עולה כי הם נוהלו בידי מנהיגי המחנות בלבד, בלא שעמד מאחוריהם קהל. הארגונים השונים היו עדיין בחיתוליהם ואפילו הקהילה היהודית המסורתית עדיין לא הסתגלה לתנאי הזמנים החדשים.

עיקר הפעילות התרכזה, כאמור, בידי תנועות-הנוער והמפלגות הציוניות ובמקרים רבים תנועות-הנוער קדמו להקמת המפלגה ולכן מן הראוי לעסוק באלה תחילה. אך היו גם גופים בלתי-מפלגתיים שעסקו בפעילות ציונית וכללו בתוכם גם את התנועות. אלה היו בראש-ובראשונה הקרנות הלאומיות, ובמיוחד הקרן הקיימת לישראל (קק"ל).

5 את"ע, IV-104-77-10, ליפסקי אל חברים, 21.7.1934.

6 גצ"ד, תיק תרצ"ב, תיק מס' 45, אל המרכז העולמי של "המזרחי", ירושלים, נובמבר 1934.

7 שלמה תמיר, "פרקי שליחות", אנציקלופדיה של גלויות, קרפטרורוס, עמ' 384; את"ע, III-38-437-4, א' אופיר אל דוד בן-גוריון, 1.7.1937; אצ"מ, S5/2001, ל' טוב אל א' אופיר, 6.5.1937.

8 גצ"ד, תיק תרפ"ד, לקראת ועידת "המזרחי", 1924; אצ"מ, S6/8477, שאלון, 21.2.1924; KKL5/166, דר"ח, 1.1.1925, 31.12.1925; נוימן אל מחלקת הארגון, ההסתדרות הציונית, לונדון, 21.9.1925; S6/496, דר"ח, 24.11.1925.

הקִרְן הרחיבה את פעילותה כחבל באמצע שנות העשרים. אף כי עיקר תפקידה היה לכאורה איסוף כספים, למעשה היא ביקשה לעניין את הקהל במעשיה בארץ. התנועות הציוניות עצמן סייעו בידה באיסוף כספים. אלה נאספו בדרכים המסורתיות והמקובלות, כשהקופסה הכחולה תופסת מקום של כבוד ליד כותל המזרח. אך כדי לרכז את העשייה ביישוב נחוצים היו מוסדות מקומיים שייצגו הזרמים אשר כבר פעלו במקום. המרכז האזורי של הקִרְן נקבע בברטיסלבה ומשם הגיעו שליחים לנהל את הפעילות בסניפי החבל ולפקח עליה. הבולט מבין השליחים שהופיעו בקרפטורוס' היה אוסקר נוימן, תושב ברטיסלבה. נוימן היה יליד מורביה ולא שלט בהונגרית וביידיש, אך ידע צ'כית, למד סלובקית ודיבר גרמנית שוטפת. לידיעת שפות היתה חשיבות רבה (והוא־הדין לשליטה בהונגרית, אך זו הצטמצמה לריכוזים עירוניים בלבד). באזורי העיירות והכפרים גבר הצורך בשימוש ביידיש, אבל נוימן ככל הנראה הסתדר היטב עם הגרמנית הרהוטה שבפיו. השליח עסק בהרצאות, הקריין סרטים וחילק חומר הסברתי מודפס. נוימן הרבה להתלונן במכתביו על הפעילות הרביזיוניסטית והקומוניסטית. את חברי בית"ר האשים בהפרעה לאיסוף הכספים עבור קק"ל, לרבות פריצת הקופסאות הכחולות. על־פי תיאורו, הפריעו הקומוניסטים לפעילות הציונית וכינו את תנועות השמאל הציוניות "סוציאלי־פשיסטים". הוא גם התלונן על הרבנים ששיבשו את פעולותיו.⁹ היה זה נוימן שחדר היטב לנפש הקהילה המקומית. הוא הרבה לדבר על המנטליות המיוחדת של יהדות קרפטורוס'. הוא העלה שוב־ושוב את הצורך להפוך את החבל לנפה נפרדת, אך לא הצליח בכך. הנושא נידון לעתים קרובות בוועידות, בהתכתבויות ובפגישות מקומיות, אך המרכז הכלל־ארצי מנע חלוקה לפי חבלים בנימוק שיש לצמצם בהוצאות תפעולם של הסניפים.

גם סוגיית אישיותו של הרכז היתה טעונה ומורכבת. תנועת "המזרחי", למשל, דרשה למנות לתפקיד את נציגה, ומתנגדיה האשימו אותה כי בגלל חסרון־כיס אין היא מסוגלת להחזיק בקרפטורוס' סניף משלה ולכן ביקשה לידיה את ריכוז קק"ל באזור כדי שהאיש יעשה גם את מלאכת תנועתו. למעשה, עד שנת 1936 לא השתלבה "המזרחי" כלל בפעילות הציונית המאורגנת. רק באוגוסט של אותה שנה נחתם החוזה להצטרפותה המלאה לאחר שהתמלאה דרישתה להציב איש מטעמה לתפקיד מְרָכָז הפעולות הציוניות בקרפטורוס'.¹⁰

לא רק דלותה של האוכלוסייה הביאה לגיוס מדולדל של כספים, אלא גם חוסר־העניין שגילה הציבור בפעילות הקִרְן ומועצותיה. גורל דומה פקד את שאר הארגונים הציוניים בקרפטורוס'.¹¹ בתפקידים כיצועיים נשאו האישים המובילים,

9 אוסף פרטי, ד"ר אוסקר נוימן אל רעייתו, טצ'ובו, 24.8.1933; הנ"ל, אוז'הורוד, 6.6.1934, 7.6.1934, 15.6.1934.

10 אצ"מ, S5/2195, הסתדרות "המזרחי" ו"תורה ועבודה" בצ'כוסלובקיה אל ההנהלה של ההסתדרות הציונית בצ'כוסלובקיה, 24.8.1936.

11 "השומר קדימה", 19.7.1931; אצ"מ, KKL5/3763, כנסים של "השומר הצעיר", בית"ר ו"השומר קדימה", 29.7.1931.

חלקם מתנדבים וחלקם עובדים בשכר, אך לעתים הם התקשו במילוי המשימה, והדבר נתן את אותותיו בהיקף העשייה. כאמור, בקרפוטרוס' היקף גיוס הכספים לקרנות הלאומיות היה מזערי ביותר והוא-הדין לגבי מכירת השקל. ממכירת השקל איננו יכולים ללמוד על כוחם היחסי של הזרמים השונים, משום שפעולה זו לא שיקפה את יחסי-הכוחות בתחום הפוליטי (חרף הטענה שהושמעה אז, כי "הציונים הכלליים" אינם מעוניינים בהורדת מחיר השקל בקרפוטרוס' מחשש שיתגלה מיעוט חבריהם שם). בתחום אחד צעדו ציוני קרפוטרוס' בראש המחנה הצ'כוסלובקי — בשאיפה לעלייה ובכוננות להגשמה. מידת חלוציותם של עולי קרפוטרוס' לא נבדקה עד עתה. אם בתולדות הציונות ידוע רבות על הרופאים והמלומדים יוצאי צ'כיה שהקדימו לעלות ארצה, הרי מתיישבי שנות העשרים המוקדמות בכפר-חסידים ובכפר-חיטים יוצאי החבל נשכחו. מגנוך הציונות הדתית אנו למדים על השאיפה לעלייה שפעמה בקרב פשוטי העם, האיכרים ובעלי-המלאכה בקרפוטרוס' ובסלובקיה.¹² העולים והמועמדים לעלייה היו לרוב חרדים, שכמיהתם לארץ-הקודש השתלבה עם רצונם לעזוב את קרפוטרוס' מוכת הרעב, העוני והאבטלה. אין ספק שסיבות אלה, כלכליות ביסודן, הניעו את המועמדים להגירה לברוביג'ן בשנות השלושים, את קבוצת ההגירה של יק"א ואת הנוסעים לארה"ב, לצרפת ולבלגיה.

אין דברינו באים להמעט מחשיבותם של המניעים האידיאולוגיים לעלייה אצל החלוצים בוגרי ההכשרות של תנועות-הנוער הציוניות, על גוניהן הפוליטיים. גם קבוצות אחרות — כמו סטודנטים, קפיטליסטים וותיקי הציונות — אשר באו ארצה במסגרת העלייה הליגלית ועלייה ב, ראו לנגד עיניהם את חזון ציון. אך אל-לנו להתעלם מהעובדה שבסופו של חשבון העלייה שימשה אחד הנתבים להשתחררות מחיי העוני והניוון, ופעיליה לא התביישו לציין זאת במפורש במכתביהם.¹³ דווקא בימי משבר כלכלי ודלות התחזק זרם העלייה, אם כי בעת מאורעות תרצ"ו-תרצ"ט שהתרחשו בארץ בעידן ההתאוששות בחבל נחלש זרם העולים.¹⁴ למניעים לעלייה הצטרף בסוף שנות השלושים החשש לבאות שקינן בלב רבים, ועיניהם של ציונים רבים נפקחו. פעילי העלייה והתנועות הציוניות היו עדים לגאות במספרם של המועמדים לעלייה. הם גם ראו את פליטי גרמניה היהודים שהגיעו לקרפוטרוס', וביקשו להימלט גם משם. בתקופה זו אף נשמעו תלונות על כך, שיהודי גרמניה מקבלים אשרות עלייה

12 גצ"ד, תיק תר"פ-תרפ"א, תרפ"ג, הלשכה המרכזית של "המזרחי" בצ'כוסלובקיה, ברטיסלבה, אל המרכז העולמי של "המזרחי" ירושלים, 21.11.1920; כנ"ל, כ"ח בטבת תרפ"ג. ראו גם מאמרי, "שכונת יוצאי צ'כוסלובקיה בעיר עזה?", הזמן הזה (אפריל-מאי-יוני 1999), עמ' 8.

13 אצ"מ, S5/2388, מרכז החלוץ אל הנהלת הסוכנות, מחלקת העלייה, 29.3.1934; S6/2123, החלוץ אל מחלקת העלייה, ירושלים, 6.7.1936; את"ע, IV-104-77-10, שלמה ליפסקי אל מרכז החלוץ, אפריל 1934; גצ"ד, תיק תרצ"ו, אל המרכז העולמי, ירושלים, ז' בסיון תרצ"ו.

14 אצ"מ, S6/2123, החלוץ אל מחלקת העלייה, ירושלים, 6.7.1936; את"ע, III-42-437-2, אלייס ברלפין אל שלמה ליפסקי, 22.3.1936; IV-208-1-806, מקרפוטרוס' אל הסוכנות היהודית, ירושלים, 3.5.1936; IV-208-1-802, א' ברדיצ'בסקי אל צבי, 26.8.1936.

על חשבונם של יהודי החבל. במשך עשרים השנים הנידונות כאן לא יבש זרם העולים מקרפוטרוס. בעניין זה לא היתה עדיפות לברית טרומפלדור על "השומר הצעיר" ולא ל"בני-עקיבא" על חברי "החלוץ" ו"החלוץ הצעיר".

המאבק על אשרות-הכניסה היה מרוחק והתנהל בדרכים ממוסדות ובלתי-ממוסדות. רביזיוניסטים התלוננו על קיפוח מצד ההסתדרות הציונית, במיוחד לאחר הפילוג ויסוד ההסתדרות הציונית החדשה, כאשר אנשי בית-ר קיבלו אשרות על בסיס אישי ולא תנועתי. אנשי "המזרחי" התלוננו על קיפוח מצד תנועות השמאל הציוניות שנציגיהן איישו הרבה ועדות של ההסתדרות הציונית לרבות המשרד הארצישראלי בפראג ובברטיסלבה. אנשי ארץ-ישראל העובדת התחרו ביניהם על מספר האשרות שיוענקו לתנועותיהן. כן ניטש מאבק בין חניכי "אגודת ישראל" הבלתי-ציונית ובין חברי "בני עקיבא", במיוחד בנושא עלייתם ארצה של בחורי ישיבה. אם "המזרחי" היה מסוגל להשיג אשרות עבור חבריו על בסיס הסדרים בין-ארציים, בלתי-תלויים במוסדות המקומיים שחילקו סרטיפיקטים, הרי אנשי ה"אגודה" הלא-ציוניים יכלו להגיע ישירות לידי הסדר עם השלטון הבריטי. מצב זה גרם לתחרות ולמעברם של בחורי ישיבה מתנועה לתנועה, בקוותם כי בכך יעלה בידם להקדים את עלייתם. העדפת בחורי הישיבה ציער את החלוצים, שנאלצו לשהות שנים בהכשרות לפני שעלה בידם לזכות באשרה. על חלוקת האשרות התנהלו מאבקים מרים לא רק בין התנועות, אלא גם בין חבלי צ'כוסלובקיה, כאשר יהודי קרפוטרוס' חשו את עצמם מקופחים על-ידי יהודי החבלים האחרים שהיו "קרובים לצלחת". ואחרון אחרון: היה זה משום פרדוקס שמחלקת-העלייה של הסוכנות היהודית סיווגה את צ'כוסלובקיה כארץ-שפע, שיהודיה זכאים למכסה מצומצמת של סרטיפיקטים, בעוד שלמעשה חבל קרפוטרוס' שלה היה עניי שבעניים. ואם בדוחק ובעוני מדובר, פולין לא נחשבה ארץ דלת-אמצעים יותר מקרפוטרוס' ולא היתה שום הצדקה — לטענת יהודי החבל — בהעדפתה של זו.¹⁵

הדיון בסוגיית הזכאים לסרטיפיקטים התנהל בעיקרו באשר לבוגרי תנועות-הנוער. אלאה היו גם בעיות נוספות: בהיותם אנשים צעירים בלא מקור הכנסה עצמאי, הם התקשו לשלם את מס העלייה והוצאות הנסיעה כפי שנדרשו על-ידי המשרד הארצישראלי. לרוב היו אלה מוסדות פילנתרופיים או ארגונים של ציוני צ'כיה שסייעו בעלייתם של חלוצי קרפוטרוס'. העולים גם התלוננו על הכוונת העלייה דרך נמלי איטליה, ששירותיהם היו יקרים בהשוואה לנמלי רומניה. מסוף שנות העשרים נתמלאו ההכשרות של תנועות-הנוער בצעירים יוצאי קרפוטרוס'. המעבר לא היה קל. הצעירים, רובם מבתי דתיים, נקלעו לפתע לעולם חילוני, נאלצו להסתגל לחיי קומונה ולחיות עם אנשים הזרים להם ולהשקפתם. היה עליהם ללמוד הרבה — מהרגלי ניקיון אישי וסגנון לבוש ועד שימוש בכלים מודרניים ואימוץ דרכי חשיבה מתוחכמות. דווקא אנשי המעבר בהכשרות העירו, כי היה עליהם לעמול קשה בחינוכם של אנשי מזרח-אירופה

15 גצ"ד, תיק תרצ"ו, מברטיסלבה אל הסוכנות היהודית, מחלקת העלייה, ירושלים, י"ד בטבת תרצ"ו.

חלק שני: בעידן הרפובליקה הצ'כוסלובקית

לסגל לעצמם הרגלי ניקיון, נימוסי שולחן, שמירה על איפוק ושיקול-דעת והתחשבות בזולת – כל אותם דברים פעוטים שהיעדרם עלול היה להקשות על חיים בקומונה. גם האווירה החילונית והיעדר אוכל כשר הכבידו על יוצאי קרפטרורוס. היהודים הצ'כים, שאדיקותם ואורח-חיייהם של אנשי המזרח הפגיעו אותם, אימצו את החלוצים מקרפטרורוס וסייעו בידיהם להסתגל לדרך החדשה.

בשנת 1935 נמצאו בקרפטרורוס כ-1,000 בוגרי הכשרות שלא זכו לאשרות-עלייה ונאלצו עקב כך לשוב לבתייהם ולחכות שם לתורם. חלקם התחתנו, הקימו משפחות וגם זנחו את חלום העלייה.¹⁶ ככל הנראה, רובם נספו בשואה.

קרפטרורוס גם סיפקה את מכסת הסטודנטים העולים, אף כי אנו נתקלים בהם פחות, כשם שנדירים היו עולים שקיבלו את אשרותיהם בכסף מלא. לעומתם, רבנים וכלי-קודש הוזכרו תדירות, במיוחד בהתכתבותם של אנשי תנועת "המזרחי". אך מייסדי כפר-ייבנה היו בגדר חידוש אמיתי: בסתיו 1933 ביקרו בקרפטרורוס ברל כצנלסון והסופרת ברכה הבס. הם הופתעו לראות את היהדות העממית, שהורגלה לעבודת-כפיים ולעיסוק בחקלאות. כצנלסון הציע להעלות ארצה 50 משפחות, חלקן לעבודות סוורות בנמל תל-אביב, שהיה אז בשלבי הקמה, וחלקן להתיישבות חקלאית. הכוונה היתה לא לחלוצים רווקים, כי אם למשפחות שלמות, שראשיהן היו כשירים למילוי המשימות הצפויות. לבסוף הוקצבו למטרה זו 35 סרטיפיקטים – עובדה שגרמה לסערה לא-קטנה בחבל. מאות נרשמו לעלייה, אך מהם נבחרו, כאמור, רק 35, תוך מאמץ ורצון לספק את הלחצים השונים. אבות ששאפו לעלות עם משפחותיהם התארגנו בגוף בשם "העובד", על שם החלוץ הבוגר שנקבע בראש סולם העדיפות בארץ-ישראל העובדת. מבצע דומה בצורתו, אך שונה במהותו, ארגנה התאחדות האיכרים, שהקימה בקרפטרורוס קבוצת עולים לעבודה בפרדסים. התנאי היה, שהם לא יהיו מאורגנים בגוף פוליטי או באיגוד מקצועי כלשהו.

קבוצת "העובד" עלתה ארצה בסוף 1934. בשנה שלאחריה עלתה גם הקבוצה מטעם התאחדות האיכרים, שמנתה 42 משפחות.¹⁷ וחיידוש אחרון: לפני פרוץ המלחמה נעשה ניסיון לשלב את קרפטרורוס בארגון עליית הנוער. בשנים 1937–1938 טענו הפעילים הציוניים באוזני הנרייטה סאלד ועמיתה שהנוער המקומי, כמו זה של גרמניה, נמצא בסכנה ומן ההכרח להצילו ולהעלותו ארצה. פרויקט זה לא יצא אל הפועל. בשנים האחרונות שלפני פרוץ המלחמה ובמהלכה צבאו אלפים על פתחי התנועה הציונית וביקשו נואשות לעלות ארצה. על כך יעידו מכתבים המצויים כיום בארכיונים שונים, במיוחד באוסף חיים קוגל שבארכיון העיר חולון.

אכן, טענה אחת אין להעלות כנגד יהודי קרפטרורוס על כך שלא השתדלו להגר

16 את"ע, IV-209-4-323, מרכז "החלוץ הצעיר", חוסט, חוזר מס' 1, 25.11.1937; IV-208-1-806, "החלוץ", אוסטרובה, אל הסוכנות היהודית, ירושלים, 15.5.1935.

17 אצ"מ, S6/2526, המשדד הארץ-ישראלי, פראג, אל הסוכנות היהודית, ירושלים, 8.11.1934; שלמה ליפסקי, "פרקי שליחות", אנציקלופדיה של גלויות, קרפטרורוס, עמ' 383–390.

ארצה, שכן רק מחסור מתמיד בסרטיפיקטים מנע מרבים מהם לעלות לארץ-ישראל בתקופה שבין שתי מלחמות-העולם.

תנועות-הנוער מילאו בקרפטורוס' שליחות תרבותית. הן פעלו בקרב נוער שבחלקן לא ידע קרוא וכתוב או שהיה משולל השכלה כלשהי. התנועות פתחו לצעירים צוהר לא רק להכרת ארץ-ישראל והעם היהודי, אלא גם בנושאים אוניברסליים. אף כי לכל תנועה היתה מערכת-ערכים משלה, הרי עצם פועלן בקרב הנוער, שער אז היה מסוגר ומוגבל בידיעותיו, תרם תרומה גדולה לקידומו האינטלקטואלי והחברתי. אין בידנו נתונים מדויקים על גודלן של התנועות. על תנועת בית"ר נאמר, שקרפטורוס' היה מבצרה וכי היא חדרה לכל כפר.¹⁸ תנועה זו פיתחה פעילות ענפה. חבריה לבשו מדים והקדישו עתות לאימונים צבאיים. חבריה הבוגרים נדרשו לעלות גם בלי הכשרה מוקדמת. אדרבה: הרביזיוניסטים היו נכונים לסייע בעליית אנשים שלא נמנו עם חברי תנועתם. הם גם הרבו להתקוטט עם אנשי תנועות השמאל. על חשיבותה של התנועה בקרב הקהילות היהודיות העירו ביקוריהם החוזרים ונשנים של מנהיגיה — זאב ז'בוטינסקי ובנו ערי, דוד רוזאל, מנחם בגין, שאף שהה תקופה מסוימת בשליחות בצ'כוסלובקיה, ואחרים. קרובים בדעותיהם לתנועת בית"ר היו אנשי "המזרחי", או בשמם "בני עקיבא", וייתכן ששם זה אינו מרבה להופיע בכתובים. קשה לאמוד את כוחה של התנועה, אף כי הרושם הוא שהיא התחרתה בהצלחה בבית"ר. נוסף על מועדוניה התקבצו חבריה גם בבתי-כנסת ובבתי-מדרש נפרדים וקיימו מניינים משלהם. כתנועה ציונית-דתית סבלה "בני עקיבא" רבות מאיבת החרדים שרדפו אותה במיוחד. המתחרים של תנועה זו היו צעירי "אגודת ישראל", אשר חרף התנגדותם לציונות העריכו את העלייה ואת המפעל ההתיישבותי בארץ ודווקא בכך קיצצו ככוחה של "בני עקיבא". התנועה החילונית הא-פוליטית היתה "השומר קדימה" — תנועת צופים שלא היתה מעורבת בפעילות ציונית, אך הולידה מתוכה את בית"ר ואת "השומר הצעיר". זו האחרונה היתה חלוצת הציונות הסוציאליסטית בקרפטורוס'. מקום הולדתה כתנועה מוגדרת ומעוגנת באדמת החבל היה בין כותלי הגימנסיה העברית במוקצ'בו. במשך שנים היא נהנתה מתמיכתו ומברכתו של קוגל, עד שנתגלעו חילוקי-דעות ביניהם: קוגל ראה בעבודתו משום שליחות עליונה המיועדת ליצירת אינטליגנציה יהודית בעלת תודעה לאומית בקרפטורוס', ואילו "השומר הצעיר" דרש מחניכיו הגשמה ועלייה ארצה גרידא. שתי הדרישות לא התיישבו זו עם זו והקרע היה אפוא בלתי-נמנע. "השומר הצעיר" נטש את מועדונו הקבוע שהתנהל בין כותלי הגימנסיה ויצא לפעילות חינוכית בקרב הנוער היהודי ברחבי החבל. אך גם אז הוא נותר בגדר תנועה אליטיסטית, שלא פתחה את שעריה לכל אחד. קניה היו פזורים באותם יישובים ששכנו בהם מוסדות-השכלה תיכוניים ובהם הרבה תלמידים יהודים. אף כי קלטה מבני הנוער

18 את"ע, IV-208-1, אריה אופיר אל הוועד הפועל של ההסתדרות הכללית, 6.12.1935; IV-208-1-347B, מ' רוזנצויג אל הוועד הפועל של ההסתדרות הכללית, 26.6.1933; IV-208-1-347, שלמה ליפסקי אל הוועד הפועל של ההסתדרות הכללית, 26.3.1934.

העובדים, לא שם היה עיקר עבודתה. לעומת זאת, תנועות "החלוץ" ו"החלוץ הצעיר" ראו את שליחותן בפעילות בקרב הנוער העובד והצעירים המובטלים. הן ביקשו לקדם אותם מבחינה תרבותית ולהכשירם לחיים בארץ. רבים מהשליחים היו חברי "הקיבוץ המאוחד" ובתור שכאלה ביקשו להכשיר את חניכיהם לחיי קיבוץ. התחרות בין "החלוץ הצעיר" ו"השומר הצעיר" היתה רבה וניטשה בכל רחבי החבל. התנועות האחרות פעלו גם בחלקים אחרים של צ'כוסלובקיה. לא כן "החלוץ הצעיר", "הפועל הצעיר" ובית"ר: אלה ראו משום שליחות נעלה לקדם את רמתם התרבותית של המון השוליות והפועלים השכירים הצעירים בקרפטי-רוס' – בניס ובנות כאחד. נוסף עליהן פעלו בחבל "העובד הציוני" ותנועת-הנוער המסונפת אליו, ויצ"ו הצעירה, אך אלו לא הותירו רושם של ממש.

בין התנועות שפעלו בקרב הבוגרים עלינו להזכיר שוב את התנועה הרביזיוניסטית ונציגה הבולט אלכסנדר שפיגל. הרביזיוניסטים לא אהדו את המפלגה היהודית ואפילו התייצבו נגדה בבחירות, בראותם בקוגל דמות שלילית ועוינת. קוגל עצמו היה מקורב למפא"י ופעל למענה. מפא"י העריכה מאוד את חשיבותה של קרפטי-רוס' ולכן שיגרה לשם אישים כמו יצחק בן-אהרן וזלמן ארן ושליחים אחרים מתנועת "הקיבוץ המאוחד". אנשי "השומר הצעיר" פעלו במסגרת "הליגה הסוציאליסטית", אך המקורות שבידנו לא ייחסו לליגה חשיבות רבה. גם "המזרחי העולמי" העריך את חשיבותו של החבל, ובין המבקרים הבולטים מטעמו היה הרב יהודה לייב פישמן-מימון. תנועת ויצ"ו היתה פעילה לא רק בקרב הנשים, אלא גם בתחום הסיוע החברתי בעתות מצוקה. רישומם של "הציונים הכלליים" כמעט שלא ניכר בחבל. כללית אפשר לומר, שאמנם התנועות הציוניות נטלו חלק בפעילות הציונית, התמסרו למכירת השקל לקראת הקונגרסים הציוניים וביקשו להשתתף בחיי הקהילות הדתיות, אך בסך-הכול פעילותן הציבורית לא הותירה רושם רב.

ההסתדרות הציונית בקרפטי-רוס' נטלה חלק בפעילות הכוללת ברחבי הרפובליקה ושיגרה את נציגיה לישיבות הגופים המרכזיים של התנועות שהתכנסו במורבסקה אוסטרבה (Moravská Ostrava). לעתים נידונה שאלת הקמתה של מזכירות נפרדת בחבל, אך הרעיון נגנז בעיקר עקב חסרון-כיס. מאותה סיבה לא נרכש העיתון יודישע שטימע, הגם שהעניין חזר ועלה על סדר-היום. הרעיון לשמור חלק מהכספים ממכירת השקל לא התממש מהסיבה הפשוטה כי זה כמעט שלא נרכש שם...

מן הדין לשוב ולהזכיר, כי הציונות בקרפטי-רוס' נאלצה לנהל מאבק מר נגד האורתודוקסיה העוינת. בהקשר זה אפשר לומר, כי חוסר-האונים והחולשה שהפגינו לעתים המפלגות המאוגדות בתנועה הציונית נגרמו גם בגלל מאבק זה. ואכן, יהדות קרפטי-רוס' שמרה אמונים לאורתודוקסיה ולרבניה, עד לסופה המר.

פרק תשיעי

החינוך היהודי

מוסדות החינוך היהודי בקרפטורוס נחלקו לשניים — החינוך היהודי המסורתי והחינוך העברי החילוני. החינוך המסורתי כלל חדרים וישיבות ורק לעתים רחוקות אנו נתקלים במושג "תלמוד תורה" כשלב-ביניים בין החדר לישיבה. מנגד, באי-אלה מקומות היו קיימות ישיבות קטנות לנערים. כמו-כן המקורות אינם מזכירים מוסדות-לימוד יהודיים לבנות.

בקרפטורוס היה זה החדר המסורתי המקובל במזרח-אירופה. הילדים החלו את לימודיהם בהיותם בני שלוש-ארבע. ברוב המקרים של המקרים המלמד היה חסר הכשרה אלמנטרית לתפקידו ועסק בהוראה תמורת כמה מעות עלובות שגייסו ההורים כדי עמל. למלמד לא היתה יכולת פדגוגית; ואם היתה כזו, היא נבעה מכשרונו הטבעי. שיטות הלימוד וההישגים היו עלובים. ההוראה בחדר התנהלה בדירת המלמד, שתנאי התברואה בה היו ירודים. רק בערים הגדולות התנהל פיקוח מסוים על התנאים הפיסיים-תברואתיים של החדר. מאחר שבצ'כוסלובקיה הונהג חינוך חובה, הרי הילדים היהודים בילוי חצי-יום, לרוב את הבוקר, בבית-הספר החילוני, ואת החצי האחר — בחדר. נוצר ניגוד מוחשי בין המוסד החינוכי הממלכתי, שהופעל על-ידי מורים בוגרי סמינרים, בשיטות חינוך מתקדמות (יחסית) ובמבנים שהוכשרו לכך; ובין בית-הספר היהודי המסורתי שהקשה על היהודי הקטן בחיצוניותו ובסדריו, והלה נאלץ אפוא לבלות יום שלם על ספסל-הלימודים.

קרפטורוס היתה חדשה בעולם הישיבות. כמה מישיבותיה הגדולות הוקמו על-ידי תלמידי ישיבת פרסבורג מיסודם של הרבנים לבית שרייבר. מאליו מובן, שהן היו רבניות ברוחן ולימדו בהן על-פי אסכולת הונגריה. יודעי דבר טענו, שרמת הלימוד בישיבות הללו היתה נחותה בהרבה מהמקובל בישיבות ליטא וביילורוס. במשך הזמן התפתחו גם ישיבות שבהן הרביצו תורה אדמו"רים חסידיים ואלו דרשו מבחוריהם לנהוג כחסידים בלבוש, במנהגי הטהרה ובגינוני החצר. ברוב הישיבות הגדולות — כמו אלה במוקצ'בו, באוזהורוד, בחוסט, בכרהובו ובסבליוש (האדמו"ר מספינקא) — נפתחו בתי-תבשיל שסיפקו לבחורים חלק ממזונם היומי. בישיבות קטנות יותר נאלצו הבחורים להיות סמוכים אל שולחנות זרים. ישיבה אחת או שתיים מהמבוססות פתחו או תכננו פתיחת פנימיות עבור הבחורים, אך שיטת האכסניות הפרטיות פעלה

ברובן. עם ראשי הישיבות החשובים בתקופת צ'כוסלובקיה נמנו האדמו"ר שפירא ממוקצ'בו והרב יוסף דב דושינסקי מחוסט (שלימים ירש את מקומו של הרב י"ח זוננפלד כאב"ד של הקהילה החרדית בירושלים). אם הישיבה במוקצ'בו התנהלה לפי שיטת החסידות, הרי הרב דושינסקי לפני בואו לחוסט הרביץ תורה בשיבת גלנטה (Galanta) הרבנית, מהמפוארות שבישיבות סלובקיה והונגריה הישנה. רוצה לומר: גם בעולם הישיבות שררה תחרות בין אלה החסידיות לאלה הרבניות מחוגו של החת"ם סופר. הרבנים והאדמו"רים ביקשו להוריש לתלמידיהם את קנאותם הדתית, לעתים בהצלחה לא-מבוטלת, אך בחורים ש"התפקרו" מילאו את חדרי המגורים של ההכשרות הציוניות ואף נעשו למנהיגי העדה החילונית. עולם הישיבות והרבנות התברך בכמה רבנים גאונים, אך לפופולריות רבה ביותר ולפרסום עולמי זכה הרב שלמה גנצפריד מאוז'הורוד, מחבר הקיצור שולחן ערוך שראה אור במהדורות רבות, ויהדות ההלכה נוהגת לפיו עד עצם היום הזה.

להבדיל מסלובקיה השכנה, שפתחה רשת של בתי-ספר יסודיים יהודיים בשפה הגרמנית וההונגרית ולבסוף — בסלובקית, לנער היהודי בקרפטורוס' לא היתה ברירה אלא לבקר בבית-הספר של הגויים. רק קהילות ספורות הפעילו בתי-ספר בהונגרית. אמנם, בבית-הספר הממלכתי נהגו להציע לתלמידים להשתתף בכמה שיעורי דת בשבוע, אך כלל סדרי הלימוד הכבידו לא-מעט: על התלמיד היה להזדקק למוצא שיפטור אותו מלימודים בשבתות ובמועדי ישראל ולעתים התעמת עם המורה כל-אימת שחפץ לחבוש כובע בכיתה. עימותים היו גם בין התלמידים היהודים והלא-יהודים, ולעתים אפילו בין התלמידים למורייהם — עימותים שהיו טעונים שנאת יהודים מופגנת. מובן, שהתכנים החינוכיים והאינטלקטואליים של המוסד החילוני לא עלו בקנה אחד עם אלה שהתלמיד היהודי הפנים בבית, בחדר ובבית-הכנסת ולכן המסד הדתי היהודי היה מודאג מהחינוך ב"שקולעס"; אך הוחרד שבעתים ממוסדות-החינוך העבריים שהתנהלו תחת השפעה ציונית ולחם בהם בחירוף-נפש.

לבתי-הספר הצ'כיים נודעה חשיבות רבה כאשר להבנת דרכי החשיבה של האזרחים היהודים בהשוואה לבתי-הספר העבריים. כאמור, נהירת התלמידים היהודים לבתי-ספר בשפה הצ'כית החלה טיפין-טיפין. החשדנות היתה הדדית, שכן הצ'כים, שרובם הועסקו בפקידות ובמשטרה, הקימו את בתי-הספר עבור ילדיהם; ואילו היהודים עצמם עדיין לא תפסו את מהותם של מוסדות אלה. כאשר התברר להם שהצ'כים הם השליטים וכדאי אפוא להתחבר אליהם, התהפך הגלגל. צ'כית היתה שפת המדינה, שפת השלטונות, שפת הכלכלה והשפה שהונהגה במוסדות-החינוך הגבוהים. מי שביקש להגר לאזורים במערב המדינה, מי שעמד להתגייס לצבא ומי שתכנן להשתלב בחיי המדינה העדיף לדעת צ'כית ועד-מהרה נרתמו ההורים היהודים למימושו של השיקול הפרגמטי. הצ'כים הבינו עד-מהרה, שכדאי להם להגדיל את אחוז דוברי הצ'כית בחבל, לבסס את מוסדות-החינוך שלהם ולהבטיח כי ילדיהם

יוכלו לקבל חינוך בשפתם גם אם שכניהם לספסל-הלימודים היו יהודים. כך התפתחה מעין שותפות של תועלת הדדית אפילו בכפרים נידחים, שם לא היה ולו ילד צ'כי אחד, שבהם נפתחו בתי-ספר בשפה הצ'כית, ומורים, שעד לאותה עת היו מחוסרי-עבודה, לימדו בהם בעיקר תלמידים יהודים.¹

ספק רב אם הורים בעלי גישה פרגמטית היו שולחים את ילדיהם בהמוניהם לבתי-ספר עבריים ואפילו אם הלימודים בהם היו חינם אין כסף... ואכן, שכר-הלימוד בבתי-הספר העבריים נחשב מחסום בלתי-מבוטל, אך אפשר להניח שהקשיים האובייקטיביים הכרוכים בהקמתם מנעו מבוכה ובושת-פנים משוחרי החינוך העברי. בדיעבד אפשר לומר, ששיקוליהם של ההורים היהודים היו נכונים גם מסיבות שלא היו מודעים להן באותה שעה. למשל: היהודים שהתגייסו ליחידות צ'כוסלובקיות בברית-המועצות כדי להימלט מאימת הגולגים שלטו בשפה הצ'כית ויכלו להתקבל לצבא הצ'כוסלובקי.

באוגוסט 1936 פרסם היודישע שטימע נתונים על מערכת-החינוך, ובכלל זה החלק היהודי בה. נתונים הללו היו ככל הנראה בלתי-רלבנטיים לגבי ארבע-חמש השנים הראשונות להסתפחותה של קרפוטרוס' לרפובליקה, אך שיקפו נאמנה את 12–14 שנותיה האחרונות. בשנת-הלימודים 1935/36 למדו בבתי-הספר היסודיים 19,395 ילדים יהודים לפי דתם (19,036 לפי לאומיותם). 61.09% מהם למדו בבתי-ספר ששפת ההוראה בהם היתה צ'כית; 24.06% — בבתי-ספר ששפת ההוראה בהם רוסינית; 4.6% — בבתי-ספר ששפת ההוראה בהם הונגרית; 5.21% — במוסדות רב-לשוניים; ורק 3.53% — בבתי-ספר עבריים (השאר היו מוסדות פרטיים גרמניים, רומניים ואחרים).² מאחר שהמוסדות הרב-לשוניים טיפחו גם את השפה הצ'כית, יש להניח שכ-70% מכלל ילדי היהודים בחרו ללמוד צ'כית כשפה ראשונה.³

חרף דחיקתה של ההונגרית לקרן-זווית, עדיין בתי-הספר שלימדו בהם בשפה זו הועדפו על-פני מוסדות-החינוך העבריים; שכן אלה הראשונים היו ממלכתיים והלימודים בהם ניתנו חינם, אלא שהאווירה בהם לא החמיאה ליהודים. כלומר: השפה העברית לא זכתה לטיפול מצד הציבור היהודי לא רק מסיבות אידיאולוגיות — איבתה של האורתודוקסיה — וגם לא כלכליות: העדפת השפה הצ'כית על-פני הרוסינית וההונגרית (וכמובן העברית) שיקפה גם את שיקוליהם הרציונליים והפרגמטיים של ההורים האדוקים, שנאלצו לשלוח את ילדיהם ל"שקולע" מכיוון שהחוק חייב זאת. מוסדות-החינוך העבריים החלו לצוץ בשנים 1921–1922. הם נוסדו בידי ציונים נלהבים בטורון, במקצבו ובמקומות נוספים. בשיא פריחתם הגיע מספרם של המוסדות הללו לשמונה בכל רחבי החבל. לא כל המייסדים היו הורים לילדים צעירים, אך הם השכילו לגייס את ילדיהם של הורים אחרים. פתיחת המוסדות

1 ראו תיאור של בית-ספר כזה אצל Jan Drozd, *Dlouhá noc — Karpatská romance*, Praha 1968.

2 יודישע שטימע, 21.8.1936.

3 שם.

העבריים (גניילדים ובתיספר יסודיים) נתקלה בשורה של מכשולים: היה קושי בגיוס מספר מספיק של תלמידים שיאיישו את הכיתות; אלה נזקקו למורים ששלטו בעברית וברשותם רשיון הוראה בר-תוקף; למוסדות חסרה מערכת-חינוך מסודרת, ספריילימוד ומתקנים מתאימים. רק לאחר מילוי כל התנאים הללו יכול היה המוסד לזכות ברשיון מטעם השלטונות. הועלו טענות, שהיהודים למעשה החמיצו את ההזדמנות להקים מערכת-חינוך עברית-ממלכתית שיכלו להשיגה עת הסתפחותה של קרפטורוס' לצ'כוסלובקיה. אין בידנו תיעוד מוסמך שיאשר או יכחיש זאת, אך דבר אחד ברור: האורתודוקסיה התנגדה לכל מערכת-חינוך יהודית חילונית, ובכוחן של הקהילות המאוגדות במסגרת ייצוגית יהודית היה לצאת חוצץ נגד חינוך יהודי חילוני. למצבה העגום של מערכת-החינוך העברית בחבל היו סיבות נוספות: אי-רצונם של השלטונות להקים מערכת-הוראה של המיעוטים הלאומיים או לפחות לנקוט מדיניות שמגמתה להקשות על תפעולן של מערכות העשויות לשרת גורמים עוינים (הצ'כים חששו שמערכת-חינוך יהודית עלולה לפתח נטיות פרו-הונגריות), מחד גיסא, והקמת מערכת-חינוך צ'כית, תוך כדי עידוד היסודות השמרניים ברחוב היהודי, מאידך גיסא. למרות מאמצים חוזרים ונשנים, דיונים נוקבים במשרדי הממשלה בפראג, שיחות עם אישים צ'כים שביקרו בחבל ומאמצי המפלגה היהודית — לא הושגה הכרה במוסדות-החינוך העבריים כחלק מהמערכת הרשמית שמומנה ותוקצבה על-ידי השלטונות. ההישג העיקרי היה קבלת רשיון ההפעלה הרשמי, אשר העניק לחינוך העברי את הלגיטימיות שלו. אמנם, בשנת 1925 אישר הנשיא מסריק מתן מענק של 10,000 כתרם למערכת החינוך העברי, אך רבים ראו בכך משום הצהרה שמוסדות עבריים אינם זכאים לכיסוי שוטף של הוצאותיהם על-ידי המדינה ודי במעשים פילנתרופיים בלתי-מחייבים מצד הממשלה. ואכן, בצד תשלום שכר-לימוד והקצבות מקריות של המוסדות המוניציפליים ואחרים, גיוס כספים מיהודים היה מקור ההכנסה העיקרי של כל מוסדות-החינוך העבריים (לרבות שתי הגימנסיות). במרוצת השנים הגדילו השלטונות את הקצבותיהם, אך עדיין לא היה בכך משום שילוב במערכת מתוקצבת ושוטפת. בשנת 1920 נוסדה "הסתדרות בתי-הספר העבריים בקרפטורוס", שאיגדה בתוכה את המוסדות הקיימים, יזמה הקמת חדשים וסייעה בטיפוח מערכת-החינוך העברית.⁴ ההסתדרות הזאת אומצה על-ידי ארגון "תרבות" שנטל על עצמו לטפח ולפתח את התרבות היהודית, ובמיוחד את החינוך העברי בארצות דוברות צ'כית. היה זה מוסד פילנתרופי מובהק, שניצל את רצונם הטוב והכך של יהודי צ'כיה לסייע בידי אחיהם העניים במזרח המדינה. נדיבותם של יהודי צ'כיה ורגש הסולידריות היהודית אפשרו את המשך התפתחותה של מערכת-החינוך בקרפטורוס'.

רק פעילותם של צירים יהודים בפרלמנט בפראג — ובמיוחד זו של חיים קוגל, אשר כרך את שליחותו הממלכתית עם ייעודו כמחנך — הביאו לשינוי

ביחסם של השלטונות כלפי מערכת החינוך העברית. בהסתמכו על חוק המיעוטים, ניהל קוגל מו"מ עם השלטונות למען הקמת מוסדות חדשים על-ידם ומימנם של אלה הקיימים, אלא שדיונים אלה לא הניבו פירות של ממש בשל המשבר הכלכלי והתפרקות הרפובליקה.⁵ סיוע חשוב למערכת החינוך העברית ניתן על-ידי הגוינט. בעקבות המלצות רבות של מומחים על רמת החינוך המעולה במוסדות החינוך העבריים, ובמיוחד של הגימנסיה במוקצ'בו (בין הממליצים היה גם מנהיג "המזרחי", הרב מאיר ברלין), הסכים הגוינט ב-1927 להשתתף ב-12% מתקציב המערכת, דהיינו: \$3,600.⁶

כאמור, ספנית-הדגל של החינוך העברי היתה הגימנסיה העברית במוקצ'בו. בהקמת מוסד זה היתה משום צמיחה טבעית – בשל הצורך להבטיח לכוגרי בתי-הספר היסודיים העבריים את המשך השכלתם בשפתם-הם – וגם מעשה יזום ורצוני. כמקובל במערכת החינוך הצ'כוסלובקית, שהיתה מיוסדת על שיטה של שתי-עשרה שנות לימוד, היה על בוגרי כיתה ד להמשיך בלימודים ונשקפה סכנה שלא יוכלו לממש זאת במקום מתאים לכך. מעשה יזום ורצוני, משום שהוגי רעיון החינוך התיכון הבינו היטב את חשיבותו של מוסד כזה ליהודי צ'כוסלובקיה, בכלל, וקרפטורוס' בפרט. הוא עתיד היה להכשיר משכילים יהודים בעלי תודעה עצמית שימשיכו בפעילות ברוכה בקרב הקהל היהודי. התיכון על מוריו היה אמור להיות מוסד המפיץ השכלה יהודית, מעלה את רמתו האינטלקטואלית של היישוב היהודי ופועל כזרז להעמקת התודעה היהודית.

כאמור, מתנגדיה העיקריים של הגימנסיה העברית במוקצ'בו היו הרב וחסידיו, שניהלו תעמולה בלתי-מרוסנת כנגד המוסד. זאת, נוסף על המתנגדים מקרב אנשי מנהל החינוך הצ'כוסלובקי והממסד ההשכלתי ההונגרי, שכבר הזכרנום לעיל.

שני מכשולים לא-בולטים במיוחד בדרכו של החינוך העברי היו בהונגריה ובצ'כוסלובקיה. הראשונים היו בבחינת תנא דמסייע למתנגדים ההונגרים, שציפו כי הנוער היהודי יפגין פטריוטיות הונגרית באשר ללימודיו, אלא שתקוותם התנפצה. לעומתם, המתבוללים בצ'כיה ביקשו להביא גם להתבוללותם של כלל יהודי הרפובליקה הצ'כוסלובקית והתנגדו בכל תוקף לטיפוח תרבות ושפה יהודיים נפרדים; ולא עוד אלא שנציגם במנהל הצ'כוסלובקי עשה כמיטב יכולתו כדי לחבל בהקמת מוסדות החינוך העבריים. אמנם, בשנתיים הראשונות לאחר הסתפחותו של החבל לצ'כוסלובקיה הם הצליחו לעצור את התהליך, אך בעקבות מסע שתדלנות ושכנוע, לעתים באמצעות הפגנות ומחאות, נטרצו השלטונות ובספטמבר 1925 העניקו את ההכרה הדרושה, "בתנאי שלא יידרש תקציב ממלכתי להחזקתו". תנאי זה בוטל רק

5 ארכיון העיר חולון, אוסף קוגל, תיק מס' 34/א3, קוגל (?) אל ד"ר רוזנפלד, מרכז העברית העולמית, תמוז תרצ"ח.

6 גוינט, תיק מס' 192, 5.7.1927, Rabbi Meir Berlin; Evelyn M. Morrissey to Cyrus Adler, 20.7.1927.

בשנת 1931, כלומר: שש שנים לאחר הפעלת הגימנסיה⁷. האיש שניצח על המסע האמור היה ד"ר חיים קוגל, שהתמנה למנהל המוסד בהיותו בן 27 שנים בלבד. קוגל, יליד ליטא ותלמיד גימנסיה "הרצליה" בתל-אביב, בא לפראג כדי להשתלם לתואר שלישי. מכריו שם יעצו לו ולחוג יוזמי הקמת הגימנסיה במוקצ'בו להיכנס בעובי הקורה בעניין זה, וכך הווה. ציוד למוסד וכסף למימון משכורתם של אנשי הסגל גויסו מתורמים שונים ברפובליקה. הגימנסיה ביקשה לשלב את העיוני עם המעשי, כשהמטרה היתה הכשרת התלמידים למצוא בעתיד את פרנסתם ברחבי הרפובליקה, ואולי גם לעלות לארץ-ישראל ולהתיישב בה. קוגל היה חצוי בנפשו בסוגיה זו: כציוני נלהב ביקש לעודד את תלמידיו לאהבת הארץ ולחיים בה, ואילו כפטריוט יהודי הוא הכיר בצורך להכשיר ולטפח מנהיגות מקומית שלא תמהר לעזוב את החבל. התלבטותו זו באה לידי ביטוי ביחסו לתנועות-הנוער הציוניות. הוא עודד את פעילותן בין כותלי המוסד עד אשר התברר לו, שמתרתן העיקרית היא הכשרה להתיישבות חלוצית בארץ-ישראל. במשך הזמן הצליח קוגל לגייס אוהדים ותמיכה כספית למוסד, אף כי לא חסרו שעות קשות. המוסד שכן במבנה יפה משלו ובו אולם-התעמלות ומעבדות. המבנה נחנך רשמית בינואר 1937, אם כי בצורה בלתי-רשמית פעל כבר זמן רב קודם-לכן. לקראת סוף שנות השלושים ביקש המוסד להכפיל את מספר תלמידיו. לשם כך תוכננה הרחבת המבנה ואף הוחל בגיוס כספים למטרה זו. דא עקא, שהשואה שמה קץ למהלך זה. למוסד ולמנהלו לא חסרו אויבים. גדול אויביו היה, כאמור, הרב שפירא, שהכריז חרם על הגימנסיה, מוריה ותלמידיה. גם תנועת בית"ר לא אהדה את המנהל בעל ההשקפות השמאליות, מה גם שלא הצליחה לעשות נפשות בקרב התלמידים. קוגל גם עורר את קנאתם העזה של הלאומנים ההונגרים. הללו חיפשוהו מיד עם כיבוש העיר ב-1939 כדי להתנכל לו, אך הוא היה אז כבר בדרכו ארצה. גם חוגי האורתודוקסיה הציונית לא חיבבו את הרוח החופשית שהונהגה בגימנסיה, ואנשי "המזרחי" כינו אותו "שקרן"⁸ בהקשר לוויכוח שניהלו אתו בשאלה, האם מותר ללמד תנ"ך לפי האסכולות הביקורתיות? או באשר להבטחתו — שלא קוימה — כי הוראת ספר-הספרים תתנהל כשהמורה ותלמידיו מכסים את ראשם. לקוגל נודעה השפעה רבה בקרב המורים העבריים, אך היו כאלה שלא היססו לכנותו "דיקטטור"⁹. אריה סולה, שנמנה עם בוגרי המוסד ומוריו, מתאר את עמיתיו בנוסטלגיה רבה.¹⁰ גם הוא הצביע על סוגים שונים של תלמידים בתקופת קיומה של הגימנסיה ובין השאר הביע שמץ של אכזבה על כך שמיעוט מבין הבוגרים לא נשמעו לקריאה להגשמה חברתית. אלא שבשנת 1936 אכן הגיע המצב לשפל המדרגה — מתוך 17 בוגרים, שניים בלבד השתייכו לתנועות החלוציות.¹¹

7 סולה, אורות, עמ' 74; *Zsidó Néplap*, 7.6.1929.

8 גצ"ד, תיק תרצ"ז, יוסף אלפאנט אל הרב מאיר ברלין, 1937.

9 *Zsidó Néplap*, 24.10.1930.

10 ראו פרקים הדנים בגימנסיה העברית בספרו של סולה, אורות.

11 א' ברדיצ'בסקי, החלוץ הצעיר בקארפטורוס, יגור 1936, עמ' 98, 99.

בשנת 1931 ביקר בחבל הסופר העברי מארץ־ישראל, אביגדור המאירי, יליד המקום. הלה התעמת בחריפות עם קוגל, שכינה את המאירי "מלשין", "רוצח אופי אנטי־צ'כי" ו"פרו־קומוניסט". המאירי ביטא את אי־שביעות רצונו מפועלה של הגימנסיה, ולסכסוך היו הדים בארץ.¹² אמנם, השלטונות התגאו בגימנסיה לפני מוסדות בינלאומיים והשתמשו בה כהוכחה ליחסם ההוגן כלפי המיעוטים, אך מנגד המשיכו להתנכל לה וביקשו להופכה כלי־שרת בתהליך הצ'כיזציה. בעניין זה טען השמאל, שהרביזיוניסטים ו"המזרחי" חותרים תחת הגימנסיה.¹³ כל מורה חדש שהגיע ללמד בגימנסיה עורר סביבו ויכוח חריף בין הזרמים לאיזה מהם עליו להשתייך — לארץ־ישראל העובדת או לציונות הדתית. גם בקרב הגופים המממנים והמפקחים ניטשו מאבקים שהגיע עד לערכאות.

גם לא היתה זו משימה קלה כל־עיקר להיות הורים לנער בגימנסיה, הגם שרבים מהתלמידים היו בנים למשפחות מבוססות (חלק מהתלמידים הגיעו מחוץ לגבולות החבל, לרבות ממזרח סלובקיה וממערבה), שכן היה עליהם לשלם שכר־לימוד גבוה עבור החינוך האפור. כשליש מהנערים שבאו מחוץ למוקצ'בו הוצרכו גם לממן בעצמם הוצאות מחיה ודיוור. הכיתות קיימו הופעות ותערוכות ואספו מעות בקופסה הכחולה, וכל זאת — מכיסי ההורים. אמנם, הוקמה קרן מלגות עבור תלמידים עניים, אך איננו יודעים כמה היו כאלה. על רבים מההורים הופעלו לחצים על־ידי הרב שפירא וחצרו שלא לשלוח את ילדיהם לגימנסיה, אך התלמידים השיבו לו כגמולו בהטלת פצצות־סירחון וכמעשי קונדסות ובריונות, ובעניין זה נראה שהמוסד פרס עליהם את הסותו.¹⁴

גם חיי הגימנסיה לא התנהלו על מיי־מנוחות. בשנת 1930 ייסדו הרביזיוניסטים באוזה־הורוד ארגון מתחרה בשם "איגוד בתי־הספר העבריים באוזה־הורוד בחסות ארגון "יבנה". "יבנה" ייצג לכאורה ארגון וולונטרי למען הרחבת החינוך העברי, אך למעשה עמדו מאחוריו הרביזיוניסטים, מתנגדי "הסתדרות בתי־הספר העבריים בקרפטי־רוס". הסתדרות זו היתה מסונפת להסתדרות הציונית של צ'כוסלובקיה, כלומר: דובר כאן בשני גופים נפרדים שייצגו תנועות שונות בעלות אידיאולוגיות שונות, שהתחרו זו בזו. שני הגופים הללו יזמו הקמת גני־ילדים ובתי־ספר יסודיים עבריים, וההסתדרות הציונית ייסדה את הגימנסיה של מוקצ'בו ו"בית־ספר אזרחי" (meštanka) — מין תיכון של ארבע שנות־לימוד שרמתו היתה נמוכה מזו של הגימנסיה, ומסיימיו לא נבחנו בבחינות־הבגרות. יוזמה נוספת היתה תכנון הקמתו של סמינריון למורים עבריים ובית־ספר עברי למסחר. בעתות המשבר הכלכלי רוב בתי־הספר היסודיים העבריים לא עמדו בעול ונאלצו לסגור את שעריהם עד יעבור זעם. עם שיפור המצב כמו גם בתי־ספר נוספים.

12 את"ע, IV-104-938-39, קוגל אל א' פולונסקי, 5.7.1931; דבר, 8.7.1931.

13 את"ע, IV-802-1-347B, שלמה ליפסקי אל הוועד הפועל של ההסתדרות הכללית, 6.5.1934.

14 יודישע שטימע, 23.9.1934, 19.10.1934.

כאשר תלמידי בית-הספר היסודי של אוז'הורוד סיימו בו את חוק לימודיהם גמר ארגון "יבנה" אומר לייסד ב-1934 גימנסיה משלו בעיר. המוסד החדש שמר על אופי מסורתי, תלמידיו חבשו כובעים בזמן הלימודים, ובגישתו הפדגוגית היה יותר שמרן מהמקביל לו במוקצ'בו. למעשה חוגי הגימנסיה באוז'הורוד כינו את התיכון של מוקצ'בו "סוציאליסטי", אלא שהגימנסיה החדשה התקשתה בגיוס מורים עבריים ובלית ברירה לא נמנעה מלהעסיק גם מורים לא-עבריים שגייסה ממערכת-החינוך הכללית בעיר (בין השאר הצליחה לשכך בסגל המורים גם שניים מבוגרי מוקצ'בו). לא-אחת אירע ששני המוסדות התחרו זה בזה בפומבי.

קהילת אוז'הורוד היתה פחות שמרנית מזו של מוקצ'בו. היא פרסה את חסותה על המוסד החדש, תמכה בו כספית וגייסה תרומות להקמת מבנה-הקבע עבורו. השואה היא שקטעה מהלך זה.

בתי-הספר העבריים, ובמיוחד הגימנסיה העברית במוקצ'בו בהנהלתו של חיים קוגל, מילאו שליחות חינוכית וחברתית בחבל שסבל מנחשלות תרבותית. המורים נהגו להרצות בפני הציבור על נושאים שונים וקיימו סמינריונים להשתלמות בתחומים רבים. התלמידים הפיצו את השפה העברית ושימשו מדריכים בריכוזי נוער ובתנועות-הנוער. כאשר הקימה הגימנסיה אולם-התעמלות, היא אפשרה לאגודת "מכבי" לרכז את פעילויותיה למען טיפוח הספורט היהודי. בין כתליה התארגנו מקהלה וחוגי נגינה בכלי-פריטה. הגימנסיה גם ארגנה מופע של מוסיקה קלסית. המורה לציור יזם תערוכות וביקש לאתר כשרונות אמנותיים בקרב היהודים. בעיר הופיעו להקות תיאטרון בידיש ואף היתה כוונה לייסד להקה ייצוגית של החבל. כמו-כן הוזמנו למקום ספורטאים מארץ-ישראל שביקרו בצ'כוסלובקיה.

למרות הקשיים שצצו לאורך כל הדרך, שנות שלטונה של צ'כוסלובקיה סימלו עידן של פריחה חברתית-תרבותית לגבי תושבי החבל. גאוות היהודים היתה במיוחד על הגימנסיה העברית של מוקצ'בו, אך ההישגים היו גם בתחומים נוספים, ועולי קרפטי-רוס' השכילו להעתיק את מורשתם התרבותית והיצירתית לארץ-ישראל ולמדינת ישראל.

1. בית יהודי בכפר בקרפטו-רוס, 1937

2. יהודי נודד עם מקלו

3. חקלאי יהודי בקרפטרורוס'

4. קבצן יהודי, אוז'הורוד, 1936

5. מאיר־צ'ין, "שוטה העיר", בחברת החזן הראשי, רבי חיים יוסף
(במטפחת על ראשו), מוקצ'בו, 1937

Üdvözlét Munkácsról.

Der moderne Landsturm.

6. קריקטורה של חיילים יהודים בצבא האוסטרו-הונגרי על גבי גלוייה

7. הרב הראשי של מוקצ'בו, האדמו"ר חיים אלעזר שפירא (1872–1937)

9. ד"ר חיים קוגל (1897–1956), מייסדה ומנהלה של הגימנסיה העברית במוקצ'בו

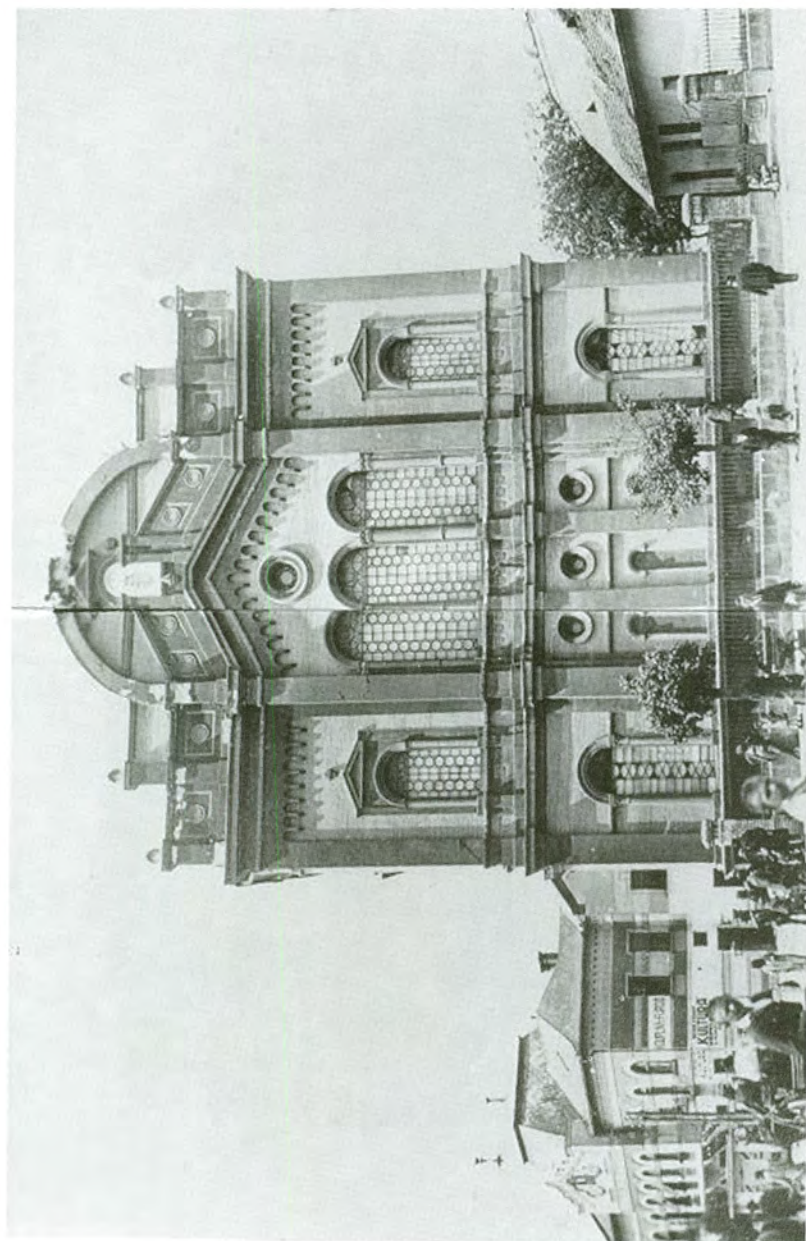
8. הסופר העברי אביגדור המאירי (פויארשטיין), 1927

10. בתום התפילה בבית-הכנסת הגדול במוקצ'יבו, 1937

11. בית-הכנסת הגדול באוז'הורוד, 1940

12. בית הכנסת הגדול בבני ברק, סוף המאה ה-19

13. בית־כנסת בחוסט

14. בית־הכנסת הגדול בברזנה, 1938?

15. מחזור ראשון של תלמידי ביתה א' בבית הספר העברי העממי במוקצ'בו, 1921

16. בניין הגימנסיה העברית במוקצ'בה, בין שתי מלחמות העולם

הבטחה ומגמה.

אחרי שנות רעות, עבודה והתפתחות על שדה התרבות והחנוך העברי בגמנסיה העברית במוקצ'בו, בה היינו תלמידים אחים, אחרי שפירשת היינו הראשונה בתור תלמודים עברה עלינו בין כהלי בית הספר העברי התימוני, אחרי אשר סכמנו את עמל עברנו ועמדנו על סף החיים החדשים, באנו לידי הסכם והחלטה להתור בכל נאמנותנו ומצפוננו להאסף בעוד 10 שנים ז"א

בשנת 1944, בערב פסח ה'תש"ד בירושלים על יד הכותל המערבי

וכלנו יחד נקה חלק בשמחת הבנין העברי בארץ ישראל החפשיה. יוסף רוזנברג, רחל איצקוביץ, דוד ויס, חנה שנפלה, מנחם קרינדלר הוכרו לנאמנים מטעם כל החברים להגשים ולהוציא את המטרה הנעלה הזאת אל הפועל. בהוצאת ההחלטה הזאת יבחן מצפוננו ומסדרנו העברי ולוה אנו מתחייבים ובאים אל החתום בלב ונפש.

<p><i>D. Lebowitz</i> D. Lebowitz Berman Rosenthal Amin M. Munnay Ollin Schaufeld</p>	<p><i>A. Ben-Zur</i> A. Ben-Zur Givella P. Karpov P. Karpov Rachel Katz Herman Kellner Emanuel Klein</p>
--	---

17. נדר שנדרו בשנת 1934 תלמידי הגימנסיה העברית במוקצ'בו להיפגש בשנת 1944 ליד הכותל המערבי

18. שער הכניסה לגטו מוקצ'בו, אפריל-מאי 1944

19. בית חרושת ללבנים במוקצ'בו — מקום איסוף המגורשים לאושוויץ

חלק שלישי

תקופת השואה

הטרידו במיוחד את היהודים בשעתם הקשה. מנגד, ישנם עדים הזוכרים את הרוסינים דווקא לרעה. נזכור, שהרוסינים השתייכו לאחת משתי הדתות – יוונית-קתולית (או אוניאטים) ויוונית-אורתודוקסית (או פרבוסלבים). הקבוצה הראשונה הושפעה ישירות על-ידי הכנסייה הקתולית ההונגרית, ובעקיפין – על-ידי היוונים-קתולים שבגליציה הסמוכה. משנות התשעים של המאה הי"ט החלה הכנסייה הקתולית בהונגריה להתעמת ישירות עם היהודים. חזית האיבה שפתחה הכנסייה נגד יהודים והקמת מפלגת-העם (Néppart) הקתולית היו חלק מהמאבק ביסודות הליברליים של החברה ההונגרית. מפלגת-העם עסקה בתעמולה אנטי-יהודית ישירה ומפורשת וכן גם עשו אנשי-כמורה הונגרים בכירים. מנגד, האורתודוקסים נרדפו בהונגריה משום שהשלטון חשד בהם כי הם נושאי הרעיון הפאן-סלבי. האורתודוקסים סברו כי תושבי החבל הם למעשה רוסים, ולא רוסינים או אוקראינים. כמיעוט נרדף בעצמם הם מיעוט ככל הנראה לפתח איבה מיוחדת כלפי היהודים. ההשפעה הרוסית היתה קרוב לוודאי ממתנת או למצער לא כל-כך עוקצנית בהשוואה ליוונים-קתולים, והיא לא שאפה להגביר את האיבה כלפי היהודים ששכנו בכפרים הרוסיניים ובין שאר התושבים בחבל – אותה דלות, אותו רעב, אותה עבודה מפרכת ואותה בערות... אם ברוסיה הכנסייה היתה בין נושאי הדגל הראשיים של השנאה ליהודים, בקרפוטרוס היא היתה כנראה די פסיבית. גם יש להניח, שהיוונים-קתולים היו מצויים יותר באזורים עירוניים ושם המתח המעמדי בינם ליהודים היה בולט יותר. האינטליגנציה המקומית אף היא תרמה את חלקה בערעור היחסים שבין הרוסינים ליהודים: קבוצה אחת נטתה ללאומיות רוסינית ובה אנשים בעלי שאיפות פרו-הונגריות מובהקות. הם קיבלו באהדה את השתלטות ההונגרים על החבל וככל הנראה נדבקו מהאנטישמיות שאלה נשאו עמם. אחרים, שהצהירו על דבקותם בלאומיות האוקראינית, קלטו השפעות אידיאולוגיות של תושבי גליציה, נושאי הלאומנות האוקראינית ויוונים-קתולים בדתם. היה זה הפלג האוקראיני שהכתיב את מדיניותו של החבל האוטונומי. אמנם, אין לקבוע באורח חד-משמעי שהשפעת גליציה התבטאה בשנאת יהודים, כי גם שם היו זרמים כנסייתיים מתונים ומסבירי פנים ליהודים. ככל-זאת, מן המפורסמות היא, שהלאומנות האוקראינית נוסח גליציה היתה נגועה בשנאת יהודים חולנית שמן-הסתם ניכרה השפעתה גם בקרפוטרוס. אמנם, עם הסתפחותה של קרפוטרוס לצ'כוסלובקיה הכריזו השלטונות כי הם מבקשים לעודד בה רוח דמוקרטית וסובלנית, אך הפקידים הצ'כים שהיו אמורים ליישם מדיניות זו הלכה למעשה לא יצאו חוצץ נגד האנטישמיות ואפילו עודדו וטיפחו אותה. הלאומנים המקומיים, שמתחו ביקורת קשה על שלטונות פראג בשל סירובם להעניק לחבל אוטונומיה עם מנהל עצמי, ראו בעין רעה את תהליך הצ'כיזציה המתחולל בחבל. בתי-הספר בשפה הצ'כית שנפתחו בהמוניהם וקלטו מאות תלמידים יהודים לא היו לרוחם. הם טענו כנגד היהודים, שבמקום לחזק את מערכות החינוך והתרבות המקומיות, הם בחרו ללמוד צ'כית ודחו את שפתם של רוב תושבי החבל ובכך יצרו מחיצה בינם ובין הרוסינים. עבור היהודים

סימל השלטון הצ'כי את השנים הטובות. היהודים היו יסוד פרו־צ'כי מובהק ובתור שכאלה הם עוררו את זעמם של הלאומנים הפרו־אוקראינים, הרוסינים והפרו־רוסים. כאמור, בחבל האוטונומי משלו בכיפה היסודות הפרו־אוקראיניים, והיהודים חשו שלא בנות. בלי ספק יש להוסיף על הגורם הלאומי והדתי את זה הכלכלי־חברתי. כאמור, היהודים והיוונים־קתולים ישבו ברובם בערים והתחרו ביניהם על אותם ענפי פרנסה. מאחר שרבים מקרב היהודים היו מהגרים שזה מקרוב באו, הם נחשבו זרים בעיני הבורגנות המקומית, אנטישמית ברובה, שראתה בהם מתחרים בלתי־רצויים. גם היסודות המתונים יותר, שנקטו מדיניות פרו־רוסינית מובהקת, ביקשו לשפר את מעמדם של תושבי הארץ והתנכלו ליהודים.

היסודות הסלביים המקומיים תוגברו במהגרים ובנמלטים מרוסיה הסובייטית, שהיו ידועים בכינויים "הרוסים הלבנים" (בניגוד ל"רוסים האדומים"). הלבנים היו אנטי־סובייטים, אך גם אנטישמים. הם יושבו בחבל על־ידי השלטונות הצ'כוסלובקיים או בעידודם, הקימו כיסים של אינטליגנציה בעלת השפעה ועודדו הן את הנטייה הפרו־אוקראינית הן את הנטייה הפרו־רוסית. הצד השווה בכלם — נקיטת גישה אנטישמית בנוסח הרוסי המסורתי, שחלחלה עמוק לתודעתם של שאר תושבי החבל. יהודים, גם אלה שלא היו בעלי נטיות פרו־הונגריות ובלבם היו נאמנים לרפובליקה הצ'כוסלובקית, לא חששו מההונגרים. אמנם, סיום השלטון הצ'כוסלובקי לא היה לרצונם של יהודים רבים, וחוגים רחבים בהם צפו באי־נחת בולטת בהתפוררות השלטון, אך לא עלה בדעתו של אף אחד מהם שההונגרים עשויים להרע לתושבי החבל היהודים. יהודי קרפטי־רוס' היו מודעים לחקיקה האנטי־יהודית בהונגריה, ונטיותיהם האנטישמיות של החוגים הפרו־פשיסטיים ההונגריים לא היו בגדר סוד. אלא שהמבוגרים מבין יהודי החבל זכרו בערגה את תקופת השלטון האוסטרו־הונגרי, כאשר ההונגרים אימצו ועודדו את היהודים בעת שביקשו לבצע את מדיניות המדיאריזציה שלהם.

תושבי החבל ממוצא הונגרי ראו את התפתחות העניינים בצורה שונה. בעיניהם השלטון הצ'כוסלובקי היה שנוא, משום שהוא נטה לראות בהם גיס חמישי והתייחס אליהם בחשדנות. נכון שחלקם חיו חיי רווחה ועסקו במלאכות מבוקשות, בחקלאות ובגידול כרמים, אך השלטון לא היה לרוחם. מנגד, ההונגרים ראו בעין רעה את נטייתם הפרו־צ'כוסלובקית של היהודים. הם גילו עוינות מובהקת להתפקדותם של היהודים בימי מפקד־האוכלוסין בקטיגוריה של לאומיות יהודית. ההונגרים ציפו שיהודים יצהירו נאמנות ללאומיות ההונגרית ולאומה ההונגרית, שהרי כך הם פעלו בתקופת המדיאריזציה, אך במקום לחזק את היסוד ההונגרי הם החלישו אותו ופנו לו עורף. אפשר להניח, שבתקופה הצ'כוסלובקית גברה איבת ההונגרים כלפי יהודי קרפטי־רוס'. סיבות מקומיות, השפעות חיצוניות והיעדר חינוך לסובלנות עשו את שלהם. רק למעטים משרידי השואה שמסרו עדות היו זכרונות חיוביים על ההונגרים בני המקום, שכן הללו הצטרפו בלא היסוס לפורעים, הציקו ליהודים וחמדו את רכושם. אמנם, בתקופת

הגירושים ביקשו רבים מבני המקום לסייע בידי היהודים העצורים במחנות, אך איננו יודעים את התפלגותם הלאומית. מכל-מקום, גם יהודים בעלי נטיות פרו-הונגריות מובהקות התפכחו עד-מהרה תחת שלטונם של ההונגרים. חלקם עדיין המשיכו לבטוח בהם כשנותיו הראשונות של השלטון ההונגרי והדחיקו את אכזבתם. אחרים עברו משבר קשה, שעודד אותם להתרחק מההונגרים ולהתקרב לציגונות או לדת.

עם סיפוחו של החבל להונגריה הגדילו יהודי קרפטורוס את מספרם הכולל של היהודים במדינה, אך יהודי הונגריה הוותיקים סירבו להתייחס באהדה לאלה ה"חדשים". עיקר הממסד היהודי בהונגריה ורוב יהודי החבלים המערביים (כלומר: הגדה המערבית של נהר הדנובה והאזור שבין הדנובה לנהר הטיסה) היו ממוצא מורבי או אוסטרי. אבות-אבותיהם הגרו כמאה הי"ח להונגריה-עלית (Oberland או סלובקיה של היום) ומשם נדדו דרומה, אל המישור הפנוני. אחרים נדדו מזרחה, דרך חבל בורגנלנד (Burgenland) אל הגדה המערבית של הדנובה ואל עיר הכירה פשט (Offen). אלה גם אלה התייחסו בזלזול מופגן ליהודים שהגיעו מגליציה ומהחבלים הסמוכים. יהודי מורביה ואוסטריה דיברו גרמנית, או ניב מיוחד של יידיש שכונה יידיש-דויטש (Jiddisch-Deutsch). לעומתם, יהודי המזרח דיברו יידיש בניב גליצאי או בניבים מזרח-אירופאיים אחרים. יהודי המערב שמרו אמונים ליהדות הרבנית, אך בתוכם התפשטה הרפורמה; ואילו בקרב יהודי מזרח-אירופה נטו רבים לחסידות. כלומר: אנו עדים לשתי קבוצות השונות זו מזו במנטליות שלהן ובאורחות-חיייהן. יהודי הונגריה ה"מערבית" (או הוותיקים) ראו ביהודים ממזרח-אירופה (או החדשים) יסוד נחות, פחות-ערך. נוצר כאן אפוא דגם התנהגות שהזכיר את יחסם של יהודי גרמניה ל-Ostjuden (יהודי המזרח) שנדדו לארץ-מושבם. משום-כך עם סיפוחה של קרפטורוס לא זכו יהודי המזרח הללו לאהדה רבה מצד הוותיקים. ברם, המוסדות המרכזיים ששכנו בכודפשט נטלו בהדרגה את היהודים החדשים תחת חסותם.

נוסף מיוחד לאותה משטמה כלפי יהודי המזרח מצא את ביטויו גם בגרסה "גזענית" בלתי-שגרתית. כידוע, מוצאם של ההונגרים הוא מונגולי, והם חדרו ללבה של אירופה רק במאה העשירית לספירה. לפי אחת ההשערות, יחד עם שבטי ההונגרים הגיעו גם כמה שבטים יהודיים, הם הכוזרים. עם זה, אף הוא מונגולי במוצאו, קיבל על עצמו את הדת היהודית למחצה, לשליש ולרביע, ובניו נפוצו על-פני מרחבים עצומים בין אירופה לאסיה. ישנם הטוענים, שרבים מיהודי מזרח-אירופה מוצאם מקרב הכוזרים. האגדות הללו אומצו על-ידי גזענים הונגריים שתיארו את יהודי גליציה בקרפטורוס כצאצאי הכוזרים. כאמור, היהודים הללו לא היו "יהודים משלנו" — כלומר: יהודים אשכנזים המקובלים בהונגריה — אלא "יהודים זרים", אולי בכלל ממוצא זר, לא-אירופאי, כוזרי, ובכך לבשה ההתנגדות ל"יהודים המזרחיים" נופך גזעני מיוחד. מה מזור הדבר שבתקופת השואה דווקא היהודים ה"לא-יהודים" הללו סומנו כמטרה ראשונה להשמדה... האירוניה עוד מקבלת משנה-חיזוק כאשר נזכיר שוב את מוצאם המונגולי, האסיאתי, של המדיארים.

תחת השלטון ההונגרי

בואו של הצבא ההונגרי בתחילת נובמבר 1939 נתקבל בשמחה רבה על-ידי בני המיעוט ההונגרי, ובמיוחד בערים הגדולות, אך גם בכפרים בדרום ובדרום-מערב של החבל, שם רוב האוכלוסייה היתה הונגרית. הרוסינים תושבי המקום, ובמיוחד אלה שאימצו לעצמם נטיות לאומניות, ראו בפלישת הצבא ההונגרי משום סטירת-לחי ואכזבה-רבתי. ואכן, כמה מבעלי התודעה הלאומית קמו ועשו מעשה — הם עברו לאותו חלק של החבל שזכה לאוטונומיה.

הצבא ההונגרי נתקבל בשמחה רבה על-ידי האוכלוסייה ההונגרית וגם היהודים ביקשו לשתף את עצמם בשמחה זו. היו כאלה ששמחתם היתה אמיתית, בעוד שאחרים סברו כי למען עתידם מוטב להם לשמוח. כך בעיר מוקצ'בו השתלב עורך-דין יהודי מתבולל בין מקבלי הפנים של הצבא, ובתו היפהפייה אף הגישה זר-פרחים בשם העיר למפקד ההונגרי (האיש שובץ בתחילה בהנהגת העיר, אך עד-מהרה סולק משם). הרב ברוך י' רבינוביץ', רבה של מוקצ'בו, התכוון להקביל את הצבא ההונגרי כשהוא ניצב בראש משלחת יהודית וספר-תורה בידו. רק אזהרות חמורות שהועברו אליו מראשי הקהילות בחבל בדבר האסון שעלול היה להתרחש על ראשי היהודים בחלקי צ'כוסלובקיה האחרים עקב קבלת-פנים זו מנעו את הרב מצעד זה.² כבר בעת קבלת-הפנים נשמעו בקהל קריאות אנטישמיות. בעיר ברהובו הותקפו יהודים שנמצאו בקהל מקבלי הפנים הן על-ידי הסובכים אותם הן על-ידי פרשי הצבא.³ היו מקומות שבהם היהודים הקבילו את פני ההונגרים הנכנסים בדגלים וזכו ליחס מנומס מצד הקצונה ההונגרית.⁴ אכן, קשה היה לקבוע מסמרות לגבי יחסו של השלטון ההונגרי כלפי היהודים כבר בימיו הראשונים. גם בימים ובשבועות שלאחר-מכן נודע על פגיעות פיסיות או אדמיניסטרטיביות קשות, והיהודים המשיכו לחיות כאילו לא אירע דבר. היו יהודים שניצלו את המצב שנוצר — הביקוש המוגבר לסחורה והבדלי המחירים בין הונגריה לקרפטורוס' — ועסקו בהעברת מצרכי צריכה מצד אחד למשנהו, והרכבות לבודפשט וממנה היו מלאות סוחרים יהודים.

אחד הצעדים האדמיניסטרטיביים העוינים הראשונים היה התנכלותם של השלטונות לחינוך העברי והיהודי ולפעילות הציונית. הלאומנות ההונגרית מעולם לא אהדה את הציונות, שמנעה את הפיכת היהודים להונגרים לכל דבר. מוסדות-חינוך עבריים נסגרו ובחלקם נפתחו מחדש כעבור זמן עם שינויים של ממש שהונהגו בתוכניות-הלימודים שלהם. גם הגימנסיות העבריות של מוקצ'בו ואוז'הורוד נסגרו. המשטרה חיפשה בקדחתנות את ד"ר חיים קוגל, מנהלה לשעבר של הגימנסיה במוקצ'בו, אשר עלה בידו להסתלק עם משפחתו מהעיר בעוד מועד. תלמידי הגימנסיה דאגו להסתיר

2 הרב שמואל יצחק פרייליך, "בין מלכות למלכות", אנציקלופדיה של גלויות, קרפטורוס, עמ' 481–489.

3 למשל: עדותה של אסתר עשהאל, יד ושם, מס' 4427-03.

4 ראו מטיאס, אני אעבור את הירדן הזה, עמ' 24–26.

לפחות חלק מהספרייה העברית ולהשמיד את הארכיון של המוסד. מטרתם של השלטונות החדשים היתה לתפוס את העסקנים הפרו-צ'כוסלובקים, הקומוניסטים וגם הציונים. אלה שנחשבו למסוכנים, כמו הקומוניסטים, "זכו" מיד לטיפול אכזרי, אבל גם עסקני הציבור הציוניים הוזהרו מפני פעילות לא-רצויה. בשלב זה לא אונה להם כל רע. מכל-מקום, אנשים שנחשדו על-ידי המשטר החדש בפעילות עוינת הושלכו למרתפי העינויים של הבולשת ועקבותיהם של אחדים מהם לא נודעו מאז.⁵

סגירת מוסדות-חינוך צ'כיים והאוירה הלא-אוהדת בבתי-הספר ההונגריים הביאה לנהירתם של ילדי היהודים למוסדות-חינוך יהודיים ורוסיניים, אך אלה היהודיים היו צרים מהכיל את כל הצובאים על שעריהם, בעוד שבמוסדות הרוסיניים קבלת-הפנים לא היתה אוהדת במיוחד: בחלל הכיתות נשמעו קללות, המורים לא הסבירו פנים לתלמידים החדשים ולא חסרו התנגשויות פיסיות.

הראשונים לסבול מנחת-זרועו של השלטון ההונגרי היו בעלי העסקים הקטנים, אותם ענפים שנחשבו מונופוליסטיים והעיסוק בהם היה טעון מתן רשיון ממשלתי — כמו מכירת טבק, כוהל, אבק-שריפה — שאיבדו במחיר-יד את פרנסתם כאשר השלטון ביטל את רשיונותיהם של היהודים והעבירם ללא-יהודים. ככל שנקף הזמן התרחב גל שלילת הרשיונות ופגע בתחומי עיסוק נוספים. גם מקצועות חופשיים נפגעו כאשר מספר הרשיונות של עורכי-הדין, הרופאים, הרוקחים, המהנדסים ועוד צומצם באורח דרסטי. כאשר נסחפו למעגל הנישולים בעלי-מקצועות נוספים בתחום המסחר והמלאכה חיפשו היהודים שותפים מדומים מקרב הגויים — למעשה, אנשי-קש — שלא התערבו בניהול העסק וקיבלו הכנסה קבועה, בעוד שהבעלים האמיתיים המשיכו לנהל את עסקיהם בפועל. המגור הבא היה זה של פקדי הממשלה והרשויות. בתחילה נתקבלו לעבודה בענף זה גם אותם יהודים, שבתקופת השלטון הצ'כוסלובקי קופחו עקב נאמנותם להונגרים. ברם, לאחר זמן קצר הוצאו ממעגל העבודה כל היהודים — הקבועים והזמניים כאחד ובהם גם ותיקי מלחמת-העולם הראשונה, שרבים מהם זכו לעיטורים ולאותות-הצטיינות. האנשים נזרקו לרחוב בלא פיצויים ובלא פנסיה. הפגיעה הכלכלית בציבור היהודי היתה אפוא קשה ביותר, אך עדיין לא-אנושה.

כאמור, השלטונות ההונגריים החלו לצמצם את היקף הפעילות הכלכלית היהודית, וצמצום זה הביא לירידה, לעתים דרסטית, ברמת החיים של משפחות יהודיות רבות, שעד אז פרנסתן היתה מובטחת. היו כאלה שהגיעו לסף רעב וסבלו ממחסור קשה בכל תחומי החיים.⁶ העוני, שהיה תמיד בבחינת אורח קבוע בבתי היהודים בקרפוטו-רוס', הפך עתה לבעל-הבית...

5 עדויות יד ושם: רחל רובין, מס' 03-7310; יהושע פלג, מס' 03-9313; אסתר זיסמן, מס' 03-9438; אפרים כ"ץ, מס' 03-9741.

6 את"ע, IV-209-4-323, מנחם ניינברג, חוסט, אל הוועד הפועל של ההסתדרות, 24.11.1938; ארכיון העיר חולון, אוסף קוגל, תיק 34/א: פרופ' סולומון גולדמן אל ד"ר קוגל, 15.11.1938; אליקים אל ד"ר קוגל, 9.12.1938; אלמוני אל Lieber Freund (ד"ר קוגל), 20.12.1938; מושקוביץ אל ד"ר קוגל, 29.12.1938; עדות יהושע פלג, יד ושם, מס' 03-9213.

תופעה כוללת אחרת שהתאזרחה בחיי היהודים היתה התערערות הביטחון האישי. כבר ביום הראשון לכניסתו של הצבא ההונגרי לחבל אירעו פגיעות פיסיות באי-אלה מקומות. תופעה זו גברה והתרחבה בהדרגה: ראשית, היו אלה הגופים הממלכתיים — כמו המשטרה, הז'נדרמריה והבולשת — שהציקו ליהודים בשיטתיות, אם באמצעות מעצר וחקירות אכזריות של חשודים אם בפגיעה ברחוב אם על-ידי אימתן הגנה ליהודים שנחשפו לאנטישמיות הגואה. המשטרה העירונית, ובמיוחד הז'נדרמריה הידועה לשמצה ("עוטי הנוצות") שהגיעה יחד עם צבא הכיבוש, הרבו להתנכל ליהודים. אוזנה של הבולשת היתה כרויה להלשנות, והתושבים ניצלו הזדמנות זו כדי לבוא חשבון עם תושבים יהודים שונים. האנטישמיות מצאה כר פעולה נרחב במיוחד בקרב ההונגרים והגרמנים האתניים (השווכים), שהשמיעו קריאות-גנאי לעבר היהודים ולא-אחת פגעו בהם פיסיית. יהודים חרדים נפלו קורבן להתעללותם של בריונים שגזזו את פאותיהם בלכתם ברחוב, לעתים בחסות המשטרה שלא-פעם אף נטלה חלק במעשים אלה. ילדי היהודים אף הם לא נמלטו מגורל זה הן בבית-ספרם הן בלכתם ברחוב.⁷

אלה שציפו כי הונגריה אכן תיטיב את דרכיה התאכזבו מרה. הורים מתבוללים שבו אל חיק היהדות ותרזו אחר מתן חינוך יהודי לילדיהם. ביטוי אחר להתערערות הביטחון האישי היה גל ההתנצרות שפקד את היהודים זמן קצר לאחר בוא ההונגרים — תופעה שנמשכה זמן רב. ברבות הימים, ערב הגירושים למזרח, שלחו יהודים רבים יד בנפשם. במקביל ביקשו רבים מהם להבטיח לעצמם אזרחות הונגרית, אם בדרכים ליגליות אם בתחבולות שונות — מגמה שהלכה וגברה לקראת הגירושים הראשונים של שנת 1941. עם סיפוחן של דרום-סלובקיה ודרום קרפטורוס' החלו השלטונות ההונגריים לעצור ולגרש תושבים נטולי אזרחות הונגרית (או מקומית), בהם יהודים לרוב. תחילה הוחזקו העצירים במחנות ולאחר-מכן גורשו לעבר גבולות סלובקיה והחבל האוטונומי. בין המגורשים היו אזרחי סלובקיה, פולין, ברית-המועצות וגם ילדי החבל האוטונומי עצמו.⁸ הרוסינים לא ראו זאת בעין יפה. בתחילה ניסו למנוע מעברם של היהודים ולאחר-מכן החלו גם הם לגרשם לאזור ההונגרי. כך הפכו היהודים לכלי-משחק בין שני שלטונות עוינים ורק בעלי ההשפעה בקרבם הצליחו להפסיק תופעה זו. עוד ביטוי לאי-היציבות היה ההתפרצויות לבתי היהודים והפגיעה ברכושם. בשעות העוצר שהוטל בלילות לא זכו היהודים לאותה הגנה מינימלית שהמשטרה היתה אמורה להעניק להם. נגישות היהודים והפקרתם היו אפוא לדבר שבשגרה.⁹

7 ארכיון העיר חולון, אוסף קוגל, תיק 34/א3: אליקים אל ד"ר קוגל, 9.12.1938; מושקוביץ אל ד"ר קוגל, 29.12.1938; איצקוביץ אל ד"ר קוגל, 12.1.1939.

8 Štefan Eliaš, *Tragedia košických Židov v rámci rasovej perzekucie v rokoch 1938–1945* (הטרגדיה של יהודי קושיצ'ה במהלך הרדיפות הגזעניות בשנים 1938–1945); Michal Potemra, *Židovská otázka v Košiciach v rokoch 1938–1944*, Košice 1944, p. 109 (השאלה היהודית בקושיצ'ה בשנים 1938–1944); ibid., *Košická deportácia Židov v roku 1944* (גירוש יהודי קושיצ'ה בשנת 1944), pp. 41, 42.

9 Potemra (לעיל, הערה 8), עמ' 43.

יהודים רבים הגיבו למצב החדש שנוצר ברגשות של פחד ובכמיהה לבריחה, אך ניכר היה שעקשנותם וחוסנם הפנימי דווקא גברו. התנועות הציוניות, של הנוער והמבוגרים כאחד, גדלו והתרחבו ובהמשך נשוב ונדון בהן. גם לשורות המפלגה הקומוניסטית ותנועת הנוער שהיתה מסונפת אליה הצטרפו חברים חדשים. מנגד, בלטה לעין בריחת קומוניסטים יהודים ולא־יהודים לעבר גבולה של ברית־המועצות. סיפוחה של מערב־אוקראינה, בעקבות הסכם ריבנטרופ־מולוטוב בקיץ 1939, קירב את גבולה של ברית־המועצות לקרפטר־רוס' והקל על הבריחה. גם לסלובקיה נמלטו יהודים, כי שם עדיין לא החלו הרדיפות החמורות. אדרבה: השלטונות ההונגריים אף עודדו את יהודי קרפטר־רוס' שהיו להם קרובי משפחה בסלובקיה, להימלט לשם. פגיעה קשה במיוחד בחיי היומיום היתה עם יישום החוקים האנטי־יהודיים של הונגריה גם בשטחים הכבושים. חוקים אלה נגעו לחיי החברה והכלכלה. כזה היה חוק מס' XV מ־29 במאי 1938, שפגע קשות באפשרויות הפרנסה והחינוך של היהודים. בשטחים הכבושים יושמו החוקים בצורה גורפת יותר מאשר בתחומה של הונגריה גופה, ושלטונות הצבא הם שהוציאו לפועל את החוקים הללו.¹⁰ נמצא אפוא, כי אותם יתרונות מעטים שמהם יכלו יהודי הונגריה הוותיקים ליהנות כנתינים של שלטון אזרחי מסודר לא נפלו בחלקם של יהודי קרפטר־רוס'. כאן שלטו ביד רמה שרירות־הלב, האלימות והאנדרלמוסיה, והמציאות המרה טפחה על פניהם של יהודי החבל; שכן באזורים הכבושים פעלו השלטונות בתקיפות רבה יותר נגד היהודים מאשר בשטחים המקוריים.

היהודים בחלק האוטונומי של קרפטר־רוס'

ראש החבל האוטונומי וולושין היה בעל נטיות פרו־אוקראיניות, ובתקופתו נחשב החבל כגרעין של המדינה האוקראינית העתידה לקום. וולושין קיבל לשלטונו את קרפטר־רוס' בשלמותה, אך במציאות הדרום נכבש בידי ההונגרים וכך נותר הצפון אוטונומי. העיר חוסט (Chust) במזרח נקבעה כעיר הבירה ואליה הועברו מוסדות השלטון. בין מעשיו הראשונים של השלטון החדש היה הקמת כוח מזוין בשם "סיץ" (Sich). כוח זה היה לאבן שואבת ללאומנים אוקראינים מגליציה הסמוכה ולסתם בריונים ואנשי העולם התחתון. הצד השווה שבהם — היותם מנוכרים למסורות מקומיות וחדורי רגשות לאומניים ואנטי־שמיים, כשמטרתם העיקרית היתה לבצע אוקראיניזציה של החבל. אנשי סיץ' פעלו בחסותה של גרמניה הנאצית, שטיפחה אותם ככוח־מחץ נגד ברית־המועצות וכגיס חמישי שיחיש את תהליך סיפוחה של אוקראינה לרייך השלישי. גישתו של הזרם הפרו־אוקראיני, מבית־מדרשה של

10 I. Bibo, *Bieda vychodeuropských malých štátov*, Bratislava 1996, p. 350 (דלותן של מדינות מזרח־אירופה הקטנות); Josef Sulaček, "Dohra tragického osudu košických Židov", *Acta*; (הפרק האחרון בגורלם הטרגי של יהודי קושיצ'ה); *Judaica Slovaca IV* (1998), p. 195 (לעיל, הערה 8), עמ' 39–41.

הכנסייה היוונית-קתולית, היתה עוינת לצי'כים וליהודים. אלה שמסרו את עדותם לגבי תקופה זו העלו זכרונות בלתי-נעימים, במיוחד במה שקשור בפרעות שביצעו אנשי סיץ' ביהודים. הללו — כך לפי העדויות — התעללו ביהודים כאין מפריע: סחטו את כספם ושדדו את רכושם באיומי אלימות ורצח, הכינו רשימות שחורות, נטפלו אליהם ברחוב בלא סיבה סבירה וכדו'. בין השאר הם אילצו יהודים לפרסם מודעות בעיתונים אוקראיניים שקראו להעניק "מתנות" למטרות שונות ומשונות ולתרום כספים.¹¹ בעיירה בושטינה (Buština) הם הרסו את בית-הכנסת הגדול ערב כניסת הצבא ההונגרי לחבל.¹² עדויות על התנכלויות והטרדות מסוגים שונים אנו שומעים גם על הכפרים נובה-בורובו (Nové Borovo), דוקלה (Dukla),¹³ ניוז'נה אפשה (Nižná Apša)¹⁴ ועוד. זכרונות עגומים השתמרו במיוחד מהעיר חוסט, בירת החבל, שם השתוללו האוקראינים, ארגנו התנפלויות על היהודים והטילו מורך בלבבם. ניתוח כמה מהעדויות מראה, כי היהודים אכן שמחו לקראת בואו של הצבא ההונגרי מתוך תקווה שהוא יצילם מסכנות ממשיות¹⁵ (בחוסט, למשל, כל עוד שהה בה הצבא הצי'כוסלובקי, שמר טנק על בית-הכנסת הגדול מחשש להתנכלות מצד האוקראינים).¹⁶

וולושין ואנשיו לא הסבירו פנים ליהודים ולא עוד אלא שדחקו את רגליהם בתחום הכלכלה והחברה. אמנם, משלחת של יהודים בראשותו של חיים קוגל, שנפגשה עם וולושין ב-28 בדצמבר 1938, שמעה ממנו הבטחות על שמירת המצב הקיים, אך הן לא יושמו הלכה למעשה. בין השאר ביקשו אנשי המשלחת כי תוקם לשכת קשר עם השלטונות.¹⁷ ספר הזיכרון לקהילת סבליוש והסביבה מעיד כי אכן הוקמה לשכה כזו, אך הוא אינו מצייץ כי הדבר נעשה בעקבות הפגישה האמורה.¹⁸ לפי מקור זה, ביוזמת מנהיגים יהודים של קהילת סבליוש כונסה אסיפת-חירום בחוסט, שהשתתפו בה נציגים של תנועות יהודיות ושל יותר מ-40 קהילות. הסכסוכים הפנימיים גרמו להתמשכותו של המשא-ומתן מעבר לצפוי, שבסופו הוקמה הלשכה אשר שוכנה בסבליוש. הספר גם מצביע על בעיות כלכליות וקשיי תחבורה שהכבידו על המתכנסים. קרוב לוודאי שהיו גם סיבות פוליטיות, דוגמת אלה שהניעו בזמנו את המשלחת לפנות לוולושין, אשר רבנו גם עתה את היהודים לפעול. כך, למשל, ב-12 בפברואר 1939 התקיימו בחירות כלליות בחבל שבהן זכתה מפלגתו של וולושין לרוב מוחץ.¹⁹

11 אי"ט, חטיבה 2, חו"ל, מכל 8, תיק 41, פנחס אל אבלסון, 16.1.1939.

12 עדות אפרים כ"ץ, יד ושם, מס' 03-9741.

13 עדות אסתר אברהם, יד ושם, מס' 03-7426.

14 עדות ישראל מושקוביץ, יד ושם, מס' 03-9291.

15 עדויות יד ושם: גבריאל הופמן, מס' 03-9028; אפרים כ"ץ, מס' 03-9741; פני מושקוביץ, מס' 03-10158.

16 עדות ברוך הוכמן, יד ושם, מס' 03-9443.

17 *Nová Svoboda*, 29.12.1938; ארכיון העיר חולון, אוסף קוגל, תיק 34/א3, קוגל אל שלמה גולדמן, 11.1.1939. ראו גם דינור, פרקים, עמ' 87, 88.

18 ראו וינגרטן (עורך), ספר זכרון, עמ' 172, 173.

19 ראו מגוצי, זהות לאומית, עמ' 244.

חלק שלישי: תקופת השואה

הייתכן שיהודים התעלמו מבחירות אלה ולא הריצו רשימות מטעמם אם אכן היו אלה זמנים כתיקונם? מן-הסתם יחסי השלטונות והיהודים באותה תקופה היו לוטים בערפל. משקלם הרב בכלכלת החבל העניקו ליהודים חסינות כלשהי, אך גם דרדרה את מעמדם של הרוסינים. על-כל-פנים, שאלה אחת נותרה בלא תשובה: באיזה חלק בחבל העדיפו היהודים לשבת באותה עת? שכן הן האזור ההונגרי הן המחוז האוטונומי, שלמעשה נשלט על-ידי יסודות פאן-אוקראיניים, לא הסבירו להם פנים, בלשון המעטה...

החיים הציבוריים

חיי הציבור המשיכו להתנהל בצל המציאות החדשה. המריבות והסכסוכים הפנימיים ניטשו כבעבר כאלו לא אירע דבר. נמשכה ההתנגחות בין חוגי הרבנות ובין הציונים והחילונים. עד לפרוץ המלחמה עלה בידי התנועות הציוניות לסייע ליהודים להגר לאנגליה ולהולנד, שם פעלו מחנות הכשרה, או להעלותם ארצה בעזרת מספר מצומצם של סרטיפיקטים שהוקצבו להן על-ידי המוסדות הציוניים בארץ-ישראל. גם עתה דרשו התנועות ביתר-שאת מהמוסדות המרכזיים להעניק לקרפטר-רוס' עדיפות בהענקת אשרות, תוך הצבעה על המצב המיוחד שהיהודים תושבי החבל היו שרויים בו.

המציאות החדשה — קרי: התמוטטותה של צ'כוסלובקיה וחלוקת החבל — אילצה את הארגונים הציוניים לשנות את דפוסי פעולתם. שליחים מארץ-ישראל שהגיעו לבודפשט הרחיבו את תחומי פעילותם גם בקרפטר-רוס'. עתה השלטונות ההונגריים פיקחו מקרוב על מעשיהן של התנועות הציוניות, שלפחות להלכה הוצאו אל מחוץ לחוק ופעילותן נאסרה, אך למעשה המשיכו לתפקד, לפעמים בשמות שונים. הידוק הקשרים עם התנועות המקבילות בהונגריה לא תמיד יצא אל הפועל עקב הקשיים האובייקטיביים שהתעוררו עם חילופי השלטון. אם בקרפטר-רוס' התנועות הציוניות נחשבו הזרם המרכזי במישור הפעילות היהודית, הרי בהונגריה הן נדחקו לשוליים.

שונה היה המצב באזור האוטונומי, שם התנועות היו חופשיות לפעול כהבנתן. הקשר עם פראג כמעט שנגדע בשל המרחק הגיאוגרפי והמכשולים הפוליטיים שהציב הממשל המקומי. עם קביעת חוסט כבירת האוטונומיה נדרו לשם גם התנועות הציוניות כשהן משתדלות להמשיך את פעילותן כרגיל. ואכן, המהפך הפוליטי בקרפטר-רוס' היכה תחילה בתדהמה את כל התנועות הפוליטיות,²⁰ אך עד-מהרה רובן התאוששו. בית-ר, למשל, הקימה גליל חדש ושיגרה לשם פעילים מבני המקום.²¹ תנועת "החלוץ הצעיר" הוציאה את החוזר הראשון שלה מהמרכז בחוסט ב-29 בנובמבר 1938. מחברי

20 גצ"ד, תיק תרצ"ט, אל המרכז העולמי, 13.10.1938; ארכיון בית ז'בוטינסקי, תיק ב-10/1/37, יצטרין, ברטיסלבה, אל אליהו גלזר, פראג, 13.10.1938.

21 שם, תיק ב-10/1/37, 17.10.1938.

החוזר קראו לחברים לשמור על קור-רוח ולהמשיך בפעילות. "לא נשברנו" – היתה הסיסמה.²²

עד פרוץ המלחמה פעלו רוב ההכשרות באזורים דוברי צ'כית. עתה, עם הפלישה הגרמנית לאחר חתימת הסכם מינכן, הן פסקו לפעול ואנשי צוותן בחבל הסודטים נאלצו להימלט על נפשם ולשוב אל ערי המוצא שלהם. המציאות בקרפטורוס, הן הפוליטית הן הכלכלית, מנעה הקמת הכשרות חדשות, וההנהגות ביקשו מחבריהן להתארגן ולפעול בהתאם לתנאים. הנוער, ובעיקר יוצאי ההכשרות שנאלצו לשוב לביתם, התקשו להשתלב במעגל העבודה. האבטלה גברה, במיוחד בקרב בני הנוער. בשל המצב חל גידול במספר המבקשים לעלות ארצה. החברים בקרפטורוס התלוננו שהמרכזים הפועלים מחוץ לחבל – כפראג²³ או בכודפשט²⁴ – מקפחים את יהודי החבל.

בחודשים נובמבר 1938–מאָרס 1939 עברה על יהדות קרפטורוס טלטלה ששימשה אות מבשר רעות. אם באזור האוטונומי רבו הפרעות, הרי בתחום השליטה ההונגרית טעמו היהודים את נחת-זרועה האנטישמית של כודפשט. ברם, איחודו של החבל מחדש שנעשה ב־14 במאָרס 1939 החזיר את האחדות גם לשורות תנועות-הנוער הציוניות, שמרכזיהן עברו לפעול בכודפשט.

22 את"ע, תיק IV-209-4-323, 25.11.1938.

23 את"ע, תיק IV-209-4-68, הערות על המצב הכללי, 3.2.1939.

24 אי"ט, חטיבה 2, חו"ל, מכל 8, תיק 41, אורי ינובסקי, פראג, אל המרכז, תל-אביב, 6.3.1939.

פרק שני

בשנים 1939–1944

עצמאותה של קרפטי-רוס' נמשכה פחות מיממה — ב-14 במארס 1939 הכריזה סלובקיה על עצמאותה, אך למחרת כבשה גרמניה את בוהמיה ומורביה ובכך הקיץ הקץ על הרפובליקה הצ'כוסלובקית. באותו יום של 14 במארס הצבא הצ'כוסלובקי, למעשה הצבא הצ'כי בלבד, נאלץ לפעול נגד כנופיות הסיץ' ולמחרת מצא את עצמו לוחם נגד הצבא ההונגרי הפולש. ממשלת הונגריה שיגרה את צבאה לכבוש את קרפטי-רוס' במגמה לספחה, וחיילי הצבא הצ'כי מצאו מקלט ברומניה השכנה. ב-16 במארס נכבשה חוסט, ובמשך ימים ספורים — החבל כולו. שני חלקי החבל, שהופרדו בעקבות פסיקתה הראשונה של ועדת הבוררות בווינה, אוחדו תחת השם קרפטאליה (Kárpátalja) וסופחו לממלכה ההונגרית. באותו יום, 16 במארס, השתלטו ההונגרים גם על מחוז סוברנצ'ה במזרח-סלובקיה, שחיו בו מאות יהודים, וסיפחוהו לקרפטי-רוס'. לבסוף נאלצה גם רומניה להיכנע לתאוות ההתפשטות ההונגרית ועל-פי פסיקתה השנייה של ועדת הבוררות הווינאית מימים 28–30 באוגוסט 1940, ויתרה על צפון-טרנסילבניה. בשל כך הוחזרו המחוזות אוגוצ'ה, מרמרוש וסאטמר לממדיהם המקוריים שלפני חוזה טריאנון משנת 1919. כך גדל שטחה הכולל של קרפטי-רוס' והתרכה מספר יהודיה. לפי מפקד-האוכלוסין שנעשה בצ'כוסלובקיה בשנת 1930, חיו בקרפטי-רוס' באותה עת 95,008 יהודים לפי דתם ו-91,255 לפי לאומיותם.¹ לאחר סיפוחם של חלקים מקרפטי-רוס' להונגריה בנובמבר 1938 נשארו בחבל האוטונומי 65,828 יהודים.² מספר זה גדל שוב לאחר כיבוש החבל האוטונומי בידי הונגריה במארס 1939. לאחר סיפוח צפון-טרנסילבניה על-ידי הונגריה ב-30 באוגוסט 1940 נוספו ליהודי קרפטי-רוס' יהודי המחוזות הרומניים של אוגוצ'ה, מרמרוש וסאטמר. לפי מפקד-האוכלוסין ההונגרי משנת 1941, התפקדו בקרפטי-רוס' 139,041 יהודים על-פי לאומיותם. אפשר שמספר היהודים על-פי דתם היה גדול יותר ואפשר שבחבל קרפטאליה, כשמו ההונגרי, חיו לפחות 150,000 יהודים; ואילו ההיסטוריון ההונגרי לסלו קרשאי (Karsai) מדבר על 195,000 יהודים שחיו בקרפטי-רוס' ערב הגירושים.³

1 ראו Joseph S. Rouček, "Czechoslovakia and her Minorities", עמ' 174.

2 שם, עמ' 187.

3 ראו רוטקירכן, "היבטים", עמ' 176; קרשאי, "גורל יהודי קרפטי-רוס'", עמ' 62.

השתלטות ההונגרים

כמו בנובמבר 1939, כך גם עתה היהודים הגיבו לכיבוש ההונגרי ברגשות מעורבים. יהודי חוסט והסביבה קיבלו את החיילים ההונגרים באנחת-רווחה גלויה ובזרועות פתוחות. התחושה היתה כי החיילים ההונגרים הצילו את היהודים מידי כנופיות סיץ' המשתוללות, אשר זממו שוד והרג ברחובות העיר שהיו מאוכלסים יהודים. אותה תחושה ואותן מחשבות שליוו את יהודי החלק הדרום-מערבי בנובמבר 1938 התעוררו עתה גם בקרב יהודי צפון-מזרח החבל: גם כאן ההונגרים היו מוכרים ליהודים, הם הסתדרו אתם יפה בתקופת המונרכיה ההבסבורגית ואין שום סיבה — כך סברו — שמציאות זו לא תחזור על עצמה. עדויות לא-מעטות אכן ביססו גישה מעין זו.⁴ האם היהודים של האזור הנכבש זה עתה לא היו מודעים לתהליכים שהתחוללו באזור הכיבוש הראשון, שתיארנו בפרק הקודם? קשה לדעת. אולי אימת הכנופיות האוקראיניות זרתה חול בעיניהם, ייתכן שחוסר מידע שוטף הקהה את עירנותם, שמא סירבו לתת אמון בשמועות ואפשר שפיעמה בקרבם רוח האופטימיזם הנצחית... מכל-מקום, אין ספק שהיהודים שמחו לכואם של ההונגרים, והחשדנות, אם אכן היתה כזו, לא באה לידי ביטוי.⁵ ידוע לפחות על מקרה אחד, בעיר סבליוש, על רציחתו של יהודי בידי החיילים ההונגרים שזה עתה נכנסו לשם.

כמו בפעם הקודמת, גם עתה נתלווה הכיבוש בפריחה כלכלית. הצבא ההונגרי מצא כי מחיריהם של מוצרים רבים במקום נמוכים מאלה שבארצו, והכספים שהזרימו החיילים לכיסי הסוחרים ובעלי-המלאכה גרמו לגיאות. האפשרות לנסוע להונגריה, ובמיוחד לבודפשט הבירה, נוצלה הן על-ידי אנשי העסקים הן על-ידי סתם יהודים שביקשו לפגוש שם את קרוביהם ומכריהם. שוב חוזרות על עצמן העדויות על קצונה הונגרית אדיבה ומסבירת-פנים, הנוהגת באכירות כלפי הנשים — כפי שהיה בנובמבר 1938. ואכן, בימיו הראשונים של הכיבוש לא היה מקום לחרדה, פרט לדאגה שליוותה את החובה להמיר את הכסף הצ'כוסלובקי בכסף הונגרי — מהלך שפגע בעיקר ביהודים משום שהשלטונות הכבירו עליהם את ביצוע ההמרה ועקב כך נגרמו להם נזקים כלכליים.

הכובש ההונגרי החל מיד לבסס את שלטונו בחבל. האוקראינים, לוחמי כנופיות הסיץ', שבו להיות רוסינים ואט-אט הסתננו חזרה לבתיהם. היהודים שהכירו אותם מילאו את פיהם מים ולא הלשינו עליהם בפני השלטונות. יהודי חוסט עתידיים היו לשוב ולסבול מנחת-זרועם של הלאומנים הללו, שבעת הגירושים של 1944 סיעו

4 ראו עדותה של שרה יורוביץ, יד ושם, 03-8864; רוזמן, זכרון קדושים, עמ' רכו-רכח; סולה, אורות, עמ' 147.

5 ראו עדויות יד ושם: אסתר אברהם, מס' 03-7426; ברוך הוכמן, מס' 03-9443; אפרים כ"ץ, מס' 03-9741; פני מושקוביץ, מס' 03-10158 ועוד; רוזמן, זכרון קדושים, עמ' רכו-רכח; אי"ט, חטיבה 2 חו"ל, מכל 8, תיק 41, פנחס אל אדלסון, 16.1.1939; פרנק וטנא (עורכים), החלוץ הצעיר, עמ' 119.

בידי ההונגרים והרבו להלשין על שכניהם היהודים.⁶ השלטון החדש גם כאחשבונו עם נאמני השלטון הצ'כוסלובקי, ואלה מהתושבים שהואשמו בשיתוף-פעולה עם הצ'כים נאסרו ונרדפו.

הונגרים שנאלצו להימלט להונגריה בתקופת שלטונה של פראג שבו עתה אל החבל שלהם, עתה כשליטים, מוכנים ומזומנים לבצע את מדיניות המשטר החדש. לאומנים הונגרים שובצו ככל עמדות-המפתח במשרדי הממשלה, במנהל הציבורי וברשויות המקומיות. אליהם הצטרפו הונגריים מקומיים, שבמשך 20 שנה נאלצו לכוף את ראשם תחת עולם של השליטים הצ'כוסלובקים ועתה יכלו לתת פורקן לתסכולם. החבל כולו היה נתון לשלטון צבאי הונגרי עד לבואו של הצבא הסובייטי בסתיו 1944.

האנטישמיות זכתה לעידוד רב בממלכה ההונגרית ועתה היא קיבלה חסות וגושפנקה רשמית גם בקרפוטרוס'. היהודים אולי לא היו מודעים דיים למצב החדש ואולי העדיפו להתעלם ממנו, אך בשבועות הראשונים לסיפוח החבל להונגריה לא ניכרה עצבנות בקרב היהודים עד שבאה המציאות המרה וטפחה על פניהם.

הטרור הממלכתי היכה תחילה ביסודות שנחשדו על-ידו, כמו הקומוניסטים ונאמני צ'כוסלובקיה. היווצרותו של גבול הונגרי-סובייטי משותף, פועל יוצא של הסכם מולוטוב-ריבנטרופ וכיבוש פולין בידי הצבא הגרמני בסתיו 1939, נתקבל בהתלהבות על-ידי היסודות השמאליים בקרפוטרוס' שייחלו לבואו של הצבא הסובייטי גם לחבל. ברוח זו הופצו כרוזים ברחבי החבל, בין השאר בידידש. האכזבה לא בוששה לבוא, שכן הסובייטים לא הסבירו פנים וכמשך הזמן גם סגרו את הגבול מפני הנמלטים מהונגריה.⁷ בכל-זאת חלק מהקומוניסטים הפעילים נמלטו לברית-המועצות השכנה. בין הנמלטים היו בני נוער יהודים, העתידים לשוב לארצם כשהם עוטים מדי השירותים החשאיים הסובייטיים או מדי הצבא הצ'כוסלובקי. השלטונות הסובייטיים התייחסו אל הנמלטים בחשדנות רבה. חלקם נהרגו מיריות השומרים בנסותם לחצות את הגבול באורח בלתי-ליגלי ואחרים נעצרו ונחקרו כשטח הסובייטי. אחרים הועברו למחנות-הכפייה בסיביר ומתו שם ורק חלק מהנמלטים הצליחו לרכוש את אמונם של הסובייטים ולשכנעם בטוהר כוונותיהם ובזהותם הקומוניסטית. הקומוניסטים שנפלו בידי הבולשת ההונגרית עונו קשות ואחדים נרצחו. בקרפוטרוס' יהודים קומוניסטים רבים הועברו לטיפול יחידות-העונשין של הצבא ההונגרי ולא יצאו מהן חיים. אנשים ששמש צוין ברשימות שנפלו לידי הבולשת — למשל: התורמים ל"קרן האדומה" או לוחמי ספרד הרפובליקנית — נגררו לחקירות. מר היה גורלם של אלה שנתפסו בעוון פעילות מחתרתית. ההלשנה פרחה, ויהודים היו תמיד בין קורבנותיה הראשונים. הבולשת והז'נדרמריה השתמשו בשיטות עינויים אכזריות ביותר ומי שנפל לידיהן והצליח להישד יצא משם לרוב שבר-כלי.

6 רוזמן, זכרון קדושים, עמ' רכו-רכח.

7 רוטקירכן, "היבטים", עמ' 175.

ההתארגנות היהודית

התנועה הציונית היתה אחד מיעדיה של הבולשת ההונגרית, אך הטיפול בציונים לא היה חמור כמו בקומוניסטים. הפעילות הציונית נאסרה באופן רשמי, מנהיגי התנועה נעצרו, נחקרו והוזהרו לבל ימשיכו בפעילותם.⁸ השלטונות לא היו בקיאים דיים באופי הפעילות הציונית, והתנועה המשיכה אפוא בפעילותה בצורה זו או אחרת עד לכיבוש הונגריה בידי גרמניה הנאצית באביב 1944. הציונות הצניעה את מגמתה הארצישראלית והבליטה יותר את הפן החברתי-פילנתרופי בעשייתה למען היהודים. השימוש בשפה העברית נעשה במחתרת וביטויים בעלי מטען לאומי — כמו "עברי" (héber) ו"ישראלי" (izraelita) נעלמו ובמקומם הרכו להשתמש במושגים שהיתה בהם נימה אתנית-דתית, כמו "יהודי" (zsidó).

התנועה הציונית והארגונים המסונפים אליה, במיוחד תנועות-הנוער, חברו אל המוסדות המקבילים בהונגריה. הם פעלו תחת חסותם ואף הפכו חלק בלתי-נפרד מהם. המיזוגים הללו לא תמיד השביעו את רצונם של הפעילים הציונים מקרפוטרוס'. הניגודים בין חלקי צ'כוסלובקיה השונים, שהיינו עדים להם בין שתי מלחמות-העולם, שבו והתעוררו אך לבשו צורה שונה. יהדות קרפוטרוס' לא זכתה לאהדה רבה בקרב יהדות הונגריה, ובמיוחד אצל המשכילים והמתבוללים בה, שאחיותם כבודפשט הבירה היתה איתנה. גם המטענים הלאומיים שטופחו וחוודרו בתקופת הרפובליקה הצ'כוסלובקית — שבמסגרתה העדיפו יהודי קרפוטרוס' להבליט את ייחודם הלאומי-חברתי והמשיכו בכך גם בעת מפקד-התושבים בממלכה ההונגרית בשנת 1941 — הכעיסו את הלאומנים והפטריוטים ביהדות הונגריה. אלה ראו בתופעה מעין חזרה על הבגידה הלאומית בתקופת השלטון הצ'כוסלובקי ומעשה שהזיק לא רק לעצמם, אלא לכלל יהדות הממלכה.

אשר לתנועה הציונית, זו לא היתה לרוחם של השלטונות ושל רבים מהגויים ומהיהודים בהונגריה. לפיכך הצטיירו יהודי קרפוטרוס' באור שלילי בעיני יהודים הונגרים רבים, שכאמור התייחסו בעוינות ובניכור כלפי "יהודי גליציה".

דב דינור, שחקר את יחסם של המוסדות היהודיים בהונגריה — אורתודוקסיים וניאולוגיים כאחד — כלפי יהודי קרפוטרוס', טען שחלק ניכר מהביקורת שהוטחה כנגד המוסדות הללו מבוססת על חוסר-ידיעתם של המבקרים.⁹ לדידו, התערבות המוסדות היהודיים למען יהודי קרפוטרוס' היא שהכריעה את גורל יהודי החבל להישרדות עד לגירושם ב-1944.¹⁰ לאחר שהשלטונות ההונגריים רוששו את יהודי קרפוטרוס' והביאום עד פת-לחם, התגייסו מוסדות-הסעד כמו אומס"א (Ömzsa) —

8 סולה, אורות, עמ' 154–155.

9 דינור, פרקים, עמ' 90–97. על יחסם של ההונגרים ליהודי קרפוטרוס', לרבות נתונים על מפקד-האוכלוסין של היהודים שם בשנת 1941, ראו רוטקינז, "היבטים", עמ' 168–178, במיוחד נתונים סטטיסטיים בעמ' 176.

10 דינור, פרקים, עמ' 107–124.

המפעל ההונגרי היהודי-לאומי (סיוע) ומיפ"י (Mipi) — החברה הפילנתרופית של יהודי הונגריה) להושיט סיוע לאחיהם בחבל שנקלעו למצוקה. סיוע זה הקל רבות על חרפת הרעב שהיתה מנת-חלקם של יהודי קרפטורוס'. כלומר: המוסדות היהודיים בכודפשט החליטו לדאוג לגורלה של יהדות החבל, למרות הזלזול שרחשו ל"יהודי המזרח".

מתחים פנימיים ששררו בתוך שורות המוסדות הציוניים יכולים לשמש דוגמא לאמור לעיל. התנועות הציוניות השונות בהונגריה הגיעו לידי מסקנה, שעל מקבילותיהן בקרפטורוס' להתמזג עם התנועות האחרות בארץ-האם. מנגד, טענו אנשי קרפטורוס' שהתנועות ההונגריות ביקשו להשתלט על ארגוניהם-הם.¹¹ רוצה לומר: אמנם, התמזגות עם תנועה בהונגריה תעניק נופך של ליגליות לפלג שלה בקרפטורוס', אך גם יעמיד אותו במצב של נחיתות לעומת התנועה האחות ההונגרית, שתוכל לנצל את המצב לטובתה, למשל: בהקצאת הסרטיפיקטים. עובדה היא, שבמשך עשרים שנות קיומה של צ'כוסלובקיה הכתובת להקצאת רשיונות-עלייה היתה המשרד הארצישראלי בפראג. התנועות בקרפטורוס' היו מגובשות וחזקות יותר מאלו שבהונגריה, כשרוח ציונית מפעמת בלב חבריהן. אף-על-פי-כן יכולתן של התנועות במטרופולין עלתה על זו של הפרובינציה והן יכלו לנצל מציאות זו. דוגמא לכך היתה תנועת "החלוץ" בקרפטורוס' שעלתה בכוחה הארגוני על זו ההונגרית, אך עתה נאלצה לקבל בחירוק-שיניים את עליונותם של החברים מכודפשט.¹² מתיחות זו מצאה את ביטוייה ב"יתר-שאת בתלונות ששיגר כל צד על משנהו למוסדות המרכזיים בארץ-ישראל.

למרות התלונות והוויכוחים, האשרות שהוקצו לצ'כוסלובקיה בעבר חולקו בצורה מאוזנת בין החבלים והתנועות השונים. עתה רבו התלונות עד כדי כך שהמוסדות החליטו ב־1939 להקים משרד ארצישראלי נפרד בחבל כדי שתושביו היהודים לא יקופחו.¹³ כמ־כֶּן הקימו הציונים המקומיים ועד ציוני נפרד, שהוסמך על-ידי ההסתדרות הציונית לנהל מדיניות עצמאית למען יהדות החבל. ועד זה שיתף פעולה עם המוסדות הציוניים בהונגריה ובמערב ואף יזם פעולות לטובתם ולרווחתם של יהודי קרפטורוס'.¹⁴

יחסו העוין של השלטון ההונגרי כלפי הציונות הכביד על פעילותן של התנועות. שורש העוינות היה נעוץ בלאומנות ההונגרית מאז התקופה האוסטרו-הונגרית. הגישה השוביניסטית ההונגרית הופרתה במאה העשרים על-ידי האנטישמיות המודרנית.

11 את"ע, IV-209-4, מזכירות החלוץ, קרפטורוס', מוקצ'בו, אל מרכז החלוץ, בודאפשט, 22.5.1939; אצ"מ, תיק S6/4559, שלמה ליפסקי אל חברים בארץ, 9.11.1939; שם, תיק KKL10939/5, אל ההנהלה ממחלקת הארגון, 4.4.1940.

12 שם.

13 את"ע, IV-209-4, תיק 69, מוקצ'בו אל הוועד הפועל של ההסתדרות, 7.8.1939; אצ"מ, S6/3679, משרד ארץ-ישראלי, הגליל תת-קארפטיה במוקצ'בו, אל הסוכנות, ירושלים, כ"ב באייר ת"ש; שם, החלטה מ-4.4.1939.

14 אצ"מ, KKL10939/6, אל ההנהלה מוועדת הארגון, 4.4.1940; רוטקירכן, "היבטים", עמ' 10.

הלאומנים ביקשו להטיל פיקוח על כל התארגנות חברתית, ועל זו של היהודים — על־אחת־כמה־וכמה. מנגד, התיירו השלטונות פעילות קהילתית דתית תוך פיקוח צמוד והכירו במוסדות המנהל העצמי היהודי. היהודים הורשו לקיים קשרים עם קהילות יהודיות אחרות ואפילו לשגר משלחות למערב־אירופה. זמן קצר לאחר הכיבוש התנהלו דיונים על מינוי קומיסר לענייני יהודי החבל, אך הרעיון נגזו והוועדים והמועצות שקמו לאחר נובמבר 1938 המשיכו לפעול.¹⁵ לאחר־מכן עתידים גופים אלה ללבוש צורה של "מועצות יהודיות" ממונות בסגנון הנאצי.

הקהילות נאלצו להסתגל לתנאים הקשים. כך הוקם במוקצ'בו ועד לאומי יהודי־הונגרי כדי שייצג את ענייני היהודים בפני שלטונות הכיבוש. המפקד ההונגרי מינה את חבר הוועד שנדור פריד (Fried) למנהל ענייני הקהילה, כשלידו שימש חָבֵר יועצים. תחילה ביקשו הללו להחזיר את "הרוח הלאומית" לקהילתם, כפי ששררה לפני בוא הצ'כים,¹⁶ ואחר־כך ניסו לטפל בבעיות הכלכליות, החברתיות והארגוניות הרבות. קהילת מוקצ'בו היתה עתירת בעיות גם בעבר, במיוחד במה שהיה קשור בהיבט הכלכלי, וחילופי השלטון אף החריפו אותן. על הוועד היה להשליט סדר במערך ההכנסות וההוצאות של הקהילה, שסבלה יותר מכול מחסרון־כיס. הוועד פנה בבקשת עזרה אל המוסדות היהודיים בבודפשט וזכה לסיוע פיננסי לא־מבוטל, שהופנה לתחום הרווחה ולמימון המשך תפקודה של הקהילה. שינויי המשטר מצאו את ביטויים גם בחוקת הקהילה,¹⁷ ושינויים ב"רוח הלאומית" הוכנסו גם בתקנון החברה קדישא.¹⁸ חרף כל הפעולות השונות קהילת מוקצ'בו פשטה רגל ורק התערבות השלטון הבטיחה את המשך קיומה.¹⁹ ואם קהילת מוקצ'בו, אולי החזקה בקהילות החבל, כך, הרי הקהילות האחרות — על־אחת־כמה וכמה.

כאמור, הפעילות הציונית צומצמה ביותר ועסקנים ותיקים של התנועה נחקרו ונרדפו. ב־26.7.1940 פרסם ראש העיר מוקצ'בו רשימת אגודות יהודיות וציוניות שפעילותן נאסרה.²⁰ אחת הדרכים להישרד היתה שינוי שמה, חוקתה, הגדרתה ותפקידיה של האגודה.²¹ מעניין שלמרות ההגבלות, האיסורים והפיקוח ההדוק על הפעילות הציונית, עד שנת 1940 עלה בידי השליחים מארץ־ישראל להגיע להונגריה, לרבות קרפוט־רוס'. ב־1940 ביקר בחבל גם חיים ברלס, מראשי מחלקת־העלייה של הסוכנות היהודית. שלמה ליפסקי, שפעל בחבל בתקופה הצ'כוסלובקית, חזר לשם

15 וינגרטן (עורך), ספר זיכרון, עמ' 171–173; דבר, 5.8.1939.

16 אה"מ, 30 K150-I-38/j, שאנדור פריד אל זולטאן פאקשהאזי, מוקצ'בו, 18.7.1993.

17 ארכיון המרכז לחקר התפוצות (להלן: אמח"ת), בלא מספר, מכתב הרבי ממוקצ'בו, 4.5.1940.

18 ארכיון יד ושם, מיקרופילם JM 3759, מגילת יסוד של חברה קדישא של מוקצ'בו, 7.4.1940.

19 אמח"ת, בלא מספר, מראש עיריית מוקצ'בו אל הממונה על מחוז ברהובו, מוקצ'בו, 11.4.1940; שם, הלשכה לטיפול בענייני היהודים אל לשכת ראש עיריית מוקצ'בו,

11.9.1940.

20 אמח"ת, בלא מספר, הוראת הלשכה של ראשות העיר, 26.7.1940.

21 למשל: "החוג החברתי היהודי של ברהובו", שהחליף את המלה "ישראל" (izraelita) במלה "יהודי" (zsidó), תוך כדי שינוי החוקה.

בסתיו-חורף 1939 וקיים בו בין השאר גם מסע הרצאות בקהילות.²² תנועות-הנוער הציוניות הקימו הכשרות וכאשר נבצר מהן להמשיך לפעול בתוך החבל, הן עברו לכודפוט. בין התנועות נמשכה תחרות פרועה וכך, למשל, התלוננו אנשי "החלוק" על "השומר הצעיר" שזו מנסה לבלוע אותם; ועל כך שמרכזי התנועות בהונגריה ניצלו את אפלייתם של יהודי קרפטורוס' לקידום ענייניהם. כמו-כן נמשכו ההתנצחויות והמאבקים החריפים בין התנועות הקשורות בארץ-ישראל העובדת ובין הרביזיוניסטים ובית"ר. בתוך המחנה הדתי המשיכו אנשי "בני עקיבא" להתנצח עם צעירי "אגודת ישראל". רק בתחום אחד חלה התרופפות במתח – בין הציונים לחרדים, כנראה בהשראת הסכנה שריחפה על כלל יהודי החבל. אלא שהמתח לא פג כליל ועם תום המלחמה הועלו טענות נגד רבנים ואדמו"רים שמנעו מצאן-מרעיתם לעלות ארצה ובכך הביאו למותם של יהודים רבים.²³ כל התנועות הציוניות התלוננו על מחסור חמור בכסף, על חיי דוחק ועל אבטלה. המשטרה התחקתה אחר הנוער, הפתיעה אותו ככל שעלה בידה והאשימה את העצורים בארגון התכנסויות בלתי-חוקיות ובנטילת חלק בהן. אך, כאמור, תנועות-הנוער התעקשו להמשיך בפעילותן במסגרת החיים הציבוריים היהודיים בחבל עד לפלישת הנאצים במארס 1944.

התנועות הציוניות התמקדו בנושא העלייה. אמנם, היתה זו שליחותן הוותיקה והמסורתית, אך עתה, בשל המצב, חשיבותה גדלה שבעתיים. מאמצי היהודים להימלט מארץ-הגזירה היו אינטנסיביים ביותר, והעלייה היתה אחד האפיקים הראשיים. ראינו כבר, שהקצאת רשיונות-עלייה לקהילות ולתנועות השונות גרמה למתחים פנימיים בין ציוני הונגריה לציוני קרפטורוס' והובילה לפיצול בין המשרדים הארצישראליים. ארגון העלייה עלה ממון רב, שלא תמיד היה בנמצא, וגם בעניין גיוס הכספים התנהלו מאבקים. העלייה עצמה התנהלה דרך רומניה, יוגוסלביה ובולגריה.

מתן סרטיפיקטים לבעלי-רכוש או הנפקת אשרות תמורת תשלום נכבד היו מדרכי גיוס הכספים. כך, למשל, ותיקי התנועה הציונית התלוננו מרה על כך שהקדישו את חייהם למענה ואף-על-פי-כן מונעים מהם את האפשרות לעלייה בכך שמעדיפים בעלי-ממון. בוגרי הכשרות שהתכוננו שנים לעלייתם נתקעו עתה בקרפטורוס' בלא פרנסה ואפילו בלא מקצוע. מוסדות אקדמיים בארץ ביקשו לשוא להעלות סטודנטים-בכוח. בוגרי הגימנסיה העברית במוקצ'בו התהלכו ברחובות בעיניים כלות ותבעו לממש את זכותם לעלות ארצה כדי שיוכלו להגשים את האידיאלים שלהם. נסיונות שנעשו לארגן קבוצות של עליית הנוער לא עלו יפה. למרות כל המאמצים, רק עשרות מועטות מתוך מאות מועמדים הצליחו לעלות בשנים 1939–1944, שכן שערי הארץ ננעלו בעטיין של גזירות הספר הלבן. בארכיונים אין תיעוד שאפשר לדלות ממנו את רזי עלייה ב הבלתי-ליגלית, שכן זו התנהלה במחתרת.

היו גם כמה נסיונות הגירה אחרים. הקומוניסטים, למשל, נמלטו לברית-המועצות,

22 את"ע, תיק 69, IV-209-4, צ"ר אל שלמה ליפסקי, מוקצ'בו, 31.7.1939.

23 ראו עדויות יד ושם: איתן פורת, מס' 03-9578; ברוך הוכמן, מס' 03-9443.

אך כפי שכבר הזכרנו לעיל, לא כולם התקבלו בסבר־פנים יפות על־ידי הרוסים החדשנים ולא זו בלבד אלא שהללו אף שיגרו חלק מהם "לבלות" במחנות־כפייה בסיביר. כיוון הימלטות אחר היה רומניה, שלמרות היותה בעלת־בריתה של גרמניה שימשה ארץ מקלט. הוקמו בה מחנות־מעבר, ומנמליה הפליגו אוניות עולים לארץ־ישראל. התיעוד המצוי דל בפרטים על בריחה לרומניה, במיוחד בשנות המלחמה הראשונות, עד למהפך שחל בחזית הסובייטית בסוף 1942. באותן שנים מדינות המערב, ובפרט אנגליה וצרפת, העניקו תקווה כלשהי. ציונות המערב קלטה מקצת מפליטי בוהמיה ומורביה ומקומות אחרים, ואישים בהונגריה ובקרפטורוס' עשו כל מאמץ כדי להבטיח מחסה לאנשיהם בארצות המערב. התנועות החלוציות השתמשו בצרפת ובאנגליה כבתחנות־מעבר לאנשיהן שיצאו לדרום ארצה. אלפים נרשמו להגר לשם, אך רק מעטים זכו לכך.²⁴ מאמץ מאורגן, תוך הסכמה־בשתיקה של שלטונות הונגריה, עשו מוסדות יהודיים בקרפטורוס', במיוחד אנשי קהילת אוז'הורוד, לשכנע את שלטונות אנגליה לאפשר התיישבות יהודית מגובשת בשטחה. במאי 1939 ביקרו בלונדון ובפריס שני מנהיגים כולטים של יהודי בודפשט, שנדור אפלר (Eppler) ושאמו שטרן (Stern), שביקשו ליישב באנגליה מקצת מיהודי קרפטורוס' ודרום־סלובקיה. בעת ובעונה אחת בא ללונדון יוליוס לסלו (Laszlo), ממנהיגי קהילת אוז'הורוד, כשבאמתחתו בקשה דומה. בתזכיר חתום על־ידי לסלו ורבה של אוז'הורוד, שהוגש לרב הראשי של יהדות אנגליה, ביקשו החתומים לסייע בקליטת מאות משפחות (שמנו 2,000–3,000 נפש) של חקלאים יהודים שייושבו באזורים נחשלים בכריטניה. מפעל זה — הצהירו — ימומן אך ורק מכספיהם של יהודי אוז'הורוד, אך מאום לא עזר והתוכנית נגנזה.²⁵ כוונתם של הוגי התוכנית היתה להתמקד ביוצאי גליציה, שישבו בקרפטורוס' באורח בלתי־ליגלי והשלטונות איימו לגרשם או לכולאם במחנות־ריכוז אם תוך חודש ימים לא תיפתר בעייתם.²⁶ ביוזמת שתי המשלחות הוקם באנגליה ועד הסיוע להגירתם של יהודי קרפטורוס', אך במקום להשתדל למען יישובם באנגליה, פנו אנשי הוועד אל הסוכנות היהודית בבקשה כי תפעל להעלאתם ארצה של יהודי החבל, תוך העדפת בעלי־האמצעים ובני הנוער. גם יוזמה זו נידונה לכישלון.²⁷

באותה עת פנה חיים קוגל, שהיה כבר תושב ארץ־ישראל, בטרוניה אל ליאו הרמן

24 ראו, למשל, את"ע, תיק 69, IV-209-4, ליפסקי אל מרכז העלייה של הסוכנות, 17.7.1939; ארכיון קוגל, 34/א3, איצקוביץ' אל קוגל, 30.5.1939.

25 אצ"מ, Memorandum from the Orthodox Jewish Unity of Ungvar asking for support of emigration S6/3697, 26.4.1939 (להלן: ממורנדום); שם, מכתבו של הרב האורתודוקסי של אוז'הורוד אל הסוכנות, 26.4.1939; בראהם, השואה בהונגריה, עמ' 151; דינוד, פרקים, עמ' 95; רוטקינדן, "היבטים", עמ' 171, 172.

26 אצ"מ, S6/3697, תוכנית העלייה 100 משפחות מאונגוואר... 2.8.1939. ראו גם רפי ואגו, "הרהורים אחדים במלאת חמישים שנה לשואת יהודי קרפטורוס", הרצאות כנס הייסוד של פרויקט המחקר של יהדות קרפטורוסיה ומונקץ', המכון לחקר התפוצות, אוניברסיטת תל־אביב 1995, עמ' 15–19.

27 שם.

חלק שלישי: תקופת השואה

(Hermann), יליד פראג ומראשי הסוכנות. הוא הצביע על כך שהמוסדות היהודיים והציוניים דואגים לפתרון בעייתם של יהודי בוהמיה ומורביה, אך מזניחים כליל את היהדות מוכת-העונו של קרפטורוס²⁸. קוגל הדגיש, שאנשים אלה רגילים לעבודה גופנית ומתאקלמים בקלות. הרקע לפנייה זו היה נכונותה של אנגליה לקלוט יהודים שגורשו מחבל הסודטים ועוד אחרים, נפגעי הסכם מינכן. למרות המאמצים הנואשים למצוא דרכי מילוט מהחבל, לא נוצרה כל הזדמנות ליצור אפיק של מנוסה המונית. שביל עקלקל יחיד, שאמנם נוצל על-ידי רבים, היה המעבר להונגריה, אך עד-מהרה עתיד להתברר כי נתיב זה הוביל מן הפח אל הפחת, עם גירושם של יהודי הונגריה-רבתי למחנות-ההשמדה. אמנם, קרפטורוס' היתה הראשונה שלקתה בתקופת השואה, אך הגורל היכה גם בשאר חלקי הארץ. רק העיר בודפשט ניצלה, ובתוכה יהודי קרפטורוס' שעלה בידם למצוא בה מקלט. החבל היה אפוא מלכודת ליהודיו שלא הצליחו להימלט ממנו, חרף מאמציהם הנואשים.

החינוך

מוסדות החינוך העברי היו קשורים בחווייה הציונית של יהודי קרפטורוס' ומשום-כך שימשו אף הם יעד מודיעיני של שלטונות הונגריה. הנימוק שדורשי טובתו של החינוך העברי העלו בפני השלטונות היה כי יש בו משום עידוד להגירת היהודים, ולמרבה הפלא טיעון זה התקבל על דעתם של אישים הונגרים²⁹. משום-כך המחנכים העבריים היו נתונים כל הזמן בצבת — בין ההסכמה והתקווה ובין החשש לבאות. כפי שראינו, החינוך העברי התפרס על-פני שורה של בתי-ספר עממיים, הכיתות הנמוכות של המוסדות התיכוניים ושתי גימנסיות. הגימנסיה העברית של מוקצ'בו היתה ספינת-הדגל של החינוך העברי, ומקרב בוגריה יצאו מורים עבריים רבים. השלטון ההונגרי הֵצֵר את רגלי התלמידים היהודים, בתי-הספר נסגרו וברוב היישובים ניצבה הברירה בין בית-ספר רוסיני לבית-ספר הונגרי. בית-הספר הרוסיני אף הוא סבל מרדיפותיה של הלאומנות ההונגרית ולא זכה לעידודו של השלטון ולכן תלמידים יהודים לא חשו את עצמם בנוח בין כתליו, גם אם הצליחו להתקבל אליו. בתי-הספר ההונגריים היו חדורי עוינות ליהודים ומשום-כך חלה גיאות בהרשמה לבתי-הספר העבריים ואף תוכננה הקמתם של מוסדות-חינוך נוספים ביישובים שבהם אלה לא פעלו קודם-לכן. אלא שתוכנית זו נתקלה בקשיים כספיים ובמחסור בכוחות הוראה. אף-על-פי-כן הוקמו כמה בתי-ספר, לרבות כיתות נמוכות של תיכון לבנות במוקצ'בו, שם אסרו הממונים ההונגרים קיום חינוך משותף בכיתות הנמוכות של הגימנסיה

28 גצ"ד, תרצ"ט, אל חלוץ מזרחי, פראג, 13.3.1939; ארכיון קוגל, 34/א3, קוגל אל ליאו הרמן, 12.5.1939.

29 אליהו רובין, "בתי ספר עבריים, 1938–1944", אנציקלופדיה של גלויות, קרפטורוס, עמ' 314–313.

הכללית. מוסדות קמו גם בחוסט, בברהובו ובמקומות אחרים. השינוי הפנימי היה ממשי – הגבלת מספר שעות ההוראה שבהן היה מותר ללמד בעברית, והוראת ההונגרית כשפה ראשית. רק נושאים אחדים, כמו הוראת השפה העברית כשפה זרה, מתן שיעורי דת (למעשה, הוראת התנ"ך) ולימוד היסטוריה יהודית המשיכו להתנהל בעברית. השלטונות הסכימו כי הוראת המקצועות הריאליים תיעשה בעברית, אך התנגדו בתוקף להוראת המקצועות ההומניים בשפה זו בטענם שאלה מפנימים ערכים לאומיים הונגריים ומשום-כך יש ללמדם בשפת המדינה.

המוסדות התיכוניים התקשו לגייס מורים עבריים, לאחר שמורים אזרחי חוץ נאלצו לעזוב. מורים יהודים מוסמכים מהונגריה שגויסו למלא את החסר לא דיברו עברית והתקשו להשתלב באווירה הציונית שנשבה בגימנסיות. אלה היו חדורים לעתים רוח לאומנית הונגרית ולא־אחת נוצר קונפליקט ביניהם לתלמידיהם. כאשר החל הצבא ההונגרי לגייס גברים יהודים לעבודות־כפייה התדלדל עוד יותר מאגר כוח־האדם בהוראה, והמורים התקשו למלא את החסר. הגימנסיה במוקצ'בו, שלרגל המצב השכילה להגיע לידי הבנה עם החוגים האורתודוקסיים בעיר, המשיכה להתנהל על־ידי המורים הוותיקים – תחילה אליהו רובין ואחר־כך ירמיהו מורבאי. בקרב הסגל נתגלעו סכסוכים חמורים ואף חל פילוג שבעקבותיו התחלפה ההנהלה, אך הרוח היהודית לא נפגעה עקב כך. הסיבות לפילוג היו ככל הנראה שאפתנות־יתר של מקצת מהמורים, אובדן רסן והיעדר הנהלה תקיפה.

קשיים כלכליים ובעיות שכר הוסיפו את חלקם בליבוי המתחים הפנימיים.³⁰ שונה היה המצב בגימנסיה באוז'הורוד, שגם שם התחלפו מנהלים, אך זה החדש, י' טוביה האס (Hass), יוצא הונגריה, נאבק בתקיפות ברוח היהודית־ציונית וביקש להשליט במקומה רוח לאומית הונגרית. אמנם, הדבר עלה בידו אך לא לזמן רב – שערי המוסד עמדו להיסגר עם גירושם של יהודי העיר...³¹

אכן, המאבק על שמירת הרוח היהודית במוסדות־החינוך היה קשה מאוד, שכן הללו היו נתונים לעינו הפקוחה של השלטון, ובגימנסיות הפעיל משרד־החינוך מפקח ישיר מטעמו. הלה שהה במקום דרך קבע, השתתף בישיבות הסגל ונוכח אישית בשיעורים. מורי המוסד ותלמידיו היו נתונים למעקב מתמיד של בלשים ומלשינים מטעם השלטון המקומי העוין. חלק מהספרים העבריים הועברו מספריות המוסדות לכתים פרטיים. על בת־הספר היהודיים היה לציין בהבלטה חגים לאומיים הונגריים ולהצניע את חלקם של מועדי ישראל. בין השינויים שהוכנסו בתוכנית־הלימודים היה הוראת מלאכה בגימנסיה העברית, והכוונה בכך היתה ליצור מקורות פרנסה עתידיים לבוגריה; והוראת הגרמנית כשפה זרה ראשית במקום האנגלית.

עוד מאותות הזמן היה החלפת חברי מועצת־הנאמנים (קורטוריון) של הגימנסיה

30 גצ"ד, תרצ"ט, מכתב למערכת "העולם", 5.2.1939; ארכיון קוגל, א/363, רובין אל קוגל, קיץ 1939; שם, שם, מכתב מקרובה אלמונית אל קוגל, 20.11.1939; שם, שם, רובין אל קוגל, 29.12.1938.

31 סולה, אורות, עמ' 195.

חלק שלישי: תקופת השואה

יוצאי צ'כיה ביוצאי הונגריה. בעבר נשאה יהדות צ'כיה בחלק נכבד של הוצאות הגימנסיה. התקוות שיהדות הונגריה תישא אף היא בנטל ההוצאות התגשמו אך במעט. אמנם, מערכת החינוך העברי עוררה עניין רב בקרב היהדות ההונגרית, אך מכאן ועד למימונה השוטף רב היה המרחק. היעדר תמיכה חיצונית מספקת גררה את מערכת החינוך העברי בחבל למצוקה כלכלית קשה, כפי שצוין לעיל כמה פעמים.³² על הקשיים הפדגוגיים והכלכליים התוספה בעיה פיסית: מבניהם של מוסדות החינוך היהודיים במוקצ'בו, באוז'הורוד, בברהובו, בחוסט ובמקומות אחרים נתפסו מדי פעם על-ידי הצבא שביקש לשכן בהם את חייליו או להסב אותם לבתי-חולים צבאיים ולכן הלימודים התנהלו במשמרות ובמקומות מאולתרים. למרות הקשיים, השתדלו המוסדות לנהל את הלימודים כסדרם.

שתי הגימנסיות הכשירו את תלמידיהן לבחינות הבגרות עד שנת הלימודים שקדמה לגירוש (1943/44). בגימנסיה במוקצ'בו התקיימו הבחינות בכתב בדירה פרטית וכבר למחרת הוכנסו יהודי העיר למכלאות לקראת גירושם מזרחה. מאליו מוכן שהבחינות בעל-פה שוב לא נעשו...

החינוך היהודי המסורתי המשיך להתנהל, אך גם הוא נאלץ להיאבק בקשיים עצומים. לאוכלוסייה המרוששת לא היו האמצעים לשלם אפילו את שכרו הזעום של המלמד בחדר. גיוס הגברים הביא לסגירתן של השיבות. התנועה ברחובות נעשתה מסוכנת, פורעים התנפלו על היהודים, ובמיוחד על מגודלי זקן ופאות. ב"חינגה" זו השתתפו מבוגרים וילדים, אזרחים, שוטרים ואנשי-צבא. הליכה לבית-המדרש הפכה למסע תחתים.

התנאים הכלכליים

אף כי הרדיפות על רקע פוליטי הכבידו ביותר, היו אלה דווקא הגזירות הכלכליות — כגון החרמת הרכוש וביטול רשיונות העסק — שהשפיעו מיד ובצורה גורפת על כל שכבות האוכלוסייה היהודית. הצבענו על כך שהכובש ההונגרי הביא מיד לפריחה כלכלית במסחר, בייצור ואף בחקלאות, אלא שפריחה זו לא האריכה ימים. הונגריה דלת-התעושה לא יכלה להציע הרבה לצרכן הקרפטררוסי וגם מה שהציעה היה יקר. כארץ חקלאית מובהקת לא יכלה הונגריה לקלוט תוצרת חקלאית מקרפטררוס, והראשונים שחשו זאת היו היזמים, הסוחרים ובעלי-המלאכה היהודים בחבל. למרות האיבה שרשחו לצ'כים נאלצו השלטונות להתיר נדידת עובדי חקלאות לצ'כיה, אך אסרו זאת על פועלים יהודים.³³ האבטלה, שהיתה אורחת-קבע ברחוב היהודי, הלכה אפוא וגברה.

32 ארכיון קוגל, 34/א, איצקוביץ' אל קוגל, 12.1.1939; שם, אליקים אל חיים, 13.1.1939; שם, רובין (לעיל, הערה 29), עמ' 311-320; סולה, אורות, עמ' 166-194. ראו תיק הגזינט מס' 709, AR 33/44, המכיל מכתבי הפניה, מכתבי תודה וקבלות עבור כספים.

33 אה"מ, K149-1939-5-6793, חוזר משרד-הפנים, 23.11.1939.

מדיניות הכובש ההונגרי היתה לשפר את מצבה הכלכלי של האוכלוסייה הלא־יהודית על חשבונם של היהודים ובכך ביקש לקרב את לבה. מטרה נוספת היתה לספק מקומות עבודה למובטלים הרבים. לא נשכח כמוכך את השנאה שרחשו שדרות רחבות באוכלוסייה ההונגרית ליהודים — איבה שמצאה את ביטוייה ברדיפות השונות והמשונות.

באזור שכבשו ההונגרים במאס 1939 הם הנהיגו תהליך דומה לזה שהופעל על־ידם בנובמבר 1938 — ביטול רשיונות הסחר במוצרים שהיו נתונים למונופול או לפיקוח ממשלתי, כמו טבק, בולי דואר והכנסה, משקאות חריפים, מלח, סוכר, אבק־שריפה, נשק וכדו'. בצעד זה היה משום אות לעתיד להתרחש תוך זמן קצר — מהלך שבסופו נושלו רוב יהודי החבל ממקורות פרנסתם והתרוששו כליל. בשלב זה בוטלו רוב רשיונות העסקים והעיסוקים שעדיין היו בידי היהודים. היתה זו אותה פרוצדורה פורמלית־ליגליסטית שהונהגה באמצעות חקיקה תקינה, מתוכננת ושיטתית. שיטת טיפול זו היתה אחת מעקרונותיו של המשטר הבלתי־הומני, שביקש להגשים את רעיון הדה־יודיזציה (סילוק היהודים) באורח חוקי וסדיר. אין פלא אפוא, שהמתעשרים מהרכוש היהודי עתידים היו לטעון כי ידיהם לא היתה במעל, שכן הם זכו במה שזכו מידי המדינה כחוק ואין אפוא לבוא אליהם בטענה שנטלו חלק פעיל בשוד ובגזל. עובדה היא, שהחזרת הרכוש היהודי לאחר המלחמה נעשתה בצורה בירוקרטית כזו — דווקא עקב הפרוצדורה החקיקתית בעניין — שרוב הניצולים ויתרו מראש על השבת הונם והסתלקו מהחבל מהר ככל האפשר.

בהקשר זה מן הדין להקדים את המאוחר ולהציג את סיפורם של "אנשי־הקש" (straw men), שהשתתפו באורח פעיל בגזילת הרכוש היהודי:

כאשר התברר ליהודים שהם מנושלים מרכושם באורח "ליגלי" ו"סדיר", הם חיפשו דרכים לעקוף את החוק, כלומר: לחפש פרצה בחוק שתסייע בידם לשמור את הנכסים בידיהם תוך כדי מילוי אחר החוק היבש. כך התפתחה השיטה של העברת הנכסים ל"שותפים" ול"בעלים מדומים" שקיבלו לכאורה לידיהם את רכוש היהודים, אך הבעלים האמיתי המשיך לנהל אותו תוך כדי תשלום קצבה קבועה לאיש־הקש. לעתים ישב הבעלים המדומה בביתו ולעתים נטל חלק בהנהלת העסק. עם גירוש היהודים הפכו הבעלים המדומים לבעלים האמיתיים. יתירה מזו: במשך הזמן הם רכשו את המיומנות שאפשרה להם להמשיך בניהול העסק גם לאחר סילוקו של היהודי. מקורות הונגריים מספרים על גויים שבאו בהמוניהם באפריל 1944 אל המכלאות וביקשו להיוועץ עם "שותפיהם" היהודים על דרכי ניהול העסק בעתיד. במקרים רבים לא המתינו אנשי־הקש לגירושם של היהודים, השתלטו על העסק ובלא ניד עפעף גירשו משם את שותפם האומלל שמבחינה חוקית נבצר ממנו להתנגד. כך נמנעה בחסות החוק, לפחות לכאורה, אנדרלמוסיה בחיי המשק והכלכלה של החבל, והשלטונות יכלו עתה לחכך את ידיהם בהנאה גלויה על שתהליך הדה־יודיזציה קורם עור וגידים...

החקיקה נעשתה בלא קשר לסיפוחן של קרפטררוס, דרום-סלובקיה וצפון-טרנסילבניה ואף לא נועדה במקורה ליישום בשטחים הכבושים. מנגד, סיפוחים אלו החישו והעצימו את יישומם של החוקים האמורים ואת האפקטיביות שלהם. השוחד שהעניקו הכובשים לאוכלוסייה באמצעות החרמת הרכוש היהודי נועד לשכנע את כולה או את חלקה שהסיפוח כדאי ומן הדין לתמוך בו. הראשונים שנהנו מהחקיקה האנטי-יהודית היו ההונגרים האתניים תושבי החבל ואלו שבאו מארץ-האם במגמה מוצהרת להתעשר בשטחים המסופחים. גם הגרמנים האתניים שגרו בשכנותם של היהודים בכפרים ובערי-השדה וטיפחו עמם קשרים טובים בעבר מיהרו עתה ליהנות מהגזל. דק תושבי החבל הרוסינים והרומנים יצאו לעתים מקופחים מחלוקת השלל, אך היה זה קיפוח יחסי בלבד. במשך הזמן גם הם הניחו את ידם, בדרכים שונות, על הרכוש היהודי, אם על-ידי עקיפת החוק אם באמצעות מעורבות ישירה. הם גם יכלו להיות אנטי-הקש או לקבל לידיהם עסק יהודי כשלא היו לכך מועמדים הונגרים בנמצא, והמחסור בסחורות אילץ את השלטונות למסור את הנכס לכל הקודם.

שוד הרכוש נמשך זמן רב – בשנים 1939–1944 – אם כי לגבי יהודים רבים התהליך נגמר מוקדם למדי ואפילו בחטף בשל כליאתם, גירושם והמתתם. אך גם לפני גירושם הפכו היהודים אביונים, כשהם חוזים בעיניים כלות בהשתלטותם הגסה של נאמני המשטר על עמל-כפיהם. יש לציין, ששוד זה התנהל בלא סיועם של הגרמנים ואפילו בלא מעורבותם ובלא ידיעתם, גם אם החוקרים מעלים את הסברה שהחקיקה האנטי-יהודית נעשתה בעיקרה כדי להביע את רצונם של הנאצים.³⁴ אמנם, התנועה הלאומית ההונגרית ניצלה את התפשטות הנאציזם וגם למדה ממנו כיצד להשתלט על הרכוש היהודי, אך היא פעלה מתוך מניעים אנוכיים גרידא בשל שאיפותיה להתעשרות קלה ותו לא. יתירה מזו: ההשתלטות על רכושם של היהודים עודדה אותם לסלקם כליל, שהרי רק כך הובטחה למתעשר ההונגרי הבעלות הסופית והמוחלטת על הנכס. פנייתה של הנהלת העיר אוז'הורוד באביב 1942 לשלטונות בודפשט לסלק את היהודים היתה רק תזכורת זעירה ליצר החמדנות של הלאומיות ההונגרית,³⁵ והצהרת פרנסיס ההונגרים של העיר בעניין אך הבליטה את תאוותם הבלתי-מרוסנת של תושבי קרפטררוס' לטרף טרף יהודי.³⁶

הוראות החוק האנטי-יהודי הוצאו לפועל בקרפטררוס' בעוד ממשלת הונגריה מכינה את החוק השני. חוק זה, מס' 1939/IV, נכנס לתוקפו ב-4 במאי 1939. כבקודמו, גם בחוק זה היתה משום הבעת תודה והערכה לנאצים עבור השטחים שסופחו לממלכה.³⁷ החוק הגדיר בצורה מסובכת למדי מיהו יהודי, הגביל את אפשרויותיהם

34 בראהם, השואה בהונגריה, עמ' 156, 172–174, 194–195 ועוד.

35 אה"מ, K450-1942-I-31/h, ראש עיריית אוז'הורוד אל שר-הפנים, 30.4.1942.

36 למשל: אה"מ, K429-1941-1562, בקשה לקבל מפעל יהודי, 21.6.1941; ושם שם, התשובה מ"מ, Ugoasai Kárpáti Hirado', 25.6.1941; שם, K149-1940-8-1002(15884), 24.1.1944; שם, דו"ח על המצב בקרפטררוס', 1940.

37 בראהם, השואה בהונגריה, עמ' 153.

של היהודים בעלי אזרחות הונגרית, קיצץ בזכויות הפוליטיות והאזרחיות שלהם, קבע את פיתוריהם ואת הוצאתם לגמלאות של יהודים עובדי מדינה, עובדי רשויות ועובדי ציבור, הצר עוד יותר את עיסוקם במקצועות החופשיים, חידש את ה"נומרוס קלאוסוס" במוסדות להשכלה גבוהה וביטל את תוקף רשיונות העסק של היהודים, תוך צמצום שיעורם ל-6% מכלל העוסקים בענף כלשהו (במקצועות מסוימים הושאר בעינו השיעור הקודם – 12%). החוק אסר על היהודים לסחור בקרקע והתיר לאלצם למכור אדמה חקלאית שברשותם או להחכירה.³⁸

החוק פגע קשות בפועלים ובבעלי עסקים זעירים. הפגיעה היתה קשה במיוחד ביהודי קרפטי-רוס' ודרום-סלובקיה, שהתקשו מאוד לרכוש אזרחות הונגרית ולהוכיח את ישיבת-הקבע שלהם במקום ולמעשה הפכו מחוסרי בית ומולדת. כמבצעי הגירוש ההמוניים של שנת 1941 הם היו הקורבנות הראשונים, אך רדיפות על רקע היעדר אזרחות החלו מיד עם הסיפוח, כפי שנראה להלן.

החוק האנטי-יהודי השלישי, מס' XV, נכנס לתוקפו ב-2 באוגוסט 1941 ונועד גם הוא להביע הוקרה לברלין עבור סיפוחה של צפון-טרנסילבניה לממלכה (בוררות וינה מס' 2, 28–30 באוגוסט 1940). הוא עסק בהגדרתו של היהודי על-פי המודל של חוקי נירנברג, דהיינו: לא על-פי דתו, אלא על-פי מוצאו-הגזעי-האתני. החוק נכנס לתוקפו בכל רחבי הונגריה, כולל השטחים שנכבשו על-ידיה. תוקפם של שני החוקים האנטי-יהודיים הראשונים הוחל על שטחי צפון-טרנסילבניה ב-30 באוגוסט 1940. השטחים הללו כללו מחוזות שמבחינה היסטורית היו חלק מקרפטי-רוס' ועתה נכללו בתחום המנהל האדמיניסטרטיבי של החבל. גורל היהודים שם נקשר בזה של אחיהם בקרפטי-רוס'. כך, למשל, הם גורשו יחד עם יהודי החבל ולא עם יהודי שאר חלקי טרנסילבניה שהיו נתונים לשליטת בודפשט. אמנם, החוקים נכנסו לתוקפם הרשמי ב-26 בנובמבר 1940, אך נעשה ניסיון להחיל על השטחים הכבושים את החקיקה האנטישמית מהשנים 1918–1919.³⁹

המחזוריות בסיפוחים העמידה בעיה עקרונית ומעשית בפני המחוקק ההונגרי, שכן הוא התחבט בשאלה, האם להחיל על השטחים המסופחים את החוקים הקיימים או להתקין תקנות חדשות; שכן תקנות חדשות המוחלות על שטחי כיבוש היו עלולות ליצור סיבוכים משפטיים ופוליטיים.⁴⁰

הנוסח המצוי בידנו אינו זורה די אור על דרך הוצאתם לפועל של החוקים האנטי-יהודיים, ובמיוחד של חוק מס' IV/1939, שנכנס לתוקפו – כפי שצוין – ב-4 במאי 1939. מטרת החוק הזה היתה בין השאר לצמצם באורח דרסטי את חלקם של היהודים בכלכלה ההונגרית, ובמידת האפשר – לנשלם כליל.

38 אה"מ, K150-I-31/1, אל שר-הפנים, 20.3.1941; שם, K150-I-31/h, משרד-המשפטים אל הממשלה, 19.2.1941.

39 בראהם, השואה בהונגריה, עמ' 300–302.

40 אה"מ, K150-I-152-31/4, פנייה למזכיר המדינה להחלטה, 7.8.1939; שם, K150-I-31/h, משרד-הפנים אל משרד-המשפטים, 26.2.1941.

מסע הנישול החל, כאמור, באי-אלה תחומים מיד לאחר השתלטותם של ההונגרים על שטחי קרפטורוס', אך זה התנהל בעיקר "במסגרת החוק" על-ידי בדיקה-מחדש (רביזיה) של רשיונות העסק שהיו בידי סוחרים ובעלי-מלאכה יהודים. נראה שמסע זה החל לפני החלתו של חוק מס' 1939/IV ונמשך לסירוגין לפחות עד 1941. ואמנם, אחד הדיווחים מציין שהיהודים היו מודעים לכוונת השלטונות לבצע רביזיה לפחות שבועיים לפני החלתה על קרפטורוס', והדבר היה לשיחת היום כבר אז.⁴¹ משוב שהופץ בין בעלי-הרשיונות בעקבות הפעלת הרביזיה אינו נושא תאריך מדויק, אך ברור כי הוא חולק להם רק בתחילת 1940.⁴² מוסדות החלו להעביר נתונים על ההתפלגות הסטטיסטית לפי מקצועות ודתות של בעלי-רשיונות כבר ב-20 ביוני 1939,⁴³ אך התמונה התבהרה רק באמצע אוקטובר באותה שנה.⁴⁴ דו"חות על ביצוע הרביזיה הגיעו אף הם באותו זמן.⁴⁵ דו"ח שאפשר לראותו כמסכם את הרביזיה נשלח אל שר-הפנים על-ידי מיניסטרוי-המסחר ב-8 בינואר 1940.⁴⁶ מכל-מקום, בדיקת רשיונותיהם של היהודים נמשכה בשנים 1940–1941 ואף נעשו "סופר-רביזיות". לפי הסטטיסטיקה, בין בעלי רשיונות למסחר בקרפטורוס' היו 953 לא-יהודים ו-4,263 יהודים, ובין בעלי-המלאכה המורשים — 1,640 לא-יהודים ו-1,906 יהודים.⁴⁷

בשלב הראשון של בדיקת הרשיונות במוקצ'בו הגישו 1,557 יהודים בקשות לעסוק במלאכה, שמהן נענו בחיוב 701 בלבד. מתוך 417 גויים נפסלו 18 בלבד.⁴⁸ אף שסטטיסטיקה זו הבחינה בין יהודים לנוצרים (כך נאמר במקור), אפשר להניח שבין 18 הנוצרים שלא זכו לרשיונות היו גם לא-הונגרים. ידוע, למשל, על פסילת רשיונו של בית-הדפוס "טיפוגרפיה", שהיה בבעלותה של המפלגה הסוציאלי-דמוקרטית הציכית.⁴⁹ רוצה לומר: השלטונות ניצלו את הרביזיה בתחום הרישוי גם כדי לבוא חשבון עם הלא-הונגרים והאנטי-הונגרים שבאוכלוסייה. על-כל-פנים, הפגיעה ביהודים היתה קשה, והעיר מוקצ'בו אינה משקפת נאמנה את המצב; שכן היו מקומות שבהם נשללו רובם המכריע של הרשיונות שבידי היהודים, אלא שהשלטונות שבו והעניקו אותם לכמה מהם עקב המחסור החמור בעסקים ובבעלי-המלאכה.

הקריטריונים למתן רשיון או למניעת נתינתו לא הוגדרו באורח חד-משמעי בתיעוד המצוי בידנו, אך בדיקת הרשימות הנפסלים ודברי ההסבר בשוליהן עשויים להבהיר מעט את הסוגיה. הרשימות הבדילו בין אלה שזכו ברשיונות ובין אלה

41 אה"מ, 30-K150-I-38/j, אל השר ממזכיר המדינה ד"ר ארווין הידואגי, 28.10.1939.

42 אה"מ, 30/1940-K150-I-31/j, השאלון, בלא תאריך, תחילת 1940.

43 אה"מ, 30-K150-I-38/j, סטטיסטיקה, העיר אוז'הורוד, 20.6.1939.

44 אה"מ, 30-K150-I-38/j, בעלי-מלאכה שביקשו חידוש רשיונות, מחוז ברהובו, 14.10.1939;

שם, שם, ביצוע רביזיה ברשיונות מלאכה, מוקצ'בו, 17.10.1939.

45 אה"מ, 30-K150-I-38/j, אל השר ממזכיר המדינה ד"ר ארווין הידואגי, 28.10.1939.

46 אה"מ, 30/1940-K150-I-31/j, משרד-המסחר אל משרד-הפנים, 8.1.1940.

47 שם.

48 אה"מ, 30-K150-I-38/j, ביצוע רביזיה ברשיונות מלאכה במוקצ'בו, 17.10.1939.

49 שם.

שנפסלו מלקבלם. כאמור, רובם המכריע של הפסולים היו יהודים וברור שהמטרה המוצהרת היתה לדחוק ככל האפשר יהודים מחיי הכלכלה ולכן הוענקו הרשיונות בעיקר ל"נוצרים" או להונגרים. היותו של מאן־דהוא נוצרי עדיין לא שימשה לגביו עילה מספקת לקבלת רשיון, כפי שכבר צוין לעיל. אך בדיקה מגלה, שלאומיותו ההונגרית של מבקש הרשיון, או לפחות רצונם הטוב של שלטונות בודפשט כלפיו, היו חיוניים; שכן הענקת רשיון היתה אחת הדרכים לחיזוקו של היסוד הפרו־הונגרי בחיי הכלכלה הקרפטורוסית, והשימוש במושג "נוצרי" לא היה אלא לשון נקייה בלבד. רושם זה מתחזק גם עקב הניסיון שנעשה להביא בעלי־מלאכה מארץ־האם והענקת רשיונות לעיסוק במסחר להונגרים שהיו תושבי קרפטורוס/ בעיקר. משום־כך אפשר להמיר את הביטוי "נוצרי" המצוי בתיעוד במונח "הונגרי" ולהסיק, כי שאר המיעוטים הלאומיים בחבל — ומעל הכול, הרוסינים — נידונו לאפליה בחלוקת הרשיונות. ההסבר לכך הוא, כי בצד השאיפה לסלק את היהודים ממעגל העשייה הכלכלית, או למצער לצמצם את מספרם, בלטה לעין מגמת המדיאריזציה של החבל תוך חיזוק מעמדם הכלכלי של ההונגרים. אפשר אפוא לבטא את המצב באמצעות המשוואה: דה־יודאיזציה = מדיאריזציה (קשה להשתמש במינוח הנאצי "אריזציה", בשל אי־השתייכותם לקבוצת הלשונות ההודו־אירופאיות). נוסף, שבהענקת רשיונות להונגרים בחבל ביקשו השלטונות לפצותם — או למצער, את הלאומנים שבהם — גם עבור הסבל האמיתי והדומה שהיה מנת־חלקם בתקופת השלטון הצ'כוסלובקי וכך, מטבע הדברים, לשפר את חוסנם הכלכלי. אפשר לומר אפוא, שבמבצע פסילת הרשיונות חברו יחד מניעים אנטישמיים ולאומניים כאחד.

חרף מגמת הדה־יודאיזציה, ראינו כי חלק מהיהודים הושארו במקומם, ולו לזמן קצר. כלומר: אי־פסילת רשיון התבססה על כמה קריטריונים, שהאינטרס הכלכלי היה אולי החשוב בהם, אך השאר היו ערכיים במהותם. יהודים במוקצ'בו שרשיונותיהם נפסלו תוארו בדו"חות נצלנים, מלווים בריבית קצוצה (uzsoras), ציונים, קומוניסטים ותומכי צ'כוסלובקיה שאינם מהימנים מבחינה פוליטית.⁵⁰ סיבות נוספות לפסילת הרשיונות — היותם של המבקשים משתפיי־פעולה עם הצ'כוסלובקים, דחייתם או דחיקתם את ההונגרים בעבר ומוצאם הגליצאי. דהיינו: ההתנהגות הפוליטית בתקופת השלטון הצ'כוסלובקי הכריעה את גורלו של המבקש לשבט או לחסד. גם העסקת מספר רב של פועלים הונגרים במפעלו של היהודי, או למצער העסקת מעט יהודים, נזקפה לזכותו. אין פלא אפוא, כי היהודים שביקשו למנוע את רוע הגזירה הבליטו ביתר־שאת את הפטריטיזם ההונגרי שלהם, את הסיוע שהעניקו בעבר לתנועה הלאומית ההונגרית ואת תמיכתם בגופים פוליטיים הונגריים או גם ביחידים שנרדפו על־ידי השלטון הצ'כוסלובקי, במיוחד בשנים 1918–1919 ו־1938–1939 — עתות המאבקים המזוינים. מנגד, גייסו המבקשים נימוקים פטריטיים כדי לשכנע את הרשויות שלא לפסול את רשיונותיהם — שירות צבאי במלחמת־העולם הראשונה,

דרגת קצונה בצבא ההונגרי ופציעה בחזית. כמִרְכָּן הרבו היהודים להעלות בפניותיהם סיבות בעלות אופי סוציאלי – עוני, משפחה גדולה וחוסר־עבודה – אך אלו לא הרשימו את השלטונות כלל.

גל פסילת הרשיונות פגע בכלכלת החבל. אין פלא אפוא, כי בביקורת שמתחו הרשויות המקומיות על הרביזיה צוין שהמבצע לא אורגן כהלכה וגרם למחסור בסחורות, בחנויות ובבעלי־מלאכה ופגע קשות באספקת השירותים. הרביזיה גרמה גם להגדלת היקף האבטלה, משום שהמעסיקים היהודים פיטרו את עובדיהם עקב אי־חידוש תוקפם של רשיונותיהם־הם. על דוגמאות נוספות לקשיים שנוצרו דווח מברהובו, שם נסגרו היקבים ובתי־המסחר שהיו בבעלות יהודית, ולכורמים נותרו אפוא מלאי שלא יכלו לשווקו. במקום אחר נסגרו טחנות־קמח, והתושבים נותרו בלא לחם. יישובים שונים נותרו בלא בעלי־מלאכה, כמו זגגים ושענים, שלא לדבר על אנשי־מקצוע מיומנים בענפים רבים אחרים. לרשות לא נותרה אפוא ברירה אלא להחזיר את הרשיונות לבעליהם. לדברי המדווחים, לעתים זכו יהודים לחידוש רשיונם מבלי שהיו זכאים לכך, בעוד שאחרים שהיו בעלי זכאות לא קיבלוהו.

מתדלים בביצוע הרביזיה הניעו את השלטונות לקיים "סופר־רביזיה", תוך כדי שלילת רשיונות נוספים "שקיבלו היהודים בתחבולות", אך לא־אחת נלוותה לכך השבת אנשים חיוניים למעגל העבודה. כאמור, מותחי הביקורת הצביעו על האבטלה הגואה, אך הביעו תקווה שעם התבססותם של העוסקים החדשים התופעה תיעלם. המבקרים הצביעו על מצבן הפיננסי של הרשויות המקומיות, שהיו תלויות במידה לא־מבוטלת במסים ששילמו היהודים ועתה פסקו מלעשות זאת עקב חוסר־עבודה. הצרכים המקומיים חייבו אפוא שיקול נוסף לגבי הכדאיות שבהפעלת הרביזיה כדי לאפשר לאוכלוסייה, לשוק ולרשויות להיערך מראש לקראת המציאות החדשה. לדברי הביקורת, רוב האוכלוסייה לא קיבלה בנקל את הרביזיה ודחיקת היהודים מחיי המסחר והכלכלה. הועלו הצעות להביא בעלי־מלאכה מארץ־האם, בהיעדר אנשים מיומנים במקום. הקהל המשיך להעדיף את העסקים הקיימים של היהודים, שלהם התרגלו ככל הנראה, על אלה של הגויים. הועלתה גם הטענה – שאולי הצביעה על הלכי־רוח מסוימים או שמא לא היתה אלא פרי דמגוגיה – כי עקרונית האינטליגנציה העדיפה את עסקיהם של היהודים.⁵¹ רק סילוקם המוחלט של היהודים יביא אפוא להתבססותם של בעלי־העסקים החדשים – טענו המבקרים. על הקשיים האמורים התוספה ככל הנראה התנגדותם הפסיבית של העוסקים היהודים, שמיאנו להשכיר את עסקיהם לאלה החדשים, ומרכזי הערים נותרו אפוא נעולים והעוסקים הגויים נדרו לפרבריה. הוצע לשלטונות לאלץ את היהודים להשכיר לגויים את מקומות העסק שהתפנו, והרשויות המקומיות הכינו רשימות של יזמים לא־יהודים שביקשו, או גילו נכונות, לפתוח עסקים. חלק גדול של הפונים העדיפו סחר בענפים כלליים כמו מזון וצורכי בית. אפילו אנשים שתוארו כמיומנים בתחום המקצועי העדיפו לפנות למסחר,

51 אה"מ, 30-K150-I-38/j, אל השר ממזכיר המדינה ד"ר ארווין הידואגי, 28.10.1939.

אך רק מעטים ביקשו לפתוח בית-מלאכה או חנות בתחום ספציפי שדרש מימונות. רוב הפונים התנו את פתיחת העסק בקבלת סיוע ממלכתי ובהבטחת תזרים של הון חוזר.⁵² קואופרטיב "האנגיה" (Hangya), שהיה מקורב לימין הקיצוני, ביקש למלא את החלל שהותירו היהודים, אך פעילותו נתקלה בביקורת רבה על סדרי הסחר הנוקשים שלו ועל האיכות הירודה של מרכולתו.⁵³ התעודות שלפנינו מציגות תמונה מורכבת של כלכלה מקומית, אשר ביקשה להתאושש מהמכה שהונחתה עליה ולהסתגל למחסור שנוצר במתווכים ובבעלי-מלאכה.⁵⁴

החקיקה ההונגרית אסרה על היהודים למכור אדמות ושדות ויזמה סדרת חוקים נפרדים לטיפול בנדל"ן.⁵⁵ בשטחים הכבושים נאסר על היהודים גם לנהל עסקי קרקעות.⁵⁶ הרשויות המקומיות הציעו לשלטון המרכזי לפתור את בעיית המחסור בדירות — במיוחד עבור הפקידים שנשלחו לשרת בשטחים הכבושים מטעם השלטון — על-ידי החרמת דירותיהם של היהודים.⁵⁷ בערים כמו מוקצ'בו, אוז'הורוד וחוסט הציעו הרשויות המקומיות לאלץ יהודים לפנות את דירותיהם ולהשכירן בכפייה.⁵⁸

היהודים שמטה-לחמם נשבר חיפשו מקורות פרנסה חלופיים, אך לשוא. החקיקה ההונגרית חזתה גם תרחיש זה והגבילה את מספר השכירים היהודים בעסקים ואף קבעה את גובה משכורתם. לאמור: השלטונות לא רק דאגו לנשל את היהודים ממקורות המחיה הקודמים — במסחר, במלאכה, בתעשייה או במקצועות חופשיים למיניהם — אלא גם חסמו בפניהם את הדרך להשתכרות בכל דרך חלופית שהיא.⁵⁹ לא אחת שלחו הנשים והבנות את ידן במלאכות שונות, כשהמפרנס העיקרי במשפחה, הגבר, נותר בלא מקור פרנסה, אך ברוב המקרים הגיעו משפחות עד לפת-לחם. המוסדות הסוציאליים של הקהילות בחבל ובהונגריה ניסו למלא את החסר באמצעות הושטת סיוע ישיר והפעלת מטבחים עממיים לנצרכים. יהדות קרפטורוס, שגם בעבר נאלצה להסתגל לחיי עוני, עמדה עתה לפני מציאות כלכלית גרועה יותר שנבצר ממנה להתמודד עמה. כזה היה המצב בשנים 1940–1944, עד לגירוש היהודים אל סופם המר.

בין הדרכים ה"חוקיות" לרושש את היהודים היתה שלילת אזרחותם ההונגרית — שלילה שעוגנה בחוקים האנטי-יהודיים הראשונים וקיבלה משנה-תוקף באופיו הגזעני של החוק השלישי. מכל-מקום, הצטרפות ללשכות השונות של המקצועות החופשיים, אפילו באותה מסגרת צרה של האחוזים שהוקצבו ליהודים, היתה פתוחה

52 אה"מ, 30-K150-I-38/j, רשימת מועמדים, 10.10.1939.

53 אה"מ, 30-K150-I-38/j, אל השר ממזכיר המדינה ד"ר ארווין הידואגי, 28.10.1939.

54 ש.ם.

55 אה"מ, K150-I-31/h, משרד-הפנים אל הממשלה, 19.2.1941.

56 אה"מ, K150-I-31/1, אל שר-המשפטים, 20.7.1941.

57 אה"מ, K150-I-11/C707, ראש עיריית אוז'הורוד אל שר-הפנים, 7.10.1943; ש.ם, ש.ם, הצעת ראש עיריית חוסט, 2.11.1941.

58 ש.ם.

59 אה"מ, K150-I-31/h, הקפאת המצב הכלכלי של היהודים, 18.3.1941.

כפני אזרחים בלבד. גם מתן רשיונות לעסוק במסחר ובמלאכה היה מעוגן בתקנות האזרחות. השלטונות בדקו אפוא את אזרחותם של היהודים וערמו בפניהם מכשולים לכל יוכלו להשיגה. משפחות שהתגוררו בחבל במשך דורות נאלצו עתה להוכיח כי אמנם שהו במקום באופן ליגלי מאז המועדים השונים שנקבעו לעניין זה בחוק ובתקנות. על-פי רוב השנה הקובעת היתה 1850.

חלק מהמשפחות התגוררו בחבל באופן "בלתי-ליגלי", לאמור: התיישבו במקום בזמנים שונים מבלי שדאגו להסדיר פורמלית את ישיבתן ועתה היה עליהן להשתמש בתחבולות כדי להוכיח את חוקיותה. אמנם, היו משפחות שנרשמו כחוק, אך התקשו להוכיח זאת כיאות. הזנחה, אובדן מסמכים ורישום באמצעות כליל של שמות פרטיים ושמות משפחה על צורותיהם השונות והמשונות — כל אלה עמדו למכשול בפני המבקשים להתאזרח. כמו-כן ביקשו הורים רבים להציל מראש את בניהם הזכרים מעבודת הצבא ולכן התרשלו ברישומם.⁶⁰ אחרים, שבימים כתיקונם לא היו מתקשים להמציא את התעודות, נתקלו עתה באדמיניסטרציה מרושעת שנהגה כלפיהם בסחבת מכוונת כאחת הדרכים להתעללות ביהודים וכאמצעי למנוע מהם להוכיח את ישיבתם החוקית בחבל. הפקידות ניצלה הזדמנות להתעשר, לצבור דמי שוחד והטבות כלכליות אחרות. מכל-מקום, יהודי שהתקשה להציג הוכחות לאזרחותו היה עלול לאבד מיד את פרנסתו ועד-מהרה נהפכה סוגיית התייעוד לשאלה של חיים ומוות.⁶¹ עם הפלישה הגרמנית לברית-המועצות ביוני 1941 גמרו השלטונות אומר לגרש יהודים מחוסרי-אזרחות לשטחי פולין הכבושה.

הגירושים של שנת 1941

מיד עם סיפוח השטח שנכבש ראשון בדרום-סלובקיה ובדרום-מערב קרפטורוס' החלו השלטונות ההונגריים לטפל בתושבים בעלי אזרחות זרה או מחוסרי-אזרחות. בפרק הדין בשנים 1938–1939 עסקנו בכליאתם של האזרחים הזרים ובנסיונות לגרשם, במיוחד לסלובקיה ולשטחה האוטונומי של קרפטורוס'. אף כי הקצף יצא על כל תושבי צ'כיה, סלובקיה והחבל האוטונומי שעדיין לא סופח להונגריה המורחבת, היעד המרכזי היה היהודים יוצאי גליציה, בוקובינה ונפות אוקראיניות שונות, שהצליחו להגיע במשך הזמן לשטחה של הונגריה ולהתיישב שם. הם נעצרו, נכלאו וגורשו — על אפה וחמתה של ממשלת פולין והממשלות האחרות הנוגעות בדבר. בכל גבולות הרייך השלישי וגרורותיו הפכו היהודים לכדור-משחק בין הצדדים כשאף לא אחד מהם לא חפץ לקולטם.

בהתערבותם של גורמים יהודיים בהונגריה ובקרפטורוס' הושם קץ להתעללות

60 אה"מ, K150-I-31/h, משרד-הפנים אל הממשלה, 19.2.1941.

61 סולה, אורות, עמ' 147–150; דינור, פרקים, עמ' 99; אריה סולה, "במדרון 1938–1944", אנציקלופדיה של גלויות, קרפטורוס, עמ' 467–470.

זו. מכל-מקום, ההתנכלות ההונגרית כלפי יהודים שתוארו כזרים החלה עם ראשית ההשתלטות על שטחים קרפטורוסיים.

עם הסיפוח השני, ב־16 במאָרס 1939, גברו לחצי ההונגרים על יוצאי פולין. שלטונות בודפשט ביקשו להחזיר לשכנתם מצפון יהודים רבים ככל האפשר, גם אם היה זה למורת-רוחה של ממשלת ורשה.⁶² בהונגריה פעל משרד מיוחד לטיפול באזרחים זרים — "המשרד הלאומי המרכזי לפיקוח על זרים" (K.E.O.K.H.) — שבידו ניתנה הסמכות לנהל את ענייניהם של נתינים זרים על אדמת הונגריה וקרפטורוס' ולפקח עליהם. רבים מעובדי המשרד היו בעלי נטיות פשיסטיות ואנטישמיות. ממשלת פולין סירבה לקבל את היהודים ונמנעה מלאשרר את דרכניהם.⁶³ אנשים נצטוו לעזוב את הארץ תוך זמן קצר, שאם לא כן — כך נאמר להם על-ידי השלטונות — יגורשו, ייאסרו או יישלחו למחנות-ריכוז.⁶⁴ המשטרה, בתיאום עם המשרד לפיקוח על זרים, תרה אחרי אלה כדי ללכדם. תזכיר ממוקצ'בו העיד על יהודים שהסתתרו בבתי-קברות כדי להתחמק מידי המשטרה.⁶⁵ לאחר כיבוש פולין בידי גרמניה הנאצית וחלוקתה בינה ובין ברית-המועצות נוצר גבול הונגרי-סובייטי משותף. שלטונות הונגריה נהגו לרכז את המועמדים לגירוש ולא לצמצם בכוח לנוע לעבר השטח הרוסי כשהם חשופים לאש משמרה-הגבול הסובייטי. גם אלה שלא נהרגו מירי המשמרות נעלמו ומקום הימצאם לא נודע.⁶⁶ אלה גם העדויות הראשונות על השיטה ההונגרית — לגרש יהודים לעבר הגבולות הצפוניים והמזרחיים של מדינתם. יהודים גורשו גם לעבר הגבול הרומני.

לאחר הפלישה הגרמנית לברית-המועצות בקיץ 1941 קיבלה הונגריה לידיה שטחים סובייטיים וכך עלה בידה לשכלל את שיטת הגירוש. בסוגיית הגירושים מהונגריה-הרבתי, הידועים לרוב בשם "הרציחות בקמיניץ-פודולסק", עסקו בהרחבה דב דינור⁶⁷ ורנדולף בראהם,⁶⁸ ואף כי ניכר שחלק מהנתונים שבידם מקורותיהם זהים, הרי גישתו של כל אחד מהם שונה לעתים. דינור מקדיש תשומת-לב רבה לדרך הצלתם של היהודים והפסקת הגירוש וכן לסבלם ולגורלם המר של המגורשים. לעומתו, בראהם בודק את הוצאתו לפועל של מבצע הגירוש הן מהצד ההונגרי הן מהצד הגרמני. שני המקורות משלימים זה את זה. את רעיון הגירוש לגליציה של "אזרחי

62 את"ע, תיק 69, IV-209-4, צ"ר אל שלמה ליפסקי, 31.7.1939; אצ"מ, S6/3697, מצב הפליטים, 2.8.1939.

63 ארכיון קוגל, 34/א3, תיאור מצב, 9.12.1938; שם, שם, גיזי שפיגל אל קוגל, 11.4.1939.

64 ארכיון קוגל, 34/א3, רחל כ"ץ אל אדון מנהל, 29.1.1939; אצ"מ, S6/3679, ממורנדום (לעיל, הערה 25).

65 אצ"מ, S6/3679, תזכיר, 17.3.1940.

66 אצ"מ, S6/3679, המשרד הארץ-ישראלי במוקצ'בו אל הסוכנות, ירושלים, 15.10.1939; שם, שם, זיגמונד ברגר אל חיים ברלס, 3.11.1939; שם, S6/4559, שלמה ליפסקי אל חברים בארץ, 9.11.1939; רוטקירכן, "היבטים", עמ' 62.

67 דינור, פרקים, עמ' 98–106.

68 בראהם, השואה בהונגריה, עמ' 199–206. ראו גם מאמריו של הנ"ל, "חורבן יהדות קרפטורוס", עמ' 223–231; "קמיניץ-פודולסק", עמ' 133–156; רוטקירכן, "היבטים", עמ' 177–178.

פולין ורוסיה" המציאו מטבע הדברים אנשי המשרד המרכזי לפיקוח על זרים – אותו גורם שעסק בגירושים גם בעבר. ההצעה, כפי שהוגשה למוסדות הממונים, דיברה על יישובם מחדש של יהודים במחוזות מוצאם בפולין. הם העבירו את התוכנית לידי של מיקלוש קוזמה (Kozma), הקומיסר הממשלתי לקרפטורוס' באותה עת, אנטישמי מושבע וידידו של העוצר מיקלוש הורטי. הוא התלהב מהרעיון וסמך עליו את ידיו. התוכנית נמסרה לביצוע לידי שר-ההגנה והרמטכ"ל – שניהם שונאי יהודים מובהקים – אשר הוסיפו לה נופך משלהם והעבירו אותה בגרסתה ה"משופרת" לאישורם של העוצר ושל ראש-הממשלה לסלו ברדושי (Bardosi). השניים אישרו אותה בלא שהות ובסוף יוני היא הוגשה גם לאישור הממשלה, שהסכימה "לגרש מתת-קרפטיה את כל היהודים בעלי אזרחות לא-ברורה ולהעבירם לידי השלטונות הגרמניים במזרח-גליציה".⁶⁹ ביצוע התוכנית לפרטיה נמסר לידי הז'נדרמריה ומשטרת הגבולות, שאנשיה באו בדברים עם השלטונות הצבאיים הגרמניים בחזית המזרחית, אלא שמושלה הגרמני של גליציה סירב לקבל את היהודים בטענה שה"תנאים אינם בשלים לכך". אך ההונגרים החלו להעביר לשם יהודים על אפו ועל חמתו. תחילה שוכנו המגורשים במקומות מאוכלסים יהודים ובסביבת העיר קמיניץ-פודולסק שבחבל פודוליה. לטענת הגרמנים, אזורים אלה התפנו עקב בריחת תושביהם עם הצבא הסובייטי הנסוג. לאמיתו של דבר, לפחות חלק מהבתים התפנו בגלל השמדת תושביהם היהודים. הממונים על המחוזות בהונגריה התלהבו אף הם מהתוכנית ואף הציעו את יהודיהם ל"יישוב-מחדש". יש לציין, שבאותה עת טרם נודע על "הפתרון הסופי", והכוחות המזוינים של גרמניה רק החלו במלאכת ההשמדה. אופן ביצוע התוכנית העיד בעליל על אכזריותם של השלטונות ההונגריים: גורשו אנשים מתחת לגיל 70, פרט לנשים בחודש התשיעי להריון. המגורשים הורשו להצטייד במזון לשלושה ימים ובכמות מזערית של ציוד אישי. הם רוכזו באישון-לילה, כשבבית נמצאו כמויות אוכל שלא הספיקו לשלושה ימים, הועלו על רכבות שנסעו לאזור יאסינה והועברו לידי השלטונות הגרמניים בעיירת הגבול קורושמוז. דינור מביא עדות של משלחת יהודית על התנאים הקשים שבהם הוחזקו המגורשים – בלא קורת-גג, בגשם שוטף ומוכים בידי אנשי הצבא ההונגרי.⁷⁰ היו אלה תנאים קטלניים לילדים ולזקנים ולכל אלה שבראותם היתה לקויה. אנשים הופקרו לסבל נוראי, למחלות ולמוות, גם בלי השמדה מתוכננת...

כאמור, היהודים הזרים או אלה שלא יכלו להוכיח את אזרחותם היו הראשונים לגירוש. גם בין אלה היו רבים שהביורוקרטיה הקשתה עליהם במתכוון לסדר את ניירותיהם. המשטרה ביצעה מצוד אחר היהודים, ורבים מאלה שנלכדו הועלו לרכבות בלא קשר למעמדם הפורמלי. כך גורשו יהודים שגויסו כאזרחים לצבא, אך עתה שוחררו מהשירות, בלי שנמסרה להם הסיבה האמיתית לכך, מה גם שהמפקדים

69 בראהם, השואה בהונגריה, עמ' 201–202.

70 דינור, פרקים, עמ' 104.

הוזהרו שלא לעשות זאת כדי שלא יברחו.⁷¹ שלטונות אזור ורחובינה, הסמוכה לגבול, ביקשו ל"שחרר" משם את היהודים ה"פרזיטים" ואף הגישו רשימות שמיות עם כתובות ומשלח-יד.⁷² הוראה זו הוצאה אל הפועל בלי קשר לכך שהיהודים היו אזרחים או לא. בין היישובים שרוקנו מיהודיהם היתה העיירה טורון (Torun), שבה פעל בית-הספר העברי הראשון של קרפטורוס.⁷³ כשנודע כי הרשויות ההונגריות של מחוז מרמרוש פנו אל השלטון בכודפשט בבקשה לגרש 60% מהיהודים, מיהרו המוסדות היהודיים לגייס את עזרתו של מפקד המשטרה ומנעו את רוע הגזירה.⁷⁴ ככל הנראה, ההתערבות היהודית היתה יעילה למדי, שכן לאחר-מכן התלונן הקומיסר הממשלתי של קרפטורוס בפני שר-הפנים כי הממונה על מחוז מרמרוש מנע את הגירוש וביקש אפוא את התערבות השר בעניין.⁷⁵ תושביהם היהודים של הכפרים אשר היו מיועדים לגירוש פונו בלא-יוצא-מן-הכלל, ואילו ביישובים גדולים יותר הגירוש נעשה לפי רחובות. רק בערים ובהונגריה גופה בוצע הגירוש לפי רשימות. הדירות שהתפנו נבזזו מיד ורוקנו כליל בידי תושבי המקום. היהודים שהצליחו לשוב מארץ-הגזירה לא היה להם לאן לפנות. השלטונות למדו את הלקח הזה וכאשר גורשו היהודים באביב 1944 הם עשו כל מאמץ כדי לשמור על הדירות ותכולתן. היו כאלה שעלה בידם להימלט מארץ-הגזירה, שבו אל דירותיהם, אך גורשו שוב.

אף כי רוב המגורשים נשלחו לאזור קמיניץ-פודולסק או לקולומיאה הקרובה, ישנן עדויות על יהודים שהגיעו לאזורי לבוב, סטניסלב וכוצ'ין או הועברו דרך הגשר שעל הנהר דנייפר ושוכנו בסביבה. על-אף הזוועות שהיו מנת-חלקם של כל המגורשים, המקום הגרוע ביותר היה בסביבת קמיניץ-פודולסק, שם אספו הנאצים בימים 27–29 באוגוסט 1941 את המגורשים ואת היהודים המקומיים הנותרים וקטלום באש מכונות-ירייה. מספר הנספים הגיע לכ-23,600, ביניהם 14,000–18,000 יוצאי הונגריה. היתה זו הפעם הראשונה מאז החלו האקציות הגרמניות נגד היהודים שבה הגיע מספרם של הנרצחים לחמש ספרות.⁷⁶ בביצוע הרצח השתתפה ככל הנראה גם יחידה הונגרית, אך המקורות חלוקים על כך. מעשי הרצח העיקריים נעשו על-ידי עוצבות-המבצע של הס"ס (האיינזגרופן). חלק מהיהודים הצליחו להימלט בדרכים שונות ואף להסתתר אצל תושבים מקומיים, פעמים באמצעות תשלום שוחד.

71 יד ושם, סרט מס' K774-1941 JM 10963, הוראה מיום 15.7.1941.

72 יד ושם, סרט מס' K774-1941 JM 10963, הוראה מיום 25.7.1941; שם, שם, רשימת יהודים באזורים סמוכים לגבול, 25.7.1941; רוזמן, זכרון קדושים, עמ' רסב.

73 פנחס פרייליך, "בית-ספר עברי ראשון", אנציקלופדיה של גלויות, קרפטורוס, עמ' 275–284; רוזמן, זכרון קדושים, עמ' רסב.

74 יד ושם, סרט מס' K774-1941 JM 10963, פנייה מטעם הלשכה המדינית היהודית של הונגריה, 28.7.1941; אה"מ, K429-1941-1805, הלשכה השלטונית, או'הורוד, אל משרד-הפנים (?), 5.8.1941.

75 וינגרטן (עורך), ספר זיכרון, עמ' 180–183; גרשוני, תפוח, עמ' 436; דינור, פרקים, עמ' 106–102.

76 בראהם, השואה בהונגריה, כרך II, עמ' 206.

גם המוסדות היהודיים ויחידים מקרפוטורוס' שיגרו עזרה והצליחו למלט יהודים, ואף משפחות שלמות, מהתופת. חיילים יהודים וגויים של הצבא ההונגרי, ואפילו יחידות של הצבא האיטלקי, שנקלעו למקום, חשו לעזרת המגורשים. השלטונות הגרמניים נענו לעתים לבקשת המגורשים אזרחי הונגריה והעניקו להם רשיונות מעבר אל מעבר לגבול, והדבר הביך את הרשויות בהונגריה ששבו ושילחו את החוזרים ברכבות.

כאשר גדל מספר החוזרים – דו"ח הונגרי אחד מספר על קבוצה של אלף איש שנעה לעבר הונגריה⁷⁷ – פסקו הגירושים, והשלטונות ניצבו אובדי-עצות לנוכח התופעה. אמנם, ההוראה היתה לעצור את החוזרים מיד עם הגיעם לגבול ולגרשם, אך בפועל לא היה הדבר כך. מסתבר, שיהודים רבים הצליחו להגיע אל בתיהם וכאן החל המצוד מחדש. אך גם אם נלכדו האנשים והושבו בבתי-סוהר, לשלטונות לא היה ברור כיצד לנהוג כלפיהם. לבסוף שולחו היהודים לחופשי ולא אירע להם מאומה עד לגירושם בשנת 1944. קילוח החוזרים נמשך לפחות עד נובמבר 1941, וההוראות החוזרות למנוע את חציית הגבול העלו, כאמור, חרס.

הגירושים לא נתקבלו בשוויון-נפש על-ידי כל רובדי האוכלוסייה. כך פורסם מאמר באחד העיתונים באוז'הורוד, שבו הועלתה הטענה כי המגורשים הם אזרחי הונגריה והגלייתם נוגדת את החוק. מחבר המאמר אף פעל להחזרת המגורשים.⁷⁸ אמנם, מפתיע שהצנזורה הרשתה לפרסם את המאמר, אך האיש ככל הנראה לא היה בבחינת קול קורא במדבר. ככל שהמגורשים הצליחו להסתגל חזרה, רבו הידיעות על המתרחש בפולין.

גם חיילים הונגרים ששבו מן החזית העידו על המתרחש. הידיעות הללו הגיעו גם לאוזני בנות-הברית, אך לא משכו תשומת-לב והשלטונות במערב עברו לסדר-היום.⁷⁹ לא כך המוסדות היהודיים: לשכת הסיוע ליהודי קרפוטורוס', למשל, שמקום מושבה היה בסבליוש, ביקשה ב-13 בספטמבר מהשלטונות ההונגריים לסייע לאזרחי הונגריה מבין המגורשים לשוב לארצם וכן להגיש עזרה רפואית ואחרת לאלה הנמצאים בגליציה.⁸⁰ גולת-הכותרת של ההתערבות היתה יוזמת המוסדות היהודיים בבודפשט, שבשיתוף-פעולה עם אישים בקרפוטורוס' החלו לעורר את מעורבותם של חוגים ליברליים ומתונים בהונגריה. פעילות זו הניבה פירות בקרב חוגי הממשל הבכירים ביותר, לרבות העוצר עצמו. שלטונות בודפשט לא זו בלבד שהפסיקו את המשך הגירושים, אלא גם החזירו שבע רכבות מלאות יהודים, ששתיים מהן כבר הספיקו

77 אה"מ, K774-1941, מפקדת המשטרה במרמרוש-סיגט, אל המפקדות המקומיות (מסופר על קבוצה של 1,000 איש), 26.8.1941; יד ושם, מס' JM 10963 K774-1941, משרד-הפנים אל המשטרות המקומיות (מסופר על קבוצה של 2,000 איש), 16.9.1941.

78 יד ושם, סרט מס' JM 10963 K774-1941; כתבה ב-*Kárpáti Magyar Hirlap*, דו"ח מ-25.8.1941.

79 רוטקירכן, "היבטים", עמ' 178. ראו עדות הרב ברוך רבינוביץ', יד ושם, 03-3633; דינור, פרקים, עמ' 150, הערה 10.

80 יד ושם, סרט מס' JM 10963 K774-1941, לשכת ההגנה היהודית הלאומית אל הקומיסר הממשלתי, 13.9.1941.

להגיע לקורושמזו. התערבות זו הצילה אלפים מיהודי הונגריה-רבתי.⁸¹ רובם המכריע של מגורשי 1941 היו יוצאי קרפטורוס' ואפשר לראות כאן ניסיון ראשון להשמיד את "היהודים המזרחיים" ששהו בהונגריה. לפי הדו"ח מ-16 בספטמבר 1941 אשר חובר על-ידי אמן פסטוי (Pasztoy), ראש המשרד המרכזי לפיקוח על זרים, גורשו עד אותו מועד כ-18,000 יהודים.⁸² מספר דומה נוקבים בראהם ודינור,⁸³ אך מהעדויות שנגבו ביד ושם, במכון ליהדות זמננו ועוד, אנו יודעים על מגורשים לא-מעטים שהצליחו לשוב; ואילו תיעוד הונגרי מצביע על שתי קבוצות גדולות של חוזרים, שכללו יחד 3,000 נפש. אין להניח שכל המגורשים אכן נרצחו בקמיניץ-פודולסק, שכן רבים מתו במיתות משונות, הושלכו לנהר הדנייפר, נרצחו על-ידי אוקראינים, מתו מרעב וקפאו מקור. את מספרם הכולל של הנספים לא נדע לעולם.

מפרשת הגירושים של שנת 1941 יש להסיק שתי מסקנות לגבי יהדות קרפטורוס': (א) זו נחשבה בעיני השלטונות כעוינת ואשר על כן ביקשו להיפטר ממנה; (ב) יהדות המטרופולין על מרכיביה השונים הצליחה להתערב אצל השלטונות ההונגריים למען יהדות החבל. שתי המסקנות חשובות להבנת המשך ההתפתחויות בשנים 1942–1943.

תוכניות הגירושים של שנת 1942

בשנת 1942 אירעו כמה התרחשויות שהשפיעו באורח ניכר על יהדות החבל. בראשית אותה שנה התכנסה ועידת ואנזה שהחליטה על "הפתרון הסופי של הבעיה היהודית", כשמשמעות הדברים ברורה: השמדתם הפיסית של יהודי גרמניה והארצות הכבושות. גורל יהדות הונגריה-רבתי, שמנתה אז יותר מ-800,000 נפש, הועלה אף הוא בדיוני הוועדה. באותה שנה גורשו למחנות-ההשמדה יהודי סלובקיה וקרואטיה וגבר הלחץ על שלטונות רומניה ובלגריה "לפנות את היהודים" ויש לשער אפוא שגם ממשלת הונגריה "נתבקשה" לטפל באורח רדיקלי ביהודים שבתחומה. ואכן, במארס 1942 נתמנה לראשות ממשלת בודפשט מיקלוש קאלאי (Kalay) — שמרן, איש אצולה, ידידו של העוצר, אופורטוניסט במעשיו, שלא היה אוהד נאצים מושבע. אף כי לא אהב יהודים ונזח היה לו למזער את השפעתם על חיי הכלכלה והחברה בארצו — כפי שדרשו זאת הנאצים וגרוריהם ההונגרים — הוא לא נטה להסכים לסילוקם אל מחוץ לגבולות המדינה. קאלאי היה פטריוט הונגרי בדרכו-הוא, צידד בשיתוף-פעולה עם הרייך השלישי ולשם כך היה מוכן לשגר יחידות-צבא להילחם שכם אחד עם הנאצים, לרתום את המאמץ הכלכלי והתעשייתי של ארצו למען מכונת-המלחמה הגרמנית וכמובן להצר את רגלי היהודים. כל עוד היתה יד הנאצים בחזית על העליונה הקפיד קאלאי לשייך את ארצו למחנה "אירופה החדשה". אך כאשר התהפך הגלגל,

81 דינור, פרקים, עמ' 103–106, הקדיש תשומת-לב לסוגיית הפסקתם של הגירושים. ראו גם בראהם, השואה בהונגריה, עמ' 206–207 (השוו לעיל, הערה 75); גרשוני, תפוח, עמ' 436.

82 אה"מ, K774-1941, יועץ הממשלה אמן פאסטוי אל תחנות המשטרה, 16.9.1941.

83 בראהם, השואה בהונגריה, עמ' 206; דינור, פרקים, עמ' 100–101.

והצבא הגרמני החל לנחול תבוסות, שוכנע קאלאי שהגיעה העת להינתק מברלין מהר ככל האפשר. בשלב זה ניסה קאלאי לפלס נתיבות ללבן של בנות-הברית כשהוא דוחה פעם אחר פעם את נסיונות החיזור מצד הגרמנים. במקביל הגבירו הנאצים את לחציהם על הונגריה "לסלק מתחומיה את היהודים" ולהעבירם למזרח, אך שלטונות בודפשט השתדלו להימנע מנקיטת צעדים כה קיצוניים נגד היהודים.

פעמיים ניסו אנשי הימין הקיצוני, ובמיוחד אלו משורות הצבא, להוציא לפועל את המזימה, כשהמטרה העיקרית היתה יהדות קרפוטרוס, אם כיעד יחיד אם כשלב ראשון להשמדתה של כלל יהדות הונגריה. סביר להניח, שרוקמי המזימות ראו ביהדות קרפוטרוס טרף קל, מתוך הנחה שהסלידה הציבורית מ"יהודי המזרח" נפוצה לא רק בקרב חוגי השלטון והמוני האוכלוסייה, אלא גם בשורות יהודי הונגריה המתבוללים. משום-כך הניחו אנשי הימין הקיצוני, כי לא רק שלא תיווצר התנגדות ל"יישובם-מחדש במזרח" של יהודי קרפוטרוס וצפון-טרנסילבניה (ומן-הסתם גם דרום-סלובקיה), אלא שהדבר גם יקודם בברכה. דינור מניח, שהזוממים קיוו כי גם יהודי הונגריה ימלאו את פיהם מים, אם אכן בגירושם של יהודי קרפוטרוס יהיה משום מחיר להשארתם-הם.⁸⁴ למעשה חשבו הזוממים להתחיל במזרח ולסיים במערב, דהיינו: לשלח בהדרגה את כל יהודי הונגריה ל"מקומות התיישבות חדשים".

יוזם התוכנית בגרסתה הראשונה היה המייג'ור-גנרל יוסף הֶסְלֵנִי (Heszeleny), באותה עת איש מחלקת-האספקה במיניסטרוֹן-ההגנה, שבא לברלין בינואר 1942 כדי לנהל משא-מתן בעניינים כלכליים ובהזדמנות זו הציע לגרש 12,000 יהודים — ככל הנראה זרים שהיו רשומים בכרטיסת המשרד המיוחד לטיפול באזרחים זרים — ועוד 4,000 פליטים יהודים יוצאי סלובקיה ופולין. המספר נראה מועט מדי בעיני רשויות הס"ס ולכן לא חשו לטפל בתוכנית. כעבור חודשים מספר העלה הגנרל שנדור הומלוק (Homlok), הנספח הצבאי ההונגרי בברלין, הצעה אחרת שעיקרה סילוקם של 100,000 יהודים זרים, כשלב ראשון לגירושם ההדרגתי של כל יהודי הונגריה. התוכניות הללו הוגשו על דעת חוגי הימין הקיצוני שפעלו בשורות הקצונה הבכירה — חלקן מאחורי גבה של הממשלה וחלקן בידיעתה, אך לא מן ההכרח בהסכמתה. ביישום התוכניות טיפלו בתחילה חוגי הצבא הגרמני, אך לאחר-מכן הועבר מימושן לידי הס"ס בפיקודו של היינריך הימלר. הלה קיבל את התוכניות בברכה, חרף העובדה שהן חולקו לשלבים, בהנחה שבסופו של דבר כל יהודי הונגריה "יישובו-מחדש במזרח". מנגד, שלטונות הונגריה לא סמכו את ידיהן על התוכניות והן שבקו חיים באביב 1943. דינור טוען, שהתערבות ההנהגה היהודית של הונגריה אצל הדרגים הבכירים של רשויות המדינה הביאה לגניזת התוכנית, שלפחות בשלבה הראשון עתידה היתה להכות ביהודי קרפוטרוס, וכי קאלאי לא הציג עמדה חד-משמעית.⁸⁵ דא עקא, שדינור אינו מסתמך בעניין זה על תיעוד ברור, אלא תומך את יתדותיו בעיקר

84 דינור, פרקים, עמ' 109–112.

85 בראהם, השואה בהונגריה, עמ' 274–283; דינור, פרקים, עמ' 107–124.

בעדויות נסיבתיות ובהרבה מאוד ספקולציה והנחות משל־עצמו. בראהם אינו מנמק את גניזת התוכנית ומסתפק בציון העובדה שלא עלה בידו לגלות את התעודה המכרעת שחתמה את מפעל־הנפל. קשה להטיל ספק במעורבות היהודית, והטיעון של דינור אכן מאפשר להגיע למסקנה כזו. אפשר גם לקבל את הנחתו, שלפנינו מקרה של עזרה הדדית יהודית במיטבה. אך כל זה אינו גורר בעליל את המסקנה שהתערבות זו מנעה את הוצאתן לפועל של שתי התוכניות. אדרבה: דמיון פורה יכול להעלות עוד שורה של נימוקים — כולם סבירים ומוצקים. נראה, שהחשוב בשתי האפיוזודות הוא המאמץ המשולב הגרמני־הונגרי להביא להגלייתם של יהודי הונגריה. מאמצים דומים נראו לעין גם בסלובקיה ובבולגריה והם מלמדים הן על דרכם של הדיקטלים לחזק את מעמדם הן על דבקותה במטרתם של הנאצים, ובמיוחד של אנשי הס"ס, להביא להשמדת יהודי המדינות הגרורות של הרייך השלישי. זאת ועוד: המקרים שלפנינו מלמדים שבמדינות הגרורות — לרבות סלובקיה, בולגריה ורומניה — השלטונות המקומיים יכלו למנוע את גירוש היהודים שבתחומן, לו רק רצו בכך.⁸⁶

עבודות הצבא

בפרוץ מלחמת־העולם השנייה שירתו גברים יהודים בצבא ההונגרי ככל חייבי גיוס אחרים. שני דברים סייגו את האמור כאן: ראשית, בעלי דעות ימניות קיצוניות בחוגי השלטון שמרו טינה רבה ליהודים מאז השתלטו הקומוניסטים על ארצם בתום מלחמת־העולם הראשונה. באותה שעה הם הגו רעיון להוציא את היהודים מהשירות הסדיר ולגייסם ליחידות־עבודה מיוחדות. משמע, הרעיון הזה חלחל בתודעתם של מנהגי המדינה, אלא שנדרשה שעת־הכושר לממשו. שנית, רבים מהקצונה הבכירה נמנו עם המיעוט הגרמני האתני בהונגריה (המכונים שוובים) וככאלה היו נתונים להשפעה נאצית וחדורי שנאה ליהודים.

ביחידות ההונגריות שכבשו את קרפטר־רוס' שירתו יהודים. בהיותם כחבל הם הוזמנו על־ידי היהודים לסעוד על שולחנם ארוחות כשרות, ואפילו לתפילות. כאשר חזרו החיים למסלולם נקראו גם היהודים המקומיים לעבודת הצבא בהזדמנויות שונות. היו מקרים שבהם גויסו היהודים פעמיים ואף שלוש ושוחררו עם תום השירות. כאלה היו הדברים בעת כיבוש פולין על־ידי הגרמנים בסתיו 1939, עם ההשתלטות ההונגרית על חלקי רומניה בקיץ 1940 ובזמן הפלישה הגרמנית ליוגוסלביה וסיפוחם של החבלים באצ'קה וּבֶנֶט (Bačka, Banat) לממלכה ההונגרית באביב 1941. כמה עדים סיפרו על גדוד מסוים, שרבים מחייליו נמנו עם יהודי קרפטר־רוס'.

כבר בתקופת המלחמה בפולין הועסקו היהודים בעבודות שירות שנוהלו על־ידי חיל־ההנדסה, אך לא צוידו בנשק. תנאי השירות היו עדיין סבירים, וממדי האפליה לא חרגו מגדר הרגיל — יהודים מילאו תפקידי קצונה, שירתו כרופאים ושימשו בתפקידים

86 ילינק, "סלובקים", עמ' 261–268.

מיוחדים אחרים. גם השירות בעת כיבוש צפון-טרנסילבניה היה נסבל. הסיפורים האיומים שיוחסו לשירות ביחידות-העבודה (munkaszolgálat) הצבאיות החלו עם כיבושם של חבלי יוגוסלביה, שם כבר הועסקו היהודים בעבודות-פרך במהלך הריסת הביצורים, כשהממונים על החיילים מתאכזרים אליהם קשות. אבל היו כאלה שהשתחררו לאחר סיום מבצע זה וחזרו לבתיהם. רק עם פתיחת החזית הרוסית ושיגור חיל-משלוח הונגרי לשם החל למעשה מסע היגון וההשמדה של היהודים המגויסים.

ההוראות הראשונות בדבר הקמתן של יחידות-עבודה מיוחדות נחתמו על-ידי ראש-הממשלה פאל טאלאקי ב-12 במאי 1939 ונכנסו לתוקפן ב-1 ביולי של אותה שנה. היהודים, שגויסו לפי שנתונים או לפי יחידות, לא הורשו לשאת נשק, צוידו במדים ובפס מיוחד על השרוול לשם זיהוי ומפקדיהם חשו כי הרשות בדיהם לנהוג במגויסים כרצונם. עם זאת, נהנו המגויסים מאי-אלה זכויות — יציאה לחופשות, סיוע למשפחותיהם, אפשרות להשתתף בתפילות, לקבל דברי דואר ולשגרם וכדו'. ידוע על מקרים שבהם הועסקו חיילים בעבודות חקלאיות בקרבת הבית או הורשו ללון אצל קרובי משפחה במקום שירותם. למעשה הדבר היה תלוי באישיותו של המפקד הישיר ולכן בצד תיאורים חיוביים המסופרים כאן אנו למדים גם על התעללויות, הוראות לבצע עבודות-פרך בלא תכלית ותנאי שירות קשים. החיילים יוצאי קרפטורוס' שירתו בגדוד 8, במסגרת דיביזיה 8 שבסיסה היה בעיר קושיצה.

לקראת סוף 1940 הורעו מאוד תנאי השירות, כאשר החיילים אולצו לשרת בבגדיהם הפרטיים ולענוד סרט צהוב על זרועם במקום פס בצבעי הדגל ההונגרי, כפי שהיה נהוג עד אז. ההוראות על פרטי השירות אושרו פורמלית באמצע אפריל 1941 והן הותאמו בהגדרותיהן לחוק האנטי-יהודי השלישי. החל ב-1942 התבצע גיוס המוני של היהודים בני 18-60 שנה מכל שדרות הציבור — פועלים ואנשי אינטליגנציה כאחד. כפי שראינו, חלק מהמגויסים הופנו אל החזית המזרחית, שם גוועו רבים מהם מקור, מרעב וממחלות או שנרצחו בדם קר על-ידי מפקדיהם או חיילים גרמנים. יהודים אחדים מבין המשרתים הצטרפו לפרטיזנים שפעלו בסביבה או נפלו בשבי הסובייטי, אך גם בכך לא הגיע סבלם לקצו; שכן הפרטיזנים היו ידועים אף הם באנטישמיות שלהם. מנגד, נפילתו בשבי של חייל הונגרי — ובעיני הסובייטים גם עובדי-כפייה יהודים נחשבו חיילים הונגרים — משמעה היה להישלח למחנות-עבודה בסיביר, על כל מוראותיהם. בצד השירות בחזית המזרחית היו גם מוקדי שירות איומים אחרים, כמו המכרה בבור (Bor) שביוגוסלוביה. בעת הגירושים מהונגריה באביב 1944 הוכנסו יחידות שלמות של חיילים יהודים לקרונות ונשלחו לאושוויץ. חיילים מועטים ערקו והצטרפו אל בני משפחותיהם במסעם ל"ישוב-מחדש" והיו כאלה שהצטרפו מרצונם החופשי ליחידות עבודת-הכפייה בתקווה ששם ייקל עליהם להישרד. ידוע גם על אנשים שהצליחו מרצונם החופשי להינצל מעבודת הצבא בשל היותם חיוניים בעורף, כמו רופאים, רוקחים ומהנדסים. רבנים שביקשו לנצל את מעמדם נשלחו במאמצי השחרור שלהם וגם לטענות על בריאות לקויה היתה השפעה מועטה ביותר.

מהעדויות בכתב ובעל־פה אנו למדים מעט על תנאי השירות שהיו מנת־חלקם של יוצאי קרפּטורוס' ויש להניח שבסבל זה הם היו שווים לשאר יהודי הונגריה. למקורות המידע השונים בקרפּטורוס' על התנהגותם של הגרמנים כלפי היהודים חייבים לצרף את סיפורי החיילים הן על נסיונם האישי ותלאותיהם הן על מה שחזו במו־עיניהם. פרשה אחרת היתה חיי העוני של המשפחות שנתרו לברון בלי מפרנס — בעל, אב ובן. העוני והמחסור היו קשים ביותר וכמוהם גם אי־הוודאות על גורל הגברים. לא־אחת אירע שחיילים ניסו להבריח לבני משפחותיהם דבר־מה ולהיפך. ידוע על קצין בן קרפּטורוס' שהסכים להבריח חבילה קטנה לפיקודו. חבילות מעין אלה היו מקור עידוד לשולחיהן, שבכל־זאת ניסו לסייע ליקיריהן. במקביל, כאשר החייל רכש בפרוטותיו האחרונות בגד או מזון מהחייל ההונגרי ושיגרם לבני משפחתו המרוששים, נאלצו הללו לפצות את השליח על כך בדרך כלשהי.

ההתנגדות על צורותיה השונות

ראינו כי יהודי החבל ביקשו להימלט ממנו למקומות בטוחים יותר, בחששם כי העתיד צופן בחובו סכנות. כזו היתה בירת הונגריה, שההמונים אשר זרמו ברחובותיה נסכו מידה מסוימת של ביטחון, או לפחות השרו תחושה של מקלט ביום סגריר. גם רומניה וברית־המועצות העניקו סיכוי כלשהו להישרדות פיסית וכלכלית. לא כן שכנותיה של קרפּטורוס' מצפון ומערב: (א) סלובקיה, שעם ההכרזה של עצמאותה במאוס 1939, קרבתה הפוליטית אל הרייך ורדיפות היהודים שגברו בה נעשתה עד־מהרה למחוז לא־נוח ואפילו עויין. אמנם, בשלב ראשון לאחר הכיבוש ההונגרי של קרפּטורוס' חיפשו יהודים את בני משפחותיהם שם, אך עד־מהרה נהפכה המגמה ויהודי סלובקיה עצמם החלו לנוס מזרחה בהמוניהם. מצב זה נמשך עד מאוס 1944, כאשר סלובקיה שוב נהפכה לארץ־מקלט עם כיבושה של הונגריה על־ידי הגרמנים. (ב) פולין, שהיתה עוינת יהודים ושאפה להיפטר מהם, לא יכלה לשמש מקלט. ואמנם, בחודשים הראשונים לאחר הסכמי מינכן נכנסו אליה יהודים מועטים בלבד ובמידה מסוימת היא שימשה באותה תקופה ארץ מעבר לאלו שביקשו להגיע לברית־המועצות או אפילו לארצות המערב. צוהר הזדמנויות זה נסגר עם הפלישה הגרמנית והסובייטית לפולין, שמעתה כל מעבר אליה אך הגבירה את הסיכון האישי. מיד עם הכיבוש הגרמני החלה הבריחה ההמונית מפולין. ראשונים להימלט להונגריה — למעשה קרפּטורוס', שגבולה הפך לגבול הממלכה ההונגרית — היו החיילים הפולנים, ביניהם לא־מעט יהודים שלא רצו ליפול בשבי הגרמני ושמנו את מבטחם במעט האהדה שרחשו להם ההונגרים. עד־מהרה נעו בעקבותיהם גם אזרחים יהודים. אלה גם אלה סיפרו את סיפורי האימים על התעללויותיו של הצבא הגרמני הכובש ביהודים הפולנים, ויהודי קרפּטורוס' היו הראשונים ששמעו זאת מפייהם. שלטונות הונגריה, שהיו נכונים לטפל בחיילים הפולנים הנמלטים, גילו עוינות

חלק שלישי: תקופת השואה

כלפי היהודים — אזרחים וחיילים כאחד. גם יהודי הונגריה ניסו להתנער מאחיהם הנמלטים מפולין, אך בדרך-כלל לא ידוע על מקרים של החזרת יהודים בכוח. אדרבה: דוברי היידיש הצליחו להיקלט בקרפוטורוס, ואחרים השתדלו להיעלם ברחבי הונגריה, ללמוד את השפה ההונגרית ולהעמיד פני גויים. משרד הפיקוח על זרים עשה מאמץ לפקח על אלה, ובמידה מסוימת — להעבירם למחנות-מעצר שהוקמו ברחבי הונגריה. אך זרם הפליטים היהודים גבר בהתמדה ככל שנקף הזמן והתבררה כוונתם האמיתית של הגרמנים לממש את "הפתרון הסופי". כך הפכה קרפוטורוס לארץ מקלט ליהודי פולין בחסותן הזמנית של הקהילות, שניאותו לטפל בהם עד להעברתם האפשרית להונגריה או להיקלטותם בחבל עצמו. תהליך זה נמשך מטבע הדברים עד להשתלטותה הסופית של גרמניה על הונגריה. במשך כל אותה תקופה משטרת-הגבולות והזנדרמריה ההונגרית, שהיו ידועות באכזריותן הרבה, ריכזו את מאמציהן בציד הפליטים ובהעברתם לידי הגרמנים. במקרים אחדים נמסרו לידי הגרמנים גם אותם יהודים שסייעו לפליטים וסיפקו להם מחסה. לאחר האקציה בקמיניץ-פודולסק הועברו לגליציה גם פליטים שנלכדו בהונגריה-רבת. כך רוקנו מחנות-המעצר, ויושביהם הועמסו על קרונות הרכבת בדרכם לגליציה. לאחר סיום מבצע זה חיפשו יהודי הונגריה דרכים לפתור את שאלת הפליטים, כאשר קרפוטורוס ממשיכה, כאמור, לשמש ארץ-מעבר⁸⁷ — עד לכיבוש.

קשרי משפחה הדוקים היו ליהודי קרפוטורוס עם יהודי סלובקיה, ובמיוחד באזורים המזרחיים הסמוכים לגבול החבל. ראינו שכמה מחוזות סלובקיים, על יהודיהם, סופחו לקרפוטורוס, כלומר: להונגריה. אבל גם באזורי סלובקיה אחרים שמרו היהודים — למשל: חסידי צאנז — על קשרים הדוקים עם יהודי קרפוטורוס. העיר אוז'הורוד שימשה בעבר מרכז מסחרי ורוחני למחוזות סלובקיה הסמוכים ואין פלא אפוא, שבצר להם היתה קרפוטורוס יעד ראשון לבריחתם של יהודי סלובקיה. מצב היהודים במדינה ההיא החמיר במהירות, ובמאוס 1942 החלו הגירושים לפולין, שם הקימו הנאצים את מחנות-ההשמדה. בגל הראשון של הגירוש, באביב 1942, הוגלו בעיקר צעירים, ולאחר-מכן — גם משפחות שלמות, נשים וגברים כאחד. עם תום הגירושים התמעט זרם הפליטים עד אביב 1944, כאשר החלו היהודים להימלט בכיוון ההפוך — מהונגריה לסלובקיה. עם כיבושה של הונגריה בידי הגרמנים ביקשו יוצאי סלובקיה רבים שנמלטו לשם לשוב אל ארץ-מוצאם, ואליהם הצטרפו יהודי קרפוטורוס. ברם, באביב 1944 פינו שלטונות סלובקיה את היהודים שנותרו במזרח המדינה, אשר לשם קרבה החזית, לכיוון מערב. מכל-מקום ברור, שחלקה המערבי של קרפוטורוס שימש ארץ מקלט ליהודי האזור. מן הדין להדגיש, שהשלטונות ההונגריים והגרמניים ידעו על התנועה שהנתלה לאורך הגבולות ואף עשו כמיטב יכולתם לחסום ולמנוע אותה,⁸⁸ כשהם מבקשים לשתף בעניין זה גם את המשמרות הסלובקיים.

87 בראהם, השואה בהונגריה, עמ' 103-117.

88 עדויות יד ושם: רבקה אלוף, מס' 03-6615; בלה כ"ץ, מס' 03-8196; שרה בריל, מס' 03-5025; זאב ספיר, מס' 03-1762; מרים מטיאס, אני אעבור את הירדן הזה, עמ'

ליהודים שחיפשו מפלט בקרפוטורוס ציפו זמנים לא־קלים, במיוחד בשל העובדה שרק חלק מיוצאי סלובקיה שלטו בשפה ההונגרית. לנמלטים מפולין היתה זו שפה זרה לגמרי ולכן רבו באותן שנים ה"חרשים־אלמים" שהתהלכו בעריה של קרפוטורוס'. המשטרות השונות, הגלויות והסמויות, ניהלו מצוד אחר הפליטים. הפליטים עצמם פנו בבקשת עזרה אל בני משפחותיהם שהתגוררו בחבל, אך הרבה משפחות מקומיות קצרה ידן מלהושיע, אם מפאת תנאי הצפיפות והמחסור שהיו מנת־חלקן אם מפני שנתיראו מנחת־זרועה של המשטרה אם משום שסתם ביקשו להתחמק מכך. מכל־מקום, פליטים שהביאו אתם דברי־ערך ויכלו לסייע למשפחה המארכת, דרכם היתה קלה יותר. אחרים, שלא זכו לקורת־גג, הצטופפו בלילות בבת־כנסיות ובבת־מדרשות.

מאחר שהקהילות הפעילו מטבחים ציבוריים לשכבות המצוקה שבתוכן, יכלו גם הפליטים לזכות במנת־האוכל. פליטים אחרים זכו להכנסת־אורחים חמה ומסבירת־פנים, כשהמארחים מסתכנים לא־אחת בענישה. כפי שצוין לעיל, לגבי חלק מהפליטים שימשה קרפוטורוס ארץ־מעבר בלבד, כשהיעד הסופי היה הונגריה, ובמיוחד בירתה בודפשט. גם יהודי החבל יעצו לפליטים לעבור לעיר הגדולה, שבה סיכויי ההישרדות נראו סבירים יותר. חשוב היה להשיג ניירות מזויפים, והמוסדות היהודיים אכן סייעו בכך. באי־אלה מקומות אורגן מעין "שירות מעבר", כשהמקומיים מסתירים את הפליטים עד העברתם דרומה ואף מספקים להם מורי־דרך. במיוחד התנדבו לתפקיד מורה־הדרך בנות ששלטו בשפה ההונגרית וחזותן היתה לא־יהודית. תנועות־הנוער הציוניות, אך לא רק הן, נטלו על עצמן את הפעלת "שירות מעבר" זה.⁸⁹ לרוב נאלצו היהודים המוכרחים להשתמש בשירותי התחבורה הציבוריים, כשהם ומלוויהם נחשפים לא־אחת לעיני המלשינים וכוחות המשטרה. חברי תנועות־הנוער עשו כל אשר לא־לידם לסייע לעמיתיהם הכלואים וליהודים מקורבים אחרים. היו שהסתננו אל המחנות עם ניירות מזויפים והבריחו כלואים החוצה. יוצאי תנועות־הנוער מקרפוטורוס נמנו עם אנשי המחתרת החלוצית בבודפשט, שעסקו בעיקר בהצלת יהודים, באספקת תעודות מזויפות, בחיפוש מקומות־מסתור ובסיוע לאלה שמצאו בהם מקלט.

הפליטים, וגם תושבים מהשורה, השתדלו להצטייד בניירות מזויפים. תעודות־זהות, אישורי ישיבה במקום זה או אחר או תעודות השתייכות לכנסייה נוצרית יכלו להציל חיים. השלטונות היו מודעים לתעשיית הזיופים ובדקו היטב את נושאי המסמכים. ברור, שמסירת תעודות מזויפות לידי פליטים שלא שלטו בשפה ההונגרית היתה להם לרועץ.

המפלגה הקומוניסטית — שיהודים רבים, בהם בני נוער, השתייכו אליה או לפחות היו קשורים בה⁹⁰ — משכה מטבע הדברים את תשומת־לכם של זרועות הבילוש

37–36; אה"מ, K149-1942-6-24860, משטרת אוז'הורוד אל משרד־הפנים, דו"ח פוליטי, 30.9.1942–1.7.1942.

89 ש.מ.

90 עדויות יד ושם: שלום וולף דותן, מס' 03-9907; שרה בריל, מס' 03-5025; משה עמית,

והשיטור ההונגריים. כאמור, יהודים רבים נכלאו ועונו בשל היותם קומוניסטים, אך האשמה זו שימשה לא אחת תירוץ נוח להשלכתם אל מאחורי סורג ובריח. ידוע על הוצאה להורג של אנשים שנחשדו בקומוניזם בעיר מרמרוש-סיגט, על לכידת מחתרת פרו-סובייטית בעיר סבליוש ועוד.⁹¹ עדי-ראייה אחדים סיפרו על פועלם בשורות המחתרת הקומוניסטית או על סיוע שהושיטו להם חברי המפלגה, לא בהכרח יהודים... גם את הנסיונות להסתתר בהרים, כפי שעשו יחידים וקבוצות, אפשר לראות כהתנגדות פסיבית, שנקשרה באותה מלחמת-גרילה, חלקה ספורדית וחלקה מאורגנת, אשר התחוללה בהריה המיוערים של קרפטורוס'. היהודים לא תמיד העזו ליטול חלק בלחימה זו, גם אם הוזמנו לכך על-ידי הקומוניסטים. פרשת ההתנגדות האקטיבית לא זכתה לביורור יסודי, והמקורות שבידנו אינם מספקים תיאור ממצה על כך. מן הראוי לציין, כי היו יהודים מקרפטורוס' ששירתו בצבא הסובייטי ובצבא הצ'כוסלובקי. קומוניסטים ולא-קומוניסטים שחצו את הגבול גויסו לפעמים לכוחות המזוינים הסובייטיים. בשנת 1942 החלה להתארגן ברוסיה יחידה צ'כוסלובקית בפיקודו של הקולונל (לאחר-מכן — הגנרל) לודביק סבובודה (Svoboda). זו קלטה רבים ממשרתי הצבא הסובייטי היהודים שנחשבו אזרחי צ'כוסלובקיה. בהדרגה החלו ליפול בשבי הסובייטי חיילים יהודים ששירתו ביחידות לעבודות-כפייה של הצבא ההונגרי. במיוחד גבר הזרם אחר המפלה ליד ורונז' (Voronež) בתחילת 1943. כפי שצוין לעיל, בעיני הרוסים לא היה הבדל ביניהם ובין חיילים הונגרים אחרים וכולם הוכנסו למחנות-ריכוז. כאשר נודע ליוצאי קרפטורוס' על קיום היחידה הצ'כוסלובקית הם התנדבו לשרת בה והועברו מיד לבסיסי האימונים. ליחידה הצ'כוסלובקית התגייסו גם כאלה שכבר שירתו בעבר בצבא הסובייטי וכן קומוניסטים יוצאי קרפטורוס'. כולם ראו בשירותם ביחידה הזדמנות לנקום בגרמנים. יוצאי קרפטורוס' השתתפו בכל קרבות היחידה והיו המרכיב העיקרי בגדודיה, במיוחד בחודשים הראשונים להתארגנותה. היחידה הלכה והתרחבה, נוספו בה גדודים חדשים והיא הפכה לצבא סדיר לכל דבר. כך הצטמצם חלקם הסגולי של היהודים בה, בכלל, ושל יהודי קרפטורוס', בפרט. בד-בבד המגויסים החדשים, במיוחד החיילים הסלובקים שערקו מחיל-המשלוח והצטרפו לצבא סבובודה, העצימו את רוח האנטישמיות בו. יוצאי קרפטורוס', שבעבר הלא-רחוק רשמו דפים מזהירים בתולדותיה של היחידה, זכו לאותות הצטיינות והגיעו לדרגות קצונה — היו הקורבנות הראשונים של גל אנטישמית

מס' 03-8942; חנה הימל, מס' 03-9864; יטי קמינר, מס' 03-8885; מטיאס, אני אעבור את הירדן הזה, עמ' 28.

91 אה"מ, K149-1942-6-24860, משטרת אוז'הורוד אל משרד-הפנים, דו"ח פוליטי, 30.9.1942-1.7.1942; עדויות יד ושם: ד"ר אלכסנדר ציפסר, עמ' 03-2873; אה"מ, K149-1940-15884, דו"ח על המצב בקרפטורוס', 1940; וינגרטן (עורך), ספר זיכרון, עמ' Erich Kulka, *Židé v československé Svobodové armáde*, Praha 1990, pp. 145, ; 133-131 .146, 230-248

זה. הקומוניסטים היהודים ששירתו בצבא סבוכודה היו בין המייסדים של הבולשת הקומוניסטית בצ'כוסלובקיה לאחר המלחמה.

חייליה היהודים של היחידה היו בין הראשונים שביקרו בקרפטורוס' לאחר שחרורה וחזו בעיניהם את גודל הזוועה. חלקם העדיפו להגר לצ'כיה. אחרים, ששירתו בפיקודו של הגנרל זכריה מכליס הסובייטי, מילאו תפקיד לא-מבוטל בסיפוחה של קרפטורוס' לברית-המועצות. רבים מהאנשים שגויסו לעבודות-הכפייה במחנות שבמרחבי אוקראינה הכבושה חיפשו דרכים להימלט, ואחת מהן היתה הצטרפות ליחידות הפרטיזנים הסובייטיות. אף כי מספרם לא היה מבוטל, היה עליהם להסתיר את זהותם היהודית בגלל האנטישמיות שפשתה ביחידות הללו, ובכך כבר עסקנו לעיל.

חשדנותם של הסובייטים לא ידעה גבולות, ופרטיזנים רבים נשלחו לאחר המלחמה למחנות-כפייה בסיביר. בין יוצאי קרפטורוס' שנשלחו לעבודות-פרך ביוגוסלביה היו כאלה שהצליחו להצטרף ליחידות הפרטיזנים של המרשל טיטו (Tito) ולדבריהם זכו ליחס הוגן. גם בין הנמלטים לסלובקיה היו שהצטרפו לפרטיזנים, במיוחד בעת ההתקוממות הסלובקית בסתיו 1944.

אמנם, השנה שקדמה לכיבוש הגרמני עברה בלא אירועים מיוחדים, אך הרשויות המוניציפליות המשיכו לעסוק בפתרון בעיית המחסור בדיוור על חשבונם של היהודים, ובעת הצורך — גם על-ידי נישולם.⁹² נמשך תהליך ההשתלטות על עסקי היהודים ואדמותיהם החקלאיות.⁹³ ספריות ציבוריות טוהרו מכותרים שעסקו בנושאים יהודיים או שמחבריהם נכללו ברשימה השחורה. רדיפת הדת וערכי התרבות היהודיים לוותה נגישות דומות של הרוסינים, אף כי התירוץ היה שהדבר נעשה במסגרת דיכוי התרבות "האוקראינית הזרה".⁹⁴ אחד מסימניה המובהקים של המצוקה היה הירידה במספר החתונות והלידות, מה גם שגברים רבים גויסו לעבודות הצבא. היהודים שעדיין המשיכו בפעילותם הכלכלית נאלצו לפתוח את עסקיהם גם בשבתות ובחגים. גם השחיטה הכשרה נאסרה.

חרף הנגישות עדיין נותר מספר מצומצם של עסקים בידי היהודים. ברחובות מוקצ'בו עדיין התנוססו כתובות "כשר" על פתחן של חנויות מזון ומסעדות יהודיות. אפילו בתי-קולנוע המשיכו לארח צופים יהודים. בסופו של חשבון נמשכה שגרת החיים ובאי-אלה תחומים אף חל שיפור כלשהו. המעקב אחר התנועה הצייונית רפה ופעילותן נתאפשרה במידת-מה. יהודים שזכו לקבל אשרת כניסה לארץ-ישראל הצליחו לממש את יציאתם מהונגריה ולארגן את נסיעתם. ההרעה שחלה במצב הצבאי של גרמניה וגרורותיה, התבוסות הקשות, לרבות השמדת חיל-המשלוח ההונגרי ליד ורונז' וכניעת איטליה בסתיו 1943 — כל אלה השפיעו לרעה על מצב-רוחם של

92 אה"מ, K747-150-I-II/c, ראש עיריית אוז'הורוד אל שר-הפנים, 7.10.1943.

93 *Kárpáti Híradó*, 24.1.1944, 1.2.1944, 13.3.1944, 18.3.1944.

94 אה"מ, K149-1943-8-12230, דו"ח, אוז'הורוד, 15.7.1943.

ההונגרים ובמקביל העלו את המורל בקרב היהודים. הצבא הסובייטי התקרב לגבולה של קרפטררוס, ובימים שקטים אפשר היה לשמוע את רעמי התותחים באזור המזרחי. התקווה החלה לפעם בלבם של היהודים שכה ציפו לשינוי הנכסף.

הכיבוש הגרמני

בשנת 1943 כבר החל להסתמן המהפך בשרדה־הקרב — רבו הישגיהן של בנות־הברית, ומדינות הציר נחלו מפלה אחר מפלה. השמדת חיל־המשלוח ההונגרי באביב 1943 ליד ורונז' היתה בגדר מכה קשה לשליטי בודפשט, שהחלו להרהר בינם ובין עצמם אם אכן בחרו בצד הנכון... ממשלת בודפשט החלה אפוא לקיים מגעים, חשאיים לכאורה, עם בנות־הברית. באומרנו "לכאורה" אנו מתכוונים לכך שהמגעים התנהלו בצורה שלומיאלית, כשהנאצים ידעו היטב על כך וחרקו שיניים. כל חלומם של מנהיגי הונגריה היה עתה למצוא אפיקים להתחברות אל בנות־הברית, כפי שעשתה זאת איטליה, אך בפועל הם התקשו לממשו; שכן ברית־המועצות, שהיתה קרובה ביותר מבחינה גיאוגרפית, נצטיירה בעיניהם של אלו, האצולתים־בורגנים, כמאיימת יותר מאשר גרמניה הנאצית. ברלין, שחששה עתה מכל ניסיון שעשוי היה להתפרש כתקיעת סכין בגבה, עקבה בדאגה אחר מהלכם של מנהיגי הונגריה והתכוננה היטב לפעולה בשעת המבחן. גם בנות־הברית נמנעו מלפגוע במדינה שנמצאה עתה על סף חבירה אליהן. התייחסותם של חוגי השלטון ליהודים אף היא גרמה אכזבה רבה הן לברלין הן לחוגים הפרו־נאציים המקומיים. שכן זאת לדעת: על־אף מדיניותם האנטי־יהודית המוצהרת של השלטונות הם לא הסכימו לגרש את היהודים מארצם ויהי מה! ואולי חששו מתגובתן הנחרצת של בנות־הברית שאליהן כה רצו לחבור. כאשר הנאצים חשו שהם מתקרבים לשעת האמת, הם החליטו לפעול. המגמה היתה לשתק את מרכזי ההתנגדות והקונספירציה על־ידי הנחתת מכה צבאית מהירה וניצחת, במידת האפשר בלא שפיכות־דמים. המטרה המוצהרת היתה לחזק את הידידות ההדדית ולמנוע השתלטות בולשביקית על הונגריה. מאחר שהיהודים היו — כך טענו הגרמנים — סוכניו העיקריים של הבולשביזם הבינלאומי, היעד העיקרי של המשטר הנאצי היה לפגוע בהם. כך עטו הנאצים על ההזדמנות שנקלעה בדרכם לבוא חשבון גם עם היהדות ההונגרית.

הגרמנים החלו לרכז את כוחותיהם לאורך גבול הונגריה, אך בודפשט ברוב יוהרתה התעלמה מהאיום. ב־18 במארס 1944 הזמין היטלר את העוצר הורטי לבקרו באוסטריה. למחרת, תוך כדי הביקור, כבשו הכוחות הגרמניים כהרף־עין את הונגריה בלא אף ירייה אחת כשהפרו־נאצים מקבלים את פניהם בהתלהבות. בקרב הכוחות הפולשים היו אנשי גסטאפו וס"ס בפיקודו של אדולף אייכמן (Eichmann). היטלר הסביר להורטי שהוא זקוק לכמה מאות אלפי יהודים לעבודות. ככל הנראה גם רמז לו שלא ייפגעו יהודי ארץ־האם, כי אם רק "יהודים ממוצא גליצאי" שהעוצר סלד מהם

בלאו הכי. מכל-מקום, מאז החלה הפלישה ועד יולי של אותה שנה, 1944, הורטי לא נקף אצבע באשר ל"גיוס העובדים היהודים". ברם, כאשר התערב ופקד לשים קץ לגירושים הם אכן הופסקו, למצער כל עוד החזיק בידי את מוסרות השלטון. לא יהיה זה מוגזם אם נאמר, שהעוצר הורטי נשא במידה לא-מבוטלת באחריות להשמדתה של מרבית יהדות הונגריה-רבת. יחידתו של אייכמן כללה כמה קציני ס"ס שהתמחו בארגון גירושים, בהם דיטר ויסליצני (Wisliceny), שניצח על ההגליות בסלובקיה; ותיאודור דאנקר (Dannecker), שנכשל במזימתו בכולגריה. אל שניהם נתוודע כמוציאים לפועל של הגירושים בקרפטורוס'.

עדים רבים זוכרים, כי בימים 20–23 במארס 1944 הגיעו אנשי ס"ס במשאיות לערי קרפטורוס' והשתלטו על מבני הציבור וכן על בתים ודירות של יהודים. כפי שהתברר לאחר-מכן, חלקם הגדול של אלו היו שווייטים — כלומר: גרמנים אתניים ממוצא מקומי — שהכירו היטב את תנאי השטח.

פלישת הגרמנים לקרפטורוס' היכתה את היהודים בה בתדהמה, שכן נפשית הם כבר היו מוכנים לשחרור החבל על-ידי הצבא הסובייטי ולא חזו כלל את האפשרות שברגע האחרון יחול מהפך איום כזה. נראה, שרוב הציבור לא הבין גם את המשמעות האמיתית של ההתפתחויות ולא הפנים את הסכנה האמיתית שאיימה עליו.

בכורפושט הוקמה בינתיים ממשלה חדשה, פר-גרמנית. בראשה עמד שגריר הונגריה בברלין לשעבר, דאמו סטויאי (Sztójay), שקיים קשרים הדוקים עם הנאצים. בממשלתו שירתו שני מזכירי ממשלה, לסלו אנדרה (Endre) ולסלו באקי (Baki) — שניהם אנטישמים ידועים. עליהם הוטל התפקיד לבצע את "הפתרון הסופי של השאלה היהודית" בשיתוף-פעולה הדוק עם הגרמנים. איש משרד-החוץ וקצין הס"ס אדמונד וזנמאייר (Wesenmeier) נתמנה לשגרירה החדש של גרמניה בהונגריה, ואדולף אייכמן היה יכול מעתה לטפל בנושא היהודי באין מפריע.

בהתאם למוסכם, פינוי היהודים היה מהמשימות העיקריות של המשטר החדש. המדינה חולקה לשישה מחוזות, כשקרפטורוס' קיבלה את הסימול הספרתי "אחד", וצפון-טרנסילבניה — "שניים". פירוש הדבר היה, שתושביהם היהודים של חבלי-הארץ הללו היו המועמדים הראשונים ל"פינוי", קרי: לגירוש למחנות בפולין.

אין ספק, שרבים מאנשי המנגנון המבצעי ההונגרי, בהם ראש-הממשלה ושני מזכירי המדינה האמורים, הבינו היטב את משמעות הפינוי. באיזו מידה היו הדברים ברורים די צורכם לעוצר הורטי, קשה לקבוע. העמדת קרפטורוס' וצפון-טרנסילבניה בראש המחוזות שיועדו ל"טיהור" (tisztítani) — ביטוי אהוב מאוד על הצמרת ההונגרית — לא היה מקרי, שכן שניהם הושבו לחיק המדינה ההונגרית לאחר ניתוק של כעשרים שנה ולא נחשבו חלק מ"ארץ-האם". יתירה מזו: רוב מניינו ורוב בניינו של הציבור היהודי בקרפטורוס' היה חדש-יחסית. לאמיתו של דבר, היו אלה "יהודים זרים", שהצמרת ההונגרית התייחסה אליהם במשטמה גלויה. נוהג שגור היה בידי הנאצים להתחיל את מבצעי הגירוש ב"יהודים הזרים", שכן גירוש מסוג זה לא נתקבל בעונויות ואף זכה

לאהדה מקומית. הוא אפילו נחשב "הגיוני" בעיניהם של רבים מהיהודים, משום שהיה בכך משום יותר מרמז כי מתנהלות כאן סנקציות נגד קבוצות לא-רצויות, אשר קרוב לוודאי לא תינקטנה — כך האמינו — נגד היהדות המקומית. דוגמא טובה לדרך פעולה זו היתה האוכלוסיות של מקדוניה ותורקיה: כשאלה גורשו, איש לא פצה פה ורק כאשר הגיע תורם של יהודי ארץ-האם, בולגריה, קם קול צעקה. יצוין שגם כאשר גורשו יהודים מהונגריה גופה לא זעו אמות הספים, אלא רק משהגיעה הכוס אל יהדות המטרופולין, בודפשט. מן הדין להוסיף, כי החבל כמעט שנותק משאר חלקי המדינה, והמעברים שעל נהר הטיסה נחסמו לתנועה. כלומר: היתה כאן כוונה לנתק את החבל ולהסתיר מעיני העולם את המתרחש בו. האיפול כמוכן לא היה מוחלט וידיעות הסתננו דרך בקיעים שונים, אך עצם העובדה שהשלטונות ביקשו לנתק את קרפטורוס מעוררת מחשבה ועוד נשוב לדון בסוגיה זו.

לאחר שהגרמנים ובעלי-בריתם ההונגרים העמיקו את אחיזתם בקרפטורוס הגיע תור הגזירות שנועדו להכביד על חיי היהודים, להטיל מורך בלבבם ולהשתלט על רכושם. ראשי הערים ביקשו להתחרות עם הגרמנים ופרסמו צווים משלהם שהשלימו את אלה של פטרוניהם ולעתים אף עלו עליהם.

הגרמנים צמצמו באורח דרסטי את מספר השעות שבהן הותר ליהודים לשוטט ברחובות ואם בעבר הוגבלו היהודים מאוד ביכולתם לרכוש מוצרים בשוק, עתה היה הדבר בלתי-אפשרי לחלוטין. היו מקומות שבהם נצטוו יהודים לגלח את זקניהם ופיאותיהם. בעקבות ההוראה נראו לפתע ברחובות יהודים רבים חולי "שפעת", כשפניהם עטופים מטפחות... על היהודים היה למסור מכונות-כתיבה, מקלטי-רדיו, אופניים וציוד אחר שהיה נחוץ לגרמנים או שהללו סברו כי אין זה רצוי וראוי שיימצא בידיהם. באוזהורוד, בכרהובו ובמקומות אחרים הוטלו על הקהילות "קנסות" — סכומי כסף גדולים שהקהילות נצטוו לגבות מחבריהן. יהודים מכובדים ונשואי-פנים נעצרו ועונו, ושחרורם הותנה כתשלום הסכום המבוקש. יהודים שלא היה בידם די כסף מסרו תחתיו חפצי זהב ודברי-ערך אחרים, גם כאלה שהיו בעלי ערך אמוציונלי לגביהם. באוזהורוד נאספו רוב הכספים, אך חסרו כ-60,000 פֶּנְגוֹ (Pengo) וסכום זה הושלם על-ידי הבישוף היווני-אורתודוקסי המקומי.⁹⁵ נאסר על היהודים להשתמש בתחבורה הציבורית ולמעשה גם לא הורשו לעזוב את מקומות מגוריהם. הם גם נצטוו לשאת טלאי צהוב על בגדיהם החל ב-4 באפריל 1944, אך היו מקומות שבהם החל סימון היהודים כמועד מוקדם יותר — הכול לפי היוזמה המקומית. מטרת הסימון היתה כפולה: לסמן את נושא הטלאי כיהודי, כאדם נחות, ובכך לביישו; למנוע ממנו כל יצירת מגע עם הגויים, לבודדו ולהקל את מהלך איתורו ולכידתו בהגיע עת הגירוש. גם החנויות ובתי-העסק של היהודים סומנו במגן דוד ולאחר-מכן הוחרמו עם שארית הרכוש שעדיין נותר בידם בעקבות הרביזיות שנעשו במשך הזמן. באי-אלה מקומות אף התחוללו פוגרומים, שבמהלכם הותקפו יהודים ואף נרצחו.

95 דינור, אוזהורוד, עמ' 13.

מועצות היהודים

השלב הבא בכנישת היהודים היה הוצאתם ממקומות מגוריהם והכנסתם לגטאות, אך הגטואיזציה דרשה עבודת ארגון בהיקף רחב-ממדים. זאת יכלו היהודים עצמם לבצע ואולי אף היו מיטיבים לעשות זאת מאחרים. הקמת מועצות היהודים, שכוננו לעתים גם "מועצות הזקנים" (כלומר: מועצות זקני העדה), חפפה את הקמת הגטאות או קדמה לה. מאז הקמתה של צ'כוסלובקיה לא פעלו בערי קרפטורוס' מוסדות יהודיים מרכזיים. אמנם, קהילות המשיכו להתקיים, אך אלה התפלגו לרוב מסיבות שונות כך שהמוסדות בהן כמעט שלא תפקדו. אם הקהילה נשלטה על-ידי רבנים אנטי-ציוניים — כפי שהיה הדבר, למשל, במוקצ'בו — הרי הציונים לא נשמעו להוראות הקהילה. ואם ציונים כך, הרי הקומוניסטים ויסודות פורשים אחרים — על-אחת-כמה-וכמה. התארגנות יהודית מרכזית שפרסה את חסותה על כל יהודי היישוב התחדשה עם הכיבוש ההונגרי ופעלה גם בחבל, אם כי בשלב זה היא היתה וולונטרית באופיה ושליחותה הצטמצמה בתחום הסיוע והעזרה ההדדית.

לעיל עקבנו אחר מאמציו של חיים קוגל לפעול לטובת יהודי החבל האוטונומי ואף עמד בראש משלחת שנפגשה עם ראש-הממשלה וולושין, אך כל השתדלויותיו להקים מוסד מרכזי יהודי לא צלחו. לעומת זאת, הצליחו נכבדי סבליוש לרכז את נציגי קהילות החבל האוטונומי ולכונן גוף ייצוגי בעירם. גם התארגנות זו פעלה על בסיס וולונטרי. הוזכר לעיל, כי נציג מטעם יהודי אוז'הרוד, שנשלח מטעם הקהילות האורתודוקסיות והניאולוגיות, ביקר ב-1939 בלונדון וניהל מגעים עם השלטונות ונציגי הקהילות שם בשם כלל יהודי החבל. גם הוועד הציוני והמשרד הארצישראלי פעלו על בסיס וולונטרי, אך היו כלל-יהודיים באופיים. בקהילת מוקצ'בו ניסו היסודות הפרו-הונגריים להעניק ייצוג אוהד לכלל היהודים המקומיים, שכן גם ברקע האישי שלהם לא היה די כדי לסייע לקהילה במצבה הקשה⁹⁶ ולהצילה מפשיטת-רגל. יצוין, שעתה הגורם הוולונטרי איבד הרבה מכוחו, והקהילות פעלו מכוח הסמכויות שהאציל להן השלטון ההונגרי — המקומי והמרכזי. בעת הגירושים של שנת 1941 פעלו המרכז של סבליוש ונציגי מוסדות יהודיים אחרים — קהילתיים וציוניים — למען הפסקתם, הושיטו סיוע לניצולים וטיפלו בהחזרתם לבתיהם. ככל הנראה, המוסדות הללו גם נטלו חלק במאמץ המשותף להציל את הפליטים מפולין ומסלובקיה ולהעבירם לחוף-מבטחים. האישים שעמדו בראשות המוסדות הוולונטריים סיכנו לא-אחת את חייהם למען הכלל. בעת הגירושים לגליציה חלק מהם פעלו על דעת עצמם, ואחרים — בשיתוף המוסדות היהודיים בכודפשט. כידוע, להצלחה אבות רבים וידוע לנו על כמה גורמים יהודיים שטענו לעצמם את הכתר של הפסקת הגירושים והצלת

96 אה"מ, 30-K150-I-38/j, שאנדור פריד אל זולטאן פאזקשהזי, 18.7.1939; אמח"ת, בלא מספר, ראש עיריית מוקצ'בו אל הממונה על המחוז, 11.4.1940.

חלק מהמגורשים.⁹⁷ מוסדות יהודיים מקומיים התמידו בקיום קשרים עם המוסדות המרכזיים בכודפשט ואף קיבלו לידיהם כספים שנועדו לסייע ליהודי קרפטורוס.⁹⁸ וכללית הם שימשו צינור לפעילות לא-פורמלית מצד יהודי הכירה למען יהודי החבל בתחום החינוך, ההצלה והעזרה לנפגעי החקיקה. על-אף מאמצי השלטונות, ובפרט המשטרה החשאית, המשיכו מוסדות יהודיים לפעול בקרב יהודי קרפטורוס, לעתים תוך חוסר-תיאום וכפילות, ואף ייצגום לא-אחת בפני הרשויות. כל זה בא לקצו עם הכיבוש הגרמני. אר-אז הקימו שלטונות הכיבוש מוסדות כפויים, שסמכותם חלה על כל יהודי ויהודי בין אם רצה בכך בין אם לאו.

למוסדות-מטעם היתה סמכות לפעול בתחום המקומי בלבד, והם לא קיימו — כך לפחות באופן רשמי — קשרים עם מוסדות דומים במקומות אחרים. תופעת היודנראטים, על כל מורכבותה, הגיעה עתה גם לשטחי הכיבוש הגרמני כהכנה לקראת ביצוע "הפתרון הסופי". אמנם, בכודפשט הוקמה מועצה יהודית מרכזית של יהודי הונגריה, שרק היא היתה מוסמכת לדון עם השלטונות, אך השפעתה, אם אכן היתה כזו, לא הורגשה בקרפטורוס; ואילו המועצות המקומיות פעלו בסמכות כפולה — הונגרית וגרמנית — לא תמיד מתוך תיאום והרמוניה וכאשר ניתנו הוראות סותרות, היהודים הם ששילמו את מלוא המחיר.⁹⁹

לפי מסמך שהכינה מועצת היהודים באוז'הורוד מסתבר, שהגרמנים הטילו עליה תפקידים אלה: ניהול משרדי, טיפול בפליטים, דאגה להזנה, הוצאה-לאור של עיתון יהודי רשמי, עזרה רפואית, פיקוח על פעילותו של בית-החולים, ארגון ענייני פנים והקמת קבוצות-עבודה.¹⁰⁰ לרוב שולבו במועצות עסקנים ותיקים של היהדות המקומית, אך הללו הוחלפו לעתים באחרים, בדרך-כלל אלה שהשפה הגרמנית היתה שגורה בפהם. יהודים שהפגינו נכונות לשרת את הגרמנים ביתר-נאמנות אף הם הועדפו על-ידי השלטונות. בעדויות שלוקטו על-ידי יד ושם לא נשמעו טענות מיוחדות נגד אנשי היודנראט, זולת זו שניסרה בחלל בכל אחד משטחי הכיבוש באירופה: חברי מועצות היהודים לא הזהירו את הקהל מפני הצפוי לו. בעניין זה דינור מזכיר את מועצת היהודים באוז'הורוד, שבפניה הובא מכתב אזהרה מאת הרב מיכאל דב-בער וייסמנדל מסלובקיה על העתיד להתרחש. חברי המועצה לא רק שסירבו להתריע על כך בפני הציבור, אלא דרשו מבלדר המכתב לשמור על הסוד והוא אף הותקף פיסית.¹⁰¹ חבר המועצה יוליוס לסלו נעצר בידי הנאצים ככל הנראה בקשר לתקרית זו. בסופו של

97 ראו לעיל, הערות 75, 81.

98 חיים סולה, "כליונם של יהודי מונקאטש", אנציקלופדיה של גלויות, קרפטורוס, עמ' 488-489 (להלן: סולה, "כליונם").

99 "כליונם" (לעיל, הערה 98), עמ' 487-490; דינור, אוז'הורוד, עמ' 19, 20, 23-27, 108-117; וינגרטן (עורך), ספר זיכרון, עמ' 182, 183; *Kárpáti Híradó*, 5.5.1944.

100 "A Munkocsi zsidótanocs közleményei, 8.4.1944", *Egyeseg*, April 1944, p. 7.

101 דינור, אוז'הורוד, עמ' 25, 26.

דבר, המועצות בהונגריה ובחבל פעלו במשך תקופה קצרה ולא היה סיפק בידי חבריהן לטעת את הרושם על הקהל לכאן או לכאן.

גם בקרפוטורוס, כמו בארצות אחרות באירופה הכבושה, הצליחו הגרמנים לגייס לשירותם בוגדים ומלשינים שדיווחו להם דרך קבע על המתרחש בקרב היהודים. מנגד, חברי מועצה גילו ברובם תושייה ועשו כל אשר לאלידם כדי להציל יהודים מסכנה. הגרמנים הפעילו את המועצות כדי לגייס כוחות עבודה, לאסוף חפצים ומכשירים לשימושם ולהבטיח את מהלכם התקיף של החיים כשבראש מעייניהם הרצון להגשים בעתיד את תוכניותיהם השטניות. המועצות הכינו את רשימות היהודים לשם העברתם למחנות האיסוף, ולעתים — למטרת גירושם למחנות ההשמדה. כמוקציבו התגוררו חברי המועצה עם משפחותיהם בתוך הגטו — רובע נפרד שבו ישבו היהודים ה"מוגנים" ושכן בית-החולים היהודי. אנשי המועצה השלו את עצמם שעתידם מובטח, אך ההוראות קבעו במפורש שיש להחזיקם במקום עד סיום הגירושים ואחר-כך לגרש גם אותם.¹⁰² המועצות ניהלו את החיים בגטאות, אך לא של מחנות האיסוף. באי-אלה מקומות עמדה לשירותם משטרה יהודית, שדאגה להשליט סדר בתוך השטח המגודר ולפעמים גם שמרה סביב המחנה לבל יימלטו ממנו היהודים אל החופש. חברי המועצה ואנשי המשטרה היהודית נחשפו לא-אחת להתעללויות ולהשפלה מצד שלטונות הכיבוש.

פעמים ניצלו אנשי המועצה את סמכותם כדי לאשפו מקורבים בבית-החולים או להציל מאן-דהו מגירוש על-ידי הכנסתו של אדם אחר במקומו לרכבת. אין בידנו הוכחות שהם פעלו כך ממניעים חומריים, אף כי גם זה אפשרי. רבים מחברי המועצות נמנו עם שמנה וסלתה של החברה היהודית ויש להניח אפוא שהם לא נזקקו להכנסה צדדית, אך נושאים אלה לא נבדקו לאשורם.

הגטואיזציה

פינוי היהודים מרחובות הערים והיישובים וריכוזם נעשו בכמה אופנים: ביישובים קטנים הושארו היהודים במקומותיהם עד להעברתם למחנות-איסוף בערים הגדולות. ביישובים בינוניים נקבעו כמה רחובות כמקומות ריכוז לציבור היהודי — הרחק ככל האפשר מהמרכז האורבני של היישוב — וסביבם הוקמו גדרות. דוגמא לשיטה זו שימש הגטו של העיר חוסט. בערים גדולות אותרו מפעלים עם מרחבים פנויים לידם — לרוב בתי-חרושת ללבנים ששכנו מחוץ לעיר. בצד הריכוז הזה נקבעו גטאות פנים-עירוניים לפי המודל של חוסט, שם שכנו משרדי מועצת היהודים, בית-החולים היהודי, המטבחים העממיים, הרופאים והסגל הרפואי, אנשי-השירותים וסתם בני-מזל שהיו מקורבים לבעלי-התפקידים. כאמור, אנשים שהצליחו להישאר בתוך הגרעין

102 אה"מ, K774-1944, מפקד המשטרה אל ד"ר וילמוש פאל טומצ'אני, ממונה מיוחד, 27.4.1944.

העירוני הזה סברו ברוב תמימותם שהם חסינים מפני גורל רע יותר. למרות הצפיפות והדחיסות ששררו ברובע כזה אין ספק, שרמת החיים בו היתה לאין שיעור גבוהה ביותר מאשר במחנות-האיסוף, שם התנאים היו תת-אנושיים בעליל.

תהליך הגטואיזציה והגירוש בשטחי הכיבוש בהונגריה החל בקרפטורוס' דווקא. הסיבה לכך, למצער מנקודת-המבט הנאצית, היתה קרבתו של החבל לחזית המזרחית. שלטונות הכיבוש טענו, שהיהודים הם יסוד בלתי-אמין ולכן יש להרחיקם ככל האפשר מהחזית. מנגד, היהודים עצמם העדיפו דווקא להתגורר סמוך לאזור שממנו נשבה התקווה להישרדותם. ברם, אין להתעלם מהיסוד התעמולתי, קרי: המגמה להסיח את הדעת — הנה מפנים את היהודים המזרחיים השנואים לשביעות-רצונם כביכול של יהודי הונגריה, ארץ-האם, כשלהם-עצמם אין כל סיבה לחשוש.¹⁰³ אמנם, ההוראות הראשונות לגירוש יהודי החבל יצאו מטעם הרשויות הגרמניות בלא ידיעתו של הממשל ההונגרי, אך זה לא היסס לבצען ואף הזדרז להפעיל את כוחות השיטור שלו לשם כך.¹⁰⁴ כצעד ראשון, ואולי כדי לאמת את הטיעון הבטחוני, "הציעו" הגרמנים ב-1 באפריל 1944 להונגרים לפנות את יהודי הכפרים באזורים הסמוכים לגבול ולהעבירם למוקצ'בו, לאוזה'הורוד ולכרהובו. למחרת "המליצו" לפנות את יהודי שלוש הערים ואף לצרף אליהם את יהודי סבליוש וחוסט. ביצוע ההוראה הוטל על הצבא ההונגרי. כשראשי הצבא סירבו לעשות זאת בטענה שהם עסוקים במשימות קרביות, פנו אנשי הס"ס אל שלטונות הכיבוש הגרמניים בכודפשט וביקשו שהם ירתמו את הצבא ההונגרי למילוי המשימה.¹⁰⁵ לבסוף סוכם, שבאזורי הגבול יפעל הצבא ההונגרי בתיאום עם החילות הגרמניים, ואילו בשאר חלקי החבל ייעשה הדבר בתיאום עם הפיקוד הגרמני בכודפשט.

הגם שלאנשי הס"ס אצה לדרך, נדחה הגירוש בשישה שבועות לפחות, ובמשך הזמן הזה רוכזו היהודים בערים האמורות בתוך גטאות. תהליך זה תאם את המדיניות הנאצית כלפי היהודים בכל שטחי הכיבוש — קודם גטואיזציה ולאחר-מכן הגירוש. אך גם שלב הגטואיזציה לא התבצע באותו קצב שאנשי הס"ס ייחלו לו, והוא הושלם רק כעבור שבועיים. לשלב זה קדם חיסולם המוחלט של המסחר והמלאכה שעדיין נותרו בידי היהודים לאחר יישום ה"רביזיות" הנודעות. סגירת העסקים היהודיים גרמה למחסור, אך ה"חגיגה" שליוותה את חלוקת הרכוש היהודי סכרה במקצת את הפיות.¹⁰⁶

באותה עעה החל משרד-הפנים, בראשותו של לסלו באקי, לקדם את יישומו של "פתרון השאלה היהודית", תוך שימת דגש מיוחד על קרפטורוס'. האחריות על הביצוע הוטלה על מפקדת אזור 8 של הז'נדרמריה, שמושבה היה בקושיצה. נזכיר,

103 קרשאי, "גורל יהודי קרפטורוס'", עמ' 65.

104 אה"מ, K774-1944, עוצבת מבצע של משטרת הביטחון ושירות הביטחון של הס"ס אל מפקדי הז'נדרמריה המחוזית, 1.4.1944.

105 אה"מ, K774-1944, זכרון דברים, 2.4.1994; קרשאי, "גורל יהודי קרפטורוס'", עמ' 61.

106 *Kárpáti Híradó*, 5.4.1944

ששר־הפנים אנדרו יארוש (Járos) נמנה אף הוא עם האנטישמים הוותיקים והגרוועים שבמערכת ההונגרית ולכן לא היה ספק בלב הגרמנים כי המשימה תתבצע בשלמותה. ב־7 באפריל התקיימה במשרד־הפנים התייעצות מכרעת לגבי יהודי קרפטר־רוס, בנוכחותם של שני מזכירי המדינה באקי ואנדרה, שני קציני ס"ס, כמה קציני ז'נדרמריה ומשטרה מהאזור ויועצו של שר־הפנים. הוחלט על כינון ארבע מפקדות — ורחובינה, סבליוש, אוז'הורוד וחוסט — ועל האפשרות להוסיף עוד לפי הצורך. כמ־כך הודגשה החשיבות בשיתוף־פעולה הדוק עם הגרמנים, "שהרי הם מבקשים לעזור לנו בפתרון השאלה היהודית"¹⁰⁷. לא ניתנו הוראות על הסדרים הלוגיסטיים והאדמיניסטרטיביים. לעומת זאת, החליטו הנוכחים כי היהודים לא ימשיכו לקבל הקצבות של שמן וסוכר, מכשירי־הטלפון שלהם ינותקו ומקלטי־הרדיו שברשותם יוחרמו. עוד הורו משתתפי הישיבה על הוצאתם מהספריות של ספרים שמחבריהם או נושאייהם יהודיים (באותה הזדמנות "חגיגית" טוהרו הספריות גם מספרים בשפה האוקראינית). ההיסטוריון בראהם קובע, כי ההתכנסות המכריעה בעניין זה היתה ב־12 באפריל, אך לאמיתו של דבר זו נועדה ליישם את ההחלטות שנתקבלו ב־7 באפריל. דעה דומה מביע ההיסטוריון ההונגרי קרשאי¹⁰⁸ באותו יום עצמו, 7 באפריל, הוכנו הוראות מפורטות כיצד לנהוג ברכוש היהודי ולמחרת הן הועברו לתחנות־המשטרה לשם ביצוע. הרשויות המקומיות דיווחו כי הן מילאו את ההוראות בקפידה, אם לא למעלה מזה...¹⁰⁹ ברור, כי בשעה שהוטלה המשימה על הרשויות לטפל ברכוש היהודי, הבעלים שוב לא נמצאו בו. כלומר: ההחלטות על גורלם של 100,000 יהודים בוצעו תוך פחות משבוע ימים, ולטענת קרשאי — תוך 24 שעות!

ההיסטוריון בראהם סבור, כי ההתייעצות שהתקיימה ב־12 באפריל היתה המכריעה, אך מן התייעצויות שלפנינו נראה שההתייעצות הקובעת היתה כבר ב־7 באפריל. גם קרשאי מסכים על מועד זה.¹¹⁰ מכל־מקום, מה שחשוב להדגיש הוא הנהלים שנקבעו בדבר החרמת הרכוש היהודי והדאגה לכך שהוא לא יינזק. ב־13 באפריל הורו השלטונות בחשאי על טיהור הערים מיהודים. ארבעה מקומות נדרשו להקים מתקנים לאשפוז חולים — מוקצ'בו, אוז'הורוד, מרמרוש־סיגט וניִרְדֶהֶאזָה (Nyíregyháza). אל חוליות האיסוף אמורים היו להתלוות מורים או אישים אחרים מנוסים בכתיבה כדי להכין פרוטוקולים. לאנשי החוליות הוסבר כיצד לנהוג במיטלטלין של היהודים, איך לאסוף כספים ודברי־ערך, למי למוסרם ("יש להפקידם בבנק ממלכתי") ומה לעשות בעת עזיבת הדירה. ההוראות הללו שהועלו על הכתב ופורסמו בחוזר היו בגדר

- 107 אה"מ 1944-774, ישיבה מ־7.4.1944, רישום מ־27.4.1944.
 108 אמח"ת, בלא מספר, פרוטוקול, חדר ההתייעצות הקטן של משרד־הפנים, על השאלה היהודית, 7.4.1944, נרשם ב־27.4.1944; בראהם, השואה בהונגריה, עמ' 538; קרשאי, "גורל יהודי קרפטר־רוס", עמ' 61.
 109 אמח"ת, בלא מספר, הנושא: הסדרים של מגורי היהודים, מס' Res 6163/1944, 8.4.1944; שם, שם, אל המפקדים ותחנות־המשטרה, הנחיות לאיסוף היהודים, 8.4.1944; שם, שם, הנחיות למחוז ואלקה־בראזנה מ־11.4.1944 והדר"ח מ־18.4.1944.
 110 קרשאי, "גורל יהודי קרפטר־רוס", עמ' 61.

מצוות אנשים מלומדה, אך הן נועדו להפגין את הרעב לרכוש יהודי.¹¹¹ בחוזר זה וברבים אחרים צוין, שעל היהודים להצטייד במזון למועדים קצרים ובכגדים שמשקלם הכולל לא יהיה יותר מאשר 50 ק"ג לנפש. הצבא נצטווה לשמור על הדירות, ועל הפוקדים היה לאטום היטב את הדלתות והחלונות לבל ישוב על עצמו השוד של 1941 על תוצאותיו העגומות.¹¹² על איסוף היהודים הופקדו כוחות השיטור — כלומר: המשטרה והז'נדרמריה — משום שנבצר מהצבא לבצע את הדבר עקב הקרבה לחזית. מן-הסתם שומה עלינו לדון בביטוי "tiszitani", כלומר: לטהר. "הטיהור האתני" נעשה על-ידי הנאצים בשתי אופנים — גירוש ה"זרים" ורציחתם. התוצאה היתה השתלטותה של קבוצה אתנית אחת על כל הטריטוריה, שבעבר ישבו בה הן ה"מטהרים" הן ה"מלודרים" (ה"מטוהרים") והדבר מזכיר במידה רבה את "הטיהור האתני" שהתנהל בשלהי המאה העשרים בבלקנים על כל זוועותיו.

קשה להשתחרר מהתחושה, שגירוש יהודי קרפטרורוס' על שלביו השונים נועד לפנות את האזור להתיישבות הונגרית ולחזק את היסוד המדיארי בחבל. לאמור: בצד השנאה הגזעית-דתית וההסתה הנאצית פעלה כאן ביתר-שאת הלאומנות ההונגרית הקיצונית, שמטרתה "מדיאריזציה" של קרפטרורוס' — חבל כה חיוני מבחינה אסטרטגית, לאומית, פוליטית וכלכלית לאומה ההונגרית. מטבע הדברים היו היהודים הקורבן המיידי של מגמה זו, שכן המאמצים לסילוקם של היהודים ה"גליצאים", היהודים ה"זרים", החלו עם השתלטות ההונגרים על החבל בשנים 1938–1939 ונמשכו עד הכיבוש הסובייטי. נרחיב ונאמר, שאם שואת יהדות הונגריה שירתה מטרות פוליטיות, כלכליות וגזעניות, הרי הגליית יהודי קרפטרורוס' וצפון-טרניסלביה עשויה היתה להשביע תאוות וצרכים לאומניים של חוגים שונים בממלכה. בסוגיה זו כבר עסקנו ועוד נשוב ונדון בה בפרק הסיכום.

כאמור, בערים המרכזיות תהליך הגטואיזציה לא היה אלא העברת היהודים למחנות-איסוף, שבהם שהו 30–45 יום¹¹³ עד לשילוחם ליעדים נוספים. באותה שעה היהודים לא היו מודעים לאשר מצפה להם, אך יש להניח שרק מעטים מראשי הצוררים ההונגרים אכן ידעו זאת, ועוד נשוב לדון בעניין זה. על-כל-פנים, מאמצי ההטעיה מצד שלטונות הכיבוש כללו גם הבלטת מחוזות בהונגריה כמוקדי "היישוב-מחדש". כפי שראינו, הם השתמשו בביטוי הברוטלי "טיהור" והקהל הרחב ידע, או לפחות הבין, שהיהודים יורחקו אל מחוץ לגבולות המדינה. ב-17 באפריל 1944 — דהיינו: יום לאחר שהוחל בתהליך הגטואיזציה בקרפטרורוס' ויומיים לפני גירושם של יהודי אוז'הורוד למחנות-האיסוף — פנו מנהיגי היהודים באוז'הורוד ובקרפטרורוס' ("קרפטאליה" במקור) אל מפקד כוחות השיטור בבקשה של הרגע האחרון: להשאיר את היהודים במקומם עד לאחר המלחמה. הם חתמו על בקשתם באותיות S.O.S., כלומר: "הצילו

111 יד ושם, סרט מס' JM 10963-1944 K774, הוראות לאיסוף היהודים, 13.4.1944.

112 שם, יועץ השר אל שר-הפנים אנדור יארוש, 13.4.1944.

113 אה"מ, JM 10963-1944 K774, זכרון דברים, התייעצות, 15.4.1944.

את נפשותינו!" בפנייתם הם הצביעו על הקשר ההיסטורי שלהם עם "המולדת המתוקה" והאומה ההונגרית.¹¹⁴ למותר לציין שפנייתם הושבה ריקם, אך היא העידה, גם במלות התוכן, על עומק הייאוש והחרדה שפקדו את הציבור בשל מודעותו, אם כי הקלושה במעט, על כך שעומד להתרחש משהו איום על ראשיהם של יהודי קרפטורוס'. כפי שהזכרנו לעיל, בקרב הציבור, יהודים וגויים כאחד, השתררה התחושה שמדובר בגירושם של יהודים זרים, מה שאמור היה להקהות כל שמץ של התנגדות אפשרית ולשכנע — תוך מסע תעמולה מתוחכם — שלאחרים אין מה לחשוש וכי נעשית כאן פעולה שעיקרה "תיקון עוול היסטורי".

בתום ההתייעצויות שהתקיימו בימים 11–17 באפריל סוכם, כאמור, לחלק את החבל לחמישה מחוזות, כשבעיר המרכזית בכל אחד מהם נועד לפעול מחנה-איסוף אשר בו ירוכזו כל יהודי הסביבה (פרט לגטו של העיר ברהובו שהיה צר-ממדים מלקלוט את כל יהודי מחוז אילושווה [Ilosva]). לבסוף הם הושארו בגטו מאולתר במקום ומשם הוטענו על רכבת הגירוש). כל מחנה-איסוף היה אמור להיות מנוהל על-ידי מועצת יהודים.¹¹⁵ יהודי הכפרים והעיירות כונסו מוקדם בבוקר ותוך דקות ספורות היה עליהם לצאת לנקודת-ריכוז — לרוב בית-הכנסת המקומי. משם הם הועברו ברגל, בעגלות רתומות לסוסים או ברכב מוטורי למחנה-האיסוף המרכזי. את חוליות-האיסוף איישו אנשי ז'נדרמריה ומשטרה, בלשים, חיילי יחידות שונות וחניכי הפלוגות הטרור-צבאיות "לבנטה" (Levente). לעתים נלוו עמם גרמנים אתניים ופשיסטים הונגרים. נושאי הנשק היו רשאים להפעילו במקרה של התנגדות. בסך-הכול השתתפו במבצע 21 חוליות שונות בעיר אוז'הורוד. יהודים ששהו מחוץ למקום מגוריהם נקלעו לסכנת חיים. על היהודים היה לחכות לבוא החוליה, להכין מראש את ציודם ובאי-אלה מקומות אף להניח על השולחן דברי-ערך וכספים שברשותם. פגיעה בדירות ובתחולתן נאסרה ובמקרה של שוד אלים החוליות היו רשאיות להשתמש בנשק. כן הופעל נשק נגד יהודים שהסתתרו או סירבו להתייצב.¹¹⁶ החוליה אטמה את הדירה, נטלה את דייריה אל מקום האיסוף בעיר ומשם הם הועברו למחנה. החוליות פעלו בשיטתיות על-פי רשימות מוכנות מראש — רחוב אחרי רחוב ורובע אחרי רובע. ב-15 באפריל, אחרון של פסח תש"ד, יום לפני הפסחא, החל הגירוש. מוקדם בבוקר כונסו בהפתעה גמורה יהודי מחוז סוברנצה והוצעו על-ידי ז'נדרמים חמושים ברוכים מכודנים לבית-החרושת ללבנים באוז'הורוד.¹¹⁷ יהודים מכל הסביבה נתקבצו במקום מופתעים, מבוהלים ומחוסרי מזון, שהרי היה זה יום אחרון של פסח — האוכל של החג כלה, ואילו החמץ טרם היה בנמצא. הם שוכנו בתנאים קשים ביותר — חלקם במבנים ששימשו לאחסון לבנים ולייבושם וחלקם בתנורים. למי שלא נמצאה

114 קרשאי, "גורל יהודי קרפטורוס", עמ' 62.

115 אה"מ, K774-1944, רישום מישיבה, 17.4.1944.

116 דינור, אוז'הורוד, עמ' 16; 20.4.1944, *Kárpáti Híradó*.

117 בלאשקו, סוברנצה, עמ' 62.

חלק שלישי: תקופת השואה

קורת־גג לראשו שהה תחת כיפת השמים. היו כאלה שהצליחו לאלתר צריפונים ופחונים מחומרים שמצאו בסביבה.

באותו יום עוד הספיקו יהודי אוז'הורוד להושיט מעט עזרה לאחיהם הרעבים, אך גם תורם הגיע כעבור יום־יומיים. בינתיים גבר הרעב בקרב הכלואים והיו שגועו עקב כך. קשה לומר, כי השלטונות הופתעו מהתנאים הקשים שבהם הוחזקו היהודים. ב־18 באפריל התקיימה התייעצות רופאים, אשר התריעו על כך שבמקום אין מים ותנאים סניטריים מינימליים. אמנם, ראש העיר פקד להניח צינור־מים למקום, אך היה ברור מראש שכמות המים לא תספיק אפילו לשתייה. הרופאים המליצו על חפירת בתי־שימוש כדי למנוע התפשטותן של מגיפות ומחלות זיהומיות. הם דרשו לחסן את הכלואים נגד מחלת הטיפוס והצביעו על כך שהסביבה מוכת קדחת, אין בה מתקני חיטוי, חסרים במקום סידורים עבור נשים הכורעות ללדת וכי יש לארגן חדרי־חולים.¹¹⁸ התייעצות הרופאים התקיימה רק לאחר שהיהודים כונסו במקום והיא מלמדת על זלזול מוחלט בחיי האדם מצד המארגנים, שלא לדבר על תנאי רווחה מינימליים; שכן הרופאים היו מודאגים ביותר מכך שהאוכלוסייה הלא־יהודית תיפגע ממחלות, ופחות – מגורל היהודים.

יהודי העיר עצמה הגיעו למחנה־האיסוף ב־20 באפריל. יום קודם־לכן נאסר על היהודים לצאת מבתיהם. תחילה הם הועברו לבית־החרושת ללבנים, וכשה נתמלא – למחסן־העצים של היהודי גליק. האיסוף בעיר ובסביבתה הסתיים ב־25 בחודש. הרופאים היהודים שהיו בקרב הכלואים ארגנו שירותי־בריאות במחנה ודאגו למנוע התפשטותן של מחלות. בקרב העצורים היו אנשים שמתו מוות טבעי והטיפול בקבורתם נמסר לחברה קדישא. חולים אחרים הועברו לטיפול בבית־החולים היהודי בעיר. יצוין, כי על־אף המצוקה הקשה נהגו יהודי המחנה באיפוק ובצינינות, כשעל אכיפת הסדר הופקדו שומרים יהודים. השמירה על ההמון לא היתה פשוטה, בשל היעדר תאורת־לילה, מגדלי־שמירה וכוח־אדם.¹¹⁹

לרוב הוצבו שומרים במרחק של 300–400 איש מרעהו. במשך הזמן התהדקה השמירה, חלק מהשומרים הוחלפו בגרמנים וכחיילי הצבא הסדיר ונוספו זרקורים ומגדלי־שמירה שיושביהם צוידו במכונות־ירייה. לא נעדרו גם תלונות מצד אנשי הז'נדרמריה, ששירתו כשומרים במחנה, על עייפות יתירה עקב מילוי תפקידם. ואכן, דווח רק על מעט יהודים שניסו להימלט כשברשותם ניירות מזויפים או על אלה שנורו בעת שביקשו לברוח מהמחנה ונספו.

אנשי מועצת היהודים ניהלו למעשה את חיי היומיום במחנה ואף דאגו לאספקת מזון. האוכל הובא למקום בדוורים ממתכחים בעיר ומיד נוצרה מהומה בקרב תושבי המחנה הרעבים. המתכחים התקשו לגייס מצרכים לבישול. אמנם, השלטונות פקדו

118 יד ושם, סרט מס' JM 10963-1944 K775, התייעצות רופאים על מצב הבריאות במחנה אוז'הורוד, 18.4.1944.

119 אה"מ, K774-1944, מפקד המשטרה אל הממונה על המחוז, דו"ח, 20, 21, 22, 23, 25 ו־26 באפריל 1944.

להעביר למטבחים חלק מהאספקה שנמצאה בדירות, והיהודים אף הורשו לחזור, בלוויית שמירה, לדירותיהם כדי לאסוף את מצרכי המזון, אך לא היה די בכך והרעב היה אורח קבוע במחנה. גם אספקת המים היתה כושלת, למרות הצינור שהונח על-ידי מכבי-האש. דינור מביא עדויות על אנשים אמידים או בעלי קשרים שאושפזו בבית-החולים, בעוד חולים ממש נאלצו להישאר במחנה; וכן על יהודים שעלה בידם להשיג שחרור מהמחנה, אך אחרים עשו זאת במקומם...¹²⁰

ב-23 באפריל, כשבוע לאחר שהחל מבצע כליאת היהודים, נמנו בבית-החרושת ללבנים 13,733 כלואים, מהם 8,713 תושבי אוז'הורוד ו-5,020 תושבי המחוז אונג. בית-החרושת היה צר מהכיל את כולם ולכן נפתח, כאמור, מחנה חדש במחסן-העצים של גליק. תנאי המגורים במקום זה היו טובים יותר, אך השמירה והמשטר הפנימי – נוקשים מאוד. ב-25 באפריל דיווחה המשטרה על הימצאם של 2,600 כלואים במחסן, כך שמספרם הכולל היה 16,697. המספרים המשיכו לעלות גם לאחר מועד זה, אך עתה במאות ספורות בלבד, ובדו"ח מ-26 באפריל נמסר על 16,927 יהודים בסך-הכול. העלייה המתונה במספר הכלואים הצביעה על כך שהאיסוף הגדול הסתיים ואלה שהתוספו עתה היו מסתתרים שנלכדו.¹²¹ בשני המחנות הופיעו מדי פעם "מבקרים" בדמותם של אנשי ס"ס או סתם אזרחים הונגרים שנהגו להתעלל ביהודים לשם שעשוע, ובמיוחד בבעלי הזקנים והפיאות שבהם. אך הגרועים מכול היו הבלשים, שקראו בשמות של יהודים עשירים או מיוחסים, קיבצו אותם במשרד ובאמצעות מכות ועינויים ניסו לסחוט מפייהם מידע על מקומות המסתור שבהם הטמינו כסף ודברי-ערך. לאחר עינויים מעין אלה יצאו האנשים חבולים ונכים, וחלקם אף נפחו את נשמתם. השלטונות מיקדו את מאמציהם באיתור "המסוכנים מבחינה פוליטית". לאחר שזוהו הם נעצרו והוכו ובבוא העת גורשו בקרונות מיוחדים. גם אזרחי-חוץ יהודים נאספו. ידוע כי חלקם נותרו בחבל, והאחרים גורשו עם שאר היהודים על-אף שנודעה זהותם.

הגטואיזציה היתה שעתם הגדולה של המלשינים למיניהם, שעתה זה סיימו לברוא חשבון עם יריביהם היהודים או זכו ברכוש שחשקו בו (בסוגיית ההלשנה עוד נדון בהמשך). ב-26 באפריל פנה ראש-העיר אל היהודים המסתתרים וקרא להם להתייצב. הוא גם עודד את הציבור להלשין על יהודים שירדו למחתרת,¹²² ועל פנייתו זו חזר פעמים מספר.

כיצד הגיב הציבור על הקמת מחנות-האיסוף? אלה שהתגוררו בשכנות אליהם התלוננו שהם נאלצים לעבור כברת-דרך ארוכה יותר בדרכם למחוז-חפצם בגלל מיקומו. הם ואחרים הביעו את חששם מפני מגיפות העלולות לפרוץ בשל התנאים ששררו במחנות. בדרך-כלל גילו התושבים סקרנות רבה והמקום הפך אתר של טיולים. בין הבאים היו גם ידידיהם ומכריהם של העצורים. היו שהביאו אתם

120 דינור, אוז'הורוד, עמ' 20.

121 אה"מ, K774-1944, מפקד המשטרה אל הממונה על המחוז, 25.4.1944 ו-26.4.1944.

122 אה"מ, K774-1944, הודעת ראש העירייה, 26.4.1944.

מתנות ומצרכי-מזון. שותפים לעסקים באו לבקש עצות ונעצרו במקום. עד-מהרה התברר, שההמונים הצובאים על המחנה שיבשו למעשה את התנהלותו התקינה והשלטונות אסרו אפוא להתקרב אליו.¹²³ עתה הותרה הכניסה למחנה ברשיון בלבד. השלטונות ניתקו את קשרי הדואר של הכלואים, מכתביהם נפתחו והכתובות שעל גביהם נרשמו. גם החבילות ששוגרו אליהם נפתחו ואם היו בהן דברי מאכל הם הועברו למטרות סוציאליות או למטבחי היהודים. יש להניח, אם כי הדבר לא נאמר בפירוש, כי המטפלים בדברי הדואר התעשרו מתכולתם. הניצולים ועדים מספרים על תגובות שונות מצד הקהל הרחב למראה היהודים המובלים למחנות או לקרונות. היו שפרצו בבכי וגם לאחר שנים נזכרו בצער שהמחנה גרם להם.¹²⁴ היו שנותרו אדישים או שלא התייחסו כלל אל המאורע והיו כאלה שהביעו שמחה-לאידי וצהלו למראה עיניהם, ועל כך נדון בהמשך.

עקב התנאים הסניטריים הירודים במחנות פרצו מחלות, ופחד כבד נפל על האוכלוסייה בשל כך. ראש עיריית אוז'הורוד ביקש לנצל את המצב — שהוא-עצמו גרם לו במדיניותו האנטי-יהודית — כדי לשכנע את שר-הפנים לשלח את היהודים המקומיים ליעדם הסופי. נימוקו העיקרי היה, כאמור, חששה של האוכלוסייה מהתפרצות מחלות¹²⁵ כשכל התהליך לווה במסע תעמולה קולני.¹²⁶ לדאבון-לבו, קדמו יהודי מוקצ'בו ליהודי אוז'הורוד במסעם אל הכבשנים...

את יהודי הכפרים אספו תחילה במבנה מרכזי ביישובים, בית-כנסת או בית-ספר, ומשם העבירו אותם למקום הריכוז — תחילה לעיירה מרכזית סמוכה, ומשם לאחד מהמקומות שבהם הועמסו על הרכבות (כמו מוקצ'בו, אוז'הורוד, חוסט ועוד). ההעברה מהמקום נעשתה במסע רגלי, בעגלות רתומות לסוסים או בכלי-תחבורה מוטוריים. גם אם סופקו כלי-תחבורה כלשהם, אלה הספיקו לרוב רק לכבודה, לזקנים, לחולים ולילדים, ואילו השאר נאלצו לצעוד ברגל.¹²⁷ היהודים הגיעו למקומות-הריכוז כשהם רעבים וצמאים, תשושים ומבולבלים, שם הם קובצו לפי יישובים ומשפחות. היו מקרים שבני-משפחה קרובים מיישובים שונים בחרו לשבת יחדיו.

גם במקומות-הריכוז התוגלו הבאים במהרה לאורח-החיים חדש: הרופאים היהודים, בעצמם עצירים, פתחו מעין "שירותי בריאות" שבאמצעותם ביקשו לסייע לחולים. היה צורך להסביר את סדרי חלוקת המזון וצריכת המים. הצעירים ניסו להתארגן למען הגשת עזרה לנזקקים. באי-אלה מקומות קמה "משטרה יהודית" במצוות השלטון. אנשיה שמרו על הסדר במחנה והוטלו עליהם גם משימות שמירה סביב הגטאות ומקומות-הריכוז. השמירה החיצונית נעשתה באיומי עונש חמורים מטעם הרשויות ההונגריות אם זו לא תבצע כראוי. רבים, ובעיקר ילדים, הסתגנו לבתים והביאו משם מצרכי-מזון.

123 יד ושם, סרט מס' K774-1944 JM 10963, דו"ח, 24.4.1944 ; *Kárpáti Híradó*, 25.4.1944
 124 בלאשקו, סוברנצה, עמ' 62.
 125 אה"מ, K774-1944, ראש העירייה אל שר-הפנים, 24.4.1944 ; *Kárpáti Híradó*, 26.4.1944
 126 *Kárpáti Híradó*, 26.4.1944
 127 ראו, למשל, עדויות יד ושם: בלה כ"ץ, מס' 8196-03.

השלטונות ביצעו חיפושים מדוקדקים אחר מצרכי-מזון וכשאלה נתגלו – הם הועברו לרשויות הצבא הגרמני וההונגרי. רוב המצרכים שתפוגתם היתה קצרת-טווח נמסרו למוסדות רווחה מקומיים, ומקצתם – למטבחים שסיפקו מזון ליהודים. פעילות זו מוקדה סביב חנויות שעד לגירוש היו בבעלות יהודית. כשהללו נסגרו נוצר מחסור חמור במצרכים, והשלטונות היו חייבים לדאוג לאספקתם לתושבים. גם כאן עמדה בעינה ההבחנה בין מזון טרי שתפוגתו קצרה ובין מזון עמיד. היו מקרים שהבעלים היהודים שבו אל חנויותיהם ובתי-המלאכה שלהם, שברו מנעולים והצטיידו בסחורה.¹²⁸ התושבים הלא-יהודים הורחקו מהשטחים שיועדו לשמש גטו והועברו לדירות שהתפנו מתושביהן היהודים. הגטאות עצמם הוקפו ככל האפשר בקורות מאולתרות. בעלי-חיים, לרבות סוסים, חולקו גם הם בין המעוניינים. כך "הוכשרו" עגלונים חדשים במקומם של היהודים.¹²⁹

רבות סופר על השומרים: היו שגילו יחס אנושי כלפי היהודים בעוד אחרים התנהגו כחיות-טרף והתעללו בכני הנוער שעברו דרך השערים או בקרבם. באי-אלה מקומות פעלו מועצות היהודים, שנדרשו כמובן לשתף פעולה עם שלטונות הכיבוש. כך בגטו מוקצ'בו יו"ר המועצה סיגלשטיין (Siegstein) פרסם כרוז מרגיע ליהודים ערב גירושם למחנות-ההשמדה.¹³⁰ לאחר פינוי היהודים מהגטו תכננו הרשויות במוקצ'בו את הריסתו והסבת השטח לשכונה הונגרית לדוגמא¹³¹ ולהביא לשם כך תושבים מארץ-האם.¹³²

המשטרה ההונגרית, השירותים החשאיים והכוחות הגרמניים – לרוב משורות הס"ס – התעללו ביהודים וביצעו חיפושים דקדקניים אחר דברי-ערך וכספים תוך כדי שימוש באלמות. החיפושים נעשו לפני העלאתם של המגורשים לרכבות, עם הגעתם למקומות הריכוז או במסגרת מבצעי-פתע בתוך המחנות. רק לאחר-מכן נמלאו האחרים מורא וחשו למסור את אשר ברשותם. אנשים, נשים וטף הופשטו ערומים, וחיפושים נעשו גם במקומות צנועים בגופם. בכמה יישובים ביצעו את החיפושים גברים מכוחות-הביטחון ההונגריים, ובמקומות אחרים גויסו למשימה זו מיילדות הונגריות. במהלך החיפושים הן איתרו נערות יהודיות בתולות, דיווחו על כך לשומרים והללו אנסו אותן.¹³³ כאמור, השלטונות נעזרו גם במלשינים כדי לאתר יהודים מסתתרים או רכוש שיהודים הפקידו בידי יהודים אחרים.¹³⁴ היקף ההלשנות הלך וגדל – אם תמורת כסף אם בגלל עוינות אישית, נקמה או אידיאולוגיה. יהודים שהוסגרו או נלכדו אחת היתה דתם לגירוש. הדירות נשדדו, חנויות ובתי-מלאכה נבזזו

Kárpáti Híradó, 15.4.1944, 16.4.1944, 6.5.1944 128

Kárpáti Híradó, 4.5.1944 129

סולה, "כליונם" (לעיל, הערה 98), עמ' 494. 130

Kárpáti Híradó, 28.5.1944 131

Kárpáti Híradó, 7.5.1944 132

עדויות יד ושם: יפה קליין, מס' 03-2630; ישראל רוזנפלד, מס' 03-5603; יהודית ליבל, 133

מס' 03-2630; הלר, כי אהיה ואספר, עמ' 126.

Kárpáti Híradó, 28.4.1944 134

בריש גלי וכל מאמצי השלטונות לשים את ידיהם על הרכוש והמיטלטלין של היהודים לא תמיד עלו יפה.¹³⁵

מן הדין להזכיר את היהודים שהתאבדו בסרבם לעבור למקומות-האיסוף. אחרים חיפשו מקומות מסתור, אך ברוב המקרים נחשפו על-ידי מלשינים. משפחות אחדות התבצרו היטב ולא עזבו את מקום מחבואם עד אשר הפעילו יחידות-האיסוף ההונגריות נשק חם נגדם. לבסוף רוכזו כולם במחנות זמניים.

החיים במחנות שברו את רוחם של הכלואים ויעיד על כך הזמן ש"בילו" היהודים בבית-החרושת ללבנים באוז'הורוד. המחנה שהוקם במתחם בית-החרושת יכול היה לשמש דגם לכל האחרים, שכן בשלבי הכנתם של כל אלה לא יחדה שום דאגה לנוחיות הפרט והם הוקמו תוך זלזול משווע בצרכיהם של היהודים הכלואים. ארגון המחנות והגטאות הופקד בידי השלטונות ההונגריים, על-פי רוב הרשויות המוניציפליות. אלה פעלו בעיקר ממניעים אנטישמיים מהזן הפשיסטי ההונגרי. דוגמא מובהקת לכך שימשו "סדרי הניקיון והסניטציה" שהונהגו במחנה אוז'הורוד בעקבות ההנחיות הזולגניות שנתנו הרופאים בעת ביקורם במקום. ראש העיר של אוז'הורוד ביקש כנראה לנקום בדרך זאת ביהודים על עשרים שנות שלטונה של צ'כוסלובקיה בקרפטורוס'. גם נסיון-הנפל שלו לטפול על יהודים את ההאשמה כי "שברו את חלונות ביתו והרגו חייל גרמני" הוכח לאחר חקירה קצרה כמטופש וכחסר כל יסוד. עובדה היא, שהמשטרה, אשר לא היתה ידועה באהדתה היתירה ליהודים, סירבה לסמוך את ידה על האשמתו.¹³⁶

ריכוזם של יהודי אוז'הורוד והסביבה החל ב-16 באפריל. מוקדם בבוקר הם הוצעו על-ידי חוליות האיסוף, לרוב אנשי ז'נדרמריה חמושים ברובים מכודנים. ברם, רוב היהודים רוכזו רק כעבור יומיים, ב-18 באפריל. הנוגשים ההונגרים הסתייעו בעצותיו של איש הס"ס תיאודור דאנקר (Danecker), שהגיע לאוז'הורוד לאחר שנכשל במשימתו להביא לגירושם של יהודי בולגריה-רבת. על-כל-פנים, מבצע איסופם של יהודי העיר הסתיים ב-26 באפריל.

אל המחנה שבמתחם בית-החרושת ללבנים נהגו להסתנן שליחי המוסדות היהודיים בעיר כדי להתרשם מהתנאים ששררו שם ולדווח על כך לשאר יהודי החבל. מובן, שכאשר נלכד שליח כזה על-ידי שלטונות המחנה שוב לא היה מי שידווח על כך. גם חברי התנועות החלוציות קיימו קשרים עם חבריהם במחנה ובגטו, הכריחו להם ניירות מזויפים וסייעו בידם להימלט משם.

יהודים שנחשבו מסוכנים מבחינה פוליטית רוכזו בנפרד, על-פי רשימה שהכינה הכולשת ואשר כללה 451 שמות. גם יהודים אמידים רוכזו לחוד. אלה ואלה נחשפו

135 אה"מ, K774-4-10006, סגן-אלוף בנדאק אל מזכיר המדינה לסלו באקי, 20.7.1944;
Kárpáti Hiradó, 26-28.4.1944

136 יד ושם, סרט מס' JM 10963, K774-1944, פרוטוקול המשטרה, 12.4.1944.

להתעללויות אכזריות במיוחד, כשהעשירים נדרשו תוך כדי עינוים לגלות את המקומות שבהם טמנו את אוצרותיהם. בפרשה זו כבר עסקנו בהרחבה לעיל.

ב-13 במאי החלה העברת הכלואים אל הרכבות. השלטונות הפיצו שמועות משמועות שונות, שכל מטרתן היתה לעודד את היהודים ללכת בלא התנגדות. למרות זאת היו יהודים שסירבו להיכנס לקרונות, ואחדים מהם אף שילמו על כך בחייהם. המגורשים הוצערו אל תחנת-הרכבת ברגל דרך רחובות העיר, תוך כדי מכות והתעללויות. עדים אחדים זוכרים את האוכלוסייה המקומית שעמדה בצדי הרחובות ועל פניהם של רבים ארשת של שמחה לאיר. אנשי הגטו הועברו תחילה לבית-החרושת לפני שהוצערו אל התחנה. גם לפני הכניסה לקרונות לא פסקה ההתעללות, והשומרים חיפשו על גופם של האומללים במטרה לגלות כסף ודברי-ערך. במקרים לא-מעטים ירו השומרים לתוך הקרונות גם לאחר נעילתם, וגוויות הנרצחים לא פונו מהם עד הגיע הרכבת לאושוויץ.

ב-15 באפריל התקיימה במוקצ'בו התייעצות בנוכחות קצין הס"ס דיטר ויסליצני (Wisliceny) על הגטואיזציה של יהודי העיר,¹³⁷ שכן הלה כבר צבר ניסיון רב בתחום זה כאשר פיקד על גירושם של יהודי סלובקיה ויוון.

יהודי מחוז ברג רוכזו במתחם בית-החרושת ללבנים, ויהודי העיר מוקצ'בו עצמה פוזרו בחלקיה השונים שבעבר היו מיושבים בצפיפות על-ידי האוכלוסייה החסידית — רחוב לאטוריצה (שנקרא גם "דרכי תשובה" או רחוב היהודים) הפך לגטו — כשהרחוב המרכזי הוצה אותם. מאחר שהכניסה לרחוב הראשי היתה אסורה ליהודים נוצרו למעשה שני גטאות. בהדרגה צומצם שטח הגטו, והיהודים בתוכו נאלצו להצטופף יותר. הגטו הוקף גדר שתוכננה על-ידי מורי הגימנסיה העברית והוקמה על-ידי תלמידיה. השוק הקטן שפעל בשטח סולק, והאפשרויות לרכוש מצרכי מזון צומצמו עוד יותר. 300 משפחות לא-יהודיות שהתגוררו בשטח הגטו הועברו לדירות שהתפנו מדייריהן היהודים. גם הצוענים נצטוו לעזוב את השטח. כאזור הגטו נמצאו בית-החולים ומגורי הרופאים, אלא שגם מספרם של אלה צומצם עד למחצית, ואלה שסולקו הועברו אל בית-החרושת ללבנים. גם אנשי מועצת היהודים התגוררו עם משפחותיהם בשטח הגטו והשלו את עצמם שהם חסינים מפני הגירוש הצפוי. בסופו של דבר, עם סיום פינויו של הגטו, הועלו גם הם על הקרונות בדרכם לפולין.¹³⁸

ב-26 באפריל דווח על הימצאותם במכלאות של 16,927 יהודים, מהם 8,210 תושבי העיר ושאר אנשי הסביבה; וכי ב-23 באפריל חילקה מועצת היהודים המקומית כ-11,000 ארוחות חמות.¹³⁹ ימים אחדים לאחר-מכן עלה מספר היהודים הכלואים ל-18,800 נפש, אך בשל מחסור במנות-מזון נותרו רבים מהם רעבים. אמנם, גם במוקצ'בו חיפשו השלטונות מזון בדירות שהתפנו, אך ככל הנראה לא היה די בכך.

137 אה"מ, K774-1944, ראש עיריית אוז'הורוד אל שר-הפנים, 24.4.1944, *Kárpáti Híradó*, 26.4.1944.

138 אה"מ, K774-1944, זכרון דברים, 15.4.1944.

139 אה"מ, K774-1944, מפקד המשטרה אל הממונה על החבל, 27.4.1944.

תוך כדי כך התערורר ויכוח בין הרשויות העירוניות ובין שלטונות המחוז בשאלה על מי מוטלת החובה להאכיל את הכלואים. למותר לציין, כי התנאים ההיגייניים הקשים ששררו במחנה־האיסוף גרמו לפרץ של מחלות מידבקות.

היהודים שנכלאו בשני המקומות במוקצ'בו הופקרו לשרירות־לכם של ההונגרים והגרמנים. בשבת אחת פרצו הגרמנים לגטו, אספו כמה יהודים עטורי זקן ופיאות וציוו עליהם להרוס את היכל הישיבה המפורסמת של הרב שפירא. הם נאלצו לבצע זאת כשהנוגשים מכים בהם בלא הרף ופוקדים עליהם לשיר. הגרמנים חזרו על מעשה זה יום לפני פינוי הגטו: שוב קובצו יהודים נשואי־פנים כשהפעם הם נאלצו להרוס את בית־הכנסת כליל. גם עתה עברו היהודים שורה של התעללויות אכזריות, תוך דרישה למסור את רכושם שהחביאו כביכול. יום לפני תחילת המשלוחים הופיע בפני היהודים אדולף אייכמן. בנאומו ביקש לשכנעם שאין להם מפני מה לחשוש וכי לא יאונה להם כל רע. יהודי הסביבה הועלו על הרכבות ב־15 במאי, ויהודי העיר — בימים 19–24 בו. עם סיום הגירוש פורסמה בעיתון מקומי כתבה צוהלת על כך שהבטיחה כי האזור שהיה מאוכלס יהודים ייהרס. תחת הצחנה והלכלוך ה"מזרחיים" ייבנה באתר רובע אירופאי והונגרי חדיש — נאמר בה...¹⁴⁰

כמוזכר לעיל, גם החבלים הרומניים של מחוז מרמרוש סופחו על־ידי שלטונות הונגריה לקרפטורוס'. משום־כך גירושם של יהודי המקום התנהל בד־בבד עם זה של שאר היהודים בחבל. בסוף אפריל פונו יהודי העיר מרמרוש־סיגט והסביבה לגטו שהוקם באחד הרבעים העניים שבה. בשיאו הכיל הגטו כ־13,000 נפש, מהם כ־10,000 מתושבי העיר.¹⁴¹ המקום גודר והוצבה סביבו שמירה מיוחדת ואף־על־פי שנאסרה עליהם היציאה מהגטו ניסו כמה יהודים להסתנן החוצה, אם להציל את רכושם אם להצטייד במצרכי מזון ובבגדים. מועצת היהודים נצטוותה לנהל את חיי היומיום של הציבור ולייצגו בפני השלטונות. ב־5 במאי, לפני תחילת הגירוש, הגיע לסלו אַנְדֵרָה למקום כדי לבדוק את הסדרים וההכנות. הגירוש עצמו החל ב־15 במאי. היהודים הוצעדו אל בית־הכנסת שברחוב אנדור אסטולוש (Asztolos), שם בוצע בגופם חיפוש אכזרי, ולאחר־מכן הם הועברו במכוניות לתחנת־הרכבת. השלטונות לא הסתירו את שביעות־רצונם מכך, שבמהלך החיפושים נאספו מזומנים וחפצי־ערך בשווי כולל של 800,000 פאנגו.¹⁴² בעיר עצמה בוצע הגירוש על־ידי הז'נדרמריה, המשטרה והצבא, ואילו בסביבה עסקו בכך הז'נדרמים בלבד. ב־20 ביולי דיווח מפקד המשטרה למזכיר המדינה לסלו באקי, כי בסך־הכול גורשו מהמחוז 33,119 יהודים לפי הפירוט הזה: ב־14 במאי גורשו 3,030 יהודים מהעיר ונאספו מידיהם כסף ודבריי־ערך בשווי של 350,000 פאנגו. מפאלשו־וישו יצאה רכבת ב־16 במאי ובה 3,346 יהודים, שמהם ניטלו כסף ודבריי־ערך בשווי כולל של 160,000 פאנגו. כעבור יומיים גורשו

140 אה"מ, K774-1944, מפקד המשטרה אל הממונה על החבל, 26.4.1944.

141 Kárpáti Híradó, 28.5.1944; בראהם, השואה בהונגריה, עמ' 544.

142 Kárpáti Híradó, 20.5.1944.

מאותה עיר עוד 3,032 נפש. ב־20 במאי גורשו מאותו מקום עוד 3,013 יהודים, שמהם נשדרו 95,000 פאנגו.¹⁴³ ב־21 במאי יצאה רכבת ממרמרוש־סיגט עם 1,347 איש, ומאקנה־סלאטינה — עם 2,243 איש. ב־22 במאי גורשו מפאלשו־וישו 3,029 יהודים. עוד רכבת אחת, עם מספר לא ידוע של יהודים, יצאה ב־24 במאי כשבתוך קרונותיה חיילים, רופאים ורוקחים — כולם יהודים. המדווח סיכם את דבריו לא בלי גאווה יתירה: "פרט למסתתרים, לא נותרו עוד יהודים באזור מרמרוש..."¹⁴⁴

הדו"ח כולל פרטים מעניינים נוספים. הוא מספר על הרכוש הרב שהיהודים השאירו מאחריהם ועל הקשיים להשתלט עליו מפני ההמון החמסן. שני רופאים ונשותיהם ניסו לשים קץ לחייהם לפני הגירוש ורק אחד מהם הצליח בכך. בסך־הכול גורשו 33 רופאים, ובמחוז שרר עתה מחסור חמור בהם. אם רופאים נוצרים לא יבואו מרצונם — כך נאמר בדו"ח — יהיה צורך לגייסם בכפייה. גם רוקחים לא נותרו במחוז. מחבר הדו"ח השתבח בכך, שעם גירושם של היהודים חוסל השוק השחור והמחירים ירדו פלאים. השלטונות אף ניסו לפתות את הרוסינים להתגייס לכוחות הביטחון תמורת הבטחה, כי יוכלו להתחלק בשלל שהותירו היהודים אחריהם...

יהודי מחוז ברג הועברו בעגלות רתומות לסוסים למחנה שהוקם במתחם בית־החרושת ללבנים במוקצ'בו. אמנם, העגלות לוו על־ידי ז'נדרמים, אך היו צעירים שהצליחו להימלט. יהודי העיר ברהובו וסביבתה הקרובה וכוזו בשטחם של שני בתי־החרושת ללבנים שניצבו בקצה העיר. את בית־הכנסת הפכו השלטונות לבית־חולים שנוהל על־ידי רופאים יהודים. רבים מהיהודים ששהו במחנות, כ־15,000 במספר, ניסו להימלט משם בתואנה שהם סובלים ממחלות. מהיהודים הכלואים סחטו ההונגרים מזומנים וחפצי־ערך בשווי כולל של שני מיליון פאנגו. מיליון אחר סחטו הגרמנים, שעם בואם לקחו שורה של עשירי העיר כבני־ערובה. כדי לגייס את כספי ה"קנס", תרמו נשים את טבעות־נישואין שלהן. מיד עם פינוי היהודים החלה ביזת הרכוש ותכולת הדיירות.

בחוסט החרימו השלטונות רחובות אחדים, גידרו אותם ודחסו לתוכם את כל יהודי העיר. לאחר־מכן תפסו רחובות נוספים וחוזר חלילה. כך הוקמו בעיר שלושה גטאות. הם הוקפו גדר גבוהה והופקדו עליהם משמרות משטרה וז'נדרמריה. רוסינים רבים שימשו מלשינים ומסרו על יהודים שהסתתרו. בשער בית־החרושת ללבנים שבפאתי העיר הוקם מחנה איסוף עבור יהודי הסביבה. המשמרות אספו יהודים עשירים ונכבדי העדה וכינסו אותם בנפרד. בתקופת המעצר הם עונו קשות וקול זעקתם החריד את

143 אה"מ, K774-1944-4-10006, מפקד המשטרה קולונל בנדאק אל מזכיר המדינה לסלו באקי, 20.7.1944. הנתונים המופיעים בתעודה זו אינם חופפים את הרישום שנעשה על־ידי אישטוואן וראנצ'יק בתחנת־הרכבת של קושיצה והמובאים בסוף פרק זה. אנו מביאים את שני הנתונים בשל הרמיון ביניהם וגם לצורכי השוואה. אין בידינו הכלים העשויים לסייע לנו להחליט איזה מהשניים הוא הנכון. את הבדלי התאריכים אפשר להסביר על־ידי השוני בין יום היציאה מתחנת הטעינה ובין יום הגעתה לקושיצה. יש להניח, שהתעודה הנוכחית מדויקת יותר מבחינת פירוט השמות של תחנות היציאה מזו של קושיצה.

הסביבה. חוליות של יהודים מלווים משמר הונגרי נכנסו לדירות שהתפנו ורוקנו משם את מצרכי המזון כדי לספקם לכלואים. חלק מהמזון שנמצא עשה את דרכו למחסני הצבא הגרמני. בשל השמירה הבלתי-יעילה הצליחו גם רבים מהיהודים הכלואים לבקר בדירותיהם כדי לקחת מהן מצרכי מזון לעצמם. גם כאן לא עבר זמן רב עד שהשכנים, לרבות צוענים, בזזו את הדירות ורוקנו אותן, למורת-רוחם של השלטונות המקומיים.

ביום המשלוח הועברו כל שוכני הגטאות למתחם בית-החרושת ללבנים, שם בוצע בגופם חיפוש. יהודי עשיר שהסתיר בעקבי נעליו מטבעות זהב הוצא מיד להורג. ההוצאה להורג עשתה את הרושם המקווה, והיהודים החלו למסור מרצונם את דברי-הערך שברשותם. כאשר היהודים הובלו אל הקרונות לעג להם הציבור וצעק לעברם "יהודים מסריחים", כשהצוענים מצטרפים אף הם למקהלה.

חלק מהיהודים גורשו מריכוזים אחרים, כמו טצ'ובו, מאטאסאלקה, סבליוש, אקנה-סלאטינה, פאלשו-וישו, אילושווה ואחרים. בכל המקומות הללו רוכזו היהודים סביב מבנה מרכזי — כמו בית-כנסת או מפעל תעשייתי — הופקדה עליהם שמירה (לפעמים גם על-ידי שומרים יהודים) וכעבור זמן לא רב הועלו לרכבות וגורשו. הקרונות צוידו לרוב בדלי מים לשתייה, ובאחר שיועד לעשיית הצרכים. המסע כולו היה בגדר סיוט. יעדן של הרכבות שלוו על-ידי שומרים הונגרים היה התחנה בקושיצה. כאן הוחלפו השומרים ההונגרים בשומרים גרמנים, והרכבות המשיכו בדרכן לאושוויץ.

ראינו, שהגרמנים השתמשו בתחבולות מתחבולות שונות כדי לשכנע את היהודים לקבל את הדין. עדים רבים שנתרו בחיים חזרו והדגישו, כי לא חזו כלל את העתיד להתרחש ולא שמעו מעולם על אושוויץ לפני שנכנסו בשעריו. עלינו לקבל את העדויות הללו כפשוטן, אך הן מעלות תמיהות רבות ושאלות איך-ספור. יש לציין, כי רוב העדים היו עוליימים בעת הגירוש ומטבע הדברים לא היו ערים דיים למתרחש בסביבתם הקרובה. מכל-מקום, ראינו שלקרפטר-רוס' הגיעו פליטים רבים מפולין ובפיהם בשורות איוב. גם יוצאי סלובקיה נמלטו לקרפטר-רוס' מהחשש לבאות. בשנת 1941 הוגלו אנשי קרפטר-רוס' לגליציה וחלק מהם הצליחו לשוב אל מקום מושבם הקודם. הללו לבטח סיפרו על מה שראו עיניהם ועל מה שהתנסו. ואחרון-אחרון: אחדים מהגברים שגויסו לעבודת הצבא הצליחו לפגוש את קרוביהם מתישהו במהלך שירותם. היו יחידות צבא שהועברו ממקום למקום ותוך כדי תנועתן נתקלו ביהודים. גם אם לא כולם סיפרו על מה שראו עיניהם או על הקורות אותם אין ספק שעלה בידם לגלות לבני-שיחם ולו שמץ על תלאותיהם. ואמנם, כמספר העדים שהצהירו כי לא ידעו על המתרחש בפולין, כך היה מספר העדים ששמעו לפחות מעט מהאימים. דינור מרחיב על כך את היריעה ומרבה בהבאת עדויות המצביעות בעליל על מודעותם של יהודי קרפטר-רוס' למתרחש.¹⁴⁵ יתירה מזו: דינור מייחס חשיבות רבה למכתב שהגיע

145 דינור, אוז'הורוד, עמ' 47–80.

לאוז'הורוד מסלובקיה "בתחילת חודש מאי 1944", שלדעתו נכתב על-ידי הרב מיכאל דב-בער וייסמנדל (Weissmandel) מניטרה, חבר ב"קבוצת העבודה" בסלובקיה. לדברי דינור, תוכן המכתב התבסס על דו"ח שמטרו שני אנשים שהצליחו להימלט מאושוויץ — אלפרד וצלר (Wetzler) ורודולף רוזנברג (Rosenberg). העיתוי של המכתב אינו מתאים, שכן השניים הגיעו לסלובקיה ב-27 במאי 1944,¹⁴⁶ שבועות אחדים לאחר הגעתו של המכתב לקרפטורוס.¹⁴⁷ זאת ועוד: גם אם המכתב עצמו לא היה בגדר עדות מוצקה, בכל-זאת יש בדוגמא זו משום חיזוק לטענה שהיהודים לא נכנסו לקרונות בלא כל ידיעה על המתרחש. בוויכוח עם אותם היסטוריונים שתמחו למה הסכימו יהודי קרפטורוס' ללכת כצאן לטבח חרף מודעותם לאסון העומד להתחולל על ראשם דינור חוזר על הטיעון המקובל בדבר התנאים האובייקטיביים ששררו בעת הגירוש: המשפחות הענפות שהיו קשורות זו בזו, חוסר בגברים, ההטעיה השיטתית של ההמון שנעשתה על-ידי הצורך, חוסר-האונים של היהודים אל מול הכוח הצבאי המשוּמָן היטב שפעל נגדם ועוד. הוא גם מצביע, ובצדק, על הגורם הפסיכולוגי והתודעתי: האמון האנושי הבסיסי בבני-אדם ואי-היכולת להעלות על הדעת את היתכנותן של זוועות כאלה.

דינור כופר בקביעה, שיהודי קרפטורוס' היו בעלי תפיסה פטליסטית וכי קיבלו עליהם את הדין בהכנעה. לשם כך הוא נזקק לדוגמאות רבות שעניינן מאמץ עילאי מצד הקורבנות להישרד בכל דרך שהיא, אם בהסתתרות אם במנוסה אם בהתנגדות של ממש. קשה לקבל את הטיעון האפולוגטי הזה שלדעתי, יש בו יותר משמינית של עיוות האמת. דו"חות מבית-החרושת ללבנים באוז'הורוד שהזכרנום לעיל חוזרים וטוענים, כי היהודים נהגו בשלווה ובאדישות ולמעשה נכנעו לגורלם;¹⁴⁸ והרי למעשה בכך חפצו הצוררים. המגמה לדחות על הסף את היסוד הפטליסטי בתורת ישראל, בפרט, ובדתות המונותאיסטיות, בכלל, אינו מקובל עלינו. האמונה בבורא עולם האוהב את עמו ומבקש את טובתו והציפייה שהוא יושיע את ישראל בעת צרה הן מאבני-היסוד של האמונה היהודית. הקשר בין היהודי לקונו והאמונה בשכר ועונש היו מקובלים על כל יהודי מאמין ועל-אחת-כמה-וכמה על הציבור החרדי בקרפטורוס', שחש בעליל את פעמי המשיח הקרבים ובאים.¹⁴⁹ דינור עצמו מצביע על מספר רב של אנשים פרטיים,

146 יחיל, השואה, עמ' 829; דינור, אוז'הורוד, עמ' 144.

147 בידי הרב וייסמנדל היו גם מקורות אינפורמציה אחרים, לרבות עדותו של יהודי שנמלט ממחנה-ההשמדה מייז'נא.

148 ראו לעיל, הערה 119.

149 ארכיון קוגל, 34/א3, מכתב אל קוגל, 28.5.1939. על דעותיו של הרב שפירא ראו נדלר, "הרב שפירא ממנוקף", עמ' 91–123. על פניית הרב אל מאמיניו לנהוג בצורה פסיבית ולא לעזוב את העיר בשל סכנת הכיבוש הרוסי ראו שם, עמ' 107. מן הדין להזכיר בהקשר זה את הוויכוחים לגבי הליכתם של היהודים כצאן לטבח, שדינור מעלה; ובאשר למחללה של המנהיגות היהודית בתקופת השואה, כפי שטענה חנה ארנדט. דינור מתרעם על כך, שיהדות קרפטורוס' שימשה דוגמא להליכה הפסיבית. לדעת כותב שורות אלו, השפעתם של רבנים ואדמו"רים דוגמת הרב שפירא היתה הרסנית. חרף העובדה שהרב נפטר בשנת 1937, משנתו המשיכה להתקיים וגם חתנו ויורשו בתפקיד, הרב ברוך יהושע רבינוביץ',

שאמנם האמינו בסייעתא דשמיא, אך לא סמכו רק עליה... אין זה מקרה שהוא ואריה סולה — האחד מאוז'הורוד והאחר ממוקצ'בו — מצאו כי רבים שניסו להציל את עצמם השתייכו לזרמים השונים של התנועה הציונית. זהו גם הרושם המתקבל בעיניו של כותב שורות אלו, שהרי יהודי קרפוטורוס' אשר השתייכו לקבוצות בעלות נופך חילוני כלשהו — מ"ברית טרומפלדור" עד "השומר הצעיר" והקומוניסטים — היו נכונים במידה לא-מבוטלת למשוך את עצמם בציצית ראשם ובלבד שייחלצו מהאסון הממשמש ובא. הדבר נכון עוד יותר לגבי התארגנויות קטנות, שדינור מזכיר גם אותן, אשר העבירו פליטים, חילקו מסמכים מזויפים והכשירו מקומות מחבוא מבעוד מועד. כותב שורות אלו סבור, כי יהודי קרפוטורוס' לא ניצלו כל הזדמנות שנקרתה בדרכם ואפשרו לגרמנים ולהונגרים לנהוג בהם כפי שאכן נהגו, והתוצאות ידועות...

כמה פרטים אכן מחזקים קו מחשבה זה. כאמור לעיל, מתנהג האיסוף שהוקם במתחם בית-החרושת ללבנים באוז'הורוד לא הצטיין בסדרי שמירה קפדניים: לא הופעלה בו תאורת לילה, השומרים לא צוידו בנשק אוטומטי והוצבו במרחק של 300-400 מטר זה מזה, מגדלי-שמירה לא היו בנמצא והזנדרמים העידו על עצמם כי הם מותשים ועייפים. בכל-זאת דווח על אווירה שקטה ששררה בקרב הכלואים ועל היעדר תופעות חריגות, פרט למקרים של מוות טבעי. כעבור זמן לא רב חשו הגרמנים במחדל זה, הפקידו את השמירה בידי זקיפים מבני עמם והציבו מגדלי-שמירה עם תאורה ומכונות-ירייה וכבר עסקנו לעיל בעניין זה. האם השכילו הכלואים לנצל את ימי החולשה הראשונים? אמנם נכון, שאין בידנו פרטים אחרים זולת אלה שבדיווחים הרשמיים וכאמור, אלה דיווחו על שאננות. דיווחים ממקומות יותר קטנים מספרים על השמדת דברי-ערך על-ידי בעליהם טרם נטישתם את דירותיהם, ואולי היו אלה דווקא מקומות שיושביהן כבר התנסו בגירוש של 1941, כמו העיר סלאטינה וסביבתה. הרשויות למדו אפוא לקח והורו להקפיד על שמירת רכושם של היהודים לכל יישדד ולכל ייהרס על-ידי שכניהם או — כפי שאכן אירע במקרים אחרים — על-ידי הבעלים עצמם, כמו ב-1941. אם אכן היו משפחות יהודיות שהשמידו דברי-ערך, מדוע איננו קוראים על הרס יסודי יותר? היהודים סולקו מדירותיהם, אם בהתראה מוקדמת אם בהפתעה, ומסרו את המפתחות לצוררים שאטמו אותן והובילו את דייריהן למקום הריכוז. מה היה אפוא ליהודים שם להפסיד בשלב זה? זכרונות על בריחה מהמחנות ומהקרונות אנו שומעים לרוב מפי אלה שהיו צעירים באותה עת. עובדה זו סותרת במידה מסוימת את טענת דינור שבבתים נותרו רק נשים, ילדים וזקנים. מסתבר שהיו גם אחרים. הרבה מאוד עדויות של ניצולים נמסרו גם מפי נשים, אף הן צעירות בעת הגירוש. ואמנם, אנו קוראים לא-מעט עדויות על נשים צעירות שהצליחו להגיע לבודפשט או לסלובקיה או שנתפסו בדרכן, עונו והוחזרו למחנה או נהרגו. גם ראינו, שמבריחות גבול היו לעתים נערות. ואכן, היה זה קל יותר

השתדל מאוד ללכת בעקבותיו. לדעתי, רבנים ואדמו"רים רבים בקרפוטורוס' היו תלושים מהמציאות בזמנם ולכן השפעתם היתה הרסנית במיוחד.

לבנות להעמיד פנים שאינן יהודיות. מעורבותן של בנות רבות בפעילות מחתרתית או בתחום ההצלה נבעה לא-מעט מהעובדה שגברים רבים גויסו לעבודות שירות בצבא. אף-על-פי-כן גם הגברים הצעירים שנמצאו בשעת הגירוש בגטו או במחנה, וככל הנראה לא כולם היו בעלי משפחות, עלו לרכבת הגירוש בלא התנגדות. נזכיר בהקשר זה, שגם אלפי שבויי-מלחמה רוסים נכנסו לתאי-הגזים בלא כל גילוי של מחאה. על כל אלה יש לחפש תשובות מתאימות להתנהגות אנושית בעת לחץ ומשבר.

מבצע גירושם של יהודי קרפוט-רוס' הצליח מעל המשוער. השלטון ההונגרי ושופריי הפשיסטיים קראו למבצע "טיהור", ואת שוד רכושם של היהודים — "ניצור" או אף "מדיאריזציה". הכוונה היתה ברורה — לסלק את היהודים ולהושיב הונגרים תחתם, וכבר עסקנו בסוגיה זו לעיל. בסופו של דבר לא צלח מבצע המדיאריזציה משום שהצבא הסובייטי התקדם לעבר החבל וסילק משם את ההונגרים והגרמנים. אלא שלגבי היהודים איחרו הסובייטים את המועד: אמנם, המדיאריזציה לא יצאה אל הפועל, אך ה"טיהור" הצליח גם הצליח.

אינן אנו יכולים להוכיח בעזרת מסמכים כי "הטיהור האתני" תוכנן מראש, וקרוב לוודאי שהלאומנים ההונגרים ניצלו את הזדמנות-הפז שנקרתה בפניהם עם הכיבוש הנאצי. אך אין להוציא מכלל אפשרות שאכן היו קיימות הוכחות כתובות לכך, אלא שהן אבדו בסערת המלחמה.

דרכי מילוט

לא היה קל להינצל מהגירוש. מאות ניסו מגוון של דרכים ורק חלקם הצליחו. כפי שראינו, קרפוט-רוס' שימשה מקלט ליהודי סלובקיה בעת גירוש היהודים משם ב-1942. למרות כל הקשיים, קרפוט-רוס' נחשבה ארץ-מקלט בטוחה פחות או יותר עד לכניסת הגרמנים. עתה החלה הבריחה אל הכיוון ההפוך. מ-1942 עד סתיו 1944 לא נעשו גירושים של ממש מסלובקיה, חרף הנסיונות הרבים לבצעם. לפיכך סלובקיה יכלה עתה להעניק מה שהעניק חבל-הארץ ההונגרי עד אז.

יוצאי סלובקיה בקרפוט-רוס' היו הראשונים שניסו לחצות את הגבול לעבר סלובקיה, שם קל היה יותר להיעלם. אליהם הצטרפו קרובים, מכרים וסתם יהודים שניסו להימלט לארץ השכנה. מאחר שהשלטונות היו מודעים למגמה זו תוגברה השמירה לאורך הגבול בכוחות גרמניים.¹⁵⁰ לא-מעט יהודים שחצו את הגבול נתפסו על-ידי ההונגרים או הגרמנים ולעתים הוסגרו בידי הכפריים שהיו אמורים להעניק להם מסתור. כמו-כן ידוע על עדויות בדבר מבריחים שהובילו את היהודים לגבול, שדרו אותם והשאירו חסרי-אונים בדרך או אפילו הזעיקו את אנשי משמר-הגבול כדי ללכדם. יהודים שנתפסו נשלחו למחנות ולגירוש, לא לפני שנחקרו באכזריות על נסיבות הברחתם את הגבול. חלקם אף לא עמדו בעינויים ונפחו את נשמתם.

.Kárpáti Híradó, 28.4.1944, 29.4.1944, 2.5.1944 150

יהודים מחלקיו המזרחיים של החבל ניסו לפלס להם דרך לרוסים, שנמצאו במרחק לא רב יחסית. מעבר דרך החזית, באזור מוכה קרבות וזרוע שדות-מוקשים, לא היה משימה קלה וכפי שראינו בעבר, גם הרוסים לא הסבירו פנים למי שנקרה בדרכם. יעד בטוח היה בודפשט, שכן מאז יולי 1944, כאשר פסקו הגירושים בהתערבותו של העוצר הורטי, החיים נחשבו בה יותר בטוחים, לפחות עד הסתיו, עת תפסו את השלטון בריוני צלב-החץ הפשיסטי. הנסיעה לבודפשט, שנעשתה לרוב ברכבות, היתה זרועה סכנות ובכל צעד ושעל שרצו בה אנשי הז'נדרמריה, המשטרה והבולשת וסתם מלשינים. היהודים נאלצו להשתמש בניירות מזויפים שלא הסגירו את זהותם, אך עשויים היו לעורר את חשדם של הבודקים. ברם, לנערות יהודיות שתזות פניהן לא הסגירה את מוצאן השמי היתה הכניסה יותר קלה, מה שאין כן הגברים שהבודקים לא היססו להפשיטם במקום. גם נסיעות ברכב לא הבטיחו הצלחה בשל הבדיקות שנעשו במחסומים. כך אנו קוראים על שתי נשים שביקשו להברית ילד יהודי ונלכדו, על יהודי ממוקצ'בו שניסה להגיע לעיר דברצן (Debrecen) ונתפס ועוד.¹⁵¹

יהודים רבים ניסו להתחמק מהחוליות שבאו לאסוף אותם. ב-16 במאי, חודש לאחר מבצע איסופם של היהודים במחוז אוז'הורוד, נלכדו יותר מ-500 יהודים שהסתתרו.¹⁵² העיתונים דיווחו מדי יום על יהודים שהתגלו במקום מחבואם ועל השיטות שנקטו כדי להינצל, ועודדו את האוכלוסייה למסור עליהם מידע. היהודים כרו מנהרות מתחת לחדרים, ישבו במרתפים והסתתרו בעליות-הגג. כמו-כן בנו מחיצות שהסתירו את הכניסה לחדר סמוי. מעשה במשפחת גרינוולד מאוז'הורוד, שחבריה הסתתרו בעליית-הגג וסירבו לצאת ממנה עד שהז'נדרם ירה באקדחו לעברם ופצע את האם.¹⁵³ מסתבר שלא מעטים היו מוכנים להסתיר יהודים, אם מתוך ידידות אם תמורת כסף. סיפורים קשים יוחסו לגויים שהסגירו את היהודים כאשר שוב לא עלה בידם לשלם, או אפילו לאחר שתקעו לידם סכומים הגונים, הרעיבו מסתתרים ושכנום בקרבת בעלי-חיים עד שנחנקו מהסירחון. היו יהודים שנסו ליערות ולשדות ואף הצטרפו לפרטיזנים בהרי הקרפטים. אלא שהשלטונות היו מודעים לכך, הבלשים תרו אחר המסתתרים, והמלשינים אף הם לא טמנו את ידם בצלחת. לא ייפלא אפוא, שחלק מהעדים ציינו כי לא היה טעם לברוח משום שהאוכלוסייה לא הושיטה כל עזרה לנמלטים. יתירה מזו: העיתונות המקומית נהגה לפרסם מדי פעם את שמות האנשים שסייעו ליהודים להתחבא וגם את העונשים שהושתו עליהם. ברם, קשה להסיק מכך שהאוכלוסייה כולה נמנעה מלהושיט עזרה וגם טענתו של עמוס רובין, בנו של מורה בגימנסיה אליהו רובין, כי היה הילד היחידי שנותר במוקצ'בו¹⁵⁴ אין לקבלה כפשוטה. הסולידריות המשפחתית אף היא שימשה סיבה להימנעותם של בני-נוער מלהסתתר,

Kárpáti Híradó, 30.4.1944, 20.5.1944 151

Kárpáti Híradó, 16.5.1944 152

Kárpáti Híradó, 20.4.1944, 30.4.1944 153

עמוס רובין, "ילד יהודי יחיד במונקאטש", אנציקלופדיה של גלויות, קרפטורוס, עמ' 502-497.

הגם שהדבר הוצע להם לא פעם על-ידי ידידים — יהודים וגויים כאחד. דאגתם לאב או לאם חולים ורצונם לסייע להוריהם לטפל בשאר ילדי המשפחה היו בין הנימוקים שהביאו להישארותם. אנשים ששירתו בצבא אשר הזדמנו לסביבתם הקרובה של בני משפחתם הצטרפו אליהם משום שלא רצו לעוזבם. מנגד, אנו קוראים על אם שציוותה על בנותיה להימלט כלאימת שתיקרה ההזדמנות הראשונה בדרך; או על אב חולה שילדיו האיצו בו לברוח עמם, אך הוא סירב כדי לא להכביד עליהם במנוסתם. ילדים ובני-משפחה הסתכנו ביציאה מן הגטו כדי להביא מצרכי מזון למשפחותיהם. פרשיות מעין אלה נגעו ממש ללב וטעמן המרגש לא פג גם זמן רב לאחר תום המלחמה והעלייה ארצה. ידוע גם על מקרים הפוכים, שבהם בנים מיהרו לנצל את ההזדמנות להימלט בעוד הוריהם מתחננים לפנייהם לבל יפקירום. כללית היתה זו תקופה קריטית של התלבטות וייסורי מצפון שהיו מנת-חלקם של רבים מהיהודים. היה זה מצב מובהק שלגביו כוונה אמרת חז"ל: "אל תדון את חברך עד שתגיע למקומו". בהקשר זה דינור מספר, שכאשר הגיע המכתב המיוחס לרב וייסמנדל נקראו היהודים להחליט האם לקבל את עצת הכותב ולנקוט את דרך המרי (יצוין, שגם סירוב להיכנס לקרונות נחשב מרי). לבסוף גמרו אומר שלא להיענות ל"אתגר" ואף ביקשו להשפיע על בני משפחותיהם לנהוג כמותם, שהרי בלי תקווה אין מחר. עובדה היא, שהגרמנים היו מודעים להלך-הרוח האופטימי ששרר בקרב היהודים ועד הרגע האחרון לא פסקו מלטעת בלבכם תקוות-שוא כדי להניאם מכל כוונה של מרדנות.

לאורך כל הדרך גילתה האוכלוסייה ההונגרית יחס בוטה כלפי היהודים, וכבר דנו בעניין זה פעמים מספר. אך אין כלל בלי יוצא-מין-הכלל, ובידנו מכתבים רבים שבהם הביעו כותביהם ההונגרים נכונות לסייע בידי היהודים אשר איבדו את מקור פרנסתם. ברם, רבות מהעדויות שעניינן תקופת הגירוש מספרות על קריאות בוז ולעג שנישאו לעבר היהודים המובלים ועל בזיזת רכושם, ורק מקצתן הצביעו על גילויים מצד התושבים ההונגרים לגונן על יהודים. האם הרוסינים נהגו ביהודים טוב יותר? לצערנו, התשובה שלילית, שכן חלקם הלשינו על יהודים ואף הסגירום לידי השלטונות ההונגריים,¹⁵⁵ בפרט באזורי מרמרוש וחוסט. אלה גם לא נרתעו מלשדוד דירות שננטשו על-ידי יהודים שם, והשלטונות ההונגריים אף עודדום לכך.¹⁵⁶ מאזור סלאטינה דווח דווקא על רוסינים שהעניקו מסתור לידידיהם היהודים, סייעו להם להבריח את הגבול וסיפקו מזון לאלה שנכלאו בגטו ובמחנה-האיסוף.

סיפורם של הרוסינים מורכב למדי: להם לא היה חלק בשלטון בארצם, ולאומיותם היתה שנויה במחלוקת. הם לא ניצבו בראש הרשימה של אלו אשר נהנו מרדיפת היהודים וספק רב אם רבים מהם אכן התכוונו לעשות זאת. זאת ועוד: לגבי אזור סבליוש ישנן עדויות שההונגרים התכוונו להגלות גם אותם עם סיום גירושם של היהודים.¹⁵⁷

155 אברמסון, "זיכרון קולקטיבי", עמ' 6–7.

156 *Kárpáti Híradó*, 26.5.1944

157 יד ושם, סרט מס' JM 10963, K774-1944, דו"ח, 1.6.1944.

חלק שלישי: תקופת השואה

כאשר לאוכלוסייה הרומנית בחבל, העדויות שהגיעו לידנו על-אודותיה היו חיוביות. הן פרסו יריעה רחבה של הושטת עזרה ליהודים בעת צרתם, השתתפות בצערם ואף רוגז וגילוי בשל ההתנכלויות. גם על השווכים (הגרמנים האתניים) התהלכו סיפורים העשויים להעמידם באור חיובי. הכולט בהם הוא זה המובא לעיל מפיו של עמוס רובין. לעומת זאת, רבים העידו שגרמנים אלו שיתפו פעולה באורח הדוק עם הצבא הגרמני, שימשו סוכנים של היחידות המיוחדות שפעלו נגד היהודים וסייעו בהתלהבות בכל יוזמה שנועדה להזיק להם או לרכושם. גם לגבי הצוענים נפוצו שמועות על כך שהם ראו את היהודים כנרדפים, אך בפועל הצטרפו רבים מהם לרודפיהם.

בסיכום ייאמר, כי יותר מאשר זכו היהודים בקרפטו-רוס' לאהדה ולעזרה מצד הגויים הם סבלו מהתנכלויות ומגילויי איבה מצדם...

השוד הגדול של הרכוש היהודי

שנת 1944 התאפיינה מאז תחילתה בנישול יהודי הונגריה וקרפטו-רוס' מרכושם. בגרמניה נקרא המעשה "אריזציה" — ביטוי שההונגרים היססו להשתמש בו בשל מוצאם המונגולי. במהותו המעשה היה פשוט: היהודי נושל מרכושו בלא פיצוי או תמורת פיצוי סמלי בלבד, ונחלתו נמסרו לידיים לא-יהודיות. המעשה לוה מסע תעמולה-רבתית: מחד גיסא, נכרכה בו הסתה אנטי-יהודית נוסח "היהודי שרד את הגוי ועתה מוחזר הרכוש לבעליו"; מאידך גיסא, הודגשו "נדיבותו" ו"דאגתו" של השלטון לנתיניו בכך שהוא מחלק את נכסי היהודים לנצרכים גויים.¹⁵⁸ בין נכסי היהודים שחלוקתם הובלטה בשעה זו היו אדמות חקלאיות, בכלל, וחלקות כרמים, בפרט, וכן בתי-מרקחת. בכל אחד מן המקרים פנו השלטונות אל הציבור הרחב להעלות את דרישותיו. על חלוקת הכרמים אנו קוראים רבות ולא ברור כמה מהזוכים בהן אכן היו נצרכים וכמה היו מסוגלים לנהל את הרכוש בצורה מקצועית. פרשת בתי-המרקחת היתה יותר מורכבת, משום שלא כל אחד היה רשאי ומוסמך למכור תרופות והמחסור ברוקחים בלם אפוא את הגזל. המצב הגיע לידי כך שבאוז'הורוד נאלצו הרשויות להחזיר רוקח יהודי ממחנה-האיסוף עקב המחסור בכוח-אדם מיומן מסוג זה.¹⁵⁹ ככל הנראה, לא כל אלה שקיבלו אדמות לידיהם היו מסוגלים או נכונים לעבדן, והמשרדים התלוננו על הרס השדות.¹⁶⁰

מגמת השוד גברה עם הכיבוש הגרמני, כאשר חנויות ועסקים נסגרו וחולקו בין המעוניינים. ככל הנראה רבו הקופצים, והשלטון המקומי פרסם הנחיות לחלוקת הרכוש: את האדמות יש לחלק לפי איכותן, ואת העסקים — תוך הקפדה שהאינטרס

Kárpáti Híradó, 11.1.1944, 24.1.1944, 1.2.1944, 13.2.1944, 22.2.1944, 18.3.1944 158

יד ושם, סרט מס' JM 10963-K774-1944, מכתב, 21.4.1944 159

אמח"ת, בלא מספר, התכתבות בין-משרדית, 21.4.1944 160

הציבורי לא ייפגע עקב כך; הראשונים לקבלתן הם נזקקי הסעד והנצרכים; חנויות ובתי-מלאכה יש לחלק בין אנשים המסוגלים להפעילם על הצד היותר הטוב.¹⁶¹ התאחדות הסוחרים באוז'הורוד נטלה על עצמה לבדוק את המועמדים לזכות ברכוש היהודי. היא כחנה את נסיונם, את מיומנותם ואת מסמכיהם וניהלה רישום של סוגי העסקים ושמותיהם שהפונים התעניינו בהם.¹⁶² גם עתה חזרה על עצמה התופעה שהיינו כבר עדים לה כשהונהגה שיטת ה"רביזיה": השלטונות ביקשו לסלק את היהודים מחיי הכלכלה בטענות מטענות שונות, אך כאשר ניסו לבצע את זממם התברר שלרבים מהענפים לא נמצאו מועמדים מתאימים מקרב הגויים כדי להפעילם. בצר להן פנו ההתאחדויות של הסוחרים ובעלי-המלאכה בקרפטר-רוס' לאנשי המקצוע בארץ-האם וממש התחננו בפניהם כי יאותו לבוא ולהתיישב בחבל ובכך גם להגדיל את מספר ההונגרים בו. כמו-כן הודיעה אגודת הסוחרים של סכליוש, שהעיר משוועת בדחיפות לסוחרי חרטינה, בגדי גברים, רהיטים ועורות וכן לתופרי חגורות נשים, לחייטי חולצות, למתקני שטיחים, ליצרני מברשות, לכורכי ספרים ולשורה של מקצועות יצרניים נוספים.¹⁶³ פורסמה גם רשימה ארוכה של עסקים פנויים באוז'הורוד ובערים אחרות. ואכן, לפתע גילו פרנסייהן של אותן ערים כי מספר החנויות ובתי-המלאכה בהן מוגזם. חחרו החזיקו אחריהם העיתונים, שמהירו לרווח על האוצרות האדירים שהותירו היהודים אחריהם — אות וסימן להיותם יסוד שלילי בכלכלה הלאומית. אף-על-פי-כן הם לא הסתירו את העובדה שהיהודים סיפקו שירותים פחות-ערך כביכול — כמו ייצור כובעים וכריכת ספרים — אשר אחרים התקשו לספקם. נשמעו קולות שקראו לנשל גם את אנשי-הקש — אותם גויים שקשרו קשרים עם היהודים ונטלו על עצמם לנהל את עסקיהם ומפעליהם. הקנאה והרעבתנות שימשו אפוא בערבוביה...

המדינה וסוכניה התחלקו בדירות ובנכסים שנשדדו מהיהודים עם הרבה מאוד אנשים פרטיים. הרווח היה מידי והגיע לעתים לסכומים נכבדים. יתירה מזו: בשוד זה היה אלמנט של שיחוד ההמונים בדרך השפלה ביותר, שהרי כל דכפין היה יכול להצטייד בלא מאמץ מיוחד בארון, בכיסא, בכסת-פוך או בכל דבר פרוזאי אחר שהיה לו שימוש יומיומי, מבלי לשלם עבורם פרוטה. הזדמנות-פז נקרתה לפני רבים מפשוטי העם, שאמנם לא שמרו טינה מיוחדת ליהודים, אך התקשו שלא לנצל.

לפי היקף התייעוד שהוקדש לנושא, התכנון המוקדם וההתייעצויות עם ראשי הס"ס, לרבות ויסליצני ודאנקר, נראה שהשלטונות ההונגריים ייחסו חשיבות רבה לשוד הדירות כפי שציינו פעמים אחדות. הללו למדו לקח מהגירוש של שנת 1941 ועתה ביקשו להימנע מהטעויות שנעשו אז. הפעם הם הכינו מבעוד מועד שורה של הנחיות בכתב ודאגו להפיצן ברשויות המקומיות ולכוחות השיטור שהוציאו לפועל את גזירת הגירוש והיו מופקדים על הטיפול ברכוש היהודי.

161 אמח"ת, בלא מספר, מזכירות מרחב קרפטר-רוס' אל הרשויות המקומיות, 15.4.1944.

162 *Kárpáti Híradó*, 25.4.1944

163 *Kárpáti Híradó*, 7.5.1944

בשלב הראשון גורשו היהודים. אנו קוראים, שבכמה מקומות נצטוו היהודים להניח על השולחן את הכספים ודברי-הערך. יש להניח שהוראה זו היתה תקפה בכל המקומות, גם אם לא הוזכרה במפורש בכתובים. אנו יודעים על יהודים שהחביאו את רכושם, עובדה שהעידה כי הם ידעו על כוונת הצוררים לאוספו; וגם על גבאים וראשי קהילות שקברו ספרי-תורה על עטרתיהם האמנותיות העשויות זהב וכסף, לבל יחללו אותם הצוררים. בשלב זה הוכנה רשימה מפורטת של הרכוש לסוגיו, ואנשי החוליות היו אמורים להפקיד את חפצי-הערך בסניף המקומי של הבנק הממלכתי. אך נראה, שעקב ההמולה הרבה והאנדרלמוסיה שנוצרה יצאה הוראה להפקידם בסניף המקומי של משרד-האוצר ולא מן הנמנע שרבים מהפריטים מצאו את דרכם לכיסיהם של הפוקדים (קבוצה זו כללה את הז'נדרמים, השוטרים, אנשי-הצבא ושאר המשתתפים במבצע). מכל-מקום, על החוליה היה להכין רשימה, שהעתק ממנה נמסר לבעל-הבית במגמה להשלוחו שכאשר ישוב, הדברים יוחזרו לו (כיוצא בכך היו יהודים שהפקידו את רכושם בידי שכניהם הגויים בתקווה לקבלו בחזרה עם שובם...). החוליה נצטוותה לנעול את הדירה, לחתום את הדלת וליטול את המפתחות. עתה החל השלב השני — הטיפול בתכולת הדירה, החנות או בית-המלאכה. במקומות רבים, בזמן שחלף בין הגירוש ובין מהלך הטיפול על-ידי השלטונות, התנפלו על הדירות שכנים וגם אחרים — בחוסט מזכירים במיוחד את הצוענים — ורוקנו את תכולתן עד לאחרון הפריטים.¹⁶⁴ נמצא אפוא, שחרף העובדה כי השלטונות היו מודעים לתופעת הביזה ואף עשו את כל אשר לא-יירם למונעה, הרי בסופו של דבר הם נכשלו במשימתם.

מקלטי-רדיו ומכונות-כתיבה שנמצאו בדירות היו אמורים להילקח לתחנות-המשטרה. חפצים שהיו ראויים לשימוש הצבא — כמו נעלי הליכה, מגלשי סקי, שינלים ופרוות גברים — נמסרו לחילות השונים. הצבא גם קיבל מצרכי-מזון עמידים, ואילו ההוראות לגבי אלה שתפוגתם היתה קצרת-טווח לא היו אחידות: בתחילה היתה הכוונה למוסרם למוסדות סוציאליים, לבתי-אבות ולבתי-יתומים. לאחר-מכן, כאשר הורגש מחסור במצרכי מזון במטבחים העממיים היהודיים ובמטבחים שבישלו בהם עבור היהודים הכלואים, הם נשלחו לשם. חוליות יהודיות שחיפשו מצרכי-מזון בדירותיהם של היהודים דיווחו על מאגרים גדולים שנחשפו באי-אלה מהן. דברי מזון שנמצאו בחנויות נמכרו בדרך-כלל לנזקקים.

השלטונות היו להוטים בעיקר אחר שטיחים יקרי-ערך, תמונות וחפצי אמנות. כמעט שלא היו הוראות, שעניינן טיפול בדירות, אשר לא הוזכרו בהן טובין אלה. אכסונם של חפצים אלה לא היה קל כלל ועיקר, וההוראות השתנו מדי פעם. סוגיית הריהוט אף היא לא היתה בהירה כל צורכה, שכן בחלק מההוראות הודרכו הפוקדים להעביר את הרהיטים וחפצים אחרים לבתי-כנסת ולמוסדות-ציבור יהודיים. יש להניח,

164 יד ושם, סרט מס' K774-1944 JM 10963, מכתב, או'הורוד, 5.1.5.1944, *Kárpáti Híradó*, ; 13.5.1944.

שהעברת החפצים בכללותה היתה בעייתית, שכן השלטונות הורו להקצות חדר אחד בכל דירה שבו ירוכזו כל הפריטים המצויים בה וכך יפוננו שאר החדרים. בשלב השלישי היה על השלטונות למכור את החפצים שנותרו בדירות או לחלקם. גם עתה נקבעה אוכלוסיית-היעד — עניים, אלמנות, יתומים נפגעי מלחמה ונוזקי סעד אחרים. יהודים לא הוזכרו בין מקבלי הציוד, למרות המחסור שהיה מנת-חלקם במקומות-הריכוז. יש להניח שהרבה מאוד מהציוד נהרס, נשדד וחולק בין ההמון. על ההתמודדות הקשה עם בעיית הציוד שנותר בדירות מעידים במיוחד הדיווחים מהעיר חוסט.¹⁶⁵ בעיה אחרת שהתעוררה היתה בעלי-החיים שנותרו במשקיהם של יהודים ונוזקו לטיפול. כך במחוז אוז'הורוד נאספו, מלבד בהמות, גם יותר מ-500 שפני אנגורה.¹⁶⁶ גם אלה חולקו לאוכלוסייה. הכוחות הגרמניים אף הם לא ויתרו על חלקם. הם דרשו במיוחד כספים וחפצי-ערך, מזון וציוד שימושי לצבא. בשלב האחרון אמורים היו תכולת הדירות או תמורתה וכמובן המזומנים ודברי-הערך, להתרכז בידי השלטונות. הרבה מאוד הוראות עסקו בדרכי ההעברה וההפקדה של הכסף שהוחרם מהיהודים, אשר לפי הדיווחים בעיתונות סכומו היה רב ביותר. האם הנתונים שהתפרסמו מדי בפעם בעיתונות היו נכונים? מן-הסתם היתה בהם הגזמה כלפי מעלה במגמה להבליט לעין כול את עושרם המופלג של היהודים, שכביכול נעשה על חשבון הגויים. הראשונים שזכו בדירות היהודים היו הגויים שנאלצו להסתלק מאזור הגטו בעקבות ריכוזם של היהודים בו, והללו קיבלו אותן אפוא כפיצוי. על אלה עדיין לא נוכל לטעון שזכו מההפקר. מקצת מהדירות חולקו בין עניי המקום, אולי כדי לסתום פיות. עיתוני התקופה דיווחו בהרחבה על מועדי חלוקת הדירות וסדריה. עם זאת, לא חסכו את שבט-ביקורתם מאלה שביקשו לזכות בשלל בצורה חפוזה ואף גינו את המתאווים ליהנות מעמל זולתם, שאמנם היו עתירי-זכויות, אך הפגינו עתה בולמוס בלתי-מרוסן ליהנות מההפקר. כלומר: היה כאן ניסיון נועז מצד העיתונות לחשוף את פרצופם המכוער של שכניהם וידידיהם לשעבר של היהודים, שלא היססו לזנוב בהם ולנגוס מרכושם בלא נקיפות מצפון. אפשר לומר, שהיתה זו עיקרה של "חגיגת" השוד אשר אפיינה את גירוש היהודים מקרפטורוס' — "חגיגה" שסתמה את פיותיהם של רבים אשר בלעדי אתנן זה יכול שהיו מסנגרים על היהודים או אפילו חסים עליהם. כתבות בעיתונים הרבו לספר על רכוש שהסתירו היהודים אצל שכניהם וידידיהם ונתגלה הודות למאמציהם הבלתי-פוסקים של הבלשים. שוב-ושוב פורסמו בעיתונים פניות, אזהרות ואיומים לציבור הרחב, כי עליו לחשוף יהודים מסתתרים ומקומות שבהם הוטמנו אוצרותיהם. ככל הנראה, פנייתם של העיתונים אכן מילאה את מטרתה, שכן הם פרסמו את שמותיהם של יהודים אשר נתפסו עם רכושם ואת שמות האנשים שהביאו ללכידתם. עדים שנותרו בחיים וחזרו אל בתיהם הקודמים עם תום המלחמה הושבו לרוב ריקם כאשר ביקשו להשיב להם את החפצים שהפקידו הוריהם אצל

165 אה"מ, K774-1944, ראש עיריית חוסט אל מזכיר המדינה, 27.4.1944.

166 יד ושם, סרט מס' K774-1944 JM 10963, מכתב, 13.5.1944; 16.5.1944, *Kárpáti Híradó*.

שכניהם וידידיהם בטרם צאתם למקום-הריכוז. רוצה לומר: היו אין-ספור דרכים להתעשר על חשבונם של היהודים שהובלו לטבח.

כאמור, בכל שלב עבר הרכוש היהודי ידיים "דביקות" ולכן חלק מהממון, מהמתכות היקרות, מאבני-החן או מהציוד "נעלמו" בדרך. תיאבונם של השלטונות בא אפוא על סיפוקו רק בחלקו וכפי שצוין לעיל, הם נאלצו להתחלק ברכוש עם האנשים מהדרגים הזוטרים שטיפלו בו ואף-על-פי-כן הרווח של כל הצדדים היה מידי והגיע לסכומים גדולים. גם כך גירוש היהודים היה עסק כדאי לשלטונות הונגריה, אשר העבירו חלק מהזהב ברכבת מיוחדת אל מחוץ לגבולות המדינה. אפשר גם להניח, שפליטים הונגרים אשר נמלטו מפני הצבא הסובייטי הגיעו למערב-גרמניה ולמדינות אחרות בעולם החופשי והתבססו במקומות מגוריהם החדשים לא מעט באמצעות האוצרות השדודים. על כך יש להוסיף את החובות וההלוואות האבודים של היהודים, את החפצים שהוסתרו ונמצאו באקראי לאחר שנים רבות ואת החבילות השונות שהופקדו אצל ידידים עד עבור זעם ולא נדרשו עד היום. הוא-הדין במבני-ציבור יהודיים שעברו לידיים פרטיות או ציבוריות ונהרסו או שינו את ייעודם.

גם אין לשכוח את מעשי הגזל הברוטליים שביצעו הנאצים, את "הקנסות הקולקטיביים" שהטילו, את הציוד והסחורות שנאספו מבתי היהודים ואת החיפושים המשפילים שעשו על גופם של יהודים, לרוב באמצעות אלימות ועינויים. וכשתוהים על אותה התבהמות של בני המאה העשרים והסיבות לשנאת היהודים שהביאה להשמדתם, דומה שאין להתעלם כלל מהתאוה החייתית לחמוס את רכושם של בני עמנו!

סיכום

בשנים 1938–1944 חוסלה רוב-רובה של יהדות קרפטי-רוס'. אמנם, ההוראות האחרונות בדבר השמדתה ניתנו בידי השלטונות הנאציים, שצבאם כבש את הונגריה-רבתי ועל-ידי כך אפשר את ביצור הפתרון הסופי, אך כל אותן שש שנות שלטון בודפשט בחבל לוו נגישות רצופת שנעשו על-ידיו, בהנהגתו של העוצר מיקלוש הורטי, עד לגירושם של היהודים אל מותם. המדינות הקטנות במזרח-אירופה, ובתוכן הונגריה, נוטות לתלות את הקולר של ביצוע הפשעים בצווארם של הנאצים והרייך השלישי ולרחוץ בנקיון כפיהן. טיעון זה נשמע מיד לאחר המלחמה, בתקופת השלטון הקומוניסטי ואף בימינו-אנו, עם הנהגת משטרים יותר ליברליים במדינות אלה. אין שקר גדול מזה, שכן התיעוד הנמצא בארכיונים ההונגריים מוכיח בעליל, כי ביצוע הפשעים הגדולים בקרפטי-רוס' נעשה על-יד השלטונות וביזומתם, כשנציגי הס"ס משמשים יועצים ומכוונים בלבד. הללו לא היו זקוקים לכוחות גרמניים כדי לבצע את הגירושים, כפי שלא נדרשו במשך אותן שש שנים ארוכות להדרכה זרה כיצד לנגוש ביהודים.

לדעתי, אין להסתפק בציון חלקם של ההונגרים בהשמדת יהודי קרפוטרוס'. כפי שכבר הערנו פעמים אחדות, טרגדיה איומה זו היתה פרק בתהליך המדיאריזציה של החבל, שנחשב חיוני בעיני האומה ההונגרית לא רק מבחינת המורשת ההיסטורית וההתפשטות הטריטוריאלית, אלא גם מבחינה גיאוגרפית ואסטרטגית. קרפוטרוס' קבעה את גבולה הצפוני והמזרחי של הונגריה על הרי הקרפטים, יצרה גבול משותף עם פולין ואפשרה לארץ-האם להפעיל איום אסטרטגי וטקטי על רומניה וסלובקיה. קרפוטרוס' חולשת על מקורות המים של מחצית מהמישור ההונגרי ומבורכת בעתודות של חומרי-גלם חיוניים. לפיכך שליטתה של הונגריה בחבל נראתה חשובה לאין-ערוך בעיני נושאי דגלה של הלאומיות בה, שראתה ביהודים גורם מזיק ולו רק בשל העובדה שהם הכשילו את תהליך המדיאריזציה במשך עשרים שנות השלטון הצ'כוסלובקי. האפשרות שנתגלגלה בדרכם של ההונגרים לסלק את היהודים מארצם נתקבלה אפוא בברכה על-ידם, כך שהגרמנים לא נזקקו לשכנעם בעניין זה יתר על המידה... אין ספק, שהרביזיה של העסקים נוצלה להאצת תהליך המדיאריזציה בחיי הכלכלה של החבל ולא נטעה אם נטען, שהיא אפילו היתה אחת ממטרותיו המרכזיות של השלטון. הרביזיה גם אפשרה לתגבר את היסוד ההונגרי במסחר, במלאכה ואף בחקלאות, הבטיחה את העברתה של התעשייה המועטה שהיתה קיימת באזור לידיים הונגריות וסילקה לאלתר את היהודים מזירת התחרות הכלכלית. ראינו, שהביטוי "העברה לידיים נוצריות" משמעו האמיתי היה העברה לידיים הונגריות. שלטונות בודפשט עודדו את התיישבותם של הונגרים בחבל ואף העבירו לידיהם עסקים בו. הם גם ניהלו מסע תעמולה בארץ-האם לעידוד ההתיישבות ההונגרית בקרפוטרוס'. זאת ועוד: לאחר גירוש היהודים מאזור סבליוש נפוצו בקרב התושבים הרוסינים שמועות, שלפיהם הגיע עתה תורם. אין ספק, שהשמועות הללו ביטאו תחושות וחששות שניטעו בקרב הרוסינים ואת יחסם של ההונגרים כלפיהם. אמנם, באזור מרמרוש עודדו השלטונות חלוקת רכוש יהודי בין הרוסינים, אך ההסברים שנלוו למהלך זה הבהירו, כי מטרתו של צעד זה היתה להגביר את נאמנותם לשלטון ולאומה השלטת. לדעת כותב שורות אלו, הטרנספר של היהודים והטיהור האתני שבוצעו על-ידי ההונגרים ביהודי קרפוטרוס' אך קידמו את האינטרס הלאומי ההונגרי וכי הנאצים רק אפשרו את מימושו. משום-כך טעות היא לתלות את ההאשמה העיקרית של שואת יהדות קרפוטרוס' רק בגרמנים, שכן לדידם היה ברור כי הם רק מסייעים בהגשמת שאיפתה ההיסטורית של הלאומנות ההונגרית. ברגע שהורטי שוב לא היה מעוניין בהמשך הגירוש הוא יכול היה להפסיקו. היה בכך משום נקודת מפגש בין שתי מגמות — מלחמת הנאצים באומה היהודית והשאיפה לחזק את היסוד הלאומי ההונגרי במרכז-אירופה. אלמלא האינטרסים של הלאומנות ההונגרית, אלמלא החשק לגזול את הרכוש היהודי ואלמלא האנטישמיות הפנאטית שתובלה בגזענות, היו הנאצים מתקשים מאוד לבצע את גירושם של יהודי החבל (והונגריה כולה).

שישה חודשים עמד הצבא הסובייטי בשערי קרפוטרוס' בלא תזווה, וכאותה

חלק שלישי: תקופת השואה

תקופה ממש עברה הכוס על היהדות המקומית. ביולי 1944, כשהורטי ציווה להפסיק את הגירושים, רוב יהודי החבל כבר לא היו בין החיים, וכאשר בריוני צלב-החץ ההונגרים חידשו את הטבח ביהודים באוקטובר 1944, רובה של קרפטורוס' כבר היתה נתונה בשלטון סובייטי.

נראה, שרכבת הגירוש הראשונה יצאה ב־13 או ב־14 במאי מהעיר מוקצ'בו, והאחרונה — ב־5 או ב־6 ביוני מהעיר חוסט. התאריכים אינם ברורים, כי הם מציינים את יום הגעתה של הרכבת לקושיצה, לפי הרישומים שערך הפקיד ההונגרי אישטוואן וראנצ'יק. לתחנת־הרכבת בקושיצה הגיעו 59 רכבות גירוש, מהן יצאו תשע ממוקצ'בו; חמש מאוז'הורוד; ארבע מכל אחת מהערים ברהובו, מאטאסאלקה, מרמרוש־סיגט ופאלשו־וישו. שלוש רכבות יצאו מסבליוש, ואחת — מכל אחת מהערים טאצ'ובו, סלאטינה ווולובה. בקושיצה הוחלפו המשמרות ההונגריים בגרמניים והרכבות נשלחו לדרכן לאושוויץ. הן הגיעו לקושיצה לפי סדר זה:

14 במאי,	ממוקצ'בו —	3,169 נפש.
16 במאי,	מברהובו —	3,818 נפש.
16 במאי,	ממרמרוש־סיגט —	3,007 נפש.
16 במאי,	ממוקצ'בו —	3,629 נפש.
17 במאי,	מאוז'הורוד —	3,455 נפש.
17 במאי,	מוולובה —	3,052 נפש.
17 במאי,	ממוקצ'בו —	3,306 נפש.
18 במאי,	ממרמרוש־סיגט —	3,248 נפש.
18 במאי,	מברהובו —	3,569 נפש.
18 במאי,	ממוקצ'בו —	3,025 נפש.
19 במאי,	מפאלשו־וישו —	3,032 נפש.
19 במאי,	ממאטאסאלקה —	3,299 נפש.
19 במאי,	ממוקצ'בו —	3,222 נפש.
20 במאי,	ממרמרוש־סיגט —	3,104 נפש.
20 במאי,	מסבליוש —	3,458 נפש.
20 במאי,	ממוקצ'בו —	3,026 נפש.
21 במאי,	מפאלשו־וישו —	3,013 נפש.
21 במאי,	ממוקצ'בו —	2,861 נפש.
22 במאי,	ממרמרוש־סיגט —	3,490 נפש.
22 במאי,	מאוז'הורוד —	3,335 נפש.
22 במאי,	ממאטאסאלקה —	3,298 נפש.
23 במאי,	מפאלשו־וישו —	3,023 נפש.
23 במאי,	ממוקצ'בו —	3,269 נפש.

פרק שני: בשנים 1939–1944

24 במאי,	מברהובו —	2,602 נפש.
24 במאי,	מחוסט —	3,328 נפש.
24 במאי,	ממוקצ'בו —	3,080 נפש.
25 במאי,	מאוז'הורוד —	3,334 נפש.
25 במאי,	מאקנה-סלאטינה —	3,317 נפש.
25 במאי,	מפאלשו-וישו —	3,006 נפש.
26 במאי,	מחוסט —	3,249 נפש.
27 במאי,	מסבליוש —	3,415 נפש.
27 במאי,	מאוז'הורוד —	3,988 נפש.
28 במאי,	מטאצ'ובו —	2,208 נפש.
29 במאי,	מברהובו —	860 נפש.
29 במאי,	ממאטאסאלקה —	3,299 נפש.
31 במאי,	מאוז'הורוד —	3,036 נפש.
1 ביוני,	ממאטאסאלקה —	3,299 נפש.
2 ביוני,	מחוסט —	2,396 נפש.
3 ביוני,	מסבליוש —	2,967 נפש.
5 ביוני,	ממאטאסאלקה —	3,100 נפש.
6 ביוני,	מחוסט —	1,852 נפש.

מאחר שבמגורשי מאטאסאלקה, פאלשו-וישו, ואולי גם וולובה, היו גם יהודי טרנסילבניה, קשה להעריך את מספר המגורשים. הערכה גולמית היא, שב-36 ימי הגירוש נשלחו לאושוויץ כ-115,000 מיהודי קרפטורוס'. מספר זה כולל מספר לא ברור — כ-15,000 — של יהודי חבל מרמרוש, לרבות החלק הרומני שבו. ברכבות מאוז'הורוד היו גם אלף, ואולי אף יותר, יהודים סלובקים מהמחוזות סובראנצה וסנינה. מכל-מקום, כ-100,000 יהודי החבל נשלחו לאושוויץ ורובם מצאו שם את מותם.

שרידי חרב, השנים 1944–1949

הצבא הסובייטי הגיע לאזור סלאטינה שבגבול קרפטורוס' כבר באוגוסט 1944, ועד סוף אוקטובר כבש את החבל כולו. החיל הצ'כוסלובקי בפיקודו של הגנרל סבוודה לא הורשה להשתתף בשחרורו, וכבר בנובמבר 1944 ארגנו הקומוניסטים את סיפוחו לברית-המועצות.

עם שחרור החבל החלה שיבתם של היהודים ששרדו. הראשונים בהם היו אלה שהסתתרו בתוך החבל, אם בהרים אם במקומות אחרים בכפרים, ועתה העזו להיחשף. גם חיילים מהחיל הצ'כוסלובקי הצליחו לבקר ביישובים שגרו בהם בעבר. כן הגיעו ניצולים יהודים מפולין, מרומניה, ובמיוחד מהונגריה. בבודפשט עצמה שרדו מאות יהודים מקרפטורוס', אלא שבסופו של דבר היו אלה מעט מזער של שארית הפליטה. ד"ר מרדכי מרטין נחום (בן-נחום, נחומוביץ), ממנהיגי הכולטים של יהדות קרפטורוס' לאחר המלחמה, סיווג את הניצולים לארבע קבוצות: (1) אלה ששירתו בחיל הצ'כוסלובקי; (2) כלואי מחנות-ריכוז שנמצאו ממזרח לקו ורצל'אב (Wrocław, Breslau) ושחררו על-ידי הצבא הסובייטי לפני פברואר 1945; (3) יהודים שהסתתרו בהונגריה ושחררו על-ידי הצבא הסובייטי לפני מארס-אפריל 1945; (4) יהודים ששחררו על-ידי צבאות בנות-הברית המערביות ממחנות-ריכוז וממחנות-כפייה.¹ הרב שמואל יצחק פרייליך, מנהיג חשוב אחר של יהודי קרפטורוס' לאחר המלחמה, סבור שרבים מהיהודים ניצלו בשל כמה סיבות: גירושם החל מאוחר-יחסית ולכן אלה שלא הושמדו מיד עם בואם לאושוויץ הושארו במחנות במשך זמן קצר יותר משאר יהודי אירופה. רוב אלה ששרדו היו בשיא אונם ולכן סיכוייהם לחיות היו גדולים יותר. גם הגיוס ליחידות-העבודה ההונגריות, עם כל הזוועות שהיו כרוכות בדבר, אפשרו לצעירים לא-מעטים להינצל ממשלוח למחנות-המוות; או ששילוחם לשם התבצע לאחר זמן רב.² לפי רשימות של ניצולים ששבו לקרפטורוס' לאחר

1 American Jewish Archives (AJA), Cincinnati, Ohio, World Jewish Congress (WJC), Box H-99, folder "Rat dem jüdischen Gemeinden in der Tschecoslowakei", Sub-Carpathian (להלן: "Rat") Jews.

2 הרב שמואל יצחק פרייליך, "יהודי קרפטורוס אחרי מלחמת העולם", אנציקלופדיה של גלויות, קרפטורוס (להלן: פרייליך), עמ' 503, 506, 507.

המלחמה וביקשו סיוע מוסדי נראה, כי לא היה כמעט מחנה נאצי שמגורשים מהחבל לא הגיעו אליו.³

כמה יהודים ניצלו? על כך הדעות חלוקות ביותר וכל מקור שבידנו נוקב במספר שונה, שכן לא התנהל, ולא היה יכול להתנהל, כל רישום מרוכז בשום מקום. אמנם, חלק מהניצולים הופיעו בזמן זה או אחר בקרפטורוס', פנו לג'וינט ולמוסדות-רווחה אחרים בבקשה לקבלת תמיכה, אך הרשימות הללו כמעט שאינן משקפות מאומה. הרב פרייליך מספר על ניצולים שהגיעו לבודפשט ולבוקרשט, הזדהו בשמות בדויים וזכו לתמיכה כספית. אך רבים נמנעו מכך מסיבות שונות והיו גם כאלה שהתרחקו מהיהדות. הנתונים שבידנו הם אפוא בגדר הערכות בלבד. בחמישה מקומות בקרפטורוס' דאגו לרישום הניצולים ולסיוע להם, אך כללית אין אנו יודעים בכירור כמה יהודים נותרו בחיים בחבל גופו. כאשר משלחת ממשלתית מ'צ'כוסלובקיה ביקרה לראשונה בעיר ברהובו, היא גילתה שם כ־60 יהודים מתוך כ־7,500 שחיו שם בעבר.⁴ לדעת ד"ר נחום, חזרו מהמחנות כ־12,000 יהודים; ולדעת הרב פרייליך, נותרו בחיים כ־25,000 יהודים.⁵ יש להניח אפוא, שהמספר האמיתי נע בין שני המספרים הללו.

פיזורם של היהודים בחבל היה רב. בתקופת השלטון ה'צ'כוסלובקי היגרו מאות מהם לסלובקיה ולבוהמיה-מורביה וקשרו את גורלם עם זה של היהודים המקומיים. רבים ישבו בהונגריה או נמלטו לשם, ובמיוחד לבודפשט הכירה, כשפרצה המלחמה. אחרים נמלטו לרומניה והיו כאלה שהצליחו לעלות ארצה דרכה. מאות נסו לברית-המועצות, אם מסיבות פוליטיות אם מתוך תקווה להינצל שם. אמנם, גורלם של רבים מהכלואים במחנות הסובייטיים לא שפר מזה של האסירים במחנות-הכפייה הגרמניים, אך חלקם בכל-זאת שוחררו או התגייסו לחיל ה'צ'כוסלובקי. לאחר שחרורם של האזורים המערביים של אירופה על-ידי בנות-הברית העביר ארגון הצלב האדום ניצולים לשבדיה, לצרפת ולאנגליה. היו שנתרו במחנות העקורים מבלי לשוב לארץ-מוצאם ומשם היגרו לארצות-הברית, לאוסטרליה, לקנדה ולוונצואלה. בין השבים ל'צ'כוסלובקיה אושפזו רבים בבתי-חולים ובבתי-החלמה בצ'כיה ובסלובקיה. אחרים התיישבו מיד בפראג, בקושיצה שבסלובקיה ובמקומות אחרים (בפגישה של מנהיגי יהדות 'צ'כוסלובקיה עם הנשיא אדוארד בנש שהתקיימה בנובמבר 1945 הם דיווחו על 10,000 יהודים שחיו בפראג וביניהם מספר לא-מבוטל של יוצאי קרפטורוס').⁶ משום-כך אפשר להניח בכירור, כי אלה ששבו לקרפטורוס' לא היו כל הניצולים.

3 רשימות, אוסף המרכז לחקר התפוצות.

4 לעיל, הערה 1.

5 לעיל, הערה 1; פרייליך (לעיל, הערה 2), עמ' 511-513.

6 לעיל, הערה 1; AJA, WJC, Box H-99, Czechoslovakia, 1954-1975. על-פי נתונים מאמצע אוגוסט 1945, מתוך 7,200 משוחררי מחנות שעברו את פראג, 2,000-3,000 היו יוצאי קרפטורוס'.

החוזרים לקרפטורוס'

את השבים אפשר לחלק לכמה קבוצות: (1) אלה שחזרו, ראו את המציאות האימה שנוצרה בעקבות השואה והסתלקו מיד. רבים מקבוצה זו הזדרזו לעלות ארצה במסגרת עלייה ב, נכלאו במחנה עתלית או נשלחו למחנות-המעצר בקפריסין.⁷ (2) אלה שהחליטו להישאר תקופה מסוימת בקרפטורוס', אך נטשו ברוכס את האזורים הכפריים ועברו לערים הגדולות. היו מהם שניסו להחזיר לעצמם את נכסיהם השדודים, אלא שהמלאכה היתה קשה והצריכה בירורים משפטיים ממושכים ויקרים. השלטון הסובייטי החדש לא עודד כל עיקר את היהודים להחזיר לעצמם את רכושם וסרבל אפוא את ההליכים הביורוקרטיים. רוב היהודים הללו הסתלקו בסופו של דבר מהחבל בדרכם לצי'כיה, להונגריה או לרומניה. (3) אלה שגמרו אומר להישאר בחבל. קבוצה זו גדלה גם בשנים הראשונות שלאחר המלחמה, כאשר הכניסה לקרפטורוס' היתה חד-סטריית עם "היעלמותה" מאחורי מסך-הברזל.

זכרונותיהם של השבים מעורבים. הרושם הקשה המידי שנתקבל היה בשל ממדי החורבן וההרג והיעדר יהודים בחבל. כאמור, סיפורים על השוד וההרס של הרכוש היהודי והקשיים בהשבת הנכסים נישאו בפי כול, אך היו ניצולים שדיווחו על קבלת-פנים לבכית מצד שכניהם בעבר, שאף החזירו להם מיטלטלין אשר הושארו בידיהם או שהצילו רכוש מידי השודדים ושמרו עליהם בכיתם. לעתים היו תושבים מקומיים שהעניקו קורת-גג ליהודים שזה עתה ירדו מהרכבת. החוזרים חיפשו קשר עם יהודים אחרים (היו כאלה שהמתינו בתחנות-הרכבת בתקווה שאולי קרוביהם יגיעו) והצטרפו לדירות שבהן כבר התגוררו יהודים.⁸ רובם היו יחידים שאיבדו את משפחותיהם וכמה מהם אף הקימו משפחות. הרב פרייליך מספר על חיי הבטלה בשל התמיכה שקיבלו ממוסדות-הרווחה למיניהם והעיסוק בשוק השחור שמילא את זמנם הפנוי והסב להם רווחים קלים, בעוד רשויות-הביטחון מתעלמות מתופעה זו.⁹ כן מספר פרייליך על נסיון התארגנות של יהודים אשר ביקשו להקים גוף שייצגם בפני השלטונות כאשר לסוגיות חברתיות שונות — ניסיון שנכשל באבר.¹⁰ עדות אחרת — ואין זה ברור האם השתיים חופפות — מספרת על ועד בן חמישה חברים שהוקם ב-4 בנובמבר 1944 במוקצ'בו בראשותו של המהנדס מיכאל מוריץ (פרייליך לא נכלל ביניהם). על הוועד היה לשמש גוף מקשר בין היהודים לשלטונות. חבריו ביקשו תמיכה כספית מהשלטונות כדי שיוכלו לסייע בידי היהודים החוזרים.¹¹ פרייליך מספר על דאגתם של

7 אצ"מ, תיק S6/3677, ממורנדום, כ"ג בכסלו תש"ז; מרים מטיאס, אני אעבור את הירדן הזה, עמ' 157.

8 עדויות יד ושם: ראובן זולדן, 03-8743; פרנק וטנא (עורכים), החלוץ הצעיר.

9 פרייליך (לעיל, הערה 2), עמ' 503–513.

10 פרייליך (לעיל, הערה 2), עמ' 509–511.

11 אמח"ת, Evrejskaia Podkomisia 2/1944.

היהודים מהתערבות אפשרית של הסובייטים בחיי היהודים ועל פעילותם המזיקה של הקומוניסטים היהודים.

עד יולי 1945 ההגירה או הבריחה התנהלו בממדים מצומצמים. מאז ועד סוף ספטמבר של אותה שנה, היום שבו השערים היו אמורים להינעל, החלה מנוסה המונית. לפי ההערכה, עזבו כ-15,000 יהודים את קרפטורוס.¹² קבוצות קטנות עשו את דרכן להונגריה ולרומניה, אך רבים ניצלו את ההזדמנות להתיישב בצ'כוסלובקיה ולכן הם נקראו "הבוחרים" (optanti). לפי אומדן אחד, היו בנובמבר 1946 8,000–9,000 "אופטנטים" בבוהמיה-מורביה וכ-2,000 בסלובקיה.¹³ לפי דו"ח המכון לעניינים יהודיים, הגיעו לצ'כוסלובקיה כ-9,500 יהודים מקרפטורוס. הרב פרייליך העלה את מספרם ל-20,000 בשעת השיא וגם הסביר מדוע הוא הוקטן על-ידי מקורות יהודיים אחרים. הוא האשים את הנהגת יהדות צ'כיה בצמצום מכוון של מספר היהודים וכן תקף את היהודים שהסתירו את זהותם ולא התייצבו לרישום.¹⁴ כפי שכבר נאמר, הנתונים הסטטיסטיים היו רחוקים מלהיות מדויקים. דומה, שפרטים יותר נכונים על מספר היהודים בבוהמיה-מורביה נוכל לקבל רק על-ידי בדיקה בארכיונים בפראג.

ד"ר נחום הצביע על גורם חדש ששינה במהירות את מספר היהודים: בשנים 1945–1947 הוקמו משפחות יהודיות חדשות רבות, ובשנת 1948 היו כבר משפחות ובהן שלושה-חמישה ילדים (לרובן היו לפחות שני ילדים).¹⁵ ברור, שריבוי טבעי בקנה-מידה כזה אכן שינה את התמונה הדמוגרפית, כאשר משווים בין 1945, שנת הגעתם לצ'כיה, ובין 1948/49, שנת עזיבתם אותה.¹⁶

רוב היהודים התיישבו בצ'כיה בשני אזורים עיקריים: (1) פראג-רבת, שם הם עסקו במקצועות חופשיים ובפרנסות שונות. רבים בפראג הסתירו את זהותם; אך אחרים השפיעו, או לפחות ביקשו להשפיע, על הקהילה המקומית. (2) אזור הסודטים, חבל-ארץ בצפון-בוהמיה. תושביו הגרמנים האתניים נסו ממנו בתום המלחמה יחד עם חיילי הוורמאכט. אלה שלא עלה בידם להימלט, כשלושה מיליון במספר, גורשו, תחילה באכזריות רבה, ולאחר-מכן — בהליך מסודר. החיילים היהודים בחילו של סבוכודה

YIVO Archives, N.Y., AJC, FAD-1, Box 11, Czechoslovakia — The Jews of Czechoslovakia, Report Prepared by Max Gottschalk, April 1946

AJDC, File No. 262, Report No. 392, Israel G. Jacobson, Prague — Report on Czechoslovakia, July-November 1946; AJA, WJC, Box H-96, Folder "Czechoslovakia, J.C. Legal Status 1945–1948", Prague, U.S. Ambassador Lawrence A. Steinhardt to Dr. Stephen Wise, 10 April 1946

14 פרייליך (לעיל, הערה 2), עמ' 514–518.

15 Dr. M. Nachum, Los Angeles, to WJC (no date given) (לעיל, הערה 1).

16 מבדיקת הירחון של יהודי צ'כיה וסלובקיה *Rosh Chodesh* נראה, שיהודים שוכנים בחבל הסודטים עד היום. אנשים הבקיאם בתולדותיה של קהילת פראג טוענים, שיוצאי קרפטורוס מקבלים לשורותיהם רק יהודים שיהדותם היא בהתאם להלכה. ארגונים אחרים מוכנים לקלוט רק חברים שיהדותם שנויה במחלוקת.

נטלו חלק בגירושם, אך לדברי הרב פרייליך, הם לא נטלו חלק במעשי האכזריות. לאחר הגירוש התרוקן אפוא החבל, וכל רכוש הגרמנים — החל בבתי מגורים מרוהטים וכלה באחוזות ובבתי-חרושת — ניתן למתיישבים החדשים. בין ראשוני התופסים היו החיילים מחילו של סבוכודה, בהם יהודים מקרפטורוס'. לאחר-מכן החלו השלטונות להעביר את הרכוש בצורה מסודרת לידי הצ'כים, למהגרים יוצאי קרפטורוס' (יהודים ולא-יהודים) ולקבוצות אחרות שהתיישבו שם בין באונס בין ברצון. עבור יהודי קרפטורוס' החיים בצל השלטון הצ'כי היו בגדר גן-עדן זוטא: היו שזכו בחווילות, בחנויות ובבתי-מלאכה מלאים כל טוב. אחרים נתמנו למנהלים מטעם העם (Narodní Spravové) על הרכוש הנטוש. בקיצור: כולם יכלו להתעשר בקלות. יהודים מחוסרי-ניסיון ובלתי-מיומנים נקלטו כפועלים בבתי-חרושת ובחקלאות. מנגד, התרבו הטענות שהיהודים עוסקים בשוק שחור ונטלו את הרכוש שלא כדין.¹⁷

העימות

היהודים מקרפטורוס' עוררו את הפעילות היהודית בקרב המתבוללים בצ'כיה. רבים מהמתיישבים היו חרדים, שביקשו ליישם את מנהגי היהדות הדתית, ובכלל להביא לידי שינוי ערכים רוחני, ותרזו אחר מתן ביטוי הולם לעיצוב זהותם במסגרת המוסדות הקהילתיים במדינה. שתי המגמות החישו את העימות בין שתי העדות: זו המתבוללת, שהתענגה על תחושת הביתיות בצ'כיה ועם זאת קיבלה בסבר פנים יפות אורחים מהמזרח שרמתם התרבותית-השכלתית נמוכה — אך עד-מהרה נוכחה לדעת כי הם ארוגנטים ומתנשאים — והיא נחושה בדעתה שאין להיכנע לתכתיבים. מנגד, יוצאי קרפטורוס', שביקשו להשליט נורמות שהיהדות הצ'כית נטשה זה שניים-שלושה דורות. היתה זו התנגשות קלסית בין יהדות מודרנית וחילונית ובין יהדות מסורתית ושמרנית, בין השקפות-עולם ואורחות-חיים מנוגדים, בין המזרח ובין המערב.¹⁸ מן הדין להוסיף, שהדתיים היו רק חלק מיהדות זו, שכללה את כל צבעי הקשת הפוליטית: קומוניסטים, שכבר טעמו את "טעם החיים" כברית-המועצות ובחרו להזדהות כאנשי שמאל מתונים בצ'כיה; ואנשי המחנה הציוני — החל ב"השומר הצעיר", עבור לתנועות המקורבות למפא"י, תנועת המרכז הלא-סוציאליסטי, "המזרחי", ועד הרביזיוניסטים — כולם החלו להתארגן במסגרות ציבוריות ופוליטיות. החרדים, מהם אנשי "אגודת ישראל", לא ייצגו אפוא את כלל הציבור. יהודי צ'כיה שמרו על מעמדם, ביקשו להשתקם מבחינה אישית (באמצעות מאבק למען החזרת רכושם השדוד) וציבורית-קהילתית כאחד והיו גאים בשפתם הצ'כית ובלוקאל-פטריוטיזם שלהם. דברים אלה לא עניינו

17 פרייליך (לעיל, הערה 2), עמ' 521–522; ישעיהו ילינק, "יהודי קרפטורוס: הפרק הצ'כוסלובקי האחרון (1845–1949)", פרויקט המחקר של יהדות קרפטורוס' ומונקאץ', ערב עיון שהתקיים בח' בטבת תשנ"ד (22 בדצמבר 1993), 1995, עמ' 39.
18 הדים למאבק זה ראו במאמרו של פרייליך (לעיל, הערה 2), עמ' 521–526; זאב ש"ק, "יהודי צ'כיה דנים על עתידם", הארץ, 5.12.1947.

כלל את יהודי קרפטורוס, שכן הם היו מחוסרי-מעמד ומשוללי-רכוש מלכתחילה. כל רצונם היה להקים במקומם החדש קהילה בנוסח ארץ-מוצאם, כשמסורתם היתה מזרח-אירופאית, מתובלת בחסידות. הצ'כית שבפיהם היתה קלוקלת, הם דיברו יידיש ונשארו בגאון את זהותם היהודית — מגמה שהתעצמה בקרבם לאחר השואה. רבים מהניצולים היו פשוטי עם, בלא השכלה פורמלית או שהשכלתם היתה מוגבלת, ועממיים מאוד. כדי להשלים את דמות האב-טיפוס שלהם יש לציין, כי יהודים צ'כים האשימו את אחיהם מקרפטורוס' שבהופעתם, בסגנון חייהם ובשפתם הם מלבים אנטישמיות ומערערים את השקט החברתי. אך כאשר יוצאי החבל דרשו ייצוג נאות במוסדות הקהילתיים, בהסתמכם על נורמות דמוקרטיות שהיו כה מקובלות על יהודי צ'כיה, נרתעו הללו וביקשו למנוע זאת. בסופו של דבר התקיימו הבחירות לקהילות ב-1947, ויוצאי קרפטורוס' זכו ל-16 מושבים מתוך 35 (במועצת היהודים). בין הנבחרים היו הרב פרייליך, ד"ר נחום ואחרים. הקשר הקומוניסטי של שנת 1948 שם קץ למתכונת זו. א-ראז השתלטו הקומוניסטים ו"היהודים הצ'כים" (Čecho-židé) על המוסדות והדיחו מהם את אנשי קרפטורוס' ואת הציונים.

ההתאזרחות

עוד לפני שזכו להכרה בקרב היהדות הצ'כית היה על יהודי קרפטורוס' לזכות במעמד חוקי במדינה עצמה. לפי החוזה שנכרת בין ברית-המועצות וצ'כוסלובקיה, מי שהצהיר במפקד-האוכלוסין של 1930 על לאומיותו הצ'כית או הסלובקית הורשה לשוב למולדתו. רוב היהודים התפקדו כבני הלאומיות היהודית ולכן הסעיף האמור לא חל עליהם ואף היה להם לרועץ. אף כי הם הורשו להיכנס לבורגיה, למורביה ולסלובקיה, מעמדם החוקי שם היה שנוי במחלוקת. לפי תקנות משרד-הפנים, אלה שהשתייכו לכל אחד משלוש הקבוצות דלהלן של מחוסרי-האזרחות היו זכאים לאזרחות (וגם לדרכונים שנלוו לקבלת האזרחות): (1) הצהירו על לאומיות צ'כית, סלובקית או סלובנית אחרת במפקד-האוכלוסין של 1930; (2) למדו בבתי-ספר צ'כיים או סלובקיים או לחמו בשורות הצבא הצ'כוסלובקי למען שחרורה של המדינה; (3) הפגינו את נאמנותם למדינה.

מטרת התקנות היתה לנשל את הגרמנים האתניים וההונגרים האתניים ממקומותיהם. ואמנם, הגרמנים גורשו, כפי שראינו לעיל, וכן גורשו חלק מההונגרים. הסוגיה היהודית לא היתה אלא תוצר-לוואי ואף-על-פי-כן ביקשו השלטונות להפעילה גם לשם נישול היהודים — יהודי קרפטורוס', שנשארו בלא אזרחות והיו נתונים לסכנת גירוש,¹⁹ פרט לאלה שלחמו בחזית. יעד הגירוש לא נקבע, אך היהודים לא היו מעוניינים לעבור

The Hoover Institute Archives, Stanford, USA, Margaret Eleanor Fait Collection, Box 19 4, Folder 16, Colonel John H. Fye, United States Army, U.S. Liaison Officer with the Czechoslovak General Staff, Prague, "Report on Deportation of Germans from Czechoslovakia", submitted to the Commanding General U.S. Forces, European Theater

למחנות-העקורים בגרמניה, ועוד פחות מכך — לשוב לקרפוטרוס', החבל העני והמפגר שהיה נתון לשליטת הסובייטים. קבוצות של יהודים, מתוך חרדה ליום המחר וכדי לחמוק מגירושם האפשרי לקרפוטרוס', חצו באורח בלתי-ליגלי את הגבול הגרמני כשרכושם הדל צרור על שכמם. גם ציוד זעום זה נשדד מהם על-ידי שומרי-הגבול הצ'כים כל-אימת שנתקלו בהם. רבים הפנו את מביטיהם לארץ-ישראל, שהיתה עדיין נתונה לשלטון מנדטורי, וביקשו עדיפות בקבלת רשיונות עלייה. הלחץ לעלייה גבר עד כדי פאניקה.²⁰

שלטונות צ'כוסלובקיה, שמגמות אנטישמיות גברו בקרבם, נאחזו בתקנות כדי לבטל את האזרחות הזמנית של האופטנטים. נשלחו ועדות לבדיקת המסמכים, כשקצינים סובייטים משמשים בהן חברים מן המניין. הוועדות פסלו בסיטונות את האזרחות הזמנית וגם את הבקשות לאזרחות וגבר אפוא חששם של היהודים מגירוש כפוי.²¹ בדיקת הניירות נעשתה במידה מרובה במצוות הרוסים, אך למעשה אלה לא ביקשו להשיב את היהודים לחבל שכבר היה נתון בשליטתם. אדריכה: הם שמחו להיפטר מהם ודווקא היו מעוניינים להשיב את הרוסינים, שגם בחרו לעזוב את החבל בהמוניהם. כמ־כך נשקלה האפשרות להחזיר יהודים לקרפוטרוס' כדי להצדיק את השבתם של לא-יהודים לשם. ידוע לפחות על מקרה אחד, שבו משמר-הגבול הסובייטי החזיר לצ'כוסלובקיה קבוצה של יהודים שגורשו בטענה, שאין בהם עניין.²² מנגד, היו גם מקרים שבהם ביקשו השלטונות הסובייטיים להסגיר לידיהם יהודים מסוימים, שנעלמו מיד לאחר-מכן.²³

מוסדות יהודיים בצ'כיה פתחו לשכה בראשותו של ד"ר נחום, שנועדה לטפל בענייניהם של יהודי קרפוטרוס'. השלטונות חזרו לשקול את הנושא ובעקבות זאת חלה רגיעה זמנית בתחום זה. שלווה זו הופרה דווקא בעקבות מחלוקת שפרצה בתוך המחנה היהודי: חוגים בהנהגה היהודית הציעו לסייע ליוצאי החבל לצאת לגרמניה בטענה, שבכך יוכלו להינצל מגירוש לברית-המועצות. כוונתם של אלה היתה להיפטר לאלתר מיהודי קרפוטרוס' בצורה אלגנטית. יהודים צ'כים אחרים התנגדו למבצע המוצע וטענו, שהצעירים ילמדו את השפה הצ'כית ויסתגלו במהרה לחיים במדינה; ואילו הזקנים יתקשו להתרגל לחיים במקומות אחרים ומה טעם אפוא להתעלל בהם ולגרשם?²⁴ באביב 1946 החלו שלטונות הכיבוש האמריקניים

20 אצ"מ, תיק S6/4561, משרד ארץ-ישראל, פראג, אל אליהו דובקין, ירושלים, 19.10.1946; שם, תיק S6/3677, גרינבאום, פאריס, אל דובקין, ירושלים, מברק, 14.2.1946; שם, תיק S6/4561, ארמין וייס, בודאפשט, אל דובקין, ירושלים, 5.3.1945.

21 אצ"מ, תיק S6/4647, חיים ברלס אל ברל לוקר, 13.3.1946; שם, שם, זלטרייך, תל-אביב, אל מחלקת העליה, הסוכנות, ירושלים, 20.5.1946; שם, S6/4561, בן-נחום אל ברלס, 13.9.1946.

22 Kurt Wehle, "The Jews in Bohemia and Moravia, 1945–1948", *The Jews of Czechoslovakia*, vol. III, p. 506.

23 שם, עמ' 507.

24 לעיל, הערה 12.

לערום קשיים בדרכם של הפליטים שביקשו להיכנס לאזור שלהם. היו גם כאלה ששבו והסתננו לצ'כיה מגרמניה. הדרישה היתה לעשות את שיבתם קבע ובמשך הזמן לזכות באזרחות. התגברות האנטישמיות הרעה את מצבם של היהודים. נושאי דגלה היו בעיקר הקומוניסטים, אך גם חוגים אחרים, ובהם אנטי-פשיסטיים מובהקים, הצטרפו אליהם ברצון.

דוגמא אופיינית למצב-רוח זה היתה התקפתו שלוחת-הרסן של שר-ההסברה הקומוניסטי ווצלאב קופצקי (Kopecky) על יהודי קרפטורוס', שהשמיע בכנס מפלגתו בטפליצה-שאנוב (Teplice Šanov) ב-16 במארס 1947. בעיר התגוררו אז יותר מ-1,000 יוצאי החבל. קופצקי הכריז, שיהודי קרפטורוס' הצטרפו לחיל הצ'כוסלובקי בבירת-המועצות ברגע האחרון מתוך מניעים כלכליים גרידא. דבריו עוררו זעם רב והגיעו הדברים לידי כך שוותיק בחיל שלח יד בנפשו לאות מחאה על דברי השר.²⁵

למאמץ למצוא פתרון לבעיה היהודית הצטרפו אישים בולטים, יהודים ולא-יהודים, כמו שר-החורץ הצ'כוסלובקי יאן מסריק (Masaryk), נשיא הקונגרס היהודי העולמי סטיפן ויזי (Wise), יורשו נחום גולדמן (Goldmann), שגריר ארצות-הברית בצ'כוסלובקיה לאורנס א' שטיינהרדט (Steinhardt), ארגונים כמו הקונגרס היהודי העולמי, הוועד היהודי-אמריקני, ועד הקהילות היהודיות בצ'כוסלובקיה ועוד. בעקבות הלחץ נסוגו השלטונות מעמדתם המקורית והחליטו שקרובים עד דרגה שלישית של החיילים ושל בוגרי בתי-הספר הצ'כיים והסלובקיים יזכו מיד באזרחות. בכך גדל ביותר מספר הזכאים, כלומר: במקום לבוא לידי החלטה עקרונית מצאו השלטונות פתרונות פרגמטיים. כאשר הודיעו השלטונות הסובייטיים כי שוב לא ידרשו את החזרתם של יהודי קרפטורוס' לחבל, נמצא גם הפתרון החוקתי, שכן בהסתמך על הודעה זו הצהיר משרד-הפנים הצ'כוסלובקי על זכאותם של היהודים לאזרחות. הצהרה זו התפרסמה בסוכנות הטלגרפית היהודית ב-15 בנובמבר 1946. אף כי הודעה זו לא פתרה כליל את הבעיה, מכיוון שהביורוקרטיה המשיכה לערום קשיים, חדלה סוגיית האזרחות להעסיק את הציבור. בסוף 1946 הצטמק מספרם של מחוסרי-האזרחות ל-2,500 איש, וגם אלה שהיתה להם שעת-הכושר לסדר את ניירותיהם לא טרחו להגיע למשרדים המתאימים בפראג. בפברואר 1948, לאחר ההפיכה הקומוניסטית, נותרו רק מאות ספורות של מחוסרי-אזרחות.

ההפיכה הקומוניסטית הילכה אימים על יהודי קרפטורוס', שעתה היו נתונים בין הפטיש לסדן — החשש מפני גירוש לחבל, שכבר היה בשלטון סובייטי, והפחד מפני הקומוניסטים בצ'כוסלובקיה שביקשו להיפטר מהבעיה היהודית בארצם. בלית ברירה החליטו אפוא רבים מהם לעלות ארצה או להגר לארצות שמעבר לים. אמנם, בכתבים מאוחרים הועלתה הטענה שהיהודים עלו ארצה משום ציוניותם, אך אין אסמכתא לכך מבחינה מדעית-סטטיסטית. עובדה היא, שרבים ביקשו להגר לארצות-הברית

25 "Czechoslovakia 1947" file H-98, WJA, AJA.

וגם הצליחו בכך. ממשלת ארצות-הברית אף עשתה להם מחווה מיוחדת והתירה את כניסתם בשעריה כל עוד היו בידיהם אשרת-כניסה וכרטיס-נסיעה,²⁶ אף אם לא החזיקו בדרכון בר-תוקף.

השלטונות הקומוניסטיים החדשים בצ'כוסלובקיה הרשו ל-20,000 מיהודיה לעלות לישראל בשנים 1948–1949 בעקבות הסכם שנחתם בין שתי המדינות.²⁷ הרב פרייליך נסחף בהתלהבות לוקאל-פטריוטית וקבע, כי חלק-הארי של עולים אלה היו יוצאי קרפטורוס'. בכך ביקש כנראה להוכיח את הבקתם של יהודי החבל בציונות²⁸ (הוא-עצמו היגר לארצות-הברית, כפי שעשה גם ד"ר נחום). נאמנים להסכם שחתמו עליו התירו רשויות ההגירה הצ'כוסלובקיים למהגרים ליטול אתם את מיטלטליהם ברוחב-ידי. גם יוצאי קרפטורוס' ניצלו בחדווה את הפריבילגיה הזו ולא עלו בידיים ריקות.²⁹ קהילת יוצאי קרפטורוס' בבוהמיה-מורביה לא התרוקנה עם סיום גל ההגירה של השנים 1948–1949, וכיסים של יהודי החבל וצאצאיהם קיימים עד היום בפראג ובאזור הסודטים.³⁰

הנשארים בקרפטורוס'

לא כל היהודים ניצלו את ההזדמנות לעזוב את קרפטורוס' בשנים 1945–1946 וההערכה היתה, שכ-2,000 מהם המשיכו להתגורר במקום. הדו"חות הסובייטיים מהשנים 1948–1950 מספרים על קיומן של 20–25 קהילות דתיות יהודיות בכל רחבי החבל, בין השאר במוקצ'בו, באוז'הורוד, בברהובו, בחוסט, בסבליוש, בסוואליבה, בסאראדנה, בטאצ'בו וביאסינה.³¹

המשטר הסובייטי האתאיסטי לא ראה בעין יפה את קיומן של קהילות דתיות, ובפרט יהודיות. כדי להתפלל בצייבור היה צורך בקבלת רשיון מהשלטונות, כלומר: אישור לקיומה של הקהילה. ואכן, עד 1950 הגישו 21 קהילות בקשה לרשיון קיום. רוב הבקשות נדחו בטענה שמגישיהן לא הצטיידו בכל האישורים הדרושים (למשל: אישור מטעם מכביה-האש). למען האמת, הדו"חות הסובייטיים קבעו מראש את מכסת הקהילות שיהיו נכונים לאשר. דו"ח משנת 1950, שעניינו המחצית השנייה של 1949,

AJA, WJC, Group H-09, folder "Czechoslovakia, J.C. Legal Status, 1945–1949", 26
Lawrence A. Steinhardt to Nachum Goldmann, 21.5.1946

The Jewish Chronicle (London), 21 January 1949 27

לפי נתונים שמסרה חנה יבלונקה, עד ספטמבר 1949 הגרו 17,312 יהודים מצ'כוסלובקיה לישראל, ובהם 8,867 מסלובקיה "Izrael a Židia ze Slovenska", Chana Jablonková, *Judaica Slovaca*, vol. 4 [1998], p. 166. קשה אפוא לקבוע, שרוב מהגרי 1948/49 היו יוצאי קרפטורוס'; שהרי בכל חישוב מתימטי יש להביא בחשבון גם את תושבי החבלים האחרים של צ'כוסלובקיה.

פרייליך (לעיל, הערה 2), עמ' 528–529. 29

לעיל, הערה 15. 30

כל הנתונים על היהודים בקרפטורוס' הסובייטית נלקחו ממיקרופילם ביד ושם, מס' JM 11329. 31

סיפר על נכונות לאשר ארבע-חמש קהילות (מוקצ'בו, אוז'הורוד, ברהובו וחוסט). דו"ח אחר היה נדיב יותר והצביע על הכוונה לאשר את קיומן של שמונה קהילות. בדרך-כלל הקהילות לא ששו להירשם ורק האיום על איסור התפילה שריחף מעל ראשן אילץ אותן להגיש את הטפסים הדרושים. במעט מאוד קהילות נמצאו כלי-קודש ואלה היו ככל הנראה חזנים ושוחטים (משרתו של רב קהילה לא הוזכרה כלל). הקהילות העיקריות בקרפוטו-רוס' היו מוקצ'בו (יו"ר פדור גוטליב [Fedor Gottlieb]), באוז'הורוד (יו"ר קרו [Kroo]) ובברהובו (יו"ר אדלר [Adler]). בכל קהילה היתה הנהגה בת חמישה חברים — יו"ר, שני סגנים ועוד שני חברים.

בשנת 1948 מנתה קהילת אוז'הורוד כ-120 גברים (מחבר הדו"ח הדגיש, שנשים לא נחשבו במניין) וב-1 בינואר 1950 היו בה כ-150 חברים. בחוסט, בסבליוש ובסאווליבה היו יחד 500–800 חברים, ובברהובו — כ-250. לא היה קל לקיים את מצוות הדת. הקהילות נמצאו בפיקוח מתמיד ורוב בתי-הכנסת הולאמו. גם בימים הנוראים לא הורשו היהודים להיעדר ממקום עבודתם או לנסוע ממקום למקום כדי להתפלל. במוקצ'בו היו שני אתרי תפילה: בבית-הכנסת המרכזי ובמניין מאולתר ברובע רוסביגובו (Rosvigovo). על-אף המאמצים, המניין ברוסביגובו לא זכה למקום תפילה קבוע. בשנת 1948 החליטו השלטונות להחרים את בניין בית-הכנסת הגדול לטובת התזמורת הפילהרמונית המקומית. לא הועילו מחאות היהודים שזעקו במרמלם, כי בניין בית-הכנסת שוקם בעמל רב ובהשקעה עצמית של 100,000 רובל בלא עזרה חיצונית, לאחר שנהרס בידי הפשיסטים. כעבור שנתיים, ב-1950, נמסר שהמבנה עומד בלא שימוש ומצוי בסכנת התפוררות.

השלטונות עקבו אחר פעילותן הפוליטית והחברתית של הקהילות. הם ביקשו מהיהודים לתמוך באופן פעיל בסיפוחה של קרפוטו-רוס' לאוקראינה, אך מלבד סוגיה זו נאסר העיסוק בפוליטיקה. עם הקמתה של מדינת ישראל ביקשה קהילת מוקצ'בו משלטונות ברית-המועצות לכרות ברית צבאית עם ישראל. עם זאת הודגש, שבואו של ציר ישראל למוסקבה לא צוין באירועים מיוחדים במקום.³² בבתי-הכנסת נאסרה מכירת המושבים. כן לא הותר לכלי-הקודש ממקומות אחרים להגיע לחבל בתקופת החגים. השלטונות ידעו על קיומם של זרם אורתודוקסי וזרם ניאולוגי ואף הודגש שדרכו של זה האחרון בקרפוטו-רוס' לא צלחה. המדווחים מסרו, שאמנם הקהילות זוכות לתמיכה כספית אך אין הם יודעים מה מקורה. קהילת חוסט נהגה להגיש סיוע חברתי לבאים ממערב-אוקראינה והוזהרה לבל תמשיך בכך. השלטונות לא ראו בעין יפה גם את קיומן של אזכרות לקורבנות השואה ובדרך-כלל ביקשו למנוע את הפיכתן של הקהילות למרכזים פילנטרופיים או לאומיים.

ביבליוגרפיה

א. מקורות ראשוניים

ארכיונים

- אוסף אוסקר ירמיהו נוימן, בידי בתו, צילומים ביד המחבר.
ארכיון בית ז'בוטינסקי, תל-אביב, תיקי צ'כוסלובקיה.
הארכיון ההונגרי הממלכתי (אה"מ), בודפשט, הונגריה: תיקים של מיניסטריון הפנים, מיניסטריון החינוך והדתות, מיניסטריון המסחר, המלאכה והתעשייה; מיניסטריון המשפטים — 1848–1918, 1939–1944.
ארכיון החבל של אוקראינה הטרנסקרפטית, באראהובו, אוקראינה.
ארכיון החברה ההיסטורית הישראלית, ירושלים, תיקים CS79, CS91, HM9942.
ארכיון החינוך היהודי, אוניברסיטת תל-אביב.
הארכיון הסלובקי הלאומי המרכזי (אסל"מ), ברטיסלבה, סלובקיה, אוסף הלשכה המרכזית של הקהילות היהודיות האורתודוקסיות בסלובקיה.
ארכיון המרכז לחקר התפוצות, אוניברסיטת תל-אביב.
ארכיון העיר חולון, אוסף קוגל.
הארכיון הציוני המרכזי (אצ"מ), ירושלים.
ארכיון יד ושם, ירושלים.
ארכיון יד טבנקין (אי"ט), רמת אפעל.
ארכיון תנועת העבודה (את"ע), מכון לבון, תל-אביב.
גנזך הציונות הדתית (גצ"ד), ירושלים, התכתבות, צ'כוסלובקיה, תרצ"ח–תרצ"ט.
American Jewish Archives, Cincinnati, Ohio, USA, Collection World Jewish Congress, Czechoslovakia 1944–1950.
American Joint Distribution Committee Archives, New York City, USA.
YIVO, New York City, USA, American Jewish Committee Collection, Czechoslovakia 1944–1950.

ספרים

- זמיר, שלמה (עורך), 40 שנה לגרוש יהודי הונגריה, זכרונות חברי קיבוץ שמרת, 1984.
ניר, עקיבא (עורך), נעורים בשואה — 32 עדויות חברי קיבוץ שמרת, תל-אביב תשמ"ט.

ביבליוגרפיה

- שווארץ, יהודה (מאסף ועורך), מורשת רבני הונגריה, כולל הגאונים מבורגנלאנד, סלובקיה, קרפטורוס ומארמרוש, חדרה 1987.
- אילן-יוחסין, "ויתילדו על משפחותם לבית אבותם" (במדבר א, יח) — משפחות שפיץ (קליין)-הילמן-דויטש, בלא ציון מקום וזמן.
- Központi Statisztikai Hivatal, *A Zsidó népesség száma településenként (1840–1951)*, Budapest 1993.
- Magosci, Paul Robert, *An Historical Guide to Subcarpathian Rus'*, Cambridge, MA (n.d.).
- Rubin, Illes (ed.), *A Munkasci zsidó gimnázium (II–VIII. Oszt. ref. realgimnázium)*, Ekvönyve, az 1938/39 iskolai évről, Munkacs 1939.

עיתונות

- בן-חנניה.
יודישע שטימע.
יודישע צייטונג.

- Blätter für die jüdische Frau.*
Jüdische Familienblatt.
Jüdische Volkszeitung.
Kárpáti Híradó.
Magyar Zsidó Szemle.
Selbstwehr.
Zsidó Népláp.

ב. מקורות משניים

ספרים

- אורן-ברגנבאום, מנחם, אדם ופעלו — ממנו ואליו, בית לוחמי הגטאות 1991.
- אינהורן, אשר, אביב אחרון של יהדות מרמרוש, בלי ציון מקום ושנה.
אלפסי, יצחק, החסידות, תל-אביב 1974.
- אנציקלופדיה של גלויות, כרך רביעי: קרפטורוס, עורך יהודה ארז, ירושלים ותל-אביב 1959.
- בן-ירוחם, ח., ספר בית-ר — קורות ומקורות, ירושלים ותל-אביב תשל"ו.
- גוטמן, ישראל ובלה גוטרמן, אלבום אושוויץ — סיפורו של טרנספורט, ירושלים 2003.
- גולדפרב, צבי, עד קו הקץ, בית לוחמי הגטאות תשמ"א.
- גרביצקי, חיים, חיים הדרי ורויד גוטספורט, ספר דרור, עין-חרוד 1947.
- גרוס, ש"י וי' יוסף כהן, ספר מארמארוש — מאה חמישים קהילות קדושות בישובן ובחורבנן, תל-אביב תשמ"ג.

ביבליוגרפיה

- גרינוואלד, יקוטיאל יהודה, מקורות לקורות ישראל במדינות סלובקיה, אונגריה, טראנסילבניה ויוגוסלביה, ניר-יורק 1924.
- , טויזנט יאר אידיש לעבען, ניר-יורק 1945.
- , היהודים בהונגריה, וואץ 1913.
- גרשוני, יצחק, תפוח — קובץ שמות ופרטים מתולדות קהילת טעטש, בלי ציון מקום תשנ"ד.
- דיטש, סנדר, זכרונות אין אובערלעבענישן פון די חורבן יאהרן — על ברזנה בזמן השואה, ניר-יורק תשנ"ה.
- דינור, דב, פרקים בתולדות יהודי רוסיה הקרפטית (מראשית ההתישבות עד לשואה, 1493–1943) (משוכפל), חיפה 1983.
- , שואת יהודי רוסיה הקרפטית — אוז'הורוד (משוכפל), ירושלים 1983.
- הגלילי, יוסף, עיירה שהיתה — טורון בקרפטים, בלי ציון שנה ומקום.
- הלוי, יהושע, תולדות בית"ר בצ'כוסלובקיה, תל-אביב תשנ"א.
- , יהדות ברהובו-ברגסס בתמונות, בלי ציון מקום 1989.
- הלר, גבריאל, כי אהיה ואספר, בלי ציון מקום 1987.
- ויינברגר, אריה לייב, מן הדבש ומן העוקץ — מזכרונותיו של איש קארפטורוס, חיפה 1987.
- וינגרטן, שמואל הכהן (עורך), ספר זכרונות לקהילת סעבליוש והסביבה, בלי ציון מקום תשל"ו.
- יהודי הונגריה, מחקרים היסטוריים, תל-אביב 1980.
- יחיל, לני, השואה — גורל יהודי אירופה, 1932–1945, שני כרכים, ירושלים 1987.
- כהן, יצחק יוסף, חכמי הונגריה והספרות התורנית בה, ירושלים 1997.
- כספי (זילבער), צבי, איז געווען אמאל א אידיש דערפעלי מיידאן אין קארפטין, תל-אביב 1984.
- לזר, מיכאל, מאבק לחיים והתקוה לגאולה, תל-אביב 1992.
- ליטמן, פרץ, הנער ממונקץ' — סיפורו של ניצול, בלי ציון מקום 1996.
- מושקוביץ, משה, יהדות אחרת — מכפר קטן בקרפטורוסיה בדרך חתחתים לישראל, להבות הבשן 1992.
- מטיאס, מרים, אני אעבור את הירדן הזה, בית לוחמי הגטאות 1987.
- סג"ל הלוי-לנדאו, יהודה, אשא עיני אל הרים, בלי ציון מקום 1990.
- , התמורה לתקופה — על יהדות שהושמדה, תל-אביב 1992.
- סולה, אריה, אורות בהרים — החינוך העברי הציוני בקרפטורוס בשנים 1920–1944, תל-אביב תשמ"ו.
- עמי, יוסף, דרכנו ממוקצ'בו דרך פראג לירושלים, חיפה 1990.
- הרב י"ל פישמן (עורך), ערים ואמהות בישראל — מצבת קודש לקהילות ישראל שנחרבו בידי עריצים וטמאים במלחמת העולם האחרונה, כרך רביעי: יהודה שפיגל, "אונגוואר", עמ' 54–55; שמואל הכהן ווינגרטן, "מונקאטש", עמ' 345–371, ירושלים תש"י.

ביבליוגרפיה

- פוקס, אברהם, ישיבות הונגריה בגדולתן ובחורבן, ירושלים: כרך א, תשל"ט; כרך ב, תשמ"ז.
- פנקס הקהילות — אנציקלופדיה של היישובים היהודיים למן הווסדה ועד לאחר שואת מלחמת העולם השנייה, הונגריה, ירושלים תשל"ו.
- פרויקט המחקר של יהדות קרפטורוסיה ומונקץ' — ערב עיון שהתקיים בח' בטבת תשנ"ד (22 בדצמבר 1993), תל-אביב 1995.
- פרי (פרידמן), יצחק, קיצור תולדות היהודים בהונגריה מהימים הקדומים ועד לאחר השואה, בלי ציון מקום תשנ"ד.
- פרידמן, שלום, נער מהרי הקרפטים, נתניה 1997.
- פרנק, מנחם (מיקי) ויחיאל טנא (עורכים), "החלוץ הצעיר" בקארפאטורוס — מאסף, בית לוחמי הגטאות 1984.
- קדושי שבע קהילות שנספו — ספר זיכרון לקהילות דולהא, קושניצה, זבניא, קרצקי, ברזניק, ליסיצה וסוכה-ברנקה, רמת-גן תשנ"ג.
- קליין, יוסף חיים ויעקב משה הולנדר, ספר זכרון לקהילת סעליש והסביבה, מוסף, בלי ציון מקום תשמ"א.
- קסט, זאב, במשעול הציונות — מקרפטורוס לארץ-ישראל, בלי ציון מקום 1993.
- קראוס, אלכסנדר, הכפר שלנו — מזכרונותיו של חיימוש מבושטינה, בלי ציון מקום 1997.
- קרמר, רחל, החברה היהודית בחוסט — קארפטורוס, בלי ציון מקום 1994.
- , ילדה שאת שמה אינני זוכרת — רשימות של נערה בשואה, תל-אביב 1992.
- רב, יוסף (עורך), שומרים תמיד — השומר הצעיר בצ'כוסלובקיה, 1920–1950, גבעת חביבה 1994.
- רביצקי, אביעזר, הקץ המגולה ומדינת היהודים — משיחיות, ציונות ורדיקליזם דתי בישראל, תל-אביב בלי ציון שנה.
- רובין, אליהו, ממונקאץ' עד אושוויץ — פרקי שואה, תל-אביב 1993.
- רוזמן, שלמה, ספר זכרון קדושים ליהודי קרפטורוס-מרמרוש — להנצחת זכר הקהילות הקדושות, רחובות 1968.
- , ספר שפר הררי קדם, גולת קארפטורוס — מארמרוש בתפארתה ובחורבנה, בלי ציון מקום תשנ"א.
- רוטנר, יהושע, קונטרס זכרונות מסעליש — קרפטורוס, בלי ציון מקום ושנה.
- שדיאור, אברהם, קורות A-11667, תש"א (1941)–תש"ה (1945), ירושלים 1994.
- שרון, משה אריה, דאס קול פון בלוט — א מגילה פון יאמער און שוידער, ניו-יורק תש"ד.
- שפיגל, יהודה, תולדות ישראל והתפתחות החסידות ברוסיה הקארפטית, תל-אביב בלי ציון שנה.

Baerlein, Henry, *Sunrise on Ruthenia*, London 1944.

Balogh, Pál, *A népfajok Magyarországon*, Budapest 1902.

Barkai-Rapaport, Rivka, *Szornu évek (Naplo)*, Tel Aviv (n.d.).

- Bartha, Miklos, *Kazar foldon*, Kolozsvár 1901.
- Bereg vármegye községei es egyéb helyei hivatalos neveinek jegyzése, Budapest 1904.
- Bernheim-Friedmann, Rachel, *Ohrringe in Keller — von Transkarpatien durch Auschwitz-Birkenau nach Israel*, Erhard Roy Viehn (Hg.), Konstanz 2001.
- Blaško, Štefan, *Sobranecký kraj — Zázitky a spomienky*, Cleveland–Rome 1980.
- Bonkalo, Alexander, *The Rusyns*, New York 1990.
- Botlik, Jozsef and Dupka, Gyorgy, *Ez hat a hon..., Tenyek, adatók, dokumentumok a karpataljai magyarság életbol, 1918–1991*, Budapest 1994(?).
- Braham, Randolph L., *The Politics of Genocide — The Holocaust in Hungary*, Two vols., 1981.
- Dicker, Hermann, *Piety and Perseverance — Jews from the Carpathian Mountains*, New York c. 1981.
- Dovganič, O.D., Paškuj, Z.A. and Troian, M.V., *Zakarpattia v roki vijni*, Uzhgorod 1990.
- Dyrud, Keith Paul, *The Rusyn Question in Eastern Europe and in America, 1980-WWI*, University of Minnesota, Ph.D., 1976, Xerox University Microfilms, Ann Arbor.
- Eden (Einzig), Joseph, *The Jews of Kaszony, Subcarpathia*, New York 1988.
- Együtt élt népek — a Kárpát-medencében*, Budapest 1944.
- Emec, G.S. and Diačenko, B.I., *Cyganske naselenia Zakarpattia*, Uzhgorod 1993.
- Goldemann, Solomon Shalom, *Die Wirtschaftslage der Juden in Karpatho-Russland, Palestina Personalia* 1947.
- Grančák, I., et al., *Narisi istorii Zakarpattia*, Tom II (1918–1945), Uzhgorod 1995.
- Jelinek, Yeshayahu A., *The Jews from Hungary in the Old Country and in the USA*, Typescript 1972.
- Jurová, Anna and Pavol Salamon (eds.), *Košice a deportacie Židov v roku 1944 — Zbornik príspevkov z odborného seminara k 50. výročiu deportacii z Košic*, Košice 1994.
- Kerner, Robert J., *Czechoslovakia*, Berkeley and Los Angeles 1949.
- Konya, Peter, *Dejiny Židov na východnom Slovensku v kontexte celoeuropského vývinu*, Prešov 1997.
- Kozma, Gyorgy, *Egy vármegye harca és haldoklása*, Budapest 1940.
- Lebovitz, Shirley, *The Enduring Spirit — The Inspiring True Story of a Holocaust Survivor*, Phonix, Arizona 1993.
- Lehoczky, Tivadar, *Beregvármegye — Monográphija*, Ungvár 1881.
- Magosci, Paul Robert, *Rusini a jejich vlast*, Praha 1996.

- , *The Shaping of National Identity — Subcarpathian Rus', 1848–1948*, Cambridge MA and London 1978.
- Mermelstein, Mel, *By Bread Alone — The Story of A-4685 (Munkacs-Auschwitz-Buchenwald)*, Los Angeles 1979.
- Mousett, Jean, *Les Villes de la Russie Subcarpatique 1919*, Paris 1938.
- Pavlenko, G.V., *Nimcy na Zakarpatti*, Uzhgorod 1995.
- Perenyi, Eleanor, *More Was Lost*, Boston 1946.
- Reisman, Isidor, *Bilke Remembered, Testimony of the Bilker Remnant — a Holocaust Documentary*, Cleveland, Ohio 1995.
- Sagvari, Agnes, *The Holocaust in Carpatho-Ruthenia*, Yad Vashem, Jerusalem (n.d.)
- Schon, David, *Istenkeresők a Kárpátok alatt*, Tel Aviv 1984.
- Svojše, F., *Die jüdische Frage in Podkarpatska Rus*, Uzhorod 1922.
- Szeghalmy, Gyula, *Félvidek*, Budapest 1940.
- Tabory, Jozsef, *Munkács mutatja és jelente*, Pest 1861.
- The Jews of Czechoslovakia — Historical Studies and Surveys*, Philadelphia–New York: vol. I, 1968; vol. II, 1971; vol. III, 1984.
- Venetianer, Lajos A., *Magyar Zsidóság története*, Budapest 1986.

מאמרים

- זינגר, מרים, "בקרפטורוסיה", במעלה, 1 (גב), 13.1.1933; 4–2 (נג), 27.4.1933.
- ליפסקי, שלמה, "בארגון הקרפטורוסי בכפר יונה", דבר, 3.1.1938.
- , "בקרפטורוסיה", מבפנים (אפריל 1936), עמ' 102, 103.
- סולה, אריה, "יהדות קארפטורוס בין שתי מלחמות עולם", מאסף גשר, תל-אביב 1969, עמ' 164–181.
- סמט, משה, "מאבקו של חת"ם סופר בחדשנים" — יהודי הונגריה, מחקרים היסטוריים, תל-אביב 1980, עמ' 92–104.
- רוטקירכן, ליוויה, "בין שורשיות וניכור — היבטים לקורות יהודי קארפטורוס", יד ושם, יב (תשל"ח), עמ' 105–143.
- "A Munkacsi zsidótanács közleményei", *Egyseg* (April 1994), p. 7.
- Abramson, Henry, "Collective Memory and Collective Identity — Jews, Rusyns and the Holocaust", *Carpatho-Rusyn American*, XII, 3 (Fall 1994), pp. 4–7.
- Bacsikai, Sandor, "A Spirak története", *Szombat* (April 1997), pp. 34–36.
- Baran, Alexander, "Jewish-Ukrainian Relations in Transcarpathia", in: Peter J. Potichny and Howard Aster (eds.), *Ukrainian-Jewish Relations in Historical Perspective*, Edmonton 1990, pp. 159–172.
- Barany, George, "Hungary from Aristocratic to Proletarian Nationalism", in: Peter Sugar

- and Zdenko Lederer (eds.), *Nationalism in Eastern Europe*, Seattle and London 1969.
- Braham, Randolph, J., "The Destruction of the Jews of Carpatho-Ruthenia", *Hungarian-Jewish Studies*, New York 1966, pp. 233–235.
- , "The Kamenets-Podolsk and Delvidek Massacres — Prelude to the Holocaust in Hungary", *Yad Vashem Studies*, IX (1973), pp. 133–156.
- Černý, Jindrich, "Židé na Podkarpatsku", *Tvorba*, 13 (1938), p. 369.
- "Eine interessante Statistik — Nationalitätslebenskenntnis der Juden in der CSR", *Jüdische Revue*, October 1936, p. 45.
- Friedrich, "Židé na Zakarpatsku", *Tvorba*, 9 (1934), p. 7.
- Goldeman, Solomon Shalom, "Die sozialökonomische Verfassung der Juden in Podkarpatska Rus", *Jüdischer Almanach*, 5694 (1933/34).
- Goldmann, Solomon, "Karpatorussland und seine Juden", *Blätter für jüdische Frau*, Prag, Mai, Juni, Juli and August 1933.
- Hovoric, Teodor, "Židé na Podkarpatské Rusi", *Podkarpatská revue*, 3 (March 1936).
- Jelinek, Yeshayahu A., "Between Hope and Despair — The Jewish Youth in Carpatho-Rus, 1920–1938", *Shvut*, 7/23 (1998), pp. 147–165.
- , "Carpatho-Rus' Jewry — the Last Czechoslovakian Chapter, 1944–1949", *Shvut*, 1–2 (17, 18) (1995), pp. 265–295.
- , "Mad'ari a Židia na Podkarpatské Rusi v dobe druhej svetovej vojny", *Československá ročenka* (2001), pp. 105–114.
- , "Self-Identification of the First Generation Hungarian Jewish Immigrants", *American Jewish Historical Quarterly*, LXI, 3 (March 1972).
- , "Slovaks, Germans, the 'Satellites' and Jews", *Cross Currents*, IX (1990), pp. 261–268.
- Kann, Robert A., "Hungarian Jewry during Austria Hungary's Constitutional Period (1867–1918)", *Jewish Social Studies*, VII (1945), pp. 357–386.
- Karsai, László, "Zsidósors Karpataljan 1944-ben", *Mult es Jevö*, 3 (1991), pp. 60–66.
- , "Jewish Deportations in Carpatho-ruthenia in 1944", *Acta Universitatis Szegediensis, Acta Historica*, Tomus 91 (1995), pp. 37–49.
- Kugel, Chajim, "Židé na Podkarpatské Rusi", *Podkarpatská Rus*, Bratislava 1936.
- Lipscher, Ladislav, "Die soziale und politische Stellung der Juden in der ersten Republik", *Die Juden in den Böhmischesen Ländern*, München 1983, pp. 269–280.
- Magocsi, Paul Robert, "Religion and Identity in the Carpathians", *Cross Currents*, 7 (1988), pp. 87–107.

- Moldovan, Mircea, "Hasidism and Human Endurance in Maramureș", *Studia Judaica*, III (1994), pp. 155–157.
- Nadler, Allan L., "The War on Modernity of R. Hayyim Elazar Shapira of Munkacs", *Studia Judaica*, III (1994), pp. 91–123.
- Paal, Job, "Interju a Munkasci Rebbevel a zsidó-kérdésről es Palesztináról, néhány évvel a Holocaust előtt", *Egyseg* (April 1994), pp. 8–9.
- Rabinowicz, Aharon Moshe K., "The Jewish Party", *The Jews of Czechoslovakia — Historical Studies and Surveys*, vol. II, Philadelphia — New York 1971.
- Ramkema, Harm, "Joden in Roethenie: leven in een microcosmos", in: Lit. A.W.M. Gerrits and H. Ramkema (eds.), *Hit onutside verleden*, Utrecht 1993, pp. 104–129.
- , "Poverty, Diversity and Conflict — Some Remarks on Subcarpathian Jewry", *Carpatho-Rusyn American*, XVII, 2 (Summer 1994), pp. 4–6.
- Rothkirchen, Livia, "Deep-Rooted yet Alien — Some Aspects of the History of the Jews in Subcarpathian Ruthenia", *Yad Vashem Studies*, XII (1977), pp. 147–179.
- Seymowics, Susan, "The Jews of Old Maramaros in the Homeland, New York City and Tel Aviv", in: Jack Kugelmas (ed.), *Going Home*, New York 1993.
- Silver, Michael K., "The Limits of Rapprochement — The Anatomy of an Anti-Hasidic Controversy in Hungary", *Studia Judaica*, III (1994), pp. 124–153.
- Sole, Aryeh, "Subcarpathian Ruthenia — 1918–1938", *The Jews of Czechoslovakia — Historical Studies and Surveys*, Philadelphia–New York 1968, vol. I, pp. 125–154.
- , "Modern Hebrew Education in Subcarpathian Ruthenia", *The Jews of Czechoslovakia — Studies and Surveys*, Philadelphia–New York 1971, vol. II, pp. 401–440.
- Švorc, Peter, "Židia na Podkarpatskéj Rusi a československý štát v medzivojnovom období", *Česko-slovenská ročenka* (2001), pp. 59–79.
- Ujvari, Peter, *Zsido Lexikon*, Budapest 1933.
- Židovič, Tiberij, "Protižidovská propaganda na Podkarpatskéj Rusi", *Podkarpatská revue*, 6 (June 1938).

ספרות יפה

- Drozd, Jan, *Dlouhá noc — Karpatská romance*, Praha 1968.
- Illes, Bela, *Karpatská rapsodie*, Praha 1949.
- Olbracht, Ivan, *Golet v údolí*, Praha 1949.

קיצורים ביבליוגרפיים

- אברמסון, "זיכרון קולקטיבי": "Collective Memory and Collective Identity — Jews, Rusyns and the Holocaust", *Carpatho-Rusyn American*, XII, 3 (Fall 1944), pp. 4–7
- אילן-יוחסין: אילן-יוחסין, "ויתילדו על משפחותם לבית אבותם" (במדבר א, יח) — משפחות שפיץ (קליין), הילמן-דויטש, בלא ציון מקום וזמן.
- אנציקלופדיה של גלויות, קרפטורוס: יהודה ארו (עורך), אנציקלופדיה של גלויות, כרך ז: קרפטורוס, ירושלים ותל-אביב 1959.
- באלוג, הלאומים בהונגריה: Pal Balogh, *A népfojok Magyarországon*, Budapest 1902
- באראן, "יחסי יהודים-אוקראינים": Alexander Baran, "Jewish-Ukrainian Relations in Transcarpathia", in: Peter J. Potichny and Howard Aster (eds.), *Ukrainian-Jewish Relations in Historical Perspective*, Edmonton 1990, pp. 159–172
- בלאשקו, סוברנצה: Štefan Blaško, *Sobranecký Zázitky a spomienky*, Cleveland–Rome 1980
- בראהם, "חורבן יהדות קרפטורוס": Randolph J. Braham, "The Destruction of the Jews of Carpatho-Ruthenia", *Hungarian-Jewish Studies*, New York 1966, pp. 233–235
- בראהם, "קמיניץ-פודולסק": Randolph J. Braham, "The Kamenets-Podolsk and Devidek Massacres — Prelude to the Holocaust in Hungary", *Yad Vashem Studies*, IX (1973), pp. 133–156
- בראהם, השואה בהונגריה: Randolph J. Braham, *The Politics of Genocide — The Holocaust in Hungary*, two vols. (n.p.) 1981
- בראני, "הונגריה": George Barany, "Hungary from Aristocratic to Proletarian Nationalism", in: Peter Sugar and Zdenko Lederer (eds.), *Nationalism in Eastern Europe*, Seattle and London 1969
- גרשוני, תפוח: יצחק גרשוני, תפוח — קובץ שמות ופרטים מתולדות קהילת טעטש, בלי ציון מקום תשנ"ד.
- דינור, אוו'הורוד: דב דינור, שואת יהודי רוסיה הקרפטית — אוו'הורוד (משוכפל), ירושלים 1983.

קיצורים ביבליוגרפיים

- דינור, פרקים: דב דינור, פרקים בתולדות יהודי רוסיה הקרפטית (מראשית ההתיישבות עד לשואה, 1493–1943) (משוכפל), חיפה 1983.
- הלר, כי אהיה ואספר: גבריאל הלר, כי אהיה ואספר, בלי ציון מקום 1987.
- וינגרטן (עורך), ספר זכרון: שמואל הכהן וינגרטן (עורך), ספר זכרון לקהילת סעבליוש והסביבה, בלי ציון מקום תשל"ו.
- ונטיאנר, קורות יהדות הונגריה: Lajos A. Venetianer, *Magyar Zsidóság története*, Budapest 1956.
- יחיל, השואה: לני יחיל, השואה — גורל יהדות אירופה, 1942–1945, ירושלים 1987.
- ילינק, "זהות עצמית": Yeshayahu A. Jelinek, "Self-Identification of the First Generation: Hungarian Jewish Immigrants", *American Jewish Historical Quarterly*, LXI, 3 (March 1972).
- ילינק, "יהדות קרפטו-רוס": Yeshayahu A. Jelinek, "Carpatho-Rus' Jewry — The Last: Czechoslovak Chapter, 1944–1949", *Shvut*, 1–2 (17–18) (1995), pp. 26ff., 275.
- ילינק, יהודי הונגריה: Yeshayahu A. Jelinek, *The Jews from Hungary in the Old Country and in the USA*, Typescript 1972.
- ילינק, "סלובקים": Yeshayahu A. Jelinek, "Slovaks, Germans, the 'Satellites' and Jews", *Cross Currents*, IX (1990), pp. 261–268.
- מגוצ'י, זהות לאומית: Paul Robert Magosci, *The Shaping of National Identity — Subcarpathian Rus', 1848–1949*, Cambridge, Mass. and London 1978.
- מטיאס, אני אעבור את הירדן הזה: מרים מטיאס, אני אעבור את הירדן הזה, בית לוחמי הגיטאות 1987.
- נדלר, "הרב שפירא ממונקץ": Allan L. Nadler, "The War on Modernity of R. Hayim Elazar Shapira of Munkacz", *Studia Judaica*, III (1994), pp. 91–123.
- סבויש, הבעיה היהודית: F. Svojshe, *Die Jüdische Frage in Podkarpatska Rus*, Užhorod 1922.
- סולה, אורות: אריה סולה, אורות בהרים — החינוך העברי הציוני בקרפטורוס בשנים 1920–1944, תל-אביב תשמ"ו.
- סולה, "רוטניה הקרפטו-רוסית": Arye Sole, "Subcarpathian Ruthenia, 1918–1938", *The Jews of Czechoslovakia — Historical Studies and Surveys*, Philadelphia-New York 1968, vol. I, pp. 125–154.
- סמט, "חת"ם סופר": משה סמט, "מאבקו של החת"ם סופר בחדשנים", יהודי הונגריה — מחקרים היסטוריים, בלי ציון מקום 1980, עמ' 92–103.
- ערים ואמהות בישראל: הרב י"ל פישמן-מימון (עורך), ערים ואמהות בישראל — מצבת קודש לקהילות ישראל שנחרבו בידי עריצים וטמאים במלחמת העולם הראשונה, כך רביעי, ירושלים תש"י.

קיצורים ביבליוגרפיים

- פוקס, ישיבות הונגריה: אברהם פוקס, ישיבות הונגריה בגדולתן ובחורבנן, כרך א, ירושלים תשל"ט; כרך י, ירושלים תשמ"ז.
- פנקס הקהילות — הונגריה: פנקס הקהילות — אנציקלופדיה של היישובים היהודיים למן היווסדה ועד לאחר שואת מלחמת העולם השנייה, הונגריה, ירושלים תשל"ו.
- פרנק וטנא (עורכים), החלוץ הצעיר: מנחם פרנק ויחיאל טנא (עורכים), החלוץ הצעיר בקארפאטורוס — מאסף, בית לוחמי הגיטאות תשנ"ד.
- ציכוסלובקיה: Robert J. Kerner (ed.), *Czechoslovakia*, Berkeley and Los Angeles 1949.
- קדושי שבע קהילות: קדושי שבע קהילות שנספו — ספר זכרון לקהילות דולהא, קושניצה, זבניא, קרצקי, ברזניק, ליסיצה וסוכה־ברנקה, רמת־גן תשנ"ג.
- קוזמה, מאבק והקרבה: Gyorgy Kozma, *Egy vármegye harca és holdoklása*, Budapest 1940.
- קראוס, הכפר שלנו: אלכסנדר קראוס, הכפר שלנו — מזכרונותיו של חימוש מבושטינה, בלי ציון מקום 1997.
- קרשאי, "גורל יהודי קרפאטורוס": Lazslo Karsai, "Zsidósors Karpataljan 1944-ben", *Mult es Jevö*, 3 (1991), pp. 60–66.
- רבינוביץ', "המפלגה היהודית": Aharon Moshe K. Rabinowicz, "The Jewish Party", *The Jews of Czechoslovakia — Historical Studies and Surveys*, Philadelphia–New York 1971, vol. II, pp. 264–265.
- רביצקי, הקץ המגולה: אביעזר רביצקי, הקץ המגולה ומדינת היהודים, תל־אביב 1993.
- רוזמן, זכרון קדושים: שלמה רוזמן, ספר זכרון קדושים ליהודי קרפאטורוס—מרמרוש — להנצחת זכר הקהילות הקדושות, רחובות 1968.
- רוטקירכן, "היבטים": Livia Rothkirchen, "Deep-Rooted Yet Alien — Some Aspects of the History of the Jews in Subcarpathian Ruthenia", *Yad Vashem Studies*, XII (1977), pp. 147–149.
- שפיגל, תולדות ישראל: יהודה שפיגל, תולדות ישראל והתפתחות החסידות ברוסיה הקארפטית, תל־אביב בלי ציון תאריך.

רשימת התמונות ומקורותיהן*

- 1 בית יהודי בכפר בקרפטרורוס', 1937 (מתוך: Roman Vishniac, *A Vanished World*, New-York 1986 [להלן: וישניאק], מס' 140).
 - 2 יהודי נודד עם מקלו (אוסף פרטי).
 - 3 חקלאי יהודי בקרפטרורוס' (אוסף פרטי).
 - 4 קבצן יהודי, אוז'הורוד, 1936 (וישניאק, מס' 125).
 - 5 מאיר-ציץ, "שוטה העיר", בחברת החזן הראשי, רבי חיים יוסף (במטפחת על ראשו), מוקצ'בו, 1937 (וישניאק, מס' 123).
 - 6 קריקטורה של חיילים יהודים בצבא האוסטרו-הונגרי על גבי גלויה (אוסף פרטי).
 - 7 הרב הראשי של מוקצ'בו, האדמו"ר חיים אלעזר שפירא (1872–1937) (אוסף פרטי).
 - 8 הסופר העברי אביגדור המאירי (פוירשטיין), 1927 (באדיבות המוזיאון למורשת היהדות הדוברת הונגרית, צפת [להלן: מוזיאון צפת]).
 - 9 ד"ר חיים קוגל (1897–1956), מייסדה ומנהלה של הגימנסיה העברית במוקצ'בו (אוסף פרטי).
 - 10 בתום התפילה בבית-הכנסת הגדול במוקצ'בו, 1937 (וישניאק, מס' 93).
 - 11 בית-הכנסת הגדול באוז'הורוד, 1940 (באדיבות עמיקם אריה, חיפה).
 - 12 בית הכנסת הגדול בכרהובו, סוף המאה ה-19 (באדיבות מוזיאון צפת).
 - 13 בית כנסת בחוסט (באדיבות מוזיאון צפת).
 - 14 בית-הכנסת הגדול בכרונזה, 1938? (אוסף פרטי).
 - 15 מחזור ראשון של תלמידי כיתה א' בבית-הספר העברי העממי במוקצ'בו, 1921 (אוסף פרטי).
 - 16 בניין הגימנסיה העברית במוקצ'בו, בין שתי מלחמות-העולם (באדיבות מוזיאון צפת).
 - 17 נדר שנדרו בשנת 1934 תלמידי הגימנסיה העברית במוקצ'בו להיפגש בשנת 1944 ליד הכותל המערבי (אוסף פרטי).
 - 18 שער הכניסה לגטו מוקצ'בו, אפריל-מאי 1944 (מתוך חוברת שיצאה לאור לרגל כינוס בינלאומי של תלמידי הגימנסיה העברית במוקצ'בו, יוני 1981).
 - 19 בית חרושת ללבנים במוקצ'בו — מקום איסוף המגורשים לאושוויץ (מתוך החוברת הנ"ל).
- קטע ממפת קרפטרורוס' (על הכריכה הפנימית) ומפתח שמות יישובים (עמ' VIII–XXIX) שהכין פאול רוברט מאגוצ'י (Reprinted with permission from Paul Robert Magocsi, *Carpatho-Rusyn Settlement at the Outset of the 20th Century*, 2nd rev. ed. [Ocala, Fla.: Carpatho-Rusyn Research Center, 1998]).

* המרכז לחקר התפוצות ע"ש גולדשטיין-גורן עשה מאמץ לאתר את כל בעלי הזכויות על התמונות המופיעות בספר זה, ואלה שלא הצלחנו לאתרו מוזמנים לפנות אלינו.

מפתח שמות אישים ומקומות

- אוסטרליה 288
- אוקראינה, אוקראינים 15, 17, 41, 44,
106, 111, 112, 113, 159, 168, 175,
212, 213, 218, 219, 220, 223, 245,
253, 296
- אורוסוֹג 70
- אשוויץ 248, 269, 272, 273, 284, 285,
287
- איגסון, אדה 83
- איטליה, איטלקים 111, 183, 211, 244,
253, 254
- אייזנשטטר, הרב מאיר 67, 86, 87
- אייכמן, אדולף 254–255, 270
- אילושווה (מתחז) 263, 272
- אילש, באלה 168
- אירשאבה 148
- אנגליה, בריטניה 220, 229, 230, 288
- אנדֶרָה, לסלו 255, 270
- אסטרגום 19
- אפוני 75
- אפֶלר, שנדרור 229
- אפשה-עלית 31, 34
- אקנה-סלאטינה 271, 272, 285
- ארגנטינה 43, 131
- ארוז (רוזניצ'נקו), יהודה 178
- ארמסטרונג, המילטון פיש 173
- ארן, זלמן 186
- ארנדט, חנה 273 (ה)
- ארץ-ישראל, ישראל 36, 66, 68, 108,
130, 134, 135, 136, 152, 156, 162,
167, 168, 178, 179, 182, 183, 185,
192, 194, 220, 226
- אדלר (ראש קהילת ברהובו) 296
- (ה)אדמו"ר מבעלז (שנות השבעים של
המאה הי"ט) 65
- (ה)אדמו"ר מוויז'ניץ (שנות השבעים של
המאה הי"ט) ראו: הגר, הרב מנחם
מנדל
- (ה)אדמו"ר מנדבורנה (שנות השבעים של
המאה הי"ט) 59, 65
- (ה)אדמו"ר מספינקא 187
- (ה)אדמו"ר מקוסוב (שנות השבעים של
המאה הי"ט) 59, 65
- אהרנפלד, פאול 160
- אוברלנד 61, 62, 63, 68, 214
- אוגוצ'ה (מתחז) 15, 17, 18, 19, 23, 29,
30, 32, 33, 42, 44, 58, 76, 81, 82,
83, 84, 91, 178, 222
- אוד'הרודר (אונגוואר) 16, 18, 19, 24, 26,
27, 28, 43, 45, 53, 54, 55, 57, 58,
65, 66, 67, 68, 69, 70, 72, 73, 75,
79, 80, 86, 87, 89, 91, 117, 119,
124, 133, 134, 138, 139, 140, 141,
148, 150, 163, 166, 178, 180, 187,
188, 193, 194, 211, 215, 229, 231,
232, 234, 239, 244, 250, 256, 257,
258, 260, 261, 262, 263, 264, 265,
266, 268, 273, 274, 276, 278, 279,
281, 284, 285, 295, 296
- אולבראכט, איבן 37
- אונג (מתחז) 17, 18, 19, 23, 29, 30, 42,
43, 57, 76, 84, 85, 178, 265
- אוסטריה, אוסטרים 61, 72, 84, 100, 123,
125, 214, 254

מפתח שמות אישים ומקומות

בְּנֵי 247, 133	ארצות-הברית 17, 43, 45, 64, 113, 116,
בנש, אדוארד 162, 169, 288	118, 130, 152, 156, 168, 182, 288,
בסקיד, אנטוני ג' 159, 160	295
בעלז 64, 65, 107, 130, 146, 152, 153,	א"ש, הרב מנחם 67, 68
154–155 וראו גם: רוקח (משפחת רבנים)	
בעל שם טוב (בעש"ט) ראו: ישראל בעל שם טוב, ר'	באטיו 27
בראהם, רנדולף 241, 245, 247, 261	באך, אלכסנדר 46
בְּרַג (מחוז) 17, 18, 19, 23, 29, 30, 42,	באצ'קה (מחוז) 247
44, 53, 57, 66, 76, 77, 84, 88, 91,	באקי, לסלו 255, 260, 270
98, 106, 271	באראן, אלכסנדר 121
ברדושי, לסלו 242	בארדיוב 20, 178
ברהובו 16, 24, 27, 43, 45, 53, 54, 55,	בגיץ, מנחם 185
57, 58, 64, 71, 75, 79, 80, 105, 107,	בודה 19 וראו גם: בודפשט
115, 117, 145, 148, 165, 177, 178,	בודפשט 19, 20, 42, 44, 57, 67, 68, 70,
187, 211, 215, 231, 232, 238, 256,	72, 79, 80, 81, 90, 92, 94, 95, 107,
260, 263, 271, 284, 285, 288, 295,	108, 111, 112, 127, 132, 176, 214,
296	220, 221, 222, 223, 225, 226, 227, 228,
ברוד, מקס 151	230, 234, 235, 237, 241, 243, 245,
ברודי, אנדרי 211	251, 254, 255, 256, 257, 260, 268,
ברודי, הרב חיים 162	274, 276, 282, 287, 288
ברוך, מוריץ 53	בוהמיה 19, 20, 131, 135, 222, 229, 288,
ברטיסלבה 133, 141, 144, 147, 148, 152,	290, 292, 295
154, 179, 181, 183 וראו גם: פרסבורג	בולגריה 228, 245, 255, 256, 268
ברית-המועצות 15, 17, 167, 168, 189,	בוצ'ץ 243, 247
213, 217, 218, 224, 228, 240, 241,	בויקים 112
249, 253, 254, 288, 291, 292, 296	בוקובינה 18, 19, 24, 41, 42, 61, 64, 66,
וראו גם: רוסיה	68, 78, 107, 129
ברלין 235, 246, 254, 255	בוקרשט 113, 288
ברלין, הרב מאיר 191	בור 248
ברלס, חיים 277	בורגנלנד 8, 19, 20, 61, 81, 89, 214
גאלדשטיין, ס' 170	בושטינה 27, 65, 219
גוטליב, פדור 296	בטלהיים, שמואל 179
ג'וינט 34, 36, 107, 115, 116, 117, 118,	ביילורוס 187
119, 122, 123, 124, 127, 128, 130,	בִּלְקָה 27, 99, 133
133, 139, 151, 173, 174, 191, 288	בירוביג'ץ 108, 131, 167, 182
גולדמן, ד"ר נחום 294	בלאנק, ד"ר אילש 133
	בלגיה 131, 182
	בלקן 19
	בן-אהרן, יצחק 186

מפתח שמות אישים ומקומות

הגר (משפחת רבנים) 64	גולדשטיין, אנג'לו 164
— ה', הרב משה 107	גליציה 18, 19, 20, 21, 23, 24, 41, 42,
— ה' הרב מנחם מנדל 65	44, 53, 60, 61, 63, 64, 65, 66, 71,
הודג'ה, מילאן 169	72, 78, 83, 101, 105, 106, 107, 111,
הודו 173	112, 113, 120, 121, 123, 129, 151,
הולנד 118, 220	154, 156, 225, 229, 237, 240, 241,
הומלוק, שנדור 246	242, 244, 249, 250, 252, 254, 257,
הונגריה, הונגרים 15, 16, 17, 19, 20,	262, 272
21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 34,	גלנטה, 62, 89, 188
36, 41, 42, 43, 44, 45, 47, 48, 49,	גנצפריד, הרב שלמה 188
50, 53, 54, 56, 59, 60, 61, 62, 63,	גרודל (גיולה וולבי), ארמין 77
64, 65, 66, 67, 69, 72, 73, 75, 76,	גרינוולד, משפחת 276
78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86,	גרינוולד, פיליפ 41, 42
89, 90, 91, 92, 93, 96, 98, 100,	גרמניה, גרמנים 17, 19, 20, 21, 23, 36,
101, 102, 103, 104, 105, 106, 107,	45, 60, 89, 135, 151, 161, 175, 177,
108, 111, 112, 113, 114, 116, 121,	182, 189, 211, 218, 221, 222, 224,
122, 124, 125, 126, 127, 129, 132,	225, 229, 234, 240, 241, 242, 243,
139, 140, 141, 145, 148, 150, 152,	244, 245, 246, 247, 248, 250, 253,
154, 156, 159, 160, 165, 168, 172,	254, 255, 256, 258, 259, 260, 261,
173, 176, 178, 179, 187, 188, 191,	264, 267, 270, 271, 272, 274,
192, 211–237, 239–263, 265–272,	275, 277, 278, 281, 282, 283, 288,
287–290, 292	289, 291, 292, 293, 294 וראו גם:
הונצובצה 62, 89	שווייץ
הוצולים 112, 113	
הורביץ, משפחת 70	דאנקר, תיאודור 255, 268, 279
— ה', הרב פישל 87	דברצן 48, 276
הורטי, מיקלוש 113, 124, 242, 244,	דונאיסקה סטרדה 62, 89
254–255, 276, 282–284	דונאיץ (נהר) 19
היטלר, אדולף 161, 175, 254	דוקלה 219
היידמקים 41	דושינה 171
הימלר, היינריך 246	דושינסקי, הרב יוסף צבי 154, 188
הלברשטאם (משפחת רבנים) 18, 64	דינור, דב 225, 241, 242, 245, 247, 258,
המאירי, אביגדור 151, 193	265, 272, 273, 274, 277
הנוק (גנרל) 114	דנובה (נהר) 19, 214
הֶסְלָני, יוסף 246	דנייפר (נהר) 243, 245
הראבל, קונסטנטין 160	דרגומיר 65
הרמן, ליאור 229	
	האורלנד (חבל) 20
	האס, י' טוביה 231

מפתח שמות אישים ומקומות

- 220, 222, 223, 231, 232, 239, 259,
260, 261, 266, 271, 277, 280, 281,
283, 285, 295, 296
חמלניצקי, בוגדן 41
- טאלאקי, פאל, 248
טוקאי 48
טורה רְמֵטָה 78
טורון 179, 189, 243
טיטו, יוסף 253
טיטלבוים (משפחת רבנים) 64, 66, 68,
69, 133
— ט', אדמו"ר בשנות השבעים של המאה
הי"ט 59
טיסה (נהר) 16, 24, 42, 51, 82, 172, 214,
256
טיסה אָסלר 83, 175
טְלָקִים (משפחת אצולה) 76
טפליצה-שאנוב 294
טצ'ובו 16, 24, 148, 171, 272, 284, 285,
295
טְקוּבו 33
טריאנון, חוזה 62, 222
טרינובה 27
טרנסילבניה 19, 133, 222, 234, 246, 248,
255, 262, 285
- יאסי, אוסקר 111
יאסינה 17, 24, 27, 117, 126, 242, 295
יארוש, אנדרו 261
יוגוסלביה 113, 228, 247, 248, 253
יוון 269
ירושלים 135, 154
ישראל ראו: ארץ-ישראל
ישראל בעל שם טוב, ר' (הבעש"ט) 64
- כהן, ברנרד 117
כוזרים 214
כפר חיטים 182
- ואנוה, ועידת 245
וויבודינה (חבל) 18 (ה)
וולוֹנָה 148, 284, 285
וולושיץ, אוגוסטין 211, 218, 219, 257
וזנמאיר, אדמונד 255
ויזניץ 64, 66, 107
ויזו, סטיפן 294
וייס (משפחת רבנים) 65, 66
— ר', הרב יצחק אייזיק 154–155
וייסמנדל, הרב מיכאל דב־בער 258, 273,
277
וילוק 23, 24, 32, 172
וינה 20, 57, 67, 68, 80, 85, 108, 123,
222, 235
ויסליצני, דיטר 255, 269, 279
ויסק 34
וֶלְקֵה־בְּרֻזְנָה 27, 43, 84, 148, 164, 176
ונטיאנר, לאיוש 76
ונצואלה 288
וצלר, אלפרד 273
וראנצ'יק, אישטוואן 271(ה), 283
ורונז' 252, 253, 254
ורוצלאב 287
ורחובינה (מחוז) 18, 46, 48, 71, 72, 119,
136, 173, 243, 261
ורסאי, ועידת 113
ורשה 163, 241
ותיקן 17
- ז'בוטינסקי, זאב 151, 185
ז'בוטינסקי, ערי 185
זוננפלד, הרב יוסף חיים 188
זטקוביץ, גרגורי 113, 140, 153
- חבס, ברכה 151, 184
חולון 136, 156, 184
חוסט 16, 24, 27, 45, 58, 59, 64, 68, 79,
89, 115, 117, 133, 139, 145, 148,
154, 165, 178, 187, 188, 218, 219

מפתח שמות אישים ומקומות

מינכן, חוזה, 112, 211, 221, 230, 241	כפר חסידים 182
מכליס, זכריה 253	כפר יונה 184
מסריק, יאן 294	כצנלסון, ברל 151, 184
מסריק, תומס 113, 123, 169, 175, 176,	
190	לכוב 243
מקדוניה 256	לונדון 180, 229, 257
מרגוליס, פריץ 164	לופקוב (מעבר הרים) 24
מדרכ'לה, ר' 65	לטוריצה (פלג) 16, 23, 24
מרמרוש (מחוז) 15, 17, 18, 22, 23, 24,	ליטא 62, 187
29, 30, 31, 34, 42, 43, 45, 46, 47,	ליפסקי, שלמה ראו: תמיר (ליפסקי), שלמה
64, 65, 66, 69, 76, 81, 82, 84, 87,	למקים 112, 113
88, 91, 108, 113, 115, 128, 133,	לסלו, יוליוס 229, 258
173, 222, 243, 252, 270, 271, 277,	
283, 285	מאטאסאלקה 272, 284, 285
מרמרוש-סיגט 16, 23, 45, 51, 53, 56,	מגוצ'י, פאול רוברט 148
57, 58, 59, 61, 65, 66, 67, 72, 73,	מולרביה 18, 19, 47, 61, 129
75, 77, 79, 84, 85, 86, 87, 88, 91,	מוסקבה 296
97, 101, 107, 113, 133, 138, 178,	מוקצ'בו 16, 22, 23, 24, 27, 28, 35, 43,
179, 261, 270, 284	44, 45, 50, 53, 54, 57, 58, 59, 60,
	61, 65, 66, 68, 69, 70, 71, 72, 75,
נדבורנה 65	79, 80, 84, 86, 87, 89, 95, 106, 107,
נובה-בורובו 219	108, 113, 114, 115, 117, 119, 121,
נוימן, אוסקר ירמיהו 117, 135, 173, 181	123, 124, 125, 134, 136, 138, 139,
נחום (בן-נחום, נחומביץ), ד"ר מדרכי	145, 146, 148, 150–158, 161, 163,
מרטין 287, 288, 289, 292, 293, 295	165, 178, 185, 187, 188, 189, 191,
ניר-יורק 117, 118	192, 193, 194, 211, 215, 227, 228,
ניז'נה אפשה 219	230, 231, 232, 236, 237, 239, 241,
ניז'נה ורצ'קי 27	253, 257, 259, 260, 266, 267, 269,
ניטרה 89, 152, 273	270, 271, 274, 284, 285, 289, 295,
נירדהאזה 261	299
נירנברג, חוקי 235	מורבאי, ירמיהו 231
נצי'אס, ארומיר 159, 160, 169	מורביה 19, 20, 61, 83, 89, 131, 135,
	181, 214, 222, 229, 288, 289, 292,
סאטמר 17, 19, 64, 65, 66, 113, 222	295
סאלד, הנרייטה 184	מורבסקה-אוסטרבה 135, 186
סבובודה, לודביק 252–253, 287, 290,	מוריץ, מיכאל 289
291	מזוקזוני 27
סבולובה 164	מידנק 273(ה)
סבליאבה 148	מיכאלובצה 67

מפתח שמות אישים ומקומות

סבליוש 16, 24, 27, 30, 58, 59, 65, 77,	סצ'ני, אישטוואן 22
115, 187, 219, 223, 241, 252, 257,	סקרנטון, הסכם 113
261, 272, 277, 279, 283, 284, 285,	סרבים 113
295, 296,	סרדינה 27, 295
66	סרייבו 121
סובראנצה 15, 19, 84, 222, 263, 285,	עתלית 289
סודטים (חבל) 221, 290, 295	
סווליבה 27, 295, 296	
סוֹלָה, אריה 53, 192, 274	פאלשרווישו 271, 272, 284, 285
סולוטבינו 24	פודהרינג 70
סולוש 23	פודוליה 18, 44, 61, 64, 129, 242
סופר, הרב חיים 68	פולאנה 70
סטיאי, דאמו 255	פולין, פולנים 15, 17, 19, 24, 41, 60, 61,
סטניסלב 243	62, 63, 66, 68, 89, 112, 113, 125,
סיביר 224, 229, 248, 253	126, 127, 135, 156, 162, 163, 179, 183,
סיגט ראו: מרמוש-סיגט	217, 224, 240, 241, 242, 244, 246,
סיגלשטיין 267	247, 249, 250, 251, 255, 257, 269,
סין 173	272, 283, 287
סינגר, לודוויג 162, 164	פולק, פיליפ 53
סלבים 21, 112, 123, 140, 212, 213,	פופארד (נהר) 19
סלובנים 113	פטליוורה, סימון 113, 116
סלובקיה, סלובקים 15, 16, 17, 18, 19,	פישמן-מימון, הרב י"ל 151, 186
20, 23, 24, 25, 44, 49, 57, 60, 61,	פלקוביץ, ליאופולד 169
62, 64, 67, 81, 84, 85, 89, 91, 106,	פנוני (מישור) 15, 16, 18, 19, 20, 48, 61,
112, 113, 115, 123, 130, 131, 132,	214
134, 135, 136, 139, 141, 147, 152,	פסטוי, אמון 245
161, 162, 168, 169, 170, 173, 176,	פראג 26, 114, 133, 134, 135, 140, 142,
178, 182, 188, 193, 211, 214, 217,	147, 152, 154, 159, 160, 161, 162,
218, 222, 229, 234, 235, 240, 245,	165, 168, 169, 173, 176, 179, 180,
246, 247, 248, 250, 251, 252, 253,	183, 190, 212, 220, 221, 226, 230,
255, 257, 258, 269, 272, 273, 274,	288, 290, 294, 295
275, 283, 285, 288, 290, 292, 294,	פריד, פיליפ 70, 71
295	פריד, שנדור 227
295 (ה) וראו גם: צ'כוסלובקיה	פרייליך, הרב שמואל יצחק 287–292, 295
סלטינה 24, 274, 277, 284, 287	פריס 57, 229
סמט, משה 62	פרינס (משפחת אצולה) 76, 77
סנינה 15, 285	פרינץ יוזף 67, 68, 78, 84
ספינקא 65, 66, 69, 152, 154–155, 187,	פרסבורג 20, 21, 36, 61, 62, 63, 67,
ספיש 20	
ספרד 244	

מפתח שמות אישים ומקומות

קאלאי, מיקלוש 245–246	: 68, 73, 86, 89, 137, 187 וראו גם:
קאראצ'ונפאלבה 23	ברטיסלבה
קארואי, מיכאל 111	פרשוב 18
קחואן־דררווארי, קארו 78	פשט 214 וראו גם: בורפשט
קוגל, חיים 136, 142, 149, 164, 169, 171,	פשמישל 64, 65
172, 177, 184, 185, 186, 190–194,	
215, 219, 229–230, 257	צאנז (סאנוק) 18, 19, 64, 66, 250
קוהנר 123	צוענים 17, 25, 152, 272, 280, 287
קוזמה, מיקלוש 242	צ'ופ 19, 27
קולומיאה 64, 243	צוקר, א' 116
— ר' קופל מק' 64	צ'ירץ' 19, 24
קוסוב 65	צ'כוסלובקיה, צ'כוסלובקים 15, 17, 22,
קופצקי, ווצלאב 294	25, 26, 36, 41, 44, 45, 48, 59, 69,
קורושמזו 242, 245	83, 88, 91, 92, 97, 98, 104, 107,
קושוט, לאיוש 22, 81	111, 113, 114, 115, 117, 118, 120,
קושטא 17	121, 122, 123, 124, 125, 126, 130,
קושיצה 19, 20, 162, 178, 248, 260,	131, 132, 133, 134, 135, 136, 137,
271(ה), 272, 284, 288	138, 139, 140, 141, 143, 144, 147,
קליין, הרב פנחס 58	150, 151, 152, 153, 154, 158, 159,
קליין־קורבין, אוטו 165	160, 161, 163, 165, 166, 168, 169,
קמיניץ־פורדולסק 156, 241, 242, 243,	171, 172, 173, 174, 175, 177, 178,
245, 250	179, 180, 182, 183, 186, 187, 188,
קנדה 45, 168, 288	189, 190, 191, 193, 194, 211, 212,
קפריסין 289	213, 215, 216, 219, 220, 222, 223,
קרו (ראש קהילת אוז'הורוד) 296	224, 225, 226, 227, 237, 252, 253,
קרף, באלה 163, 165, 169	257, 268, 283, 287, 288, 290, 292,
קרוי, שנדור 53, 71	293, 294, 295 וראו גם: סלובקיה,
קרואטים 113, 245	צ'כיה
קרואטנדורף 70	צ'כיה, צ'כים 17, 21, 92, 114, 118,
קרפטים, הרי 15, 18, 20, 64, 116, 119,	123, 124, 125, 126, 127, 134, 135,
173, 276, 283	136, 139, 140, 141, 149, 160, 162,
קרשאי, לסלו 222, 261	164, 165, 170, 171, 173, 176, 180,
	182, 184, 188, 189, 190, 191, 193,
ראחובו 17, 27, 117, 148	211, 212, 213, 216, 219, 222, 224,
רבינוביץ, הרב ברוך יהושע 156, 158,	227, 232, 236, 240, 253, 288, 289,
215, 273	290, 291, 292, 293, 294 וראו גם:
רובין, אליהו 231	צ'כוסלובקיה
רובין, עמוס 276, 277	צרפת 111, 131, 182, 229, 288
רוזנבאום, עמנואל (מנו) 57	

מפתח שמות אישים ומקומות

רייס, יוליוס 162	רוזנברג, רודולף 273
רן, לורביג 173	רוזניצ'נקו, יהודה ראו: ארז (רוזניצ'נקו), יהודה
שטורליה אויהאי 20, 65	רומניה, רומנים 15, 17, 21, 23, 36, 44,
שבדיה 288	45, 47, 48, 52, 60, 64, 77, 89, 93,
שוהאי, ניקולא 115	111, 113, 114, 115, 118, 125, 128,
שוובים 22, 23, 24, 152, 217, 247, 255,	133, 138, 183, 189, 222, 228, 229,
278	234, 241, 245, 247, 249, 278,
שורוש, איוון 157	283, 285, 290
שטיינהרדט, לאורנס א' 294	רוסביגוכו (פרכר במקצ'בו), 148, 296
שטרן, שאמו 229	רוסיה, רוסים 17, 42, 44, 45, 83, 102,
שמואל שמעלקא, הרב 59	105, 106, 110, 111, 112, 114, 159,
שנבורן (משפחת אצולה) 53, 69, 76, 77	178, 179, 212, 229, 242, 248, 253,
שפיגל, אלכסנדר 165, 186	273(ה), 275, 276, 287, 289, 293
שפירא (משפחת רבנים) 66, 68, 69, 154	וראו גם: ברית-המועצות
— ש', הרב חיים אלעזר 44, 59, 65, 89,	רוסינים 15, 17, 23, 35, 36, 46, 48, 52,
124, 130, 134, 137, 145, 146, 147,	53, 77, 82, 83, 89, 90, 92, 93, 96,
148, 151–158, 160, 162, 165, 166,	102, 108, 110, 111, 112, 113, 119, 121,
188, 191, 192, 193, 270, 273(ה)	122, 123, 124, 126, 129, 138, 140,
— ש', הרב צבי הירש 152	141, 142, 152, 153, 159, 160, 161, 165,
ש"ק, הרב משה 68	166, 168, 170, 172, 173, 175, 176,
שרייבר-סופר (משפחת רבנים) 20, 61,	177, 211–213, 216, 217, 220, 223,
187	230, 234, 237, 253, 271, 277, 283,
— ש"ס, הרב משה (חת"ם סופר) 62, 86,	293
137, 188	רוקח (משפחת רבנים) 64, 154
תורכים, עות'מנים 19	— ר', הרב יששכר דב (האדמו"ר) מבעלז
תל-אביב 184	44, 107, 130, 146, 153, 154, 155
תמיד (ליפסקי) שלמה 155, 178, 277,	רזיאל, דוד 185
תרקיה 256	ריבנטרופ-מולוטוב, הסכם 218, 224
	רייך, יעקב 78
	ריינהרץ, שמעון 42, 46

Wola Cieklińska, D-1
 Wola Górzańska, F-3
 Wola Matiaszowa, F-2
 Wola Michowa, F-3
 Wola Niżna, E-2
 Wola Piotrowa, F-2
 Wola Sękowa, E-2
 Wola Wyżna, E-2
 Wolica, F-2
 Wólka, E-2
 Wołkowyja, F-3
 Wołosate, G-4
 Wołowiec, D-2
 Wołuszowa, E-2
 Wróblík Królewski, E-2
 Wróblík Szlachecki, E-2
 Wulka, *see* Wólka
 Wysoczany, F-2
 Wysowa, C-2
 Wyszowadka, D-2

Za Rikoju, *see* Zarične
 Zablótce, F-2
 Zabolotci, *see* Zablótce
 Zabrid', Máramaros county, J-7
 Zabrid', Ung county, G-4
 Zabrod, *see* Zabrid', Máramaros and Ung counties
 Zabrodja, *see* Zabrodzie
 Zabrodzie, G-2
 Zábrog, *see* Zabrid', Ung county
 Zadił's'kyj, H-5
 Zadno'je/Zádnya, *see* Pryboržavs'ke
 Zagyiłszka, *see* Zadił's'kyj
 Zahar, *see* Záhor
 Zahatja, *see* Zahattja
 Zahattja, H-6
 Zahočevja, *see* Zahoczewie
 Zahoczewie, F-2
 Záhor, F-5
 Zahorb, Máramaros county, J-6
 Zahorb, Ung county, G-4
 Zahutyń, F-2
 Zajgó, *see* Dusyno
 Zalaćska, *see* Malé Zalužice
 Zalačyvjya, *see* Zahoczewie
 Zalom, I-7
 Zaluž, *see* Zalužžja
 Zalužžja, H-6
 Zandranova, *see* Zyndranova
 Zaperedil, *see* Zaperedillja
 Zaperedillja, I-6
 Zariča, Ugocsa county, *see* Zariččja
 Zariča, Ung county, *see* Zaričeve
 Zariččja, H-7
 Zaričeve, *see* Zaričovo
 Zarične, I-7
 Zaričovo, G-5
 Zarićsó, *see* Zaričovo
 Zárnja, *see* Pryboržavs'ke
 Zaslav/Zaslavje, *see* Zaslav
 Zaslav, F-2
 Zaslawie, *see* Zaslav
 Žatkivci, *see* Žatkovce
 Žatkovce, D-3
 Zatlamyca/Zatlarnycja, *see* Zatlarnica

Zatlarnica, G-3
 Zatyśivka, H-8
 Zauszina, *see* Zavosyno
 Závada, E-3
 Zavadka, Bereg county, H-5
 Zavadka, Sanok district, *see* Morochownica
 Závadka, Sáros county, C-3
 Závadka, Szepes county, B-4/5
 Zavadka, Ugocsa county, H-7
 Závadka, Ung county, F-5
 Zavadka Morochivs'ka, *see* Morochownica
 Zavadka Rymanivs'ka, *see* Zavadka Rymanowska
 Zavatka, *see* Zavadka Rymanowska
 Závátka, *see* Závadka, Ung county
 Zavbuč, G-5
 Zavejka, *see* Zavyjka
 Zaverchna Kyčera, J-6
 Zavidďja, *see* Závodie
 Zavidďalva, *see* Zavydovo
 Zavij, *see* Zawój
 Zaviz, *see* Zawóz
 Závodie, B-2
 Zavoji/Zavoji, *see* Zawoje
 Zavyjka, *see* Zavyjka
 Zavosyna, *see* Zavosyno
 Zavosyno, F-5
 Zavyďdja, *see* Závodie
 Zavydove, *see* Zavydovo
 Zavydovo, H-6
 Zavyjka, I-5
 Zavadka Morochowska, *see* Morochownica
 Zavadka Rymanowska, E-2
 Zawój, G-3
 Zawoje, E-2
 Zawóz, G-3
 Zbeňňov, D-5
 Zbij, *see* Zboj
 Zbijne, *see* Zbojné
 Zboiska, F-2
 Zboj, G-4
 Zbojis'ka, *see* Zboiska
 Zbojné, E-3
 Žborivci, G-6
 Zbudská Belá, E-3
 Zbuds'ka Biła, *see* Zbudská Belá
 Zbuds'kýj Rokýtiv, *see* Zbudský Rokytov
 Zbudský Rokytov, E-4
 Zbuj, *see* Zboj
 Zbun/Zbuna, *see* Zbyny
 Zbyny, H-5
 Ždeneve, *see* Ždenijevo
 Ždenijevo, H-5
 Žďjen'ovo, *see* Ždenijevo
 Zdoba, D-5
 Zdvýžen', *see* Zwierzyń
 Ždynia, D-2
 Ždynja, *see* Ždynia
 Zebegnyő, *see* Zbeňňov
 Žegestiv, *see* Žegiestów
 Žegiestów, B-2
 Zellő, *see* Zvalá
 Zemplénagárd, F-6

Zemplénbukócz, *see* Malé Bukovce
 Zempléndricsna, *see* Mala Driečna
 Zemplénkelecsény, *see* Zemplínsky Klečenov
 Zemplénoroszi, *see* Ruské, Zemplén county
 Zemplénpálhegy, *see* Pakastov
 Zemplénszomolnok, *see* Smolník, Zemplén county
 Zemplénszaskócz, *see* Malé Staškovce
 Zemplénszucha, *see* Suché
 Zemplínska Teplica, D-5
 Zemplínske Hradište, E-6
 Zemplínske Jastrabie, E-6
 Zemplínsky Branč, E-6
 Zemplínsky Klečenov, E-6
 Žerdynka, *see* Žerdenka
 Žerdenka, F-2
 Žerdynka, *see* Žerdenka
 Žernica Nižna, F-2/3
 Žernica Vyžna, F-3
 Žernycja, *see* Žernica Nižna
 Žernycja Vyžnja, *see* Žernica Vyžna
 Žernycja Nyžnja, *see* Žernica Nižna
 Zlatník, D-4
 Zloc'ke, *see* Złockie
 Złockie, C-2/3
 Znjaceve, *see* Znjac'ovo
 Znjac'ovo, G-6
 Žnjatyne, *see* Žnjatyno
 Žnjatyno, G-6
 Zolotareve/Zolotarjovo, *see* Zolotar'ovo
 Zolotar'ovo, I-7
 Zombor, *see* Sombor
 Žomava/Žomavý, G-4
 Žovneve, I-7
 Zsdenyova, *see* Ždenijevo
 Zsetek, *see* Žatkovce
 Zsilip, *see* Plavja
 Zsipov, *see* Nižný Žipov
 Zsukó/Zsukova, *see* Žukovo
 Zubeňsko, F-3
 Zubivka, H-6
 Zubna, *see* Zubné
 Zubné, F-4
 Zubnoj/Zubnyj/Zubnýj, *see* Zubné
 Zubrače, *see* Žubracze
 Žubracze, F-3
 Zubrik, *see* Zubrzyk
 Zubrjači, *see* Žubracze
 Zubryk, *see* Zubrzyk
 Zubrzyk, B-2
 Zuella, *see* Zvala
 Zúgó, *see* Huklyvyj
 Zuhatag, *see* Stakčianska Roztoka
 Zuhogó, *see* Čečehov
 Žukove, *see* Žukovo
 Žukovo, G-6
 Žurdziv, *see* Dziurdziów
 Zvala, F-3
 Zwierzyń, F-2
 Žydivs'ke/Žydivskje, *see* Žydovskie
 Žydivskýj, *see* Žydovskie
 Žydovskie, D-2
 Zyndranova/Zyndranova, *see* Zyndranova
 Zyndranova, E-2

Višavka, *see* Olšavka
 Više de Sus, L-9
 Visk, *see* Vyškove
 Viska, *see* Vyška
 Viskó, *see* Vyškovce
 Vislanka, C-3
 Vislava, Borsod county, *see* Viszló
 Vislava, Sáros county, E-3
 Visóbisztra, *see* Bistra
 Visóoroszi, *see* Ruscova
 Visóvölgy, *see* Valea Vişeuului
 Viszló, C-6
 Viszoka, *see* Vysoká nad Uhom
 Vitryliv, *see* Witryłów
 Vizkóz, *see* Sojmy
 Vlachovo, *see* Vil'chivka
 Vlača, D-4
 Vlaca, *see* Vlača
 Vladíča, E-3
 Vladyč, *see* Vladiča
 Vlyč, *see* Ulič
 Vodycja, K-7
 Vojčice, E-5
 Vojkova, *see* Wojkowa
 Vojnatina, F-5
 Vojnatyna, *see* Vojnatina
 Vojtvici/Vojtócz, *see* Vojtovce
 Vojtovce, E-3
 Vojtvágása, *see* Vojtovce
 Vol'a, E-5
 Vola Ceklynska, *see* Wola Cieklińska
 Vola Michova, *see* Wola Michowa
 Vola Nýžnja, *see* Wola Niżna
 Vola Petrova, *see* Wola Piotrowa
 Vola Synkova, *see* Wola Sękowa
 Vola Vyšnja, *see* Wola Wyżna
 Volica, E-3
 Volicja, *see* Volica
 Volja Ceklyns'ka, *see* Wola Cieklińska
 Volja Horjans'ka, *see* Wola Górzeńska
 Volja Matijašova, *see* Wola Matiaszowa
 Volja Myhova, *see* Wola Michowa
 Volja Nyžnja, *see* Wola Niżna
 Volja Vyžnja, *see* Wola Wyżna
 Volkovyja, *see* Wołkowsja
 Volócz, *see* Volovec', Bereg county
 Volosate, *see* Wolosate
 Volosjanka, G-4
 Voloskoje, *see* Pidhirne
 Volozánka, *see* Volosjanka
 Volovec/Volovec', Gorlice district,
see Wolowiec
 Volovec', H-5
 Volovoje, *see* Mižhirja
 Volovycja, H-7
 Voltušova, *see* Wołtuszoza
 Volyca/Volycja, *see* Wolica
 Vonihove, I-7/8
 Vonihovo, *see* Vonihove
 Vorobik, *see* Wróblek Królewski;
 Wróblek Szlachecki
 Voroblyk Korolivs'kyj, *see* Wróblek
 Królewski
 Voroblyk Śljachets'kyj, *see* Wróblek
 Szlachecki
 Voročeve/Voročov, *see* Voročovo
 Voročovo, G-5
 Voročsó, *see* Voročovo
 Vošovatyj, *see* Vyšovatyj
 Vosje, *see* Łosie, Gorlice district;
 Nowy Sącz district
 Vovčyj, H-5
 Vovkove, G-6
 Vovkovoje/Vovkovjji, *see* Vovkove
 Vovkovyja, *see* Wołkowsja
 Vranov, E-4
 Vrbas, A-9
 Vrbnica, E-5
 Vrbovec, E-5
 Vublja, *see* Ubl'a
 Vučkove, I-6
 Vučkovo/Vucskómezó, *see* Vučkove
 Vuh, *see* Łuh
 Vukovar, A-9
 Vukovyja, *see* Wołkowsja
 Vul'chovci, *see* Vil'chivci
 Vul'sana, *see* Vil'sany
 Vul'chovčyk, *see* Vil'chivčyk
 Vul'savica, *see* Ol'savica
 Vulsinka/Vul'synky, *see* Vil'synky
 Vydraň, E-3
 Vydraň, *see* Vydraň
 Vydryčka, L-8
 Vylagj, *see* Svetlice
 Vylok, H-7
 Vynna, *see* Vinné
 Vynohradiv, H-7
 Vyrava, E-3
 Vyševatka, *see* Wyszowadka
 Vyška, G-4
 Vyškivci, *see* Vyškovce
 Vyškove, E-3
 Vyškove, *see* Vyškovo
 Vyškovo, I-8
 Vyškovo nad Tysoju, *see* Vyškovo
 Vyslanka/Výslanka, *see* Vislanka
 Vyslava/Výslava, *see* Vislava; Viszló
 Vyslik Nyžnij, *see* Wislok Dolny
 Vyslik Velykij, *see* Wislok Wielki
 Vyslik Vyšnij, *see* Wislok Gorny
 Vysločok, *see* Wisloczek
 Vyslok Horišnyj, *see* Wislok Gorny
 Vyslok Nyžnyj, *see* Wislok Dolny
 Vyslok Velykij, *see* Wislok Wielki
 Vyšná Jablonka, F-3
 Vyšná Jedl'ová, D-3
 Vyšná Ol'sava, D-3
 Vyšná Pisaná, D-2
 Vyšná Polianka, D-2
 Vyšná Radvaň, *see* Radvaň nad
 Laborcem
 Vyšná Rybnica, F-5
 Vyšná Vladiča, part of Vladiča
 Vyšné Čabiny, part of Čabiny
 Vyšné Nemecké, F-5
 Vyšné Remety, F-5
 Vyšné Zbojné, E-3
 Vyšni Čabyny/Vyšni Čabynj, *see* Vyšné
 Čabiny
 Vyšni Slovinky, *see* Vyšnie Slovinky
 Vyšni Svidnik, part of Svidnik
 Vyšni Remeta, *see* Verchni Remety
 Vyšni Verecky, *see* Verchni Vorota
 Vyšnia Ol'ka, part of Ol'ka
 Vyšnie Slovinky, part of Slovinky
 Vyšnij/Výšnij Hrabovec', *see* Vyšný
 Hrabovec
 Vyšnij/Výšnij Komamnyk, *see* Vyšný
 Komámik
 Vyšnij Ladýč, *see* Vyšná Vladiča
 Vyšnij Svidnyk, *see* Vyšni Svidnik
 Vyšnij/Výšnij Myrošiv, *see* Vyšný
 Mirošov
 Vyšnij Orlyk, *see* Vyšný Orlik
 Vyšnij/Výšnij Tvarožec', *see* Vyšný
 Tvarožec'
 Vyšnij Verlych, *see* Vyšný Orlik
 Vyšnja Apša, *see* Verchnje Vodjane
 Vyšnja Hrabovnycja, *see* Verchnja
 Hrabivnycja
 Vyšnja/Výšnja Jablinka, *see* Vyšná
 Jablonka
 Vyšnja/Výšnja Jadlova, *see* Vyšná
 Jedl'ová
 Vyšnja Ol'ka, *see* Vyšnia Ol'ka
 Vyšnja Ol'sava, *see* Vyšná Ol'sava
 Vyšnja/Výšnja Poljanka, *see* Vyšna
 Polianka
 Vyšnja/Výšnja Pysana, *see* Vyšná Pisaná
 Vyšnja Radvaň, *see* Vyšná Radvaň
 Vyšnja Rivna, *see* Rona de Sus
 Vyšnja Roztoka, Bereg county, H-4
 Vyšnja Roztoka, Ung county, *see*
 Kostryns'ka Rostoka
 Vyšnja Runa, *see* Rona de Sus
 Vyšnja Rybnycja, *see* Vyšná Rybnica
 Vyšnja Solotvyna, *see* Verchnja
 Solotvyna
 Vyšnja Višava, *see* Vyšná Ol'sava
 Vyšnja Vladyča, *see* Vyšná Vladiča
 Vyšnja Význycja, *see* Verchnja Vyznycja
 Vyšnja Zbina, *see* Vyšné Zbojné
 Vyšnja Žolca, *see* Felsőzsolca
 Vyšnje Zbijne, *see* Vyšné Zbojne
 Vyšnji Slovinky, *see* Vyšnie Slovinky
 Vyšný Hrabovec, E-4
 Vyšný Hrušov, E-4
 Vyšný Komámik, E-2
 Vyšný Mirošov, D-2
 Vyšný Orlik, D-3
 Vyšný Tvarožec, C-2
 Vyšnyj Býstrýj, *see* Verchnij Bystryj
 Vyšnyj Dubovec', *see* Verchnij Dubovec'
 Vyšnyj Koropec', *see* Verchnij Koropec'
 Vyšnyj Šard, *see* Šyroke, Ugocsa county
 Vyšnyj Studenýj, *see* Verchnij Studenýj
 Vyšnyj Synjvyt, *see* Synevyr's'ka Poljana
 Vyšnyj Vadas, *see* Felsővadász
 Vyšočany/Vyšočanj, *see* Wyszoczany
 Vysoka, *see* Vysoká nad Uhom
 Vysoká nad Uhom, F-5
 Vysova/Výsova, *see* Wysowa
 Vyšovatka, *see* Wyszowadka
 Vyšovatyj, J-7
 Vyšovo, *see* Višeul de Sus
 Vyšynkiv, *see* Ol'sinkiv
 Wapienne, D-2
 Wawrzka, C-2
 Węglówka, E-1
 Weremień, F-2
 Wetlina, G-3
 Wierchomla, B-2
 Wierchomla Mała, B-2
 Wierchomla Wielka, *see* Wierchomla
 Wilsznia, D-2
 Wirchne, D-2
 Wisloczek, E-2
 Wislok Dolny, E-2
 Wislok Gorny, E-2
 Wislok Wielki, E-2
 Witryłów, F-1
 Wojkowa, C-3

Ulič-Kryve, *see* Uličské Krivé
Ulics, *see* Ulič
Uličské Krivé, G-4
Ulicskriava, *see* Uličské Krivé
Ulyč, *see* Ulič
Ulyčs'ke Kryve, *see* Uličské Krivé
Ungbükkös, *see* Bukivc'ovo
Ungcsertész, *see* Čertež, Ung county
Ungdaróc, *see* Dravci
Unggesztenyész, *see* Linci
Ungghosszúmező, *see* Dovhe Pole
Unglovasd, *see* Koňuš
Ungludás, *see* Husák
Ungordas, *see* Vovkove
Ungpéteri, *see* Petrovce, Ung county
Ungsafalva, *see* Irljava
Ungszenna, *see* Senné
Ungszuha, *see* Suchyj
Ungtavas, *see* Kaluža
Ungtölgyes, *see* Dubrivka, Ung county
Ungvár, *see* Užhorod
Úpor, E-6
Upor, *see* Úpor
Úrmező, *see* Rus'ke Pole
Úšcie Gorlickie, C-2
Ušcie/Uscja/Uscjo Ruskie, *see* Ušcie
Gorlickie
Uslavycja, *see* Oslawica
Ustje Rus'ke, *see* Ušcie Gorlickie
Ustryky Horišni, *see* Ustrzyki Górne
Ustrzyki Górne, G-4
Utczás, *see* Ulič
Užhorod, F-5
Užok, H-4
Uzsok, *see* Užok

Vabova, *see* Łabowa
Vabovec, *see* Łabowiec
Vadas, *see* Dyskovycja
Vadászfalva, *see* Beňatina
Vafka, *see* Wawrzka
Vágas/Vágás/Vagaš/Vágástanya, I-8
Vagrinec, D-3
Vagryneč', *see* Vagrinec
Vajkvágása, *see* Valkovce
Vajna, *see* Vojnatina
Vajnág, *see* Vonirove
Vajnatina, *see* Vojnatina
Val'kiv, *see* Valkov
Val'kivci, *see* Valkovce
Valaskócz, *see* Valaškovce
Valaškovce, F-4
Valaškuvci, *see* Valaškovce
Valea Vișeuului, K-8
Valentivci, *see* Valentovce
Valentócz, *see* Valentovce
Valentovce, E-3
Valjaškivci, *see* Valaškovce
Valkaja, *see* Vovkove
Valkó, *see* Valkov
Valkov, E-4
Valkovce, D-3
Valyasboc, *see* Valaškovce
Válykócz, *see* Valkovce
Vámoslucska, *see* Lúčky
Vanivka, *see* Węglówka
Vápeník, D-2
Vapenne, *see* Wapienne
Vapenyk, *see* Vápeník
Váradka, D-2
Váralja, *see* Pidhorod, Bereg county;

Podhorod'
Varannó, *see* Vranov
Varannócsémernye, *see* Čemerné
Varechivci, *see* Varechovce
Varechovce, E-3
Varehóc, *see* Varechovce
Várgony, *see* Varhaňovce
Varhaňovce, D-4
Variháza, *see* Varechovce
Várkulcsa, *see* Kľučarky
Vásárhely, *see* Trhovište
Vasvári, *see* Nyírvasvári
Vavrinč, *see* Vavrinec
Vavrinec, D-4
Vavryneč', *see* Vavrinec
Vechec, D-4/5
Vécse, *see* Vojčice
Végárdó, Ugočsa county, *see*
Pidvynohradiv
Végárdó, Zemplén county, D-7
Végaszó, *see* Kolbasov
Végcsarmó, *see* Krajné Čiemo
Végmártonka, *see* Krajnja Martynka
Végortovány, *see* Krajná Porúbka
Véggpetri, *see* Petrová, Sáros county
Végresztoka, *see* Roztoky, Sáros county
Vehécz, *see* Vechec
Vel'aty, E-6
Velejte, *see* Vel'aty
Veléte, *see* Veljatyno
Velikij Ruskov, *see* Vel'ký Ruskov
Veljatyno, I-7
Vel'ká Driečna, part of Driečna
Vel'ká Pol'ana, F-4
Vel'ka Toroňa, *see* Vel'ká Trňa
Vel'ká Trňa, E-6
Vel'ké Bukovce, part of Bukovce
Vel'ké Ozorovce, D-5
Vel'ké Slemence, F-6
Vel'ké Staškovce, part of Staškovce
Vel'ké Zalužice, E-5
Vel'ké Žbince, E-5
Velkő, *see* Vel'krop
Vel'krop, E-3
Vel'ký Kazimír, part of Kazimír
Vel'ký Lipník, B-2
Vel'ký Ruskov, E-5
Vel'ký Sulín, part of Sulín
Vel'kýj Sulyn, *see* Vel'ký Sulín
Velšnja, *see* Wilsznia
Velyka Čengava/Velyka Čynhava,
see Boržavs'ke
Velyka Driečna, *see* Vel'ka Driečna
Velyka Kopanja, H-7
Velyka Lunka, *see* Lunka
Velyka Poljana, *see* Vel'ká Pol'ana
Velyka Rostoka, H-7
Velyka Ternavka, *see* Tárna Mare
Velyka Toronja, *see* Vel'ká Trňa
Velyka Turycja, *see* Turycja
Velyka Uhol'ka, J-7
Velyki Komjaty, H-7
Velyki Lazy, F-6
Velyki Lučky, G-6
Velyki Staškivci, *see* Vel'ke Staškovce
Velykopole, *see* Wielopole
Velyký Poljaný, *see* Vel'ka Pol'ana
Velyký Staškivci, *see* Vel'ke Staškovce
Velykyj Bereznyj, G-4
Velykyj Bočkov, *see* Bocoiciu Mare;
Velykyj Byčkov

Velykyj Byčkov, K-8
Velykyj Kažmyr, *see* Kazimír
Velykýj Lypnyk, *see* Vel'ký Lipník
Velykyj Rakovec', I-7
Velykyj Rat, *see* Rativci
Velykyj Sulyn, *see* Vel'ký Sulín
Vendégi, *see* Hostovice
Venecia, C-3
Venecija/Veněče, *see* Venecia
Verbas, *see* Stari Vrbas
Verbiás, *see* Verbjaž
Verbjaž, H-5
Verbócz, *see* Vrbovec
Verbovce, *see* Vrbovec
Verchni Remety, H-7
Verchni Vereč'ky, *see* Verchni Vorota
Verchni Vorota, H-5
Verchnij Bystrij, I-5
Verchnij Dubovec', J-7
Verchnij Koropec', G-6
Verchnij Koroslov, *see* Hrebľja
Verchnij Studenyj, I-5
Verchnja Apša, *see* Verchnje Vodjane
Verchnja Hrabivnycja, H-5
Verchnja Solotvyna, G-5
Verchnja Vyznycja, G-6
Verchnje Vodjane, K-8
Verchomla Mala, *see* Wierchomla Mała
Verchomla Velyka, *see* Wierchomla
Verchovnja, *see* Wierchomla
Verchovyna-Bystra, G-4
~~Verbac, *see* Verbjaž~~
Verčez, *see* Verjacija
Veremin', *see* Weremień
Vereshegy, *see* Poráž
Veresmart, *see* Velyka Kopanja
Verjacija, H-7
Vernár/Vernárt, A-4
Vertep/Vertepá, H-7
Verymin, *see* Weremień
Vetylna, *see* Wetlina
Vežérszállás, *see* Pidpolozzja
Vidrány, *see* Vydraň
Vidrásptak, *see* Vydryčka
Vidryčka, *see* Vydryčka
Viharos, *see* Vyška
Vikova, *see* Wojkowa
Világ/Világy, *see* Svetlice
Vil'chivci, J-7
Vil'chivci-Lazy, J-7
Vil'chivčyk, J-7
Vil'chiveč'/Vilchovec, *see* Olchowiec
Vil'chivka, H-7
Vilchova/Vil'chova, *see* Olchowa
Vil'chovaty, K-8
Vil'chovycja, H-6
Vil'šany, J-6
Vil'šnja, *see* Wilsznia
Vil'šynky, G-5
Vilka/Vil'ka, *see* Wólka
Vinna, *see* Vinné
Vinnabanka, *see* Vinné
Vinné, E-5
Virava, *see* Výrava
Virchimka, *see* Wierchomla Mała
Virchivka Mala, *see* Wierchomla Mała
Virchnja, *see* Wirchne
Virchovnja, *see* Wierchomla
Virchovnja Velyka, *see* Wierchomla
Viršimont, *see* Tisa
Virliv, *see* Orlov

Szybistów, F-2

T'ahyňa, F-5/6

Takcsány, *see* Stakčín

Talaborfalu, *see* Tereblja

Tapolybánya, *see* Jastrabie nad Topľou

Tapolylippó, *see* Lipová

Tapolymogorós, *see* Skrabské

Taraczkóz, *see* Teresva

Taraczkraszna, *see* Krasna, Máramaros county, Tjačiv district

Taraczújfalu, *see* Novoselycja, Máramaros county, Mízhirja rajon

Tarasivka, I-7

Tárcafő, *see* Torysky

Tarfalu, *see* Holjatyn

Tarna, Ugocsa county, *see* Chyža

Tarna, Zemplén county,

see Trnava pri Laborci

Tárna Mare, I-7

Tamava, *see* Trnava pri Laborci

Tamavka, *see* Trnávka

Tarnawa Nižna, G/H-3

Tarnawa Wyžna, H-4

Tarnawka, E-2

Tarnkiv, *see* Trnkov

Tarnóka, *see* Trnávka

Tarújfalu, *see* Novoselycja,

Máramaros county, Tjačiv rajon

Tavarnamező/Tavarnapolyánka, *see*

Tovarnianska Polianka

Techna, *see* Dvorianky

Técső, *see* Tjačiv

Tegeňa/Tegeňa, *see* T'ahyňa

Tehna, *see* Dvorianky

Tekeháza, *see* Tekovo

Tekove, *see* Tekovo

Tekovo, H-7

Telekháza, *see* Sedliska

Telepivci/Telepócz/Telepovce, *see*

Osadné

Telgárt, *see* Švermovo

Telič, *see* Tylicz

Telova, *see* Tylawa

Temesvar, *see* Timișoara

Terebes, *see* Strabyčovo

Terebesfejérpatak, *see* Dilove,

Máramaros county

Tereblja, J-7

Terepča, *see* Trepcza

Tereselpatak/Teresova, *see* Tarasivka

Teresva, J-8

Terka, F/G-3

Ternavka, Sanok district, *see* Tarnawka

Ternavka, Ugocsa county, *see* Tárna

Mare

Ternavka, Zemplén county, *see* Trnávka

Ternova/Ternove, *see* Ternovo

Ternovo, J-7

Ternovo nad Teresvoju, *see* Ternovo

Terscjana/Tersjtjana, *see* Trzciana

Tiba, *see* Tibava

Tibava, F-5

Tibavárálja, *see* Podhorod'

Ticha, *see* Tychyj

Tichý Potok, B-3

Tiha, *see* Tychyj

Timișoara, B-8

Timsor, *see* Lazy, Bereg county

Tirna Mare, *see* Tárna Mare

Tisna, *see* Cisna

Tisa, K-8

Tisova, *see* Tyšiv

Tiszabogdány, *see* Bohdan

Tiszabökény, *see* Bobove

Tiszaborkút, *see* Kvasy

Tiszabüd, D-8

Tiszacsoma, *see* Čoma, Bereg county

Tiszafarkasfalva, *see* Farkašfal'va

Tiszahetény, *see* Hetynja

Tiszakarácsonyfalva, *see* Crăciunești

Tiszakirva, *see* Kryva

Tiszapéterfalva, *see* Petrovo

Tiszasasvár, *see* Trosnyk

Tiszaszászfalu, *see* Sasovo, Ugocsa

county

Tiszaszirma, *see* Drotynci

Tiszaújhely, *see* Nove Selo

Tiszaújlak, *see* Onok

Tiszaveresmart, *see* Tisa

Titkivci, J-5

Titkovci/Titokvölgy, *see* Titkivci

Tjačiv, J-8

Tjačovo, *see* Tjačiv

Tjuška, I-6

Tócska, *see* Zaverchna Kyčera

Tokaj, D-7

Tokajik, E-4

Tokarnia, E-2

Tokarnja, *see* Tokarnia

Tókesfalu, *see* Kolodne, Bereg county

Töketerebes, *see* Trebišov

Tölgyes, *see* Dibrivka, Ung county

Tölgyeshegy, *see* Zubné

Topol'a, F-4

Topol'any, E-5

Topolja, *see* Topol'a

Topolyán, *see* Topol'any

Topolyn, I-7

Toriský/Toriszka, *see* Torysky

Tombarakony, B-6

Tomahorváti, *see* Chorváty

Tomaszentjakab, C-6

Törökruzska, *see* Ruskovce

Toronya, *see* Torun'

Torun', I-5

Torysky, B-4

Tótjesztreb, *see* Jastrabie nad Topľou

Tovarnianska Polianka, E-4

Tovčka, *see* Zaverchna Kyčera

Trebišov, E-5

Trebušany, *see* Dilove

Trepča, *see* Trepcza

Trepcza, F-2

Trhovište, E-5

Trnava pri Laborci, E-5

Trnávka, D-5

Trnkov, D-4

Trosnyk, H-7

Trostjanec', K-7

Trostjanycja, G-5

Trosnyk/Trosztjanica, *see* Trosnyk

Trst'any, D-5

Trzciana, E-2

Turja Bystra, H-5

Turja Býstrýj, *see* Turja Bystra

Turja Pasika, G-5

Turja Poljana, H-5

Turja Rakov, *see* Rakovo

Turja Remeta, *see* Turji Remety

Turjabisztra, *see* Turja Bystra

Turjamező, *see* Turja Poljana

Turjapaszika, *see* Turja Pasika

Turjapolena, *see* Turja Poljana

Turjaremete, *see* Turji Remety

Turjasebes, *see* Turja Bystra

Turjavágás, *see* Turja Pasika

Turji Remety, G-5

Turka, H-3

Túrterebes/Turterebeš, *see* Turulung

Turulung, H-8

Turycja, G-5

Turyčky, G-5

Turyns'ke, *see* Turzańsk

Turzańsk, F-3

Tüskés, *see* Pichne

Tvoryl'ne, *see* Tworylne

Tworylne, G-3

Tybava, H-6

Tychanja, *see* Ciechania

Tychyj, H-4

Tychyj/Tychýj Potik, *see* Tichý Potok

Tylawa, E-2

Tylicz, C-2

Tyljava/Týlova, *see* Tylawa

Tylyč, *see* Tylicz

Tyrscjana, *see* Trzciana

Tysabid, *see* Tiszabüd

Tysalovo, J-7

Tyšiv, H-5

Tyskivec', *see* Cisowiec

Tyskova, *see* Tyskowa

Tyskowa, F-3

Tysolove, *see* Tysalovo

Tysalovo, J-7

Tyšov, *see* Tyšiv

Tysovec, *see* Cisowiec

Tyuska, *see* Tjuška

Ubl'a, F-4

Ublja, *see* Ubl'a

Úbrež, F-5

Úbrezs/Úbrizs, *see* Úbrež

Údol, B-3

Ugar, *see* Ubl'a

Uglja/Uglya, *see* Uhlja

Ugocsa-Rosztoka, *see* Mala Roztoka

Uh, *see* Luh

Uhlja, J-7

Uhorský Žipov, *see* Nižný Žipov

Uhryň, B-2

Ujak/Uják, *see* Údol

Újbajna, *see* Vyšné Zbojné

Újbárd, *see* Novoborovo

Újdávidháza, *see* Nove Davydkovo

Újhely, *see* Nove Selo

Újholyátin, *see* Novoselycja, Máramaros

county, Tjačiv rajon

Újkemencze, *see* Novoselycja, Ung

county

Újllak, *see* Abaújlak; Livada; Novosad;

Vylok

Újrosztoka, *see* Nova Roztoka

Újszék, *see* Nová Sedlica

Újszemere, *see* Simerky

Újszomolnok, *see* Smolník, Zemplén

county

Újstuzsica, *see* Nova Stuzycja

Újváros/Ujvaroš, *see* Slanské Nové Mesto

Újvidék, *see* Novi Sad

Uklina, *see* Uklyn

Uklyn, H-5

Ulič, G-4

Stráňany, Szepes county, B-2
Stranjany/Stranjany, *see* Stráňany, Szepes county
Strážske, E-4
Streda nad Bodrogom, E-6
Stretava, E/F-5
Stretavka, E-5
Strihovce, F-4
Stročín, D-3
Strojne, H-6
Strojno, *see* Strojne
Stropkov, E-3
Stróže Male, F-2
Stróže Wielke, F-2
Strubowiska, F-3
Strumkivka, *see* Sjurte
Stružnica/Stružnyca, *see* Ostrožnica
Stryčava, G-4
Stryhal'nja/Stryhal'ni, J-6
Stryhovce', *see* Strihovce
Strymba, K-8
Strypa, G-5
Strzebowiska, *see* Strubowiska
Studenne, G-3
Studenýj Potik, *see* Nyžnij Studenýj
Stuposiany, G-3
Stužycja, G-4
Stýžnyca, *see* Stęžnica
Subotica, A-8
Sucha, Máramaros county, I-6
Suchá, Sáros county, E-3
Suchá Dolina, C-4
Suché, E-5
Suchyj, Máramaros county, I-6
Suchyj, Ung county, G-4
Sugó, *see* Šmigovec
Sukiv, *see* Sukov
Sukov, E-3
Sukovate, *see* Sukowate
Sukowate, F-3
Sul', *see* Sil'
Sulín, B-3
Sulyn, *see* Sulín
Šumiac/Šumjác, A-5
Sjurjuk, *see* Šjurjuk
Surovycja, *see* Surowica
Surowica, E-2
Suskove, *see* Suskovo
Suskovo, H-6
Svadiste, *see* Składziste
Svaljava, H-6
Svaljavka, H-5
Švermovo, A-5
Svetlice, F-3
Svetlici/Svetlyci, *see* Svetlice
Svidnička, D-2
Svidník, D-3
Svidnyčka, *see* Svidnička
Svidnyk, *see* Svidník
Svinica, D-5
Sviržova, *see* Świerżowa Ruška
Sviržova Rus'ka, *see* Świerżowa Ruška
Svjatkivka, *see* Świątkowa Mała
Svjatkova Mała, *see* Świątkowa Mała
Svjatkova/Svjatkova Velyka, *see* Świątkowa Wielka
Svjatyj Jakab, *see* Tomaszentjakab
Svoboda, J-5
Svydnyčka, *see* Svidnička
Svydnyk, *see* Svidník
Świątkowa Mała, D-2

Świątkowa Wielka, D-2
Świerżowa Ruška, D-2
Syhit/Syhot, *see* Sighetul Marmajiei
Synevyr, J-6
Synevyr's'ka Poljana, J-5
Syniv, *see* Sieniawa
Synjava/Synjova, *see* Sieniawa
Synývyr, *see* Synevyr
Šyroke, Máramaros county, I-6
Šyroke, Ugocsa county, H-7
Šyrokyj, *see* Šyroke, Máramaros county
Šyrokyj Luh, J-7
Syrovycja, *see* Surowica
Šyšlivci/Šyšlovci, F-6
Sytnyj, *see* Sitnyj
Szabadka, *see* Subotica
Szabátin, *see* Sobatyn
Szacsúr, *see* Sačurov
Szajkófalva, *see* Osij
Szalánczújváros, *see* Slanské Nové Mesto
Száldobos, *see* Steblivka
Szállás, *see* Lischovec'
Szálnik, *see* Solník
Szálnok, *see* Solník
Szalók, *see* Slavkovce
Szánfalva, *see* Stanovo
Szánkó, *see* Snakov
Szanticska, C-6
Szárzhegy, *see* Suchá, Sáros county
Szarzapatak, *see* Suchyj, Máramaros county
Szárzavölgy, *see* Suchá Dolina
Szarvaháza, *see* Ždenijevo
Szarvaskút, *see* Olen'ovo
Szarvasrét, *see* Puznjakivci
Szászfalu, *see* Sasovo, Ugocsa county
Szászóka, *see* Sasivka
Száztelek, *see* Ihl'hany
Szczawne, F-2
Szczawnik, C-2
Szczurbanówka, F-3
Szécssegres, *see* Egres
Szécskeresztúr, *see* Zemplínska Teplica
Szécsmező/Szécspolyánka, *see* Sečovská Polianka
Szécsstamoka, *see* Tmávka
Szedlicze, *see* Sedlice
Szedliszke, *see* Sedliska
Szedreske, *see* Ostrožnica
Szeged, B-8
Szeklencze, *see* Sokrymycja
Székó, *see* Sejkov
Szelepka, *see* Śliepkovce
Széleslonka, *see* Šyrokyj Luh
Szélestő, *see* Šešestove
Szemerekő, *see* Smerekove
Szemes, *see* Šemetkovce
Szénástelek, *see* Zavosyno
Szenna, *see* Senné
Szentgyörgy, *see* Jurské
Szentjakab, *see* Tomaszentjakab
Szentmihálykörtvélyes, *see* Hrušovo
Szentmiklós, *see* Čynadijeve
Szepesjakabfalva, *see* Jakubany
Szepesszentgyörgy, *see* Jurské
Széphalom, D-6
Szerdahely, *see* Streda nad Bodrogom
Szerednye, *see* Serednje
Szerencsfalva, *see* Ščaslyve
Szeszta, *see* Cestic
Szidorfalva, *see* Hrabovo

Sziklás, *see* Ščerbovec'
Szilce, *see* Sil'ce
Szilvás, *see* Kuz'myno
Szilvásújfalva, *see* Slivník
Szinevér, *see* Synevyr
Szinevér-Polyana, *see* Synevyr's'ka Poljana
Szinna, *see* Snina
Szinnamező, *see* Nechválova Polianka
Szinye, *see* Svinica
Szinyefő, *see* Renčišov
Szirénfalva, *see* Ptrukša
Szirma, *see* Drotynci
Szirtes, *see* Strihovce
Szkлары, E-2
Szkotárszka, *see* Skotars'ke
Szlachtowa, B-2
Szlóboda, *see* Svoboda
Szmerekova, *see* Smerekove
Szobatin, *see* Sobatyn
Szobos, *see* Soboš
Szobránc, *see* Sobrance
Szöled, C-6
Szöllősegres, *see* Olešnyk
Szöllősróztoka, *see* Mala Róztoka
Szöllősvégárdó, *see* Pidvynohradiv
Szolnok, *see* Abaújszolnok
Szołocsina, *see* Soločyn
Szolya, *see* Sil'
Szolyma, *see* Sojmy
Szolyva, *see* Svaljava
Szombati, *see* Sobatyn
Szopkó, *see* Sopky
Szopkócz, *see* Sopkovce
Szopkótelep, *see* Sopky
Szoporcsány, *see* Stročin
Sztakcsin, *see* Stakčín
Sztakcsinosztoka, *see* Stakčianska Róztoka
Sztánfalva, *see* Stanovo
Sztankócz, *see* Stankovce
Sztarina, *see* Starina, Stará L'ubovňa county, and Sztarina, Zemplén county
Sztaskócz, *see* Staškovce
Sztavna, *see* Stavne
Sztebnik, *see* Stebník
Sztrabicsó, *see* Štrabyčovo
Sztranyán, *see* Stráňany, Ung county
Sztricsava, *see* Stryčava
Sztrihánya, *see* Stryhal'nja
Sztriócz, *see* Strihovce
Sztrippa, *see* Strypa
Sztrojna, *see* Strojne
Sztropkó, *see* Stropkov
Sztropkóbisztra, *see* Bystrá
Sztropkóhrabócz, *see* Vyšný Hrabovec
Sztropkóolyka, *see* Ol'ka
Sztropkópolena, *see* Malá Pol'ana
Szuha, *see* Sucha, Máramaros county;
Suchá, Sáros county; Suché
Szuhabaranka, *see* Sucha Bron'ka
Szuhakálló, B-7
Szuhapatak, *see* Suchyj
SzuKó, *see* Sukov
Szulin, *see* Malý Sulín
Szűmyeg, *see* Šimik
Szürte, *see* Sjurte
Szuszka, *see* Suskovo
Szvallyavka, *see* Svaljavka
Szvidnicska, *see* Svidnička
Szvoboda, *see* Svoboda

Sasovo, Ugocsa county, H-7
 Sasvár, see Trosnyk
 Sátoraljaújhely, E-6
 Satu Mare, H-9
 Savkivčyk, see Sawkowczyk
 Sawkowczyk, G-3
 Ščaslyve, G-6
 Ščavne/Ščavnej, see Szczawne
 Ščavnik, see Šarišský Štiavnik
 Ščavnoj/Ščavnýj, see Szczawne
 Ščavnyk, Nowy Sącz district, see
 Szczawnik
 Ščavnyk, Sanok district, see Szczawne
 Ščerbanivka, see Szczerbanówka
 Ščerbovec', H-5
 Ščasvnyk, see Šarišský Štiavnik
 Sebesfalva, see Bystrij, Bereg county
 Sebesváralja, see Podhradík
 Sečovce, E-5
 Sečovská Polianka, E-5
 Sedlice, C-4
 Sedliska, E-4
 Sedlyska, see Sedliska
 Sejkov, F-5
 Šejl'eb, see Selyeb
 Sejphalom, see Széphalom
 Šelestove, G-6
 Šelestovo/Šelesztó, see Šelestove
 Selyeb, G-6/7
 Šemetkivci/Semetkócz, see Šemetkovec
 Šemetkovec, E-3
 Sen'kova Volja, see Wola Sękowa
 Senné, F-5
 Serbócz/Šerbovec', see Ščerbovec'
 Seredn'oje, see Serednje
 Seredne Selo, see Średnia Wieś
 Seredni/Serednie Wielkie,
 see Średnie Wielkie
 Serednij, see Średnia Wieś
 Serednje, G-6
 Serednje Selo, see Średnia Wieś
 Serednje Velyke, see Średnie Wielkie
 Serenčovci, see Ščaslyve
 Sesta, see Cestice
 Sevljuš, see Vynohradiv
 Sianki, H-4
 Sid/Šid, A-9
 Sieniawa, E-2
 Sigheu Marmajței, J-8
 Sil', G-4
 Sil'ce, H-7
 Silvas/Sil'vaš/Silvásújfalu, see Slivník
 Simer, G-5
 Simerky, G-5
 Sinjava, see Sieniawa
 Sirna, see Drotyni
 Sirn'eg/Sirnek, see Sirmik
 Sirmík, E-6
 Sislóc, see Šyšlivci
 Sitnyj, K-7
 Sjaničok, see Sanoczek
 Sjanik, see Sanok
 Sjanjky, see Sianki
 Sjurjuk, I-7
 Sjurte, F-6
 Skladyste, see Składziste
 Składziste, B-2
 Škljary, see Szklary
 Skotars'ke, I-5
 Skolarskyj, see Skotars'ke
 Skrabské, D-4
 Škurativci, G-6
 Škuratócz/Škuratovci, see Škurativci
 Skvirne/Skwirtne, see Skwierzyn
 Škwierzyn, C-2
 Šlachtova, see Szlachtowa
 Šlanské Nové Mesto, D-5
 Slavkovce, E-5
 Sliepkovce, E-5
 Slipkovcze, see Sliepkovce
 Slivník, D-6
 Šljachtova, see Szlachtowa
 Slopovyj/Slopovýj, I-6
 Slotwiny, C-2
 Slovenský Žipov, see Vyšný Žipov
 Slovinky, B-4
 Smerečne, see Smereczne
 Smereczne, E-2
 Smerek, G-3
 Smerekova/Smerekove, see Smerekovo
 Smerekovec', see Smerekowiec
 Smerekovo, G-5
 Smerekowiec, C-2
 Šmigovec, F-4
 Smilnyk/Smil'nyk, see Smolnik, Lesko
 district
 Smolnik, Lesko district, F-3
 Smolník, Zemplén county, F-4
 Smolnik ad Baligród, see Smolnik,
 Lesko district
 Smolohovycja, H-6
 Smugócz, see Šmigovec
 Smulnyk, see Smolník, Zemplén county
 Šmýgovec'/Šmyhovec', see Šmigovec
 Snakiv, see Snakov
 Snakov, C-3
 Šnietnica, C-2
 Snina, F-4
 Snitnycja, see Śnietnica
 Sobotny, H-7
 Soboš, D-3
 Sobrance, F-5
 Sófalva, see Danylovo
 Sóhát, see Čornoholova
 Sojmy, I-6
 Sokoliki Górskie, H-4
 Sokolyky Hirs'ki, see Sokoliki Górskie
 Sokovata/Sokovate, see Sukovate
 Sokymycja, I-7
 Sol', see Sil'
 Solina, F-2
 Solinka, F-3
 Solja, see Sil'
 Solník, E-3
 Sol'nok, see Szolnok
 Solnyk, see Solník
 Soločyn, H-5
 Solonci, see Mali Selmenci
 Solone, J-7
 Solonýj, see Solone
 Solotvyna, see Solotvyno
 Solotvyno, J-8
 Solotvynski Kopal'ni, see Solotvyno
 Solotvyny/Solovyný, see Slotwiny
 Solymos, see Iňačovce
 Solyna, see Solina
 Solynka, see Solinka
 Som/Šoma, see Drienica
 Sombor, A-8
 Somos, see Drienov
 Sopkovce, E-4
 Sopky, I-6
 Soročín/Soročyn, see Stročín
 Sorohiv Dolišnij, see Srogów Dolny
 Sorohiv Horišnij, see Srogów Górny
 Sorovycja, see Surowica
 Sósáľu, see Novoselycja, Ugocsa county
 Sósáfired, see Šarišský Štiavnik
 Sósáľak, see Sil'
 Sósújfalu, see Novoselycja, Ugocsa
 county
 Sósújfalu, see Ruská Nová Ves
 Spišská Nová Ves, B-4
 Średnia Wieś, F-2
 Średnie Wielkie, F-2
 Sremska Mitrovica, A-9
 Srogów Dolny, F-2
 Srogów Górny, F-2
 Št'avník, see Šarišský Štiavnik
 Stakčianska Roztoka, F-4
 Stakčín, F-4
 Staňa, E-6
 Stankovce, E-5
 Stanove, see Stanovo
 Stanovec', J-7
 Stanovo, H-6
 Stara Bingula, A-9
 Stará L'ubovňa, B-3
 Stara Stužycja, part of Stužycja
 Stare Davydkovo, G-6
 Stari Vrbas, see Vrbas
 Starina, Sáros county, B-3
 Starina, Zemplén county, F-4
 Staryj Davydkovo, see Stare Davydkove
 Staryj Sambir, H-2
 Staryna, see Starina, Sáros county
 and Zemplén county
 Staščin/Staščyn, see Stakčín
 Staščin'ska Roztoka, see Stakčianska
 Roztoka
 Staščyn's'ka Roztoka, see Stakčianska
 Roztoka
 Staškivci, see Staškovce
 Staškovce, E-3
 Stavne, G-4
 Stavnoje, see Stavne
 Stavyšá, see Stawisza
 Stawisza, C-2
 Steblivka, I-7
 Stebník, C/D-2
 Stebnyj, L-7
 Stebnyk, see Stebník
 Stefanivci, see Štefanovce
 Štefanovce, E-4
 Štefanócz, see Štefanovce
 Štefuriv, see Štefurov
 Štefurov, D-3
 Štel'bach, see Tichý Potok
 Sterkivci/Sterkócz, see Sterkovce
 Sterkovce, E-3
 Stěžnica, F-3
 Stežnycja, see Stěžnica
 Storoži Mali, see Stróże Małe
 Storoži Velyky, see Stróże Wielkie
 Storožnycja, F-5/6
 Storožy, see Stróże Małe
 Storožy Velyký, see Stróże Wielkie
 Stotince, B-3
 Stotyni, see Stotince
 Strabyčove, see Strabyčovo
 Strabyčovo, G-6
 Strajnjany, see Straňany, Ung county
 Straňany, Ung county, E-5

- Rjaped, *see* Rjapid', Máramaros county
Rjapid', Bereg county, *see* Bystryca
Rjapid', Máramaros county, 1-7
Rjašiv, *see* Rešov
Rjipiv, *see* Repejov
Rodavka, *see* Bagniste
Rodnykivka, H-5
Rodnykova Huta, H-5
Rohožník, E-3/4
Rohožnyk/Rohozsnyik, *see* Rohožník
Rókamező, *see* Lysyčevo
Rókarét, *see* Merešor
Rokitó, *see* Rokytov pri Humennom
Rokitócz, *see* Rokytovce
Rokosiv/Rokosov, *see* Rokosovo
Rokosovo, 1-7
Rokýtiv/Rokýtiv pry Humennim, *šĕ*
Rokytov pri Humennom
Rokýtivci, *see* Rokytovce
Rokytov pri Humennom, E-4
Rokytovce, E-3
Romočevycja, H-6
Romocsafalva/Romocsaháza, *see*
Romocŕevycja
Rona de Sus, K-8
Róna, *see* Rovné
Rónafalu, *see* Žborivci
Rónafüred, *see* Lumšory
Rónapolyána, *see* Valea Vișeului
Ropianka, D-2
Ropica Górna, C-2
Ropica Ruska, *see* Ropica Górna
Ropjanka, *see* Ropianka
Ropki, C-2
Ropycja/Ropycja Rus'ka, *see* Ropiĕa
Górna
Rosiška, K-8
Roškivci/Roskócs, *see* Roškovce
Roškovce, E-3
Rosoš, Bereg county, H-6
Rosoš, Máramaros county, J-7
Rostajne, *see* Rozstajne
Rostoka Mała, *see* Roztoka Mała
Rostoka, *see* Roztoka Wielka
Rostoka Wielka, *see* Roztoka Wielĕa
Rostoki Dolne, *see* Roztoki Dolne
Rostoki Górne, *see* Roztoki Górne
Rostoký, Lesko district, *see* Roztoka
Wielka; Roztoki Dolne
Rostoký, Sáros county, *see* Roztok
Rostovjatnycja, G-6
Rosvegovo/Rosvigovo/Rosvyhovo, *see*
Orosvyhiv
Roszos, *see* Rosoš
Rosztoĕa, Máramaros county,
see Roztoka, Máramaros county
Rosztoĕa, Sáros county, *see* Roztoky
Rosztoĕa-Pásztély, *see* Roztoc'ka Pásztíl'
Roszucska, *see* Rosiška
Rovné/Rovno, D-3
Rozdilje, *see* Rozdziele
Rozdziele, D-1
Rožnava, B-5
Rózsadomb, *see* Bodružal'
Rozsnyó, *see* Rožnava
Rozsoši, *see* Rosoš, Bereg and
Máramaros counties
Rozsoška, *see* Rosiška
Rozstajne, D-2
Roztoc'ka Pastil', G-4
Roztoka, Bereg county, *see* Nyžnja
Roztoka; Velyka Roztoka; Vyšnja
Roztoka, Bereg county
Roztoka, Máramaros county, 1-5
Roztoka, Ugocsa county, *see* Malaĕ
Roztoka
Roztoka Mała, B-2
Roztoka Velyka, *see* Roztoka Wielĕa
Roztoka Wielka, C-2
Roztoki Dolne, F-3
Roztoki Górne, F-3
Roztoky, Máramaros county, K-7
Roztoky, Sáros county, D-2
Roztoky Dolišni, *see* Roztoki Dolne
Roztoky Horišne/Roztoký Horni,
see Roztoki Górne
Roztoký, *see* Roztoki Dolne
Rudabanjačka, *see* Rudabányacska
Rudabányacska, D-6
Rudavka Jaslys'ka, *see* Bagniste
Rudavka Rymaniv's'ka, *see* Rudawka
Rymanowska
Rudavka, *see* Bagniste; Rudawka
Rymanowska
Rudawka Jašliška, *see* Bagniste
Rudawka Rymanowska, E-2
Rudlov, D-4
Rudlyó, *see* Rudlov
Runi, *see* Runina
Runina, F-4
Runja, J-8
Runyina/Runyna, *see* Runina
Rus'-Kryvyj, *see* Repedea
Rus'-Poljany, *see* Poienile de sub Munte
Ruscova, L-8
Ruská Bystrá, F-4/5
Rus'ka Gadna, *see* Gadna
Ruská Kajĕa, E-3
Rus'ka Kučava, G-6
Rus'ka Mokra, J-6
Ruská Nová Ves, D-4
Ruská Poruba, E-3
Ruska Ropycja, *see* Ropica Górna
Ruská Vol'a, D-4
Ruská Vol'a nad Popradom, C-3
Ruská Volová, F-4
Ruské, Zemplén county, F-3
Rus'ke, Bereg county, F-3
Rus'ke, Lesko district, *see* Ruskie
Rus'ke, Zemplén county, *see* Ruski
Ruské Pekl'any, C-4
Rus'ke Pole, I-8
Rus'ki Komarivci, G-6
Ruski Krstur, A-9
Ruskie, G-3
Ruski Kerestur, *see* Ruski Krstur
Ruskó/Ruskócz, *see* Ruskovce
Ruskoje, *see* Rus'ke, Bereg county
Ruskov, *see* Malý Ruskov
Ruskovce, F-5
Ruskovo, *see* Ruscova
Ruský Hrabovec, F-4
Ruský Kazimír, E-4
Ruský Kručov, D-4
Ruský Potok, F/G-4
Rus'kýj, *see* Ruské, Zemplén county
Rus'kýj Hrabovec', *see* Ruský Hrabovec
Rus'kýj Kažymyr, *see* Rusky Kazimír
Rus'kýj Močar, G-4
Rus'kýj Potik, *see* Ruský Potok
Rus'kýj Potuk, *see* Ruský Potok
Rus'kyj/Rus'kýj Kručiv, *see* Rusky
Kručov
Ruszkirva, *see* Repedea
Ruszkócz, *see* Rus'ke, Bereg county
Ruszkova, *see* Ruscova
Ruszpolyána, *see* Poienile de sub Munte
Ruzsoly, *see* Kružlová
Rybne, F-3
Rychvald/Rychvavt/Rychwald, *see*;
Owczary
Rypit, *see* Rzepedź
Rzepedź, F-3
Rzepnik, E-1
Sabinov, C-4
Sačurov, E-5
Sajkásgyörgye, *see* Djurdjevo
Sajópálfala, B-7
Šajopalfalva, *see* Sajópálfala
Sajópetri, C-8
Šajosyed', *see* Sajószöged
Sajószöged, C-8
Šakowczyk, C-3
Šalánk, *see* Šalanky
Šalanky, H-7
Saldoboš, *see* Steblivka
Sambir, H-2
Šambron, B-3
Šámogy, *see* Šamudovce
Šamudovce, E-5
Šandal, D-3
Šándorfalva, *see* Oleksandrivka
Šandrovo, *see* Oleksandrivka
Šanoczek, F-2
Sanok, F-2
Šapinec, D-3
Šápony, *see* Šapinec
Šapyneč', *see* Šapinec
Šár/Šar/Šar, *see* Noroieni
Šarĕiv, *see* Šarbov
Šarbo, *see* Šarbov
Šarbov, D-2
Šárfaľa, *see* Noroieni
Šaris'ke Jastrabje, *see* Šarišské Jastrabie
Šarišske Čarne, *see* Šarišské Čierne
Šarišské Čierne, D-3
Šarišské Jastrabie, C-3
Šarišský Štiavnik, D-3
Šarkad/Šarkad', *see* Horbok
Šárköz/Šarkyz, *see* Livada Mica
Šárosbuják, *see* Brežany
Šárosbukócz, *see* Vel'ke Bukovce
Šárosdricsna, *see* Vel'ká Driečna
Šárosgörbény, *see* Krivé
Šárospatak, D-7
Šárosreviscse/Šárosröcse, *see* Blatné
Revištia
Šároszaskócz, *see* Vel'ke Staškovce
Šárosújlak, *see* Údol
Šárrét, *see* Kal'nyk
Šárto, *see* Petrovce
Šarys'ke Čorne, *see* Šarišské Čierne
Šarys'ke Jastrabje, *see* Šarišské Jastrabie
Šarys'kyj Ščavnyk, *see* Šarišský Štiavnik
Sasfalva, *see* Irljava
Sasivka, H-6
Sasó, *see* Šašová
Sasov, *see* Sasovo, Máramaros county
Šašová, D-3
Sasove, *see* Sasovo
Sasovka, *see* Sasivka
Sasovo, Máramaros county, J-7

Poljany Surovyčni, *see* Polany
Surowiczne
Polonna, *see* Płonna
Polyán, *see* Pol'any
Polyána, *see* Poljana, Máramaros county
Valea Vișeuului
Poprad, A-4
Poprádófalú, *see* Starina, Sáros county
Poprádókróm, *see* Ruská Vol'a nad
Popradom
Poprádremete, *see* Mníšek nad Popradem
Popruč, *see* Podproč
Poráč, B-4
Poroskó/Poroškov/Poroškove, *see*
Poroškovo
Poroškovo, G-5
Porostov, F-5
Porostovo, *see* Porostov
Porosztó, *see* Porostov
Porszács, *see* Prosačov
Poruba pod Vihorlatom, F-5
Poruba, *see* Ruská Poruba
Porúbka, Ung county, F-5
Porúbka, Zemplén county, E-4
Porumbesti, H-8
Poša, E-5
Pósa, *see* Poša
Posada Jašílska, E-2
Posič, I-7
Póssa, *see* Poša
Postoliv/Postolova/Postolovo, *see*
Postolów
Postolów, F-2
Potašnja, *see* Potasznia
Potasznia, H-4
Potičký, *see* Potóčky
Potik, I-5
Potóčky, E-3
Potočok, I-7
Potocska, *see* Potóčky
Potok, *see* Ploskij Potok
Potoka, *see* Potoky, Svidník okres
Potoky, Sáros county, Prešov okres, C-3
Potoky, Sáros county, Svidník okres, D-3
Povaly, *see* Puławy
Povoroznik/Povoroznyk/Povroznik, *see*
Powroźnik
Powroźnik, C-3
Pozdišovce, E-5
Praulócz/Pravrivci, *see* Pravrovce
Pravrovce, E-3
Pravuky, *see* Preluki
Pregonina, *see* Przegonina
Prehud', *see* Pryhid'
Preluki, F-3
Preluky, *see* Preluki
Prešov, C-4
Priekopa, F-5
Prikrá, E-3
Príslop, F-4
Priszlop, *see* Pryslíp
Pritul'any, E-3
Pritulyán, *see* Pritul'any
Privina Glava, A-9
Procisne, G-3
Prosačiv, *see* Prosačov
Prosačov, D-4
Proszács, *see* Prosačov
Protisné, *see* Procisne
Portyven', J-6
Prusiek, F-2

Prusik, *see* Prusiek
Pryboržavs'ke, I-6
Prybyšiv, *see* Przybyszów
Pryhid', J-7
Prykopa, *see* Priekopa
Prykra, *see* Prikrá
Pryslíp, Lesko district, *see* Przystúp
Pryslíp, Máramaros county, I-5
Pryslíp, Zemplén county, *see* Príslop
Pryslóp, Gorlice county, *see* Przystóp
Pryslóp, Zemplén county, *see* Príslop
Pryslup, Lesko district, *see* Przystúp
Pryslup, Zemplén county, *see* Príslop
Prysvip, *see* Przysłóp
Prytuljany/Prytuljaný, *see* Pritul'any
Przegonina, D-2
Przemyśl, G-1
Przybyszów, F-2
Przysłóp, C-2
Przystúp, F-3
Pstrážne, D-2
Pstriná, E-3
Pstružne, *see* Pstrážne
Pstryna, *see* Pstriná
Pszczeliny, G-3
Prukša/Ptruska, F-6
Puczák, *see* Korunková
Pudhorod', *see* Podhorod'
Pudplesza, *see* Pidpleša
Pudpolócz, *see* Pidpolozzja
Puławy, *see* Puławy
Puławy, E-2
Pusté Čememé, E-5
Pusztaháza, *see* Korunková
Pusztamező, *see* Vislanka
Pusztapolya, *see* Vislanka
Pusztaradvány, C-6
Putkahelmeč, *see* Cholmeč'
Puznjakivci, G-5
Puznjakovci/Puznyákfalva, *see*
Puznjakivci
Pychni/Pýchni, *see* Pichne
Pylypec', I-5
Pyskurivci, *see* Piskorovce
Rabe, F-3
Rabe ad Baligród, *see* Rabe
Rachiv, K-8
Rachov, *see* Rachiv
Rad, E-6
Rád, *see* Rad
Radejeva, *see* Radziejowa
Radocyna, D-2
Radoskó, *see* Hradisko
Radošyci, *see* Radoszyce
Radoszyce, F-3
Radvan', *see* Pustzaradvány
Radvaň nad Laborcom, E-3
Radvan'-na-Labirci, *see* Radvaň nad
Laborcom
Radvánc/Radváncz, *see* Radvanka
Radvanka, F-5
Radvány, *see* Pustzaradvány
Radziejowa, F-3
Rafajivci/Rafajócz, *see* Rafajovce
Rafajovce, E-4
Rahó, *see* Rachiv
Rahoncza, *see* Orichovycja
Rahovo, *see* Rachiv
Rajs'ke, *see* Rajskie
Rajskie, G-3

Rakaca, C-6
Rakacza, *see* Rakaca
Rakasz, *see* Rokosovo
Rakivčik/Rakivčyk, *see* Rakovčik
Rákó, *see* Rakovo
Rákócz, Sáros county, *see* Rakovčik
Rákócz, Ugocsa County, *see* Maly
Rakovec'; Velykyj Rakovec'
Rákócz, Zemplén county, *see* Rakovec
nad Ondavou
Rákócziszállás, *see* Zavadka, Bereg
county
Rákos, *see* Rakošyno
Rákospatak, *see* Horbky
Rakošyn, *see* Rakošyno
Rakošyno, G-6
Rakov, *see* Rakovo
Rakovčik, D-3
Rakove, J-7
Rakovec nad Ondavou, E-5
Rakovec', *see* Rakovec nad Ondavou
Rakovo, G-5
Rászócska, *see* Rosiška
Rativci, F-6
Ratnavycja, *see* Ratnawica
Ratnawica, F-2
Rebrény/Rebrin, *see* Rebrín
Rebrín, E-5
Regetiv Nyžnij, *see* Regetów Nižny
Regetiv Vyšnij/Vyžnij, *see* Regetów
Wyžny
Regetivka, *see* Regetovka
Regetovka, D-2
Regetów Nižny, C-2
Regetów Wyžny, C-2
Regettó, *see* Regetovka
Rekesz, *see* Zadil'skyj
Rekettye, *see* Rekity
Rekita, *see* Rekity
Rekity, I-5
Remeniny, D-4
Remenye, *see* Remeniny
Remenyiny, *see* Remenye
Remete, *see* Remeți
Remeți, J-8
Remety, *see* Remeți
Renčišiv, *see* Renčišov
Renčišov, C-4
Renčyšiv, *see* Renčišov
Repede, *see* Bystrycja
Repedea, L-8
Repejiv/Repejó, *see* Repejov
Repejov, E-3
Repenye, *see* Repynne
Rapid', *see* Rzepedź
Repinne, *see* Repynne
Repit, *see* Rzepedź
Repynne, I-6
Részó, *see* Rešov
Rešov, D-3
Rétfalu, *see* Novoselycja, Bereg county
Retivka, *see* Regetovka
Révhely, *see* Zabrid', Ung county
Riabe, *see* Karolów
Rička, I-6
Ricska, *see* Rička
Ripky/Ripký, *see* Ropki
Ripnik, *see* Rzepnik
Rivne, *see* Rovné
Rjabe/Rjabe k. Balyhorodu/Rjabý, *see*
Rabe

Oroszmocsár, *see* Rus'kyj Močar
 Oroszmokra, *see* Rus'ka Mokra
 Oroszpatak, *see* Ruský Potok
 Oroszpeklén, *see* Ruské Pekl'any
 Oroszpetrócz, *see* Petrovce
 Oroszporuba, *see* Ruská Poruba
 Oroszruszka, *see* Ruské Zemlén county
 Oroszsebes, *see* Ruská Bystrá
 Orosztelek, *see* Rus'ke, Bereg county
 Orosztokaj, *see* Tokajík
 Oroszvátság, *see* Ruská Poruba
 Oroszvég, *see* Orosvyhiv
 Oroszvolova, *see* Ruská Volová
 Oroszvolya, *see* Ruská Vol'a; Ruská Vol'a nad Popradom
 Ortut'ová, D-3
 Ortutó, *see* Ortut'ová
 Osadné, F-3
 Ósándorfalva, *see* Oleksandrivka
 Osava, I-7
 Osij, H-6
 Osijek, A-9
 Oslavycia/Oslavycja, *see* Oslawica
 Oslawica, F-3
 Osoj, *see* Osij
 Ostrožnica/Ostružnica, F-4
 Osturná, A-3
 Osturnja, *see* Osturná
 Ószáva, *see* Osava
 Ózsemere, *see* Simer
 Osztomya, *see* Osturná
 Ó-Szužsica, *see* Stara Stuzycja
 Ötvösfalva, *see* Zolotareve
 Óverbász, *see* Stari Vrbas
 Owczary, C-2
 Oženna, D-2
 Ožoverch, I-7
 Ožynna, *see* Oženna

 Packan'ove, *see* Packan'ovo
 Packan'ovo, G-6
 Padócz, *see* Podobovec'
 Pakastiv, *see* Pakastov
 Pakastov, E-4
 Pakastovo/Pakasztó, *see* Pakastov
 Pálfalva, *see* Volovycja
 Pálháza, D-6
 Pálo/Palló, F-6
 Pálos, *see* Pavlovo, Bereg county
 Pálosremete, *see* Remeji
 Palota, E-3
 Palov, *see* Pallo
 Pankna, *see* Pętna
 Panta, *see* Pętna
 Papfalva, *see* Dilok, Bereg county
 Parihuzócz, *see* Parihuzovce
 Parihuzovce, F-3
 Paryhuzovci, *see* Parihuzovce
 Paryzivci, *see* Parihuzovce
 Pasika, H-6
 Paškivci, H-5
 Páskócz/Paškovci, *see* Paškivci
 Pastil'ky, G-5
 Paszika, *see* Pasika
 Pásztorhegy, *see* Valaškovce
 Pásztorlak, *see* Hlynjanec'
 Pataki, *see* Potoky
 Patakófalú, *see* Stara Stuzycja
 Patakos, *see* Packan'ovo
 Pataktanya, *see* Ploskyj Potok
 Patakújfalú, *see* Nova Stuzycja

 Patkan'ovo/Patkanyócz, *see* Packan'ovo
 Pátyod, G-8
 Pavlove, Bereg county, *see* Pavlovo
 Pavlovo, Ung county, *see* Pallo
 Pavlovo, Bereg county, H-5
 Pavlovo, Ung county, *see* Pallo
 Pazdics, *see* Pozdišovce
 Pčalyný, *see* Pčoliné
 Pčoliné, F-4
 Pčolyne, *see* Pčoliné
 Pčolyný *see* Pszczeliny
 Pekl'any, *see* Ruské Pekl'any
 Pelejte, *see* Plechotice
 Pelesalja, *see* Pidpleša
 Pelnja/Pel'nja, *see* Pielna
 Penészlek, F-9
 Pensylek, *see* Penészlek
 Pere, C-7
 Perechresnyj, H-4
 Perechrestna, *see* Perechresnyj
 Perecse, C-6
 Perecseny, *see* Perečyn
 Perečyn, G-5
 Peregrymka, *see* Pielgrzymka
 Perekháza, *see* Perechresnyj
 Perekhonyna, *see* Przegonina
 Perekhymka, *see* Pielgrzymka
 Perekreszna,, *see* Perechresnyj
 Pereszló, *see* Pryslip, Máramaros county
 Perunka, *see* Piorunka
 Peszternye, *see* Pstriná
 Petejivci, *see* Petejovce
 Petejovce, E-4
 Péterfalva, *see* Petrovo
 Petkes, *see* Petkovce
 Petkivci, *see* Petkovce
 Petóc, *see* Petkovce
 Petkovce, D-4
 Pętna, D-2
 Petófalva, *see* Petejovce
 Petószinye, *see* Svinica
 Petrik, *see* Petrikovce
 Petrikovce, E-6
 Petrivci/Petrócz, *see* Petrovce nad Laborcem
 Petrova, Máramaros county, K-8
 Petrová, Sáros county, C-2
 Petrova Volja, *see* Wola Pitrowa
 Petrovabisztra, *see* Bistra
 Petrovakraszna, *see* Crasna Vișeuului
 Petrovce, Ung county, F-5
 Petrovce, Zemlén county, E-4
 Petrovce, *see* Petrovce nad Laborcem
 Petrovce nad Laborcem, E-5
 Petrovci, Szerém county, A-9
 Petrovci, Ung county, *see* Petrovce, Ung county
 Petrove, *see* Petrovo
 Petrovo, H-8
 Petrócz, Ung county, *see* Petrovce, Ung county
 Petrócz, Zemlén county, *see* Petrovce, Zemlén county
 Petruša Volja, *see* Pietrusza Wola
 Petrušiv/Petrušov, J-8
 Pichne, F-4
 Pidčumal', J-6
 Pidhime, H-6
 Pidhorb, F-6
 Pidhorjany, G-6
 Pidhorod, Bereg county, G-6
 Pidhorod', Ung county, *see* Podhorod'
 Pidmonastyr, G-6
 Pidpleša, J-7
 Pidpolozja, H-5
 Pidvynohradiv, H-7
 Pielgrzymka, D-2
 Pielnia, F-2
 Pietrusza Wola, E-1
 Pilipec, *see* Pylypec'
 Piliis/Piliš, *see* Nyírpiilis
 Pillerpeklén, *see* Ruské Pekl'any
 Pinkócz, *see* Pinkovce
 Pinkovce, F-5
 Piorunka, C-2
 Piskorovce, E-4
 Piskurivci, *see* Piskorovce
 Pistrjalove, *see* Pistrjalovo
 Pistrjalovo, H-6
 Piszkorócz, *see* Piskorovce
 Pisztraháza, *see* Pistrjalovo
 Pitrova, *see* Petrová, Sáros county
 Plajuc'/Plajec, K-8
 Plavja, H-6
 Plechotice, E-5
 Plechovycce, *see* Plechotice
 Plonna, F-2
 Ploskanovycja, H-6
 Ploske, Bereg county, H-5
 Ploské, Sáros county, D-5
 Ploskyj Potok, H-5
 Ploszkanfalva, *see* Ploskanovycja
 Ploszkó, *see* Ploske, Bereg county
 Ploszkópatak, *see* Ploskyj Potok
 Podčumal', *see* Pidčumal'
 Podhering, *see* Pidhorjany
 Podhorb, *see* Pidhorb
 Podhorjaný, *see* Pidhorjany
 Podhorod', Bereg county, *see* Pidhorod'
 Podhorod', Ung county, F-5
 Podmanastyr, *see* Pidmonastyr
 Podobócz, *see* Podobovec'
 Podobovec', I-5
 Podpleša, *see* Pidpleša
 Podpolozja, *see* Pidpolozzja
 Podproč, B-4
 Poienile de sub Munte, L-8
 Pokuttja, H-6
 Polańczyk, F-3
 Polanki, F-3
 Polany, Grybów district, C-2
 Polany, Krosno district, D-2
 Pol'any, Zemlén county, E-6
 Polany Surovický/Surovičny', *see* Polany Surowiczne
 Polany Surowiczne, E-2
 Polata, *see* Palota
 Polena, *see* Poljana, Bereg county
 Polena-huta, *see* Poljans'ka Huta
 Poljana, Bereg county, H-5
 Poljana, Máramaros county, I-7
 Poljana Vysovs'ka, *see* Valea Vișeuului
 Poljančyk, *see* Polańczyk
 Poljanka, *see* Tovarnianska Polianka
 Poljanky, Lesko district, *see* Polanki
 Poljanký, Zemlén county, *see* Nechválova Polianka
 Poljans'ka Huta, G-5
 Poljany, *see* Polany, Grybów district and Krosno district

Nehrovec', J-6
Nehrovo, H-6
Nelipeno/Nelipyne, *see* Nelipyno
Nelipyno, H-6
Németporuba/Németvágás, *see* Poruba
 pod Vihorlatom
Neresnycja, J-7
Neszpest, *see* Kucany
Nevickoje/Neviczke, *see* Nevyc'ke
Nevistka, *see* Niewistka
Nevyc'ke, F-5
Neznajeva/Neznajova, *see* Nieznajowa
Nézpest, *see* Kucany
Niewistka, F-1
Nieznajowa, D-2
Niklova, *see* Mikulášová
Nižná Jablonka, F-3
Nižná Jedl'ová, D-3
Nižná Olšava, D-3
Nižná Pisaná, D-2
Nižná Polianka, D-2
Nižná Radvaň, part of Radvaň nad
 Laborcem
Nižná Rybnica, F-5
Nižná Vladiča, part of Vladiča
Nižná Vol'a, D-3
Nižné Čabiny, part of Čabiny
Nižné Nemecké, F-5
Nižné Repaše, B-4
Nižné Slovinky, *see* Nižnie Slovinky
Nižné Zbojné, part of Zbojné
Nižní Svidník, part of Svidník
Nižnia Ol'ka, part of Ol'ka
Nižnie Slovinky, part of Slovinky
Nižný Hrabovec, E-5
Nižný Hrušov, E-5
Nižný Komármik, E-2
Nižný Mirošov, D-3
Nižný Orlík, D-3
Nižný Tvarožec, C-3
Nižný Žipov, E-6
Njagiv, *see* Ňagov
Njagovo, *see* Dobrians'ke
Njahiv, *see* Ňagov
Njirčasari, *see* Nyíracsászári
Njirľugoš, *see* Nyírlugos
Njirvasvári, *see* Nyírvasvári
Noroieni, H-8
Nová Polianka, D-3
Nova Poljana, *see* Nová Polianka
Nova Roztoka, H-5
Nová Sedlica/Nova Sedlicja, G-4
Nova Stučycja, part of Stučycja
Nova Ves/Ves', *see* Drienovská Nová
 Ves; Nowa Wieś
Nove Davydkove, *see* Nove Davydkovo
Nove Davydkovo, G-6
Nove Selo, H-7
Noves, *see* Nowa Wieś
Novi Bečež, B-9
Novi Sad, A-9
Novobarovo, I-7
Novoje Barovo, *see* Novobarovo
Novoje Davydkovo, *see* Nove
 Davydkovo
Novoje Selo, *see* Nove Selo
Novosad, E-6
Novoselyca, *see* Nová Sedlica
Novoselycja, Bereg county, H-6
Novoselycja, Máramaros county, Mižhirja
 rajon, I-5

Novoselycja, Máramaros county, Tjačiv
 rajon, J-7
Novoselycja, Ugocsa county, I-7
Novoselycja, Ung county, G-5
Novoselycja, Zemplén county, *see* Nová
 Sedlica
Novosil'ci, *see* Nowosielce
Novosilky/Novosivký, *see* Nowosiółki
Novoszedlicza, *see* Nová Sedlica
Novycja, *see* Nowica
Nowa Wieś, C-2
Nowica, C-2
Nowosielce, F-2
Nowosiółki, F-2
Nowy Sącz, B-2
Nyágó, *see* Ňagov
Nyágova, *see* Dobrians'ke
Nyerésháza, *see* Neresnycja
Nyilas, *see* Roztoky, Máramaros county
Nyíracsászári, F-8
Nyírderzs, F-8
Nyíregyháza, E-8
Nyíresfalva/Nyíresújfalu, *see* Dunkovycja
Nyírgelse, E-9
Nyírhalm, *see* Berezyinka
Nyírlugos, F-9
Nyírplis, F-9
Nyírvasvári, F-9
Nyiklova, *see* Mikulášová
Nyžni Čabiny, *see* Nižné Čabiny
Nyžni Remeta, *see* Nyžni Remety
Nyžni Remety, H-7
Nyžni Repaši, *see* Nižné Repaše
Nyžni Slovinky, *see* Nižnie Slovinky
Nyžni Verec'ky, *see* Nyžni Vorota
Nyžni Vorota, H-5
Nyžnij Dubovec', J-7
Nyžnij Bystryj, I-6
Nyžnij Komarmyk, *see* Nižný Komármik
Nyžnij Koropec', G-6
Nyžnij Myrošiv, *see* Nižný Mirošov
Nyžnij Orlyk, *see* Nižný Orlík
Nyžnij Studenyj, I-5
Nyžnij Synevyr, *see* Synevyr
Nyžnij Tvarožec/Tvarožec',
 see Nižný Tvarožec
Nyžnij Verlych, *see* Nyžnij Orlyk
Nyžnja Hrabivnycja, H-6
Nyžnja Jablinka, *see* Nižná Jablonka
Nyžnja Jadlova, *see* Nižná Jedl'ová
Nyžnja Pysana, *see* Nižná Pisaná
Nyžnja Radvaň, *see* Nižná Radvaň
Nyžnja Roztoka, Bereg county, H-4
Nyžnja Roztoka, Ung county, *see*
 Kostryns'ka Roztoka
Nyžnja Rybnycja, *see* Nižná Rybnica
Nyžnja Solotvyna, *see* Nžynje Solotvyno
Nyžnja Vladyča, *see* Nižná Vladiča
Nyžnja Vyznycja, G-6
Nyžnja Zbina, *see* Nižné Zbojné
Nyžnje Bolotne, H-7
Nyžnje Selyšče, I-7
Nyžnje Solotvyno, G-6
Nyžnje Zbijne, *see* Nižné Zbojne
Nyžnýj Býstrýj, *see* Nyžnij Bystryj
Nyžnýj Dubovec', *see* Nyžnij Dubovec'
Nyžnýj Gaď, *see* Alsógagy
Nyžnýj Koropec', *see* Nyžnij Koropec'
Nyžnýj Regmec, *see* Alsóregmec
Nyžnýj Šarď, *see* Nyžnje Bolotne
Nyžnýj Studenyj, *see* Nyžnij Studenyj

Óbajna, *see* Nižné Zbojné
Obava, H-6
Oblaz, I-7
Obručné, C-3
Obrucsnó, *see* Obručné
Ódavidháza, *see* Stare Davydkovo
Ódrechova/Odrychova, *see* Odrzechowa
Odrzechowa, E-2
Ókemencze, *see* Kamjanycja
Ökörmezó, *see* Mižhirja
Ókróske, *see* Volica
Okruhla, J-7
Okružná, D-4
Ola, *see* Wola Michowa
Oláhczerész, *see* Pidhirme
Olajpatak, *see* Olejníkov
Ol'chovec', *see* Olchowiec
Olchowa, F-2
Olchowiec, D-2
Olejníkov, C-3
Olejnok, *see* Olejníkov
Olejnykov, *see* Olejníkov
Oleksandrivka, I-7
Oleneve, *see* Olen'ovo
Olen'ovo, H-5
Olenyova, *see* Olen'ovo
Olešnyk, H-7
Olijnyk, *see* Olejníkov
Ol'ka, E-3
Ol'šavica, B-4
Ol'šany, *see* Vil'šany
Olšavka, E-3
Ol'šavycja, *see* Ol'šavica
Ol'šinky, F-3
Ol'šynkiv, *see* Ol'šinkov
Ótlubló, *see* Stará Lubovňa
Ólyvös, *see* Vil'čivka
Ondavafó, *see* Ondavka
Ondavka, D-2
Onok, H-7
Onokivci/Onokovci, F-5
Onuk/Onúk, *see* Onok
Oparówka/Oparivka, E-1
Órdama, *see* Storožnycja
Órdogporuba, *see* Porúbka, Ung county
Órdógvágás, *see* Porúbka, Ung county
Órhegyalja, *see* Pidhorjany
Orichovycja, G-5
Orjabina/Orjabyna, *see* Jarabina
Orliv, *see* Orlov
Orló, *see* Orlov
Orlov, B-3
Orlova, *see* Irljava
Orlyava, *see* Irljava
Órmezó, *see* Strážske
Ormód, *see* Brestiv
Orolova, *see* Irljava
Orosvyhiv, G-6
Oroszbisztra, *see* Ruská Bystrá
Oroszgradna, *see* Gadna
Oroszhrabócz, Sáros county, *see*
 Vyšný Hrabovec
Oroszhrabócz, Zemplén county, *see*
 Ruský Hrabovec
Oroszkájnya, *see* Ruská Kajiňa
Oroszkázmer, *see* Ruský Kazimír
Oroszkó, *see* Repedeá
Oroszkomoró/Oroszkomoróc, *see* Rus'ki
 Komarivci
Oroszkucsovó, *see* Ruský Kručov
Oroszkucsova, *see* Rus'ka Kučava

Medvedivci, G-6
Medved, *see* Medvedzie
Medvedzi, *see* Medvežyj, Máramaros county
Medvedzie, D-2
Medvefalva, *see* Medvežyj, Bereg county
Medvegyórcz, *see* Medvedivci
Medveže *see* Medvedzie
Medvezsa, *see* Medvežyj, Bereg county
Medvežyj, Máramaros county, I-6
Medvežyj, Bereg county, H-5
Medvižce/Medviže, *see* Medvedzie
Medvjeďovci, *see* Medvedivci
Medzibrodie, B-2
Medzilabirci, *see* Medzilaborce
Medzilaborce, E-3
Medžylabirci, *see* Medzilaborce
Meggyfalv, *see* Ol'šinkov
Méhesfalva, *see* Pčoliné
Mélyút, *see* Hlyboka
Mércse, *see* Myrča
Merédely, *see* Prikrá
Merešor, J-6
Meresul, *see* Merešor
Mérfalva, *see* Mirol'a
Mergeska/Mérgesvágása, *see* Nová Polianka
Mészégető, *see* Vápeník
Mészpest, *see* Kucany
Mezőhomok, *see* Homok, Bereg county
Mezőhuta, *see* Poljans'ka Huta
Mezőlaborcz, *see* Medzilaborce
Mezőterebes, *see* Strabyčovo
Mezsiroggya, *see* Medzibrodie
Mežybrodie, *see* Medzibrodie
Michajlov/Michajluj, F-4
Michal'any, D-6
Michalovce, E-5
Midjanycja, H-7
Międzygórze, *see* Kulaszne
Miglesov/Miglešov/Miglész, *see* Milhostov
Mihajló, *see* Michajlov
Mihálka, *see* Krajnykovo
Mihályi, *see* Michal'any
Mikloševci, *see* Miklusevci
Miklósavágása, *see* Miklušovce
Miklósölgye, *see* Mikulášová
Mikluševci, A-9
Miklušovce, C-4
Mikó, *see* Miková
Mikóháza, D-6
Miková, E-3
Mikovhaza, *see* Mikóháza
Mikovo, *see* Tisa
Mików, F-3
Mikulášová, D-2
Mihalji, *see* Michal'any
Milhostov, E-5
Milik, B-3
Milpoš, C-3
Minaj, *see* Mynaj
Miňovce, E-3
Mínyevágása/Mínyócz, *see* Miňovce
Mirča, *see* Myrča
Mirol'a, E-3
Miskafalva/Miskarovica, *see* Myškarovycja
Miskolc, B-7
Miszticze, *see* Imstyčovo
Mitrovicza, *see* Sremska Mitrovica

Mizhirja, I-6
Mlinarócz/Mlynarivci, *see* Mlynárovce
Mlynárovcc, D-3
Mníšek nad Popradom, B-2
Močar, *see* Rus'kyj Močar
Močarany, E-5
Močarne, *see* Moczarne
Mochnačka, *see* Mochnaczká Nižna
Mochnaczká Nižna, C-2
Mochnaczká Wyžna, C-2
Mocsár, *see* Močarany
Moczarne, G-3
Moczary, *see* Moczarne
Mod'orovška, *see* Mogyoróska, Abaúj-Torna county
Mogyorós, *see* Kopynivci; Mykulivci
Mogyoróska, Abaúj-Torna county, D-6
Mogyoróska, Zemplén county, *see* Skrabské
Mokra, G-5
Mokre, F-2
Mokroj, *see* Mokre
Mokroje, *see* Mokra
Mokrý, *see* Mokre
Molnáryvágása, *see* Mlynárovce
Monastyrec', I-7
Morochiw/Morochóv, *see* Mroczków
Morochownica, F-2
Moščanec/Moščanec'/Moščanec, *see* Moszczaniec
Moszczaniec, E-2
Mravivci/Mrávócz, *see* Mrázovce
Mrázovce, E-3
Mroczków, F-2
Mšana, *see* Mszana
Mszana, E-2
Mchava, *see* Mchawa
Muchnačka Nižnja/Nyžnja, *see* Mochnaczká Nižna
Muchnačka Vyšnja/Vyžnja, *see* Mochnaczká Wyžna
Mučne, *see* Muczne
Mučon', *see* Múcsony
Múcsony, B-7
Muczne, G-3
Mukačevo, *see* Mukačevo
Mukačevo, G-6
Mukačiv, *see* Mukačevo
Munkács, *see* Mukačevo
Munkácsváralja, *see* Pidhorod, Bereg county
Murovjany, *see* Moravany
Mušynka, *see* Muszynka
Muszynka, C-2
Mychajliv/Mychajluj, *see* Michajlov
Myczków, F-2
Mykiv, *see* Mików
Myklušivci, *see* Miklušovce
Mykova, *see* Miková; Tisa
Mykulivci, G-6
Mykulovci, *see* Mykulivci
Mylyk, *see* Milik
Mynaj, F-6
Mynivci, *see* Miňovce
Myrča, G-5
Myrolja, *see* Mirol'a
Myscova, *see* Myscowa
Myscowa, D-2
Myškarovycja, H-5
Nacina Ves, E-5

Nádaska, *see* Trst'any
Nádaspaták, *see* Trostcjanycja
Ňagov, E-3
Nagyábránka, *see* Lokit'
Nagyalmás, *see* Jabluniv
Nagyazar, *see* Vel'ké Ozorovce
Nagybecskerek, *see* Novi Bečej
Nagyberezna, *see* Velykyj Bereznyj
Nagybočskó, *see* Bocicioiu Mare; Velykyj Byčkiv
Nagybrestő, *see* Brestiv
Nagybukócz, *see* Vel'ké Bukovce
Nagycsécs, C-8
Nagycserjés, *see* Kyčirnyj
Nagycsertész, *see* Čertizné
Nagycongova, *see* Boržavs'ke
Nagyderencs, *see* Vel'ka Driečna
Nagygyajdos, *see* Hajdó
Nagygyereblyés, *see* Ruský Hrabovec
Nagyhársás, *see* Vel'ký Lipník
Nagykázmer, *see* Vel'ký Kazimír
Nagykemence, *see* Kamienica nad Čirochou
Nagykirva, *see* Kryve, Máramaros county
Nagykomját, *see* Velyki Komjaty
Nagykunchfalv/Nagykunczfalva, *see* Helcmanovce
Nagyláz, *see* Velyki Lazy
Nagylipník, *see* Vel'ky Lipník
Nagyloho, *see* Lochovo
Nagylučka, *see* Velyki Lučky
Nagymajor, *see* Straňany, Szepes county
Nagy Mihály, *see* Michalovce
Nagyogyorós, *see* Kopynivci
Nagyolsva, *see* Ol'šavica
Nagypásztély, *see* Kosteva Pastil'
Nagypolány, *see* Vel'ká Pol'ana
Nagyrákócz, *see* Velykyj Rakovec'
Nagyrát, *see* Rativci
Nagyrosztoka, *see* Nyžnja Rostoka
Nagyruszka, *see* Vel'ky Ruskov
Nagyruszkóc, *see* Rus'ke, Bereg county
Nagysebb, *see* Vel'ké Žbince
Nagyszelmenc, *see* Vel'ké Slemence
Nagyszertva, *see* Stretava
Nagyszlatina, *see* Nyžnje Solotvyno
Nagyszöllös, *see* Vynohradiv
Nagyszulin, *see* Vel'ký Sulin
Nagytarona, *see* Tárna Mare
Nagytavas, *see* Vel'ké Staškovce
Nagytoronya/Nagytoronya, *see* Vel'ká Trňa
Nagyturjaszög, *see* Turycja
Nagyugolyka/Nagyugolykavölgy, *see* Velyka Uhol'ka
Nagyzalacská/Nagyzaluska, *see* Vel'ké Zalužice
Nahinoveš, *see* Nacina Ves
Nankove, *see* Nankovo
Nankovo, I-7
Nasičnje, *see* Nasiczne
Nasiczne, G-3
Nátafalva, *see* Nacina Ves
Nechval' Poljanky, *see* Nechválóva Polianka
Nechválóva Polianka, F-4
Nechválpolyánka, *see* Nechválóva Polianka
Negrova/Negrovo, *see* Nehrovo
Negrovec', *see* Nehrovec'
Nehrove, *see* Nehrovo

Likicary, G-5
Likiczár, *see* Likicary
Limne, *see* Lomné
Linci, G-6
Linturovcyja, part of Verchnja Vyznycja
Lipcse Polyána, *see* Lypc'ka Poljana
Lipcse, *see* Lypča
Lipcsemezó, *see* Lypc'ka Poljana
Lipna, D-2
Lipóc, *see* Lypovec'; Ung county
Lipová, D-3
Lipowiec, E-2
Lisarnja, G-6
Liščyny, *see* Leszczyny
Lisko, *see* Lesko
Liskovec', I-5
Lisna/Lišna, *see* Liszna
Liszámya, *see* Lisarnja
Liszna, F-3
Litínye, *see* L'utina
Litmanová, B-2/3
Livada, H-8
Livada Mica, I-8
Liviv, *see* Livov
Livivs'ka Huta, *see* Livovská Huta
Livóhuta, *see* Livovská Huta
Livov, C-3
Livovská Huta, C-3
Ljachivci, G-6
Ljachovci, *see* Ljachivci
Ljachovec', *see* Liskovec'
Ljal'ovo, *see* Lalovo
Ljucyna, *see* L'utina
Ljumšorý, *see* Lumšory
Ljuta, G-4
Ljutyna, *see* L'utina
Lochove, *see* Lochovo
Lochovo, G-6
Lócse, *see* Levoča
Lodyna, *see* Łodzina
Łodzina, F-1
Lóka, *see* Lavky
Lokit', H-6
Lokot', *see* Lokit'
Lombos, *see* Lopuszanka
Lomna, *see* Lomné
Lomné, D-4
Lonka, *see* Luh, Maramaros county;
 Lunca la Tisa
Łopienka, F-3
Lopjanka, *see* Łopienka
Lopuchiv, K-6
Lopuszanka, H-6
Lopušne, J-5
Lopušnya/Lopušnýj, *see* Lopuszne
Lórinčvágaša, *see* Vavrinc
Łosie, Gorlice district, C-2
Łosie, Nowy Sącz district, C-2
Losja/Losje, *see* Łosie, Gorlice district
Loza, H-7
Lozánszka, *see* Lozjans'kyj
Ložín, E-5
Ložín, *see* Ložín
Lozjans'kyj, I-6
Lublókorompá, *see* Kremná
Lublókrepach, *see* Kremná

Lubna, *see* Łubno
Łubne, F-3
Lubnja, G-4
Łubno, F-1
Lubnya, *see* Lubnja
Lubóc/Lubócz, *see* L'ubovec
L'ubovec, C-4
Lucina, *see* L'utina
Lúčky, E/F-5
Lucska, *see* Łúčky
Ług, D-2
Lugos, *see* Nyírlugos
Łuh, Lesko district, G-3
Luh, Maramaros county, K-8
Luh, Ung county, G-4
Luhei, L-8
Luhi, *see* Luhei
Luhj, Maramaros county, Maramureş
 judete, *see* Luhei
Luhj, Maramaros county, Rachiv rajon,
 L-7
Lukiv, Lesko district, *see* Łukowe
Lukiv, Sáros county, *see* Lukov
Lukó, *see* Lukov
Lukov, C-3
Lukova, *see* Lukovo
Lukove, Bereg county, *see* Lukovo
Lukove, Lesko district, *see* Łukowe
Lukovo, I-7
Łukowe, F-2
Lumšory, G-5
Lumsur, *see* Lumšory
Lunca la Tisa, K-8
Lunka, I-7
Lupkiv, *see* Łupków
Łupków, F-3
L'utina, C-3
Lypča, I-7
Lypc'ka Poljana, I-7
Lypna, *see* Lipna
Lypova, *see* Lipová
Lypovec', Maramaros county, I-7
Lypovec', Sanok district,
 see Lipowiec
Lypovec', Ung county, G-5
Lysyčeve, *see* Lysyčovo
Lysyčovo, I-6
Lytmanova, *see* Litmanová
Lyuta, *see* Ljuta

Maciejowa, B-2
Maciova/Macijowa, *see* Maciejowa
Macyna Velyka, *see* Męcina Wielka
Magasrév, *see* Vysoká nad Uhom
Magyarizsép, *see* Nižný Žipov
Magyarjesztreb, *see* Zemplínske Jastrabie
Magyarkomját, *see* Velyki Komjaty
Magyarsas, *see* Zemplínske Jastrabie
Majdan, Lesko district, F-3
Majdan, Maramaros county, I-5
Majdánka, *see* Majdan, Maramaros
 county
Majerovec, E-4
Majoróc/Majorórczka, *see* Majerovce
Majoros, *see* Majerovce
Majurky, G-5
Makaria, *see* Makar'ovo
Makarjovo, *see* Makar'ovo
Makar'ove, *see* Makar'ovo
Makar'ovo, H-7
Makivci, *see* Makovce

Makócz/Mákos, *see* Makovce
Makosjánosi, *see* Janoši
Makovce, E-3
Mala Čengava, *see* Zavadka, Ugocsa
 county
Mala Drična, *see* Malá Driečna
Malá Driečna, part of Driečna
Mala Kopanja, H-7
Mala Lunka, *see* Lunka
Mala Martynka, H-6
Malá Pol'ana, E-3
Mala Poljana, *see* Malá Pol'ana
Mala Rostoka, H-7
Mala Uhol'ka, J-7
Malastiv, *see* Małastów
Małastów, D-2
Malcov, C-3
Malczó, *see* Malcov
Malé Bukovce, part of Bukovce
Malé Ozorovce, D-5
Malé Staškovce, part of Staškovce
Malé Zalužice, E-5
Mali Selmenci, F-6
Mali Staškvici, *see* Malé Staškovce
Malmos, *see* Strojne
Malý Kazimír, part of Kazimír
Malý Lipník, B-3
Malý Ruskov, D/E-5
Malý Sulín, part of Sulín
Malý Staškvici, *see* Malé Staškovce
Malýj Bereznyj, G-4
Malýj Bukovec', *see* Malé Bukovce
Malýj Kažmyr, *see* Malý Kazimír
Malýj Lypnyk, *see* Malý Lipník
Malýj Rakovec', I-7
Malýj Sulin, *see* Malý Sulín
Malýj Sulyn, *see* Malý Sulín
Manastýr, *see* Monastyrec'
Maniów, F-3
Maniv, *see* Maniów
Maramarossziget, *see* Sighetul Marmatierei
Máriakút, *see* Raňajovce
Máriapocs, F-8
Márk, *see* Markovce
Márksemernye, *see* Pusté Čemerné
Markovce, E-6
Mártonka, *see* Mala Martynka
Maškvici/Maskócz, *see* Maškovce
Maškovce, E-4
Maszárfalva, *see* Nehrovo
Máté, *see* Matysová
Mátévágasa, *see* Matovce, Sáros county
Matiaška, D-4
Matijeva, *see* Maciejowa
Matijeve, *see* Matijovo
Matijovo, H-7
Mativci, *see* Matovce, Sáros county
Matjaška/Matjašok, *see* Matiaška
Matovce, Sáros county, D-3
Mat'ovce, Ung county, F-6
Mátyáska, *see* Matiaška
Mátyfalva, *see* Matijevo
Mátyócz/Mátyóz, *see* Mat'ovce, Ung
 county
Matysová, B-3
Mavasiiv, *see* Małastów
Mchava, *see* Mchava
Mchava, F-3
Męcina Wielka, D-2
Medencze, *see* Miđjanycja
Medved'ovci, *see* Medvedivci

Kral'ovo nad Tysoju, *see* Korolevo
 Krampna, *see* Kremna
 Kráská, *see* Krášok
 Krasna, Krosno district, E-1
 Krasna, Máramaros county, K-7
 Krasna Vysov's'ka, *see* Crasna Vişeuului
 Krásnovce, E-5
 Krásny Brod, E-3
 Krasnyj/Krasnýj Brid, *see* Krásny Brod
 Krášok, E-5
 Kraszné, *see* Chrastné
 Krasznisora, *see* Krasna, Máramaros county, Tjačiv rajon
 Krasznócz, *see* Krásnovce
 Kravany, D/E-5
 Kravjan/Kravjany, *see* Kravany
 Krčava, F-5
 Kremná, B-3
 Krembach, *see* Kremná
 Kremna, D-2
 Krenycja, *see* Krynica Wieś
 Krícsfalva, *see* Kryčovo
 Krilova Ruska, *see* Królówa Górna
 Krišlivci, *see* Krišlovce
 Krišlovce, E-3
 Krivá Ol'ka, E-3
 Krivascsán, *see* Krivošt'any
 Krivé, C-3
 Krivošt'any, E-4
 Krivostyán, *see* Krivošt'any
 Kríže, C-3
 Krížlova, *see* Kružl'ová
 Krízslócz, *see* Krišlovce
 Križy, *see* Kríže
 Kročuniv, *see* Crăciuneşti
 Królik Woloski, E-2
 Królówa Górna, C-2
 Królówa Ruska, *see* Królówa Górna
 Krolyk Volosk'j/Volos'kyj, *see* Królik Woloski
 Krosno, E-1
 Kruhla/Kruhli, *see* Kruhlyj
 Kruhlyj, K-8
 Krušinec, E-3
 Krušynec'/Krušýnec, *see* Krušinec
 Kružliv, *see* Kružlov
 Kružlivs'ka Huta, *see* Kružlovská Huta
 Kružlov, C-3
 Kružlová, D-3
 Kružlovská Huta, C-3
 Kruzslýó, *see* Kružlov
 Kryčove, *see* Kryčovo
 Kryčovo, J-7
 Krynica, C-2
 Krynica Wieś, C-2
 Krynycja, *see* Krynica Wieś
 Krynycja Selo, *see* Krynica Wieś
 Krynycja Žyvec', *see* Krynica-Zdrój
 Kryšlivci, *see* Krišlovce
 Kryte, G-5
 Kryva, Gorlice district, *see* Krzywa
 Kryva, Ugocsa county, I-7
 Kryva Ol'ka, *see* Krivá Ol'ka
 Kryve, Lesko district, *see* Krywe k. Cisnej
 Kryve, Máramaros county, J-8
 Kryve, Sáros county, *see* Krivé
 Kryve, Zemplén county, *see* Krivé Ol'ka; Uličské Kryvé
 Kryve k. Tvoryl'noho, *see* Krzywe k. Tworylneho
 Kryvščany, *see* Krivošt'any
 Kryvyj, I-7
 Kryvýj, *see* Kryvyj; Krywe k. Cisnej; Uličské Krivé
 Krywe k. Cisnej, F-3
 Krywe k. Tworylneho, *see* Krzywe k. Tworylneho
 Kryži, *see* Kríže
 Kryži, *see* Kríže
 Kryživka, *see* Krzyżówka
 Kryžlivska Huta, *see* Kružlovská Huta
 Krzywa, D-2
 Krzywe k. Tworylneho, G-3
 Krzyżówka, C-2
 Kucany, E-6
 Kucura, A-9
 Kuczora, *see* Kucura
 Kula, A-9
 Kulašne/Kulašnoj, *see* Kulaszne
 Kulaszne, F-2
 Kumanča, *see* Komaricza
 Kunkova, *see* Kunkowa
 Kunkowa, C-2
 Kurímka, D-3
 Kuriv, *see* Kurov
 Kuró, *see* Kurov
 Kurov, C-3
 Kurucvár, *see* Likicary
 Kurymka, *see* Kurímka
 Kusín, F-5
 Kušnycja, I-6
 Kustánfalva, *see* Kuštanovycja
 Kuštanovycja, H-6
 Kušyn, *see* Kusín
 Kuzsin, *see* Kusín
 Kutkafalva, *see* Pokuttja
 Kutlaš, I-7
 Kuzmice, D-6
 Kuzmína, *see* Kuz'myno
 Kuz'myne, *see* Kuz'myno
 Kuz'myno, G-6
 Kvačany, C-4
 Kvacšán/Kvacšány, *see* Kvačany
 Kvasove, *see* Kvasovo
 Kvasovo, G-7
 Kvasy, K-7
 Kvjaton'/Kvjatonja, *see* Kwiaton'
 Kwiaton', C-2
 Kybljary, G-5
 Kybral', *see* Kybljary
 Kyčerela, *see* Kičerely
 Kyčernýj, *see* Kyčirnyj
 Kyčirnyj, H-4
 Kyjov, C-3
 Kykyn'yšd, *see* Porumbeşti
 Kynčeš, *see* Kinčeš
 Kysta, E-6
 Kyvjažd', *see* Kamjans'ke
 Labivec', *see* Łabowiec
 Laborczbér, *see* Brestov nad Laborcom
 Laborczfó, *see* Habura
 Laborczradvány, *see* Nižná Radvaň
 Laborczrér, *see* Krásny Brod
 Laborczszög, *see* Straňany, Ung county
 Laborczvolya, *see* Vol'a
 Laborec, *see* Medzilaborce
 Labova, *see* Łabowa
 Labovec', *see* Łabowiec
 Łabowa, B-2
 Łabowiec, B-2
 Łabowiec, B-2
 Lackovce, E-4
 Lackvágása, *see* Lackovce
 Lačnov, C-4
 Lacsno, *see* Lačnov
 Laczfalva, *see* Lackovce
 Ladoméř, Sáros county, *see* Ladomirová
 Ladoméř, Zemplén county, *see* Ladomirov
 Ladoméřmezó, *see* Krajná Pol'ana
 Ladoméřvágása, *see* Ladomirová
 Ladomirov, F-4
 Ladomirová, D-3
 Ladomyriv/Ladomyrov, *see* Ladomirov
 Ladomyrova, *see* Ladomirová
 Lagnó, *see* Legnava
 Lakárt, *see* Lekárovice
 Lakatosfalva, *see* Klocky
 Lalin, F-1
 Lalove, *see* Lalovo
 Lalovo, H-6
 Lalyn, *see* Lalin
 Lapispatak, *see* Ploské, Sáros county
 Láposmezó, *see* Lastomir
 Lasciv, *see* Lačnov
 Lascov, D-3
 Lask, *see* Laškovce
 Laškovce, E-5
 Lastomír, E-5
 Lastovce, D-6
 Lászczó, *see* Lascov
 Lasztócz, *see* Lastovce
 Lasztomér, *see* Lastomír
 Latirka, H-4/5
 Latorczafó, *see* Latirka
 Latorka, *see* Latirka
 Láturka, *see* Latorka
 Lauka, *see* Lavky
 Lavky, G-6
 Lazák, *see* Lazy, Máramaros county
 Lázári, *see* Lazuri
 Lazeščyna, I-7
 Laziscsán, *see* Lazeščyna
 Lazonpatak, *see* Podproč
 Lazony, *see* Ložin
 Lazuri, H-8
 Lazy, Bereg county, H-5
 Lazy, Máramaros county, J-8
 Lazý, *see* Lazy, Bereg and Máramaros counties; Vil'chivci-Lazy
 Leányfalva, *see* Lalovo
 Lecovycja, H-6
 Léczfalva, *see* Lecovycja
 Legnava, B-3
 Lehnava, *see* Legnava
 Lehóc, *see* Ljachivci
 Lekárt, *see* Lekárovice
 Lekárovice, F-6
 Leleszpolyán, *see* Pol'any
 Leľjuchiv, *see* Leľuchów
 Leľuchów, C-3
 Lemkivci, *see* Ljachivci
 Lengyelszállás, *see* Liskovec'
 Lesko, F-2
 Lesné, E-5
 Leszczyny, C-2
 Leszna, *see* Lesné
 Leveles, *see* Lopušne
 Levoča, B-4
 Liget, *see* Drahovo
 Ligetes, *see* Luh, Ung county

Kismedvés, *see* Medvedzie
 Kismező, *see* Valea Vișeuului
 Kismihály, *see* Michajlov
 Kismogyorús, *see* Mykulovici
 Kisulysó, *see* Oľšavka
 Kisortovány, *see* Porúbka, Zemplén county
 Kispálos, *see* Pavlovo, Bereg county
 Kispásztiely, *see* Pastil'ky
 Kispatak, *see* Rička
 Kispereszlő, *see* Prislöp
 Kipest, *see* Kucany
 Kispetöfalva, *see* Petejovce
 Kispolány, *see* Malá Pol'ana
 Kistrácz, *see* Malýj Rakovec
 Kistréfalva, *see* Novoseľcya, Bereg county
 Kisrosztoka, *see* Vyšnja Roztoka
 Kisruszka, *see* Malý Ruskov
 Kissár, *see* Norioeni
 Kissarkad, *see* Horbok
 Kisszabados, *see* Rus'ká Vol'a
 Kisszeben, *see* Sabinov
 Kisszelmec, *see* Mali Selmenci
 Kisszeretva, *see* Stretavka
 Kisszla'nia, *see* Verchnja Solotvyna
 Kisszoľva, *see* Skotars'ke
 Kistarna, *see* Chyža
 Kistavas, *see* Malé Staškovec
 Kiste, *see* Kysta
 Kistölgyes, *see* Dúbrava
 Kistopol'na, *see* Topol'na
 Kisturjazög, *see* Turyčky
 Kisvadaq, *see* Dyskovycja
 Kisvajszó, *see* Vislava
 Kisvalkú, *see* Valkov
 Kisverböcz, *see* Vrbovec
 Kisvölgy, *see* Krišľovce
 Kiszalacska, *see* Malé Zalužice
 Kiszte, *see* Kysta
 Kjaton'/Kjatonja, *see* Kwiaton
 Klacsand, *see* Kljačanovo
 Klastromalja, *see* Pidmonastyr
 Klastromfalva, *see* Handerovycja
 Klembarq/Klembarok/Klembérbk, *see* Klenov
 Klenov, C-4
 Klenová, F-4
 Klimkóvka, C-2
 Kljačanov, *see* Košický Klečenov
 Kljačanove, *see* Kljačanovo
 Kljačanovo, G-6
 Ključarky, G-6
 Kločky, G-6
 Klokočov, F-5
 Klopitnycja/Klopotnycja, *see* Kłopotnica
 Kłopotnica, D-2
 Klucsárka, *see* Ključarky
 Klyčanovo, *see* Kljačanove
 Klymkivka, *see* Klimkóvka
 Klymovycja, H-6
 Knjahynja, G-4
 Knjahynyn, *see* Knjahynja
 Kobalevycja, H-6
 Kobalovycja, *see* Kobalevycja
 Kobasuv, *see* Kolbasov
 Kobivci, *see* Kolbovce
 Köblér, *see* Kybljary
 Kobulnicza, *see* Kobylnice
 Kobulnicza, *see* Kobylnice
 Kobylec'ka Poljana, K-8
 Kobýljary, *see* Kybljary
 Kobylnice, D-4
 Kobýlnici/Kobýlnicja, *see* Kobylnice
 Kochanovce, E-5
 Kocur, *see* Kucura
 Koczkaszállás, *see* Kosyno
 Kohanovcze, *see* Kochanovce
 Kohány, *see* Kochanovce
 Kojšiv, *see* Kojšov
 Kojso, *see* Kojšov
 Kojšov, C-5
 Kokény, *see* Trnkov
 Kökényes, *see* Ternovo
 Kökényösd, *see* Porumbeshti
 Kokyňa, *see* Trnkov
 Kolbaš/Kolbasa/Kolbaša, *see* Brezina
 Kolbasov, F-4
 Kolbaszó, *see* Kolbasov
 Kolbivčy/Kolbócz, *see* Kolbovce
 Kolbovce, E-3
 Kolcsény, *see* Kol'čyno
 Kol'čynč, *see* Kol'čyno
 Kol'čynč, G-6
 Kolibaböcz, *see* Kolibabovce
 Kolibabovce, F-5
 Koločava, J-6
 Kolodne, Bereg county, H-6
 Kolodne, Máramaros county, J-7
 Kolodnoje, *see* Kolodne, Bereg county and Máramaros county
 Kolonica, F-4
 Kolonice, F-3
 Kolonicia, *see* Kolonica
 Kolonyci, *see* Kolonice
 Kolonycja, *see* Kolonica
 Kokošovce, D-4
 Komanča/Koman'ča, *see* Komaňicza
 Komaňicza, F-3
 Komárovč, *see* Komárovice
 Komárovice, F-5
 Komját, *see* Velyki Komjaty
 Komlós, *see* Chmil'nyk
 Komlósa/Komloša, *see* Chmel'ová
 Komlóska, D-7
 Komlóspatak, *see* Chmel'ová
 Komlovška, *see* Komlóska
 Komluš, *see* Chmil'nyk
 Konečna, *see* Konieczna
 Koniecza, D-2
 Konjuš, *see* Koňuš
 Konoplivci, *see* Kenderesiv
 Koňskie, F-1
 Koňuš, F-5
 Konyus, *see* Koňuš
 Kopár, *see* Rosoš
 Kopašneve, *see* Kopašovo
 Kopašovo, I-7
 Kopčany, E-6
 Kóporuba, *see* Kamenná Poruba
 Kopynivci, G-6
 Kopynovci, *see* Kopynivci
 Korejivčy/Korejócz, *see* Korejovce
 Korejovce, D-2
 Korláthelmecc, *see* Cholmecz
 Kormos, *see* Hromoš
 Körmös, *see* Kožuchovce
 Korócz, *see* Korejovce
 Koroleva Rus'ka, *see* Króľova Görna
 Korolevó, H-7
 Korolyk/Volos'kyj, *see* Królik Woloski
 Koroml'na, F-5
 Koronlak, *see* Koroml'na
 Körösény, *see* Krušinec
 Körösfű, *see* Okružná
 Körösmező, *see* Jasynja
 Körtvélyes, *see* Hrušovo
 Korumlya, *see* Koroml'na
 Korunková, E-3
 Korytniany, F-6
 Kosarócz, *see* Košarovce
 Košarovce, E-4
 Kosárvázása, *see* Košarovce
 Košelev, *see* Košel'ovo
 Košel'ovo, I-7
 Košice, D-5
 Košický Klečenov, D-5
 Kosiv Vrch, J-6
 Kosiv's'ka Poljana, K-8
 Kosovska Poljana, *see* Kosiv's'ka Poljana
 Kostarivci, *see* Kostarowce
 Kostarowce, F-2
 Kosteva Pastil', G-4
 Kostryna, G-4
 Kostryn's'ka Roztoka, G-4
 Kostylivka, K-8
 Kosyne, *see* Kosyno
 Kosyno, H-6
 Kosztrina, *see* Kostryna
 Kosztyova-Pásziely, *see* Kosteva Pastil'
 Kotaň, D-2
 Kotel'nycja, H-5
 Kőtelep, *see* Kružľov
 Kotiv, *see* Kolów
 Kotów, C-2
 Kovácsány, *see* Kvačany
 Kovácsrét, *see* Kušnycja
 Kövágó, *see* Kamenná Poruba
 Kovászó, *see* Kvasovo
 Kovbasiv, *see* Kolbasov
 Kovbivci, *see* Kolbovce
 Köves, *see* Kolbovce
 Kövesd, *see* Kamjans'ke
 Kövesfalva, *see* Kamienka
 Kövesliget, *see* Drahovo
 Kožany, D-3
 Kozma, *see* Kuzmice
 Kozsány, *see* Kožany
 Kozsuhócz, *see* Kožuchovce
 Kožuchivci, *see* Kožuchovce
 Kožuchov, E-6
 Kožuchovce, E-3
 Kožušne, *see* Kožuszne
 Kožuszne, F-2
 Kračunovo, *see* Črăciunești
 Krajna, I-7
 Krajna Martynka, *see* Krajnja Martynka
 Krajná Eystrá, E-2
 Krajná Pol'ana, E-3
 Krajná Porúbka, E-2
 Krajné Čiemo, E-3
 Krajnja Bystra/Býstra, *see* Krajná Bystra
 Krajnja Čorno, *see* Krajné Čiemo
 Krajnja Martynka, H-6
 Krajnja Poljana, *see* Krajná Pol'ana
 Krajnja Porubka, *see* Krajná Porúbka
 Krajnóbisztra, *see* Krajná Bystrá
 Krajnócsrnó, *see* Krajné Čiemo
 Krajnópol'ana, *see* Krajná Pol'ana
 Krajnóporubka, *see* Krajná Porúbka
 Krajnýj, *see* Krajna
 Krajnykove, *see* Krajnykovo
 Krajnykevo, I-7
 Kral'ovce, D-5

Jastrzębik, C-2
 Jasyňa, L-7
 Jaszkowa, *see* Jaškowa
 Javirje, *see* Jaworze
 Javirky/Javirký, *see* Jaworki
 Javimyk, *see* Jawornik
 Jávor, *see* Jalove
 Javorec', *see* Jaworzec
 Jaworki, B-2
 Jawomik, F-2
 Jaworze, D-2
 Jaworzec, G-3
 Jedlička, D-2
 Jedrzejówka, *see* Andrzejówka
 Jenke, *see* Jenkovce
 Jenkovce, F-5
 Jesenov, *see* Jasenov
 Jesenovo, *see* Jasenov
 Jestreb, *see* Zemplínske Jastrabie
 Jeszenô, *see* Jasenov
 Jeszenôremete, *see* Vyšné Remety
 Jesztreb, *see* Šarišské Jastrabie
 Jesztreb, *see* Jastrabie pri Michalovciach
 Jivkovci, *see* Il'kivci
 Jizby, *see* Izby
 Jobbos, *see* Pravrovce
 Jósza, *see* Jovsa
 Jovra, *see* Storožnyca
 Jovsa, F-5
 Józsefvölgy, *see* Juskova Vol'a
 Juhászak, *see* Runina
 Juhos, *see* Parihuzovce
 Jurivci, *see* Jurowce
 Jurkova Vol'a, D-3
 Jurkóvolya, *see* Jurkova Vol'a
 Jurowce, F-2
 Jurské, B-3
 Juskova Vol'a, D-4
 Juskóvolya, *see* Juskova Vol'a

Kabalas, *see* Kobylnice
 Kácsánd, *see* Kačanov
 Kačanov, E-5
 Kajdanó, *see* Kajdanovo
 Kajdanove, *see* Kajdanovo
 Kajdanovo, G-6
 Kajňa, *see* Ruská Kajňa
 Kaleniv, *see* Kalinov
 Kalenó, *see* Kalinov
 Kálinfalva, *see* Kalyny
 Kalinov, E-3
 Kaliv, I-6
 Kálló/Kallov, *see* Szuhakálló
 Kalna Rostoka, *see* Kalná Roztoka
 Kalná Roztoka, F-4
 Kálnarosztoka, *see* Kalná Roztoka
 Kalnica k. Cisnej, G-3
 Kalnica k. Lesko, F-3
 Kalnoroztoky, *see* Kalná Roztoka
 Kal'nyca Lis'ka, *see* Kalnica k. Lesko
 Kal'nyca, *see* Kalnica k. Cisnej
 Kalnýj, *see* Kalna Roztoka
 Kal'nyk, G-6
 Kalocsa-Horb, *see* Horb, Máramaros county
 Kalocsa-Imšád, *see* Kosiv Verch
 Kalocsa-Negrovec, *see* Nehrovec'
 Kalocsa-Ófalv, *see* Koločava
 Kalov, *see* Kaliv
 Kalša, D-5
 Kálsa, *see* Kalša

Kaluža/Kalusza, *see* Kaluža
 Kaluža, E-5
 Kalýčava, *see* Kielczawa
 Kalyniv, *see* Kalinov
 Kalyny, J-7
 Kamenica nad Cirochou, E-4
 Kamenna Porubá
 Kamennoj, *see* Kamienne
 Kamianna, C-2
 Kamienska, B-3
 Kamienne, F-2
 Kamionka, E-2
 Kamionki, F-3
 Kamiunka, *see* Kamienska
 Kamjana, *see* Kamianna
 Kamjanka, *see* Kamionka
 Kamjanky, *see* Kamionki
 Kamjanna, *see* Kamianna
 Kamjanne, *see* Kamienne
 Kamjans'ke, H-7
 Kamjanycja, G-5
 Kamjanycja nad Uhom, *see* Kamjanycja
 Kamjonka, *see* Kamienska
 Kamnjanký, *see* Kamionki
 Kan', *see* Kány
 Kanora, I-5
 Kány, C-6
 Kapás, *see* Priekopa
 Kapipálvágás, *see* Pavlovce
 Kapisó, *see* Kapišová
 Kapišová, D-3
 Kapusianské KJ'ačany, F-6
 Kapuszög, *see* Voročovo
 Karácsfalva, *see* Karačyn
 Karácsonyfalva, *see* Cráciunești
 Karačyn, H-7
 Karačyný, *see* Karačyn
 Karaszna, *see* Krásnovce
 Karcsáva, *see* Krčava
 Karlików, F-2
 Karlykiv, *see* Karlików
 Karpovtlaš/Karputlaš, I-7
 Kásó, *see* Kašov
 Kašov, E-6
 Kassa, *see* Košice
 Kaszó, *see* Kožušov
 Kaszómezó, *see* Kosivs'ka Poljana
 Kaszópolyána, *see* Kosivs'ka Poljana
 Katlanfalv, *see* Kotel'nyca
 Kavicsos, *see* Livov
 Kazimierzowo *see* Muczne
 Kazimír, D-6
 Kažmyr, *see* Kazimír
 Kažmyrovo, *see* Ruský Kazimír
 Kazsu, *see* Kožušov
 Kečkivci, *see* Kečkovce
 Kečkovce, D-2
 Kecskőcz, *see* Kečkovce
 Kejt', *see* Baktakék
 Kék, *see* Baktakék
 Kel'čava, *see* Kielczawa
 Kelecsény, *see* Kapušianské KJ'ačany
 Kelecsény, *see* Kelečyn; Košický
 Klenečov; Zemplínsky Klenečov
 Kelecsényborda, *see* Košický Klečenov
 Kelečyn, I-5
 Kelembér, *see* Klenov
 Kelemenfalva, *see* Klymovycja
 Kelen, *see* Klenová
 Kemencze, *see* Novoselycja, Ung county
 Kendereske, *see* Kenderesiv

Kenderesiv, G-6
 Kenézpatak, *see* Čornýj Potik
 Kerec'ky, I-6
 Kerecki, *see* Kerec'ky
 Kereczke, *see* Kerec'ky
 Kerekhegy, *see* Okruhla
 Kereknye, *see* Korytmjany
 Kereplye, *see* Kravany
 Kereši, *see* Kireši
 Kerestur, *see* Zemplínska Teplica
 Kereštevje, *see* Okružná
 Keresztéte, C-6
 Kervavčat Potok, *see* Potik
 Keselymezó, *see* Košel'ovo
 Kesmárk, *see* Kežmarok
 Kéty, *see* Baktakék
 Kežmarok, A-3
 Kičereľy, J-7
 Kicsoma, *see* Kyčimyj
 Kielczawa, F-3
 Kiesvölgy, *see* Lubnja
 Kijó, *see* Kyjov
 Kijov, *see* Kyjov
 Kinčeš, F-6
 Kincseshomok, *see* Cholmok
 Kins'ke, *see* Koškie
 Királyfiszállás, *see* Soločyn
 Királyháza, *see* Korolevo
 Királyhegy, *see* Piskorovce
 Királyhegyalja, *see* Šumiac
 Királynép, *see* Kral'ovce
 Kireši, I-7
 Kirvavecpatak, *see* Potik
 Kisábránka, *see* Smolohovycja
 Kisalmás, *see* Zalužžja
 Kisanna, *see* Han'kovycja
 Kisapsa, *see* Vodycja
 Kisazar, *see* Malé Ozorovce
 Kisbányácska, *see* Széphalom
 Kisberezna, *see* Malýj Bereznyj
 Kisbereznye, *see* Breznička
 Kisbrezstivce, *see* Breznička
 Kisbukó z, *see* Malé Bukovce
 Kiscserjés, *see* Belchovo
 Kiscsongava, *see* Zavadka, Ugocsa county
 Kisderens, *see* Malá Driečna
 Kisfagydos, *see* Svidnička
 Kisfalud, *see* Sil'ce
 Kisgereblyés, *see* Hrabová Roztoka
 Kisgészány, *see* Hlažin nad Cirochou
 Kisgombás, *see* Gribov
 Kisgyertyános, *see* Vyšný Hrabovec
 Kishárs, *see* Malýj Lypník
 Kishidvág, *see* Pasika
 Kishollód, *see* Havranec
 Kiskázmér, *see* Malýj Kazimír
 Kiskereszt, *see* Kríže
 Kiskirva, *see* Bilovarci
 Kiskökény, *see* Trnko
 Kiskolon, *see* Kolonica
 Kiskőrösi, *see* Okružná
 Kiskupány, *see* Malakopanja
 Kiskurima, *see* Kurimka
 Kisléczfalva, *see* Lecovycja
 Kislipník, *see* Malýj Lipník
 Kislipoc, *see* Lypovec', Ung county
 Kislonka, *see* Luh, Máramaros county;
 and Lunca la Tisa
 Kisluboka, *see* Hlyboke
 Kislucska, *see* Novoselycja, Bereg county

Hladyšiv, *see* Gladyszów
Hlivištia, F-5
Hlinné, D-4
Hlomča, *see* Hlomcza
Hlomcza, F-1
Hluboka, *see* Hlyboke
Hlyboke, G-6
Hlynjanec', G-6
Hlynjanj/Hlynjanj, J-8
Hnojne, F-5
Hočiv, *see* Hoczew
Hocsa, *see* Chočča
Hoczew, F-2
Hodermark, *see* Stotince
Holčikowce, E-4
Holcsík/Holcsikócz, *see* Holčikowce
Holčykivci, *see* Holčikowce
Holjatyn, I-5
Holubina, *see* Holubyne
Holubyne, H-6
Holubynnoje, *see* Holubyne
Hömlóc, *see* Cholmowec'
Homok, Bereg county, G-7
Homok, Ung county, *see* Cholmok
Homonna, *see* Humenné
Homonnaolyka, *see* Ol'ka
Homonnarokító, *see* Humenský Rokytov
Homonnazbojna, *see* Nižné Zbojné
Hönig, *see* Hanigowce
Honcoš, I-6
Horb, Máramaros county, J-6
Horb, Sanok district, *see* Górna Wies
Horbky, I-7
Horbok, Bereg county, H-7
Horbok, Zemplén county, part of Vyšné Čabiny
Horboksebinye, part of Vyšné Čabiny
Horbokradvány, *see* Nižná Radvaň
Horinčeve, *see* Horinčovo
Horinčovo, I-7
Horjanka, *see* Górzanka
Horjany, F-5
Horlyó, *see* Chudl'ovo
Horňa, F-5
Horňa/Hornya, *see* Horňa
Horodisko, *see* Hradisko
Horodok, *see* Gródek
Horodysko, *see* Hradisko
Horonda, G-6
Horváti/Horvatik/Horváty, *see* Chorváty
Hošiv, *see* Hoczew
Hosszúláz, E-6
Hosszúmezó, *see* Dovhe Pole
Hosszúvágás, *see* Legnava
Hostovice, F-3
Hostovyci, *see* Hostovice
Hoverla/Hoverlja, L-7
Hrab, *see* Grab
Hrabivčik/Hrabivčyk, *see* Hrabovčik
Hrabivka, *see* Grabówka
Hrabová Roztoka, F-4
Hrabovarsztoka, *see* Hrabová Roztoka
Hrabovčik, D-3
Hrabove, *see* Hrabovo
Hrabovec, *see* Ruský Hrabovec
Hrabovo, G-5
Hrabské, C-3
Hradisko, C-3
Hradki, *see* Hriadky
Hraničné, B-2/3
Hrap, *see* Grab

Hrčel', E-6
Hrebja, H-7
Hriadky, E-5
Hribócz, *see* Hrybivci
Hriadky, *see* Hriadky
Hromoš, B-3
Hrunyky, J-7
Hrusov, *see* Nižný Hrušov
Hrušove, *see* Hrušov
Hrušovik
Hrušovo, J-8
Hrybiv, *see* Gribov
Hrybivci/Hrybovci, G-6
Hučyci, *see* Huczvice
Huczvice, F-3
Hudja, H-7
Huklyvyj, I-5
Hulskie, G-3
Humenné, E-4
Humenský Rokytov, part of Rokytov pri Humennom
Humenskýj Rokýtiv, *see* Humenský Rokytov
Hunkócz, Sáros county, *see* Hunkowce
Hunkócz, Ung county, *see* Choňkowce
Hunkowce, E-3
Husák, F-5
Husnyj, H-4
Huszák, *see* Husák
Huszna, *see* Husnyj
Huszt, *see* Chust
Husztce-Polyána, *see* Chustec'
Husztköz, *see* Nankovo
Husztzófalva, *see* Danylovo
Huta Samokļeska/Samokļjaska, part of Pielgrzymka
Hutás, *see* Hutka
Hutka, D-2
Huzele, F-2
Huzeli, *see* Huzele
Hvozdzjanka, *see* Gwoździanka
Hyrova/Hyrowa, *see* Chyrowa

Igléc, *see* Hlynjanec'
Iglinc, *see* Linci
Igló, *see* Spišská Nová Ves
Ignéc, *see* Znjacevo
Ih'any, B-3
Ihlyany, *see* Ih'any
Il'kivci, G-3
Ilkó/Ilkócz, *see* Il'kivci
Il'kovci, *see* Il'kivci
Il'nycja, H-6
Ilonca, *see* Il'nycja
Ilonokúřalu, *see* Onok
Ilosva, *see* Iršava
Imšád/Imšady, *see* Kosiv Verch
Imstyčeve, *see* Imstyčevo
Imstyčovo, I-7
Iňačovce, F-5
Inócz, *see* Inovce
Inovce, F-5
Inovce', *see* Inovce
Irhócz/Irholcz, *see* Vil'chivci
Irljava, G-6
Irota, C-6
Iršava, H-7
Istvánd, *see* Štefurov
Istvanteike, *see* Štefanovce
Izka, *see* Izky
Istáncs, *see* Stanča

Ivanivci, G-6
Ivanivka, *see* Janoši
Ivanovci, *see* Ivanivci
Iványi, *see* Ivanivci
Iváskófalva, *see* Ivaškovycja
Ivaškovycja, H-6
Iza, I-7
Izbonya, *see* Zbyny
Izbugyahéla, *see* Zbudský Belá
Izbugyabrestó, *see* Brestov nad Laborcem
Izbugyaradvány, *see* Vyšná Radvaň
Izbugyarokító, *see* Zbudský Rokytov
Izbugyazbojna, *see* Vyšné Zbojné
Izby, C-2
Izdebki/Izdebky, F-1
Izdoba, *see* Zdoba
Izky, I-5
Izsnýéte, *see* Žnjatyno
Izvor, *see* Rodnykivka
Izvorhuta, *see* Rodnykova Ĥuta
Izvorska Huta, *see* Rodnykova Huta

Jablonica Polska, E-1
Jablinky, *see* Jablonki
Jablonki, F-3
Jablonovo, *see* Jabluniv
Jablonycja Pol's'ka, *see* Jablonica Polska
Jabluniv, H-6
Jablynky, *see* Jablonki
Jakabvölgye, *see* Jakušovce
Jakiv's'ke, H-5
Jákórsze, *see* Jakovany
Jakoris, *see* Jakovany
Jakovany, C-3
Jakubany, B-3
Jakubjany/Jakubjanj, *see* Jakubany
Jakušivci, *see* Jakušovce
Jakušovce, *see* Jakušovce
Jakušovce, E-3
Jalová, F-4
Jalove, H-5
Jalovo, *see* Jalove
Jalyn, *see* Lalin
Jalynka/Jalynky, *see* Jedlinka
Jánoši, *see* Janoši
Janoši, G-7
Janošovo, *see* Janoši
Jarabina, B-3
Jarembina, *see* Jarabina
Jármos, *see* Jalová
Jarok, G-5
Jasel/Jasel'ko, *see* Jasiel
Jasenov, F-5
Jasiel, E-2/3
Jasinja, *see* Jasynja
Jasionka, D-2
Jasjunka, *see* Jasionka
Jaškova, *see* Jaškova
Jaškova, C-2
Jaslo, *see* Jasiel
Jaslo, D-1
Jas'onka, *see* Jasionka
Jastrabie, *see* Zemplínske Jastrabie
Jastrabie nad Topl'ou, D-4
Jastrabje, *see* Šarišské Jastrabie
Jastreb, *see* Šarišské Jastrabie
Jastrabie pri Michalovciach, E-5
Jastrebje, *see* Jastrabie nad Topl'ou;
Jastrabie pri Michalovciach
Jastrjabik/Jastrjabyk, *see* Jastržebik

Felsőpásztély, *see* Roztoc'ka Pastil'
Felsőpizsana, *see* Vyšná Pisaná
Felsőpolyánka, *see* Vyšná Polianka
Felsőrákócz, *see* Rakovčik
Felsőremete, *see* Verchni Remety
Felsőribnyiczte, *see* Vyšná Rybnica
Felsőróna, *see* Rona de Sus
Felsősárad, *see* Šyroke, Ugocsa county
Felsőschönborn, *see* Verchnij Koropec'
Felsősom, *see* Drienica
Felsőszalánk, *see* Vyšnie Slovinky
Felsőszend, C-6
Felsőszinevér, *see* Synevyr's'ka Poljana
Felsőszlatina, *see* Verchnja Solotvyna
Felsőszlovinka, *see* Vyšnie Slovinky
Felsőszvidnik, *see* Vyšný Svidník
Felsőtáročz, *see* Vyšný Tvarožec
Felsőtokaj, *see* Tokajik
Felsővádasz, C-6
Felsővargony, *see* Vagrinec
Felsővereczke, *see* Verchni Vorota
Felsőveresmart, *see* Velyka Kopanja
Felsővisó, *see* Vișeu de Sus
Felsővízköz, *see* Vyšný Svidník
Felsőviznicze, *see* Verchnja Vyznycja
Felsővadicza, *see* Vyšná Vladiča
Felsőzsolca, B-7
Fenyves/Fenyvestelep, *see* Stryhal'nja
Fenyvesvölgy, *see* Stavne
Fias, *see* Fijaš
Fijaš, D-3
Filipec, *see* Pylypec'
Filkeháza, D-6
Fisár/Fišar, *see* Vrbnica
Florynka, C-2
Fogaras/Fogaraš, *see* Zubivka
Foharaš, *see* Zubivka
Foljuš, *see* Folsuz
Foluš, *see* Folsuz
Folsuz, D-2
Folvark/Folyvárk, *see* Stráňany, Szepes county
Fontynjasy/Fontenjasa, J-7
Forrás, *see* Rodnykivka
Forráshuta, *see* Rodnykova Huta
Frička, C-2
Frumuşeua, *see* Crasna Vişeuului
Frýčka/Frýčka, *see* Frička
Ful'anka, *see* Fulianka
Fulianka, D-4
Fülöpfalva, *see* Pylypec'
Fulyán, *see* Fulianka
Füzesér, *see* Vrbnica
Füzesmező, *see* Loza

Gadna, C-6
Gagyapáti, C-6
Gajdos/Gajdoš, *see* Hajdoš
Galambos, *see* Holubyne
Gálfalva, *see* Kobalevycja
Galoč/Galócs, F-6
Gálszécs, *see* Sečovce
Galvač, *see* Galvács
Galvács, B-6
Gánya, *see* Hanyči
Ganyči, *see* Hanyči
Garadna, C-6
Garamfő, *see* Švermovo
Gatály, *see* Hatalov
Gavranyecz, *see* Havranec
Gázló, *see* Velyka Rozтока

Gellért, *see* Geraltov
Gelse, *see* Nyírgelse
Geraltiv, *see* Geraltov
Geraltov, D-3
Gerčel'/Gercsely, *see* Hrčel'
Geréb, *see* Hrabské
Gerembel', *see* Görömbely
Gerenda, *see* Hriadyky
Gerény, *see* Horjany
Geresely, *see* Hrčel'
Gergel', *see* Hrčel'
Gerla, *see* Gerlachov
Gerlachiv, *see* Gerlachov
Gerlachov, C-3
Gerlefalva, *see* Girovce
Gernyész, *see* Kopašnovó
Gernyesmező, *see* Chustec'
Gesztenyés, *see* Linci
Gézésény, *see* Hažín
Girócz, *see* Girovce
Girovci, *see* Girovce
Girovce, E-4
Gladýšiv, *see* Gladyszów
Gladyszów, D-2
Gödényháza, *see* Hudja
Gödörös, *see* Krivošť'any
Gödörösolyka, *see* Krivá Ol'ka
Gombás, *see* Hrybivci
Gombástelep, *see* Zaperedilla
Goncoš, *see* Honcoš
Görbeszeg, *see* Uličské Krivé
Gorlice, C-1
Górna Wies, E-3
Görögfalva, *see* Závadka, Szepes county
Görömböly, B-8
Gorond/Goronda, *see* Horonda
Górzanika, F-3
Gorzó, *see* Gruzovce
Gospodjinci, A-9
Grab, D-2
Grabówka, F-1
Granastiv/Granastov/Granasztó, *see* Hraničné
Hraničné
Gribov, E-3
Gromos/Gromoš, *see* Hromoš
Gross-Kemence, *see* Kamenica nad Cirochou
Grozócz/Grugócz, *see* Gruzovce
Gruzovce, E-4
Grybów, C-2
Gudja, *see* Hudja
Gwoźdianka, E-1
Gyertyánliget, *see* Kobytec'ka Poljana
Gyertyánpaták, *see* Hrabovčik

Gyil, *see* Dil
Gyílok, *see* Dilok
Györgyfolde, *see* Jurková Vol'a
Györgyös, *see* Durd'oš
Gyrymbyl', *see* Görömböly

Habkivci, *see* Habkowce
Habkowce, F-3
Habov, *see* Halbów
Habor, *see* Habura
Habura, E-3
Hačava, B-5
Hajagos, *see* Klokočov
Hajasd, *see* Volosjanka
Hajdoš, G-5/6
Hejdúdorog, D-9
Hajtivka, *see* Hajtovka

Hajtivký, *see* Hajtovka
Hajtóka, *see* Hajtovka
Hajtovka, B-3
Halbiv, *see* Halbow
Halbów, D-2
Halihivci/Halihovce, *see* Hlivištia
Halmos, *see* Škurativci
Hanajna, *see* Hnojné
Haňčova, *see* Hańczowa
Hańczowa, C-2
Handerovycja, H-6
Hanigivci, *see* Hanigovce
Hanigovce, C-3
Hanihivci, *see* Hanigovce
Han'kovycja, H-5
Hanyči, J-7
Hapkuvci, *see* Habkowce
Harapás, *see* Kusin
Haraszi, *see* Chrastné
Harczos, *see* Zboj
Hardicsa/Hardište, *see* Zemplínske Hradište
Hárs, *see* Lypovec', Ung county
Hársád, *see* Litmanová
Hársfalva, *see* Nelipyno
Hatalov, E-5
Határhegy, *see* Zahorb
Határhely, *see* Hraničné
Határszög, *see* Verchovyna Bystra
Határvölgy, *see* Zavycja
Hátmege, *see* Zahattja
Havaj, E-3
Havasajla, *see* Tybava
Havasköz, *see* Ljuta
Havasmező, *see* Poienile de sub Munte
Havranec, D-2
Havrjanec', *see* Havranec
Hažín, E-5
Hažín nad Cirochou, E-4
Hazsina, *see* Hažín nad Cirochou
Hažyn, *see* Hažín
Hegyesbisztra, *see* Beštrá
Hegyescsaba, part of Vyšné Čabiny
Hegyfark, *see* Pidhorb
Hegyfő, *see* Dil
Hegyombás, *see* Hlivištia
Hegyí, *see* Kopčany
Hegyírt, *see* Hercivci
Hegyvég, *see* Pritul'any
Hegyzávod, *see* Závada
Helcmanovce, B-5
Helcmanócz, *see* Helcmanovce
Helmec, *see* Cholmec'
Heralt, *see* Geraltov
Hercfalva, *see* Hercivci
Hercivci, G-6
Hercovci, *see* Hercivci
Herincse, *see* Horinčovo
Herincsemonosto, *see* Monastyrec'
Herlachiv, *see* Gerlachov
Hernadsylled, *see* Szöled
Hetinja, *see* Hetynja
Hetény, *see* Hetynja
Hetonja, *see* Hetynja
Hetynja, H-7
Hičva, *see* Hoczew
Hičvici, *see* Huczvice
Hidegrét, *see* Paškvivci
Hil's'ke, *see* Stanislavów
Hilkócz, *see* Il'kivci
Hinkivci, *see* Hunkovce

Darov, *see* Darów
 Darów, E-2
 Darva, *see* Kolodne, Máramaros county
 Dávidfalva, *see* Zavydovo
 Dávidháza, *see* Stare Davydkovo
 Davidov, D-5
 Dávidvágása, *see* Davidov
 Davydkove, *see* Stare Davydkovo
 Davydiv/Davydiv, *see* Davidov
 Debrejte, *see* Debréte
 Debréte, B-6
 Décső, *see* Dačov
 Dedačov, E-4
 Dedasócz, *see* Dedačov
 Delnekakasfalu, *see* Kokošovce
 Dénesújfalu, *see* Sliepkovce
 Dengláz, *see* Denkovci
 Denkovci, F/G-6
 Dér, *see* Mrazovce
 Derž/Derzs, *see* Nyírderzs
 Deskófalva, *see* Deškovicja
 Deškovicja, H-6
 Desno, *see* Deszno
 Desznica, D-2
 Deszno, E-2
 Detre, *see* Detrič
 Detrič, D-4
 Detryk, *see* Detrič
 Dibrivka, Bereg county, H-7
 Dibrivka, Máramaros county, J-8
 Dibrivka, Ung county, *see* Dúbrivka
 Dickovicja, *see* Dyskovicja
 Didačiv/Didačov, *see* Dedačov
 Dil, I-6
 Dilok, Bereg county, H-6
 Dilok, Máramaros county, I-7
 Dilove, K-8
 Djakovskij, *see* Jakivs'ke
 Djurd'ov, *see* Djurdjevo
 Djurdjevo, A-9
 Dlhoňa, D-2
 Długie, D-2
 Dobrá/Dobra, F-6
 Dobrjans'ke, J-8
 Dobróka, *see* Dúbrivka
 Dobróka, *see* Dúbravka
 Dobroslava, D-3
 Dobroszló, *see* Dobroslava
 Dohun', *see* Dlhoňa
 Dolgonya, *see* Dlhoňa
 Dolha, *see* Dovhe, Máramaros county
 Dolhoňa, *see* Dlhoňa
 Dolina, Gorlice district, C-2
 Dolina, Sanok district, F-2
 Dolyna, *see* Dolina, Sanok district
 Dolyny, *see* Dolina, Gorlice district
 Dožyca, Lesko district, F-3
 Dožyca, Sanok district, E-3
 Dožyce, *see* Dožyca, Lesko district
 Dožycja, *see* Dožyca, Lesko district;
 Sanok district
 Domaľfalva, *see* Domašyn
 Domanyci, F-5
 Domašyn, G-4
 Dombó, *see* Dubove
 Dombostelek, *see* Ploske, Bereg county
 Dorobratove, *see* Dorobratovo
 Dorobratovo, H-6
 Došno, *see* Deszno
 Došnycja, *see* Desznica
 Dovhe, Gorlice district, *see* Długie
 Dovhe, Máramaros county, I-6
 Dovhe Pole, F-6
 Dovhoje, *see* Dovhe, Máramaros county;
 Dovhe Pole
 Dovhunja, *see* Dlhoňa
 Dovhý, *see* Długie
 Dovžycja, *see* Dožyca, Lesko district;
 Sanok district
 Drágabártfalva, *see* Dorobratovo
 Dragaszóv, part of Ropica Górna
 Drahave, *see* Drahovo
 Drahovo, J-7
 Dravci, F-6
 Driečna, *see* Malá Driečna
 Dricsna, *see* Malá Driečna
 Driečna, E-3
 Drienica, C-3
 Drienov, D-4
 Drinov, *see* Drienov
 Drjenicja/Drjenycja, *see* Drienica
 Drotynici, H-7
 Drugetháza, *see* Zaričovo
 Dubina, *see* Dubyno
 Dubne, C-3
 Dubová, D-3
 Dubove, J-7
 Dúbrava, F-4
 Dúbravka, E-5
 Dubrinics, *see* Dubrynyči
 Dúbrivka, Sanok district, *see* Dąbrówka
 Ruska
 Dúbrivka, Ung county, G-6
 Dúbrivka Rus'ka, *see* Dąbrówka Ruska
 Dúbróka, *see* Dibrivka, Dúbravka,
 Dúbrivka
 Dubrova, *see* Dúbrava
 Dubrovka, Máramaros county, *see*
 Dúbrivka Máramaros county
 Dubrovka nad Boržavoju, *see*
 Dúbrivka, Bereg county
 Dubrovka, *see* Dibrivka, Ung county
 Dubrynyč, *see* Dubrynyči
 Dubrynyči, G-5
 Dubyna, *see* Dubyno
 Dubyno, H-6
 Dudyńce, *see* Szybistów
 Dudyńci, *see* Szybistów
 Dukla, E-2
 Dulfalva, *see* Dulovo
 Dulove, *see* Dulovo
 Dulovo, J-7
 Dunkófalva, *see* Obava
 Dunkovicja, H-7
 Duplín, D-3
 Duplyn, *see* Duplín
 Đurd'oš, D-4
 Dušatyn, *see* Duszatyn
 Dusyna, *see* Dusyno
 Dusyno, H-6
 Duszatyn, F-3
 Duszina, *see* Dusyno
 Dvernyk, *see* Dwernik
 Dvorianky, E-5
 Dwernik, G-3
 Dyačiv, *see* Dedačov
 Dyskovicja, H-5
 Dziurdziów, F-2
 Dziurdziv, *see* Dziurdziów
 Dzywnjam Horne, *see* Dźwiniacz Górny
 Dźwiniacz Górny, G-3
 Dzyndranova, *see* Zyndranowa
 Egereske, *see* Vil'chovycja
 Egres, Ugocsa county, *see* Olešnyk
 Egres, Zemplén county, *see* Egreš
 Egreš, D-5
 Egreshát, *see* Vil'šynky
 Egreske, *see* Vil'chovycja
 Endrevágása, *see* Andrejová
 Enkivci, *see* Il'kivci
 Eperjes, *see* Prešov
 Étalja, *see* Inovce
 Érczfalva, *see* Rudlov
 Erdóludas, *see* Husnyj
 Erdópatak, *see* Lisarnja
 Érfalu, *see* Potôčky
 Eszék, *see* Osijek
 Esztebnek, *see* Stebník
 Eszterág, *see* Stryčava
 Fagyalos, *see* Medvedivci
 Fakóbükk/Fakobýky, *see* Bukove
 Falkus, *see* Falkušovce
 Falkušivci, *see* Falkušovce
 Falkušovce, E-5
 Falucska, *see* Boharevycja
 Falucska, *see* Hačava
 Fancsika, *see* Fančykovo
 Fančykove, *see* Fančykovo
 Fančykovo, H-7
 Farkašfal'va, H-8
 Farkasfalva, *see* Farkašfal'va
 Fedelesfalva, *see* Kryte
 Fedelešovci, *see* Kryte
 Fejérpatak, *see* Dilove
 Fekésháza, *see* Fekišovce
 Feketeardó, *see* Čomotysiv
 Feketekut, *see* Šambron
 Feketepatak, *see* Čornyj Potik
 Fekišovce, F-5
 Felsőalmád, *see* Vyšná Jablonka
 Felsőápsa, *see* Verchnje Vodjane
 Felsőbisztra, *see* Bystryj, Bereg county
 Felsőcsebény, *see* Vyšné Čabiny
 Felsőcsernye, *see* Cernina
 Felsődomonya, *see* Onokivci
 Felsőfenyves, *see* Vyšná Jedl'ová
 Felsőfricske, *see* Frička
 Felsőgadna, *see* Gadna
 Felsőgereben, *see* Verchnja Hrabivnycja
 Felsőhalas, *see* Vyšná Rybnica
 Felsőhatárszeg, *see* Vyšnja Roztoka
 Felsőhidegpatak, *see* Verchnij Studenyj
 Felsőhimes, *see* Vyšná Pisaná
 Felsőhunkócz, *see* Hunkovce
 Felsőjedlova, *see* Vyšná Jedl'ová
 Felsőkalocsa, *see* Nehrovec'
 Felsőkánya, *see* Šarišské Jastrabie
 Felsőkaraszló, *see* Hrebľja
 Felsőkázmer, *see* Ruský Kazimír
 Felsőkerepecz, *see* Verchnij Koropec'
 Felsőköcsény, *see* Kučín
 Felsőkomárnok, *see* Vyšný Komárik
 Felsőköntvényes, *see* Vyšný Hrušov
 Felsőkrucsó, *see* Ruský Kručov
 Felsőladács, *see* Vladiča
 Felsőmerse, *see* Vyšný Mirošov
 Felsőnémeti, *see* Vyšné Nemecké
 Felsőneresznice, *see* Novoselycja,
 Máramaros county, Mižhirja rajon
 Felsőodor/Felsőorlich, *see* Vyšný Orlík
 Felsőolsva, *see* Vyšná Ol'sava
 Felsőpágony, *see* Vyšná Polianka

Bukové, H-7
 Bukovec', Bereg county, H-4
 Bukovec', Lesko district, *see* Bukowiec
 Bukovec', Máramaros county, I-5
 Bukovec', Turka county, *see* Bukowiec
 Bukovinka, *see* Bukovynka
 Bukovynka, H-6
 Bukowiec, Lesko district, F-3
 Bukowiec, Turka district, H-4
 Bulcsu, *see* Buču
 Bunkócz/Bunkós, *see* Bunkovce
 Bunkovce, F-5
 Bustyaháza, *see* Buštyno
 Buštyna, *see* Buštyno
 Buštyno, I-8
 Büttös, C-6
 Bužžyno, *see* Buštyno
 Bylyčna, *see* Bieliczna
 Byšta, D-6
 Bystrá, E-3
 Bystre, F-3
 Bystrycja, H-6
 Bystryj, Bereg county, H-5
 Býstrýj, Lesko district, *see* Bystre
 Býstrýj, Máramaros county, *see* Bistra
 Býstrýj, Ung county, *see*
 Verchovyna-Bystra
 Bžany, D-4

 Čabalivci, *see* Čabalovce
 Čabalovce, E-3
 Čabanivka, G-6
 Čabiny, E-3
 Cabiv/Cabivci, *see* Cabov
 Cabov, E-5
 Čabyn, H-6
 Čabyny/Čabyný, *see* Čabiny
 Čapovci, *see* Čopivci
 Čarna, *see* Czarna
 Čarna Voda, *see* Czarna Woda
 Čarne, *see* Czarne
 Čarno, *see* Šarišské Čierne
 Čarnýj, *see* Czarne
 Caryns'ke, *see* Caryńskie
 Caryńskie, G-3
 Časlivci, F-6
 Časlovci, *see* Časlivci
 Čašyn, *see* Czaszyn
 Čečehov, E-5
 Čedreg/Cedreag, *see* Cidreag
 Čejke, *see* Cséke
 Čejšyn, *see* Czaszyn
 Čel'ovce, D/E-6
 Čemerné, E-4
 Čepa, H-8
 Čerejivci, G-6
 Čerejovci, *see* Čerejivci
 Čeremcha, *see* Czeremcha
 Černa, *see* Čorna
 Cernina, D-3
 Černyk, H-6
 Cernyna, *see* Cernina
 Černýj, *see* Cernina
 Čertež, Máramaros county, *see* Čertiž
 Čertež, Sanok district, *see* Czertež
 Čertež, Ung county, G-6
 Čertiž, Máramaros county, I-7
 Čertiž, Sanok district, *see* Czertež
 Čertiž, Ung county, *see* Čertež
 Čertižné, E-3
 Čertyžne, *see* Czertyžne

 Červen'ovo, G-6
 Červeneve, *see* Červen'ovo
 Cestice, C-6
 Češyn, *see* Czaszyn
 Chmeliv/Chmeli, K-8
 Chmel'ová, D-2
 Chmil'nyk, H-7
 Choceň, F-2
 Cholmec', F-6
 Cholmok, F-6
 Cholmovec', H-8
 Chon'kivci, *see* Choňkovce
 Choňkovce, F-5
 Chorváty, C-6
 Chotča, E-3
 Chotin', *see* Choceň
 Chrastrné, D-5
 Chudl'ove, *see* Chudl'ovo
 Chudl'ovo, G-6
 Chust, I-7
 Chustec', I-7
 Chyrowa, D-2
 Chyža, I-7
 Chyzi, *see* Chyža
 Cibava, *see* Tibava
 Čičarovce, F-6
 Čičava, E-4
 Cichania, *see* Ciechania
 Cidreag, H-8
 Ciechania, D-2
 Cigányóc, *see* Cyhanivci
 Cigel'ka, C-2
 Cigla, D-3
 Cigolka, *see* Cigel'ka
 Činjad'ovo, *see* Čynadijeve
 Čirč, C-3
 Cisna, F-3
 Cisowiec, F-2
 Čoma, Bereg county, G-7
 Čoma, Ugocsa county, *see* Zatyšivka
 Čomal'ovo, *see* Čumal'ovo
 Čop, F-6
 Čopivci, G-6
 Čorna, I-7
 Čorna Tysa, K/L-7
 Čorna Voda, *see* Czarna Woda
 Čorne, Gorlice county, *see* Czarne
 Čorne, Sáros county, *see* Šarišské Čierne
 Čomoholova, G-5
 Čomoriky, *see* Czamorzecki
 Čomotysiv, H-7/8
 Čomýj Ardov, *see* Čomotysiv
 Čomyj Potik, H-6
 Crăciunești, K-8
 Crasna Vișeuului, K-8
 Csabaháza, *see* Čabalovce
 Csabalóc, *see* Čabalovce
 Csabina, *see* Čabyn
 Csap, *see* Čop
 Csapóczka, *see* Čopivci
 Csapolcz, *see* Čopovci
 Csamató, *see* Čorna
 Csamó, *see* Šarišské Čierne
 Császári, *see* Nyírcsászári
 Császlóc, *see* Časlivci
 Csecsehó, *see* Čečehov
 Csedreg, *see* Cidreag
 Cselej, *see* Čel'ovce
 Cséke, E-6
 Csemernye, *see* Čemerné
 Csendes, *see* Tyšiv

 Csendespatak, *see* Tichý Potok
 Csepe, *see* Čepa
 Csércs, *see* Čirč
 Cseres, *see* Dubová
 Csergőzádov, *see* Závadka, Sáros county
 Cserhalom, *see* Dibrivka, Bereg county
 Cserjés, *see* Lozjans'kyj
 Csertész, Ung county, *see* Čertež, Ung
 county
 Csertész, Zemplén county, *see* Čertižné
 Csicsér, *see* Čičarovce
 Csicsóka, *see* Čičava
 Csillagfalva, *see* Knjahynja
 Csoma, *see* Čoma, Bereg county;
 Zatyšivka
 Csomafalva, *see* Zatyšivka
 Csománfalva, *see* Čumal'ovo
 Csontos, *see* Kostryna
 Csomoholova, *see* Čomoholova
 Csukaháza, *see* Čukalovce
 Csusza, *see* Tjuška
 Čukalivci/Čukalovci, *see* Čukalovce
 Čukalovce, F-4
 Čuma, *see* Čoma, Bereg county
 Čumaleve, *see* Čumal'ovo
 Čumal'ovo, J-7
 Čyganovci, *see* Cyhanivci
 Cyhanivci, F-5/6
 Cyhelka, *see* Cigel'ka
 Cyhlja, *see* Cigla
 Čynadijeve, *see* Čynadijovo
 Čynadijovo, H-6
 Čyrč, *see* Čirč
 Čyrma, *see* Czyrna
 Čystohorb, *see* Góma Wief
 Czábócz, *see* Cabov
 Czama, C-2
 Czarna Woda, B-2
 Czarne, D-2
 Czamorzecki, E-1
 Czaszyn, F-2
 Czéke, *see* Cséke
 Czeremcha, E-2/3
 Czerháž, *see* Čerejivci
 Czerlenó, *see* Červen'ovo
 Czernina, *see* Cernina
 Czertež, F-2
 Czertyžne, C-2
 Czigányos, *see* Cyhanivci
 Czigelka, *see* Cigel'ka
 Czigla, *see* Cigla
 Czirákaófalva, *see* Starina, Zemplén
 county
 Czyrna, C-2
 Czystogarb/Czystohorb, *see* Góma Wief

 Dąbrówka Ruska, F-2
 Dačov, C-3
 Dadafalva, *see* Dedačov
 Daliowa, E-2
 Dalova/Dal'ova, *see* Daliowa
 Dámóc, F-6
 Danylove, *see* Danylovo
 Danylovo, I-7
 Dara, F-4
 Darázsvölgy, *see* Osava
 Dargov, D-5
 Dargó/Darhov, *see* Dargov
 Dariv, *see* Darów
 Daróc/Darócz, *see* Beregdaróc
 Darócz, *see* Dravci

Benedykvci, G-6
 Benetine, *see* Beňatina
 Beniowa, H-4
 Benjadykvci, *see* Beňadikovec
 Bercsényifalva, *see* Dubrnyñci
 Beregardó, *see* Ardiv
 Beregbárdos, *see* Bukovec', Bereg county
 Beregbükkös, *see* Bukovynka
 Beregdaróc, G-7
 Beregfogaras, *see* Zubivka
 Beregforrás, *see* Rodnykvka
 Bereghalmos, *see* Škurativci
 Beregisalmás, *see* Zalužžja
 Beregisfalud, *see* Sil'ce
 Beregrövesd, *see* Kamjans'ke
 Beregleányfalva, *see* Lalovo
 Beregnagyalmás, *see* Jabluniv
 Beregpálfalva, *see* Volovycja
 Beregpapfalva, *see* Dilok
 Beregrákos, *see* Rakošyno
 Beregosztoka, *see* Velyka Rostoka
 Beregsárrét, *see* Kal'nyk
 Beregszász, *see* Berehovo
 Beregszentmiklós, *see* Čynadijeve
 Beregszilkás, *see* Ščerbovec'
 Beregszilvás, *see* Kuz'myno
 Beregszóllós, *see* Lochovo
 Berehove, *see* Berehovo
 Berehovo, G-7
 Berehy, J-6
 Berehy Górne, G-3
 Bereščajska Vola, *see* Wola Matiaszowa
 Berezka, *see* Berezka
 Berest, C-2
 Berestiv nad Labirc'om, *see* Brestov nad
 Laborcem
 Beretó, *see* Bracovce
 Berezinka, *see* Berezynka
 Berezka, F-2
 Berežki, G-3
 Berežky, *see* Berežki
 Berezna, *see* Berezovo
 Bereznek, *see* Bereznyky
 Bereznica Nižna, F-2
 Bereznica Wyžnja, F-3
 Bereznyk, *see* Bereznyky
 Bereznyca, *see* Bereznica Wyžna
 Bereznyca Nyžnja, *see* Bereznica Nižna
 Bereznyca Vyžnja, *see* Bereznica Wyžna
 Bereznyk, *see* Bereznyky
 Bereznyky, I-6
 Berezócz, *see* Brezovec
 Berezóka, *see* Brezovka
 Berezova, *see* Brzezowa
 Berezove, *see* Berezovo
 Berezovec/Berezovec', Lesko district, *see*
 Brzozowiec
 Berezovec', Zemplén district, *see*
 Brezovec
 Berezovo, I-7
 Berezowiec, *see* Brzozowiec
 Berezynka, H-6
 Berkasovo, A-9
 Berkenyéd, *see* Jarabina
 Berlebaš, *see* Kostylivka
 Bértelek, *see* Breboja
 Bervinkoš, *see* Barvinok, Ung county
 Besko, E-2
 Bezó, *see* Bežovce
 Bežovce, F-5
 Biála Woda, B-2
 Biel, F-6
 Bielanka, C-2
 Bieliczna, C-2
 Biharó, *see* Becherov
 Bil'careva, *see* Binczarowa
 Bila Woda, *see* Biála Woda
 Bilanka/Biljanka, *see* Bielanka
 Bilasovycja, H-5
 Bilászovica, *see* Bilasovycja
 Bilična, *see* Bieliczna
 Bilin, *see* Bilyn
 Biljanka, *see* Bielanka
 Bilke, *see* Bilky
 Bilky, H-7
 Bilovarci, J-8
 Bilovarec', *see* Bilovarci
 Biloveža, *see* Beloveža
 Bil'j Potok, *see* Dilove
 Bilyn, K-7
 Binczarowa, C-2
 Bista/Bište, *see* Byšta
 Bistra, K-8
 Biszte, *see* Byšta
 Bisztra, *see* Bistra
 Bisztra-Verhovina, *see* Verchovyna-
 Bystra
 Bittiš, *see* Büttös
 Blatiné Revištia, F-5
 Blažejovo/Blažijev, *see* Balažer
 Blaživ, *see* Blažov
 Blažov, B-3
 Blechnarka, C-2
 Blichnarka, *see* Blechnarka
 Bobove, H-8
 Bobovo, J-7
 Bobovyšče, G-6
 Bobovyšči, *see* Bobovyšče
 Bochivka, *see* Borgówka
 Bocicoiu Mare, K-8
 Bodak, *see* Bodaki
 Bodaki, D-2
 Bodnarka, *see* Bednarka
 Bodrogmezó, *see* Pol'any
 Bodrogszerdahely, *see* Streda nad
 Bodrogom
 Bodrogyaral'ja, *see* Boldogkőváralja
 Bodružal', E-3
 Bodzás, *see* Bžany
 Bodzásújlak, *see* Novosad
 Bogdán, *see* Bohdan
 Boglárka, *see* Bogliarka
 Bogliarka, C-3
 Bogljarka, *see* Bogliarka
 Boguša, *see* Bogusza
 Bogusza, C-2
 Boharevycja, H-7
 Boharovycja, *see* Boharevycja
 Bohdan, L-8
 Bohuša, *see* Bogusza
 Bökény, *see* Bobove
 Bokša, D-3
 Bolcarjova, *see* Binczarowa
 Bölcsös, *see* Kolibabovce
 Boldogkőváralja, D-7
 Bonarivka, *see* Bonarówka
 Bonarówka, E-1
 Borcalova, *see* Binczarowa
 Borgówka, F-2
 Borhalom, *see* Bobovyšče
 Boriv, *see* Borov
 Borkút, *see* Kvasy
 Boró, *see* Borov
 Boród, *see* Brid
 Borodivka, *see* Barbovo
 Borókás, *see* Jedlinka
 Boronjava, I-7
 Borosnya, *see* Brusnica
 Borov, E-3
 Borsučyna, H-5
 Bortne, *see* Bartne
 Boržavs'ke, H-7
 Boržalva, *see* Borsučyna
 Bos'ko, *see* Besko
 Božoš, F-5
 Božos, *see* Božoš
 Božavujlak, *see* Novosad
 Bracovce, E-5
 Bratove, *see* Bratovo
 Bratovo, H-8
 Breboja, L-7/8
 Brestiv, H-6
 Brestov nad Laborcom, E-3/4
 Brestov, *see* Brestiv
 Brežany, C-4
 Brežina, D-6
 Breznička, E-3
 Brežnyčka, *see* Breznička
 Brezova, *see* Brzezowa
 Brezovec, F-4
 Brezovka, D-3
 Brezuška, *see* Brezovka
 Brid, H-6
 Brod, *see* Brid
 Bron'ka, I-6
 Bronyka, *see* Bron'ka
 Brüd, *see* Brid
 Brunarja Nyžnja, *see* Brunary Nižne
 Brunarja Vyžnja, *see* Brunary Wyžne
 Brunary Nižne, C-2
 Brunary Vyžni, *see* Brunary Wyžne
 Brunary Wyžne, C-2
 Brusnica, E-3
 Brusnycja, *see* Brusnica
 Brusnyiczka, *see* Brusnica
 Brustov, *see* Lopušanka
 Brusturý, *see* Lopuchiv
 Brusztópatak, *see* Lopušanka
 Brusztura, *see* Lopuchiv
 Bystiv, *see* Lopušanka
 Brzegi Górne, *see* Berehy Górne
 Brzezowa, D-2
 Brzozka, *see* Berezka
 Brzozów, E-1
 Brzozowiec, F-2
 Bubuliska, *see* Bobovyšče
 Buču, G-7
 Búd, *see* Tiszabúd
 Buják, *see* Brežany
 Bujakov, *see* Brežany
 Buk, F-3
 Bukivceve, *see* Bukivc'ovo
 Bukivci, *see* Bukovec
 Bukivc'ovo, G-5
 Bükkös, Bereg county, *see* Bukovynka
 Bükkös, Ung county, *see* Bukivc'ovo
 Bükköskő, *see* Potik
 Bükkőspatak, *see* Bukovec', Máramaros
 county
 Bukócz, *see* Bukivc'ovo; Bukovec',
 Bereg county and Máramaros county
 Bukovc'ova, *see* Bukivc'ovo
 Bukovce, E-3

מפתח שמות יישובים
(ראה מפה על הכריכה הפנימית)

- Abaujharaszti, *see* Chrastné
 Abaujflak, C-6
 Abaujszolnok, C-6
 Abramovce, D-4
 Abranka, H-5
 Abranovce, *see* Abramovce
 Abrány, *see* Abramovce
 Abroncsos, *see* Obručné
 Adidovce, F-4
 Agárd, *see* Zemplénagárd
 Agyagos/Agyagospatak, *see* Hlinné
 Agyidócz, *see* Adidovce
 Ájfalucska, *see* Hačava
 Aklos, *see* Uklyn
 Akna-Szlatina, *see* Solotvyno
 Alsóalmád, *see* Nižná Jablonka
 Alsóbaskócz, *see* Baškovce
 Alsóbisztra, *see* Nyžnij Bystryj
 Alsócsébény, *see* Nižné Čabiny
 Alsódomonya, *see* Domanynci
 Alsófenyves, *see* Nižná Jedl'ová
 Alsógagy, C-6
 Alsógereben, *see* Nyžnja Hrabivnycja
 Alsóhalas, *see* Nižná Rybnica
 Alsóhatárszeg, *see* Nyžnja Roztoka
 Alsóhidekpatak, *see* Nyžnij Studenj
 Alsóhimes, *see* Nižná Pisaná
 Alsóhrabócz, *see* Nižný Hrabovec
 Alsóhrabonica, *see* Nyžnja Hrabivnycja
 Alsóhunkócz, *see* Choňkovce
 Alsójedlova, *see* Nižná Jedl'ová
 Alsókálmfalva, *see* Kalyny
 Alsókalooca, *see* Koločava
 Alsókány, *see* Jastrabie pri Michalovciach
 Alsókaraszló, *see* Zariččja
 Alsókerepec, *see* Nyžnij Koropec'
 Alsókomárnok, *see* Nižný Komárnik
 Alsókörtvélyes, *see* Nižný Hrušov
 Alsóladács, *see* Nižná Vladiča
 Alsóladiskócz, *see* Nižné Čabiny
 Alsómerse, *see* Nižný Mirošov
 Alsómihályi, *see* Michal'any
 Alsónémeti, *see* Nižné Nemecké
 Alsóodor, *see* Nižný Orlík
 Alsóolśva, *see* Nižna Olśava
 Alsóorlích, *see* Nižný Orlík
 Alsópagony, *see* Nižná Polianka
 Alsópásztély, *see* Behendets'ka Pastil'
 Alsópiszana, *see* Nižná Pisaná
 Alsópolyánka, *see* Nižná Polianka
 Alsóregmec, D-6
 Alsóremete, *see* Nyžni Remety
 Alsórépás, *see* Nižné Repaše
 Alsóribnyicze, *see* Nižná Rybnica
 Alsósárad, *see* Nyžnje Bolotne
 Alsóschönbom, *see* Nyžnij Koropec'
 Alsószabadocs, *see* Nižná Vol'a
 Alsószalánk, *see* Nižnie Sloviniky
 Alsószeliste, *see* Nyžnje Selyšče
 Alsószinevér, *see* Synevyr
 Alsószlatina, *see* Nyžnje Solotvyno
 Alsószlovinka, *see* Nižnie Sloviniky
 Alsószvidnik, *see* Nižní Svidník
 Alsótároč, *see* Nižný Tvarožec
 Alsóvereczke, *see* Nyžni Vorota
 Alsóveresmart, *see* Mala Kopanja
 Alsóvízköz, *see* Nižní Svidník
 Alsóvíznicze, *see* Nyžnja Vyznycja
 Alsóvladicsa, *see* Nižná Vladiča
 Alsóvolya, *see* Nižná Vol'a
 Andrásháza, *see* Andrijivka, Ung county
 Andrasóc/Andrašovci, *see* Andrijivka, Ung county
 Andrejivka, *see* Andrzejówka
 Andrejová, D-3
 Andrejovka, C-3
 Andrijivka, Nowy Sącz district, *see* Andrzejówka
 Andrijivka, Ung county, G-6
 Andrijo, *see* Andrejová
 Andriška, *see* Andrzejówka
 Andrzejówka, B-3
 Antalócz, *see* Antalovci
 Antalovci, G-5
 Antonivka, *see* Antalovci
 Apáti, *see* Gagyapáti
 Apsica/Apšycja, *see* Vodycja
 Aranyospatak, *see* Zlatník
 Árdánháza, *see* Ardanovo
 Ardanove, *see* Ardanovo
 Ardanovo, H-7
 Ardasfalva, *see* Oreské
 Ardiv, G-7
 Ardó, *see* Ardiv
 Ardov, *see* Ardiv; Végárdó
 Ardovec', *see* Pidvynohradiv
 Arnót, B-7
 Árok, *see* Jarok
 Astrjábik/Astrjabyk, *see* Jastrzėbik
 Bábafalva/Bábakút, *see* Babyčí
 Babyčí, H-6
 Bachiľava, *see* Bachlowa
 Bachlowa, *see* Bachlowa
 Bachlowa, F-2
 Bačinci, A-9
 Bačkov, *see* Bačkov
 Bačkov, D-5
 Bačov, *see* Čabanivka
 Bacsava, *see* Čabanivka
 Bácskeresztur, *see* Ruski Krstur
 Bacsó, *see* Bačkov
 Bacsó, *see* Chabanivka
 Bagniste, E-2
 Bagolyháza, *see* Bilasovycja
 Baia Mare, J-9
 Bajánháza, *see* Bajany
 Bajaný, F-5
 Bajerivci, *see* Bajerovce
 Bajerovce, B-3
 Bajorvágás, *see* Bajerovce
 Baktakék, C-6
 Balašovci, G-6
 Balászfalva, *see* Balašovci
 Balažer, G-7
 Balážive, *see* Kuz'myno
 Balazsér, *see* Balažer
 Balázsai, *see* Vlača
 Balázsvágás, *see* Blažov
 Baligrít, *see* Baligród
 Baligród, F-3
 Ballósfalva, *see* Balašovci
 Balnica, F-3
 Balnycja/Bal'nycja, *see* Balnica
 Balucianka, E-2
 Balutjanka, *see* Balucianka
 Balyhorod, *see* Baligród
 Banica, Gorlice district, D-2
 Banica, Grybów district, B-2
 Banské, D-5
 Bánszka, *see* Banské
 Bányafalu, *see* Suskovo
 Bányafölgy, *see* Duplín
 Bányapataka, *see* Banské
 Banycja, *see* Banica
 Barakon'/Barakony, *see* Tornabarakony
 Baranc'/Barancs, *see* Zemplínsky Branc
 Baranya, *see* Baranynci
 Baranynci, F-6
 Barátlak, *see* Rohožník
 Barbove, *see* Barbovo
 Barbovo, G-6
 Bárca, *see* Barca
 Bardejov, D-3
 Bárdháza, *see* Barbovo
 Barkóczháza, *see* Ruská Volová
 Barnabás, *see* Kostyľivka
 Bárfa, *see* Bardejov
 Bártfalva, *see* Dorobratovo
 Bartne, D-2
 Barvinkó, *see* Barvinok, Ung county
 Barvinok, Krosno district, *see* Barwinek
 Barvinok, Ung county, F-6
 Barwinek, E-2
 Baskó, D-7
 Baskócz, *see* Baškovce
 Baškov, *see* Baškovce
 Baškovce, F-5
 Batar/Batár, *see* Bratovo
 Bátorhegy, *see* Krajná Bystrá
 Bajtjanka, *see* Baľucianka
 Becheriv, *see* Becherov
 Becherov, D-2
 Bedevlja, J-8
 Bednarka, D-1
 Bedő/Bedőháza, *see* Bedevlja
 Begendját-Pásztély, *see* Behendets'ka Pastil'
 Begindjatska Pastil', *see* Behendets'ka Pastil'
 Behendets'ka Pastil', G-4
 Beken', *see* Bobove
 Bekrip, *see* Vel'krop
 Bélavézse, *see* Beloveža
 Belchivka/Belchówka, *see* Borgówka
 Belgrade, B-9
 Belebovo, *see* Linturovycja, G-6
 Belejivci, *see* Belejovce
 Belejócz, *see* Belejovce
 Belejovce, D-2
 Beloveža, D-3
 Bély, *see* Biel
 Ben'ova, *see* Beniowa
 Beňadikovce, D-3
 Beňatina, F-5
 Benedeki, *see* Benedykivci
 Benedekvágása, *see* Beňadikovce
 Benedike, *see* Benedykivci
 Benedikóc, *see* Beňadikovce

מקרא למפה

International boundaries, 1998	—
Transcarpathian oblast boundary, 1998	- -
Hungarian county and Austrian Galician district boundaries before 1918	-----
Municipal boundary, 1998
Carpatho-Rusyn villages, 1900–1921	•
Carpatho-Rusyn villages, 1881	■
Carpatho-Rusyn villages, 1806	▲
Villages with significant Carpatho-Rusyn settlement, 1900–1921	◦
Villages with significant Carpatho-Rusyn settlement, 1881	◻
Villages with significant Carpatho-Rusyn settlement, 1806	△
Carpatho-Rusyn villages no longer existing	×
Other towns and cities	■
Administrative centers of former and present-day counties and districts	KOŠICE

NOTES

Carpatho-Rusyn settlement means 50% or more of the inhabitants spoke or identified as Rusyn.

Significant Carpatho-Rusyn settlement means 20–49% of the inhabitants spoke or identified as Rusyn.

Abstract

From the outset, the Jews suffered from severe persecution. The Magyar government introduced harsh anti-Jewish legislation, which grew worse with the passage of time. The Jews were deprived of their livelihood and most sources of income; the manner in which they could acquire provisions was limited, and they were subject to beatings in the streets. In summer 1941, thousands of Jews were deported to Poland, where they perished. In the spring of 1944, following the German occupation of Hungary, the Jews of Carpatho-Rus' were the first in the Hungarian Kingdom to be deported to Auschwitz. The deportation was preceded by cruel ghettoization and transfer to the sites where they boarded the trains.

The distribution of Jewish property among the Hungarian populace, a process that had already begun in the summer of 1939, continued intermittently until after the deportations. The annihilation of the Jewish population secured their property in the hands of the new masters. The aim of the Magyar authorities was to carry out "racial cleansing" and then settle Magyars in place of the Jews. In this way, they intended to increase the number of Magyars in the region and secure their hold over it.

In the fall of 1944, Soviet troops conquered Carpatho-Rus' and arranged for its annexation to the Soviet Union. Most of the surviving Jews, who dared to return to their place of birth, soon decided to leave. They opted for evacuation to Czechoslovakia, where they settled in places abandoned by the expelled Sudeten Germans. The Jews who went to Czechoslovakia were granted Czechoslovakian citizenship and given Sudeten-German property. Most of them settled in the Sudeten region or in Prague. After the Communist takeover in February 1948, most of these Jews chose to leave Czechoslovakia and emigrate either to Israel or overseas.

A miniscule Jewish population remained in Carpatho-Rus'. The Jewish property, confiscated by the previous Magyar government, was left in the hands of the new owners and the Jews received no compensation. The Soviet authorities hindered religious worship, and did not permit independent Jewish cultural and social life. The Jews who stayed in the region were cut off from their brethren in the free world.

Abstract

service, and the region was plagued with hunger and contagious diseases. With the collapse of the Austro-Hungarian Empire, the region changed hands and the Jews faced an unclear future.

Carpatho-Rus' was incorporated into the newly established Czechoslovak Republic. Accustomed to the old regime, the Jews reacted to the new republic, an unknown entity for them, with anxiety and mistrust. The democratic system introduced by the new state promised the Jews the right to choose their nationality. Although many opted for their own nationality, they proved to be an unreliable electorate for the Jewish parties, which were grassroots organizations. Remaining under the influence of rabbis, whether Hasidic or Orthodox, the Jewish population tended to heed their religious leaders and rebuff modernization. The Rabbi of Mukachevo, Eleazar Shapira, was the leader of the religious factions.

Nevertheless, Zionist movements, spanning from left to right, found fertile ground in Carpatho-Rus'. The Communist Party as well became deeply entrenched among the Jewish masses. Apparently, many of the Jews who joined the Zionist and communist causes were seeking a way to escape the life of poverty and hopelessness in their region, and to find avenues for emigration. The economic system of the republic and the Great Depression had made life in Carpatho-Rus' even more difficult.

In the competition between the religious and secular ways of life, education played a major role. Czech schools drew a large number of Jewish pupils, to the frustration of the Ruthenian/Ukrainian and Magyar populations. The Hebrew schools were less popular; nonetheless, they had a significant impact on the attitude of the Jewish population. The Hebrew *gymnasium* of Mukachevo served as the flagship of the Zionist movement, and its principal, Chaim Kugel, was elected to Parliament in 1935 as the representative of the pro-Zionist Jewish party.

Kugel's term in the Czech parliament had little chance of contributing to Jewish life, since by the end of 1938, the republic had disintegrated into three autonomous regions, one of them being Carpatho-Rus'. Hungary conquered the southern portion of the region, which was home to a considerable number of Jews. After five months of quasi-autonomy, the region was incorporated into Hungary. For the Jews, life under the Ukrainian nationalists, who had been ruling the autonomous region, had hardly been a pleasure, but it was even less so under the largely antisemitic Magyars.

Abstract

This book portrays the life of Carpatho-Rus' Jewry during one hundred years — 1848–1948 — in which the region came under the jurisdiction of six different administrative entities and four sovereign states. Up to the end of the First World War, Carpatho-Rus' was part of the Austro-Hungarian Empire. In the turmoil of the war's aftermath, the region's administrative status remained unresolved, until in 1919 it was officially incorporated into the newly formed Czechoslovak Republic. The republic existed until 1938, when — as a consequence of the Treaty of Munich — it was carved into several autonomous entities. The Carpatho-Rus' autonomy ended on March 16, 1939, when it became an integral part of the Hungarian Kingdom (with a one day interlude of “independence” on March 15). In fall 1944, the entire region was conquered by the Soviet Army and it came under the control of the Soviet Union. It was incorporated into the Ukrainian Soviet Socialist Republic and has remained under Ukrainian sovereignty ever since.

Until 1918, the region's Jews — a considerable part of them relative newcomers, living in the region one, two, or three generations — were loyal citizens of the empire. The Magyar regime did its best to Magyarize the Jews so that they would become an element of the dominant nationality in the region. This campaign met with limited success, however. Since most Jews followed an Orthodox-Hasidic way of life, they did not readily accept the secular creed of the government and preferred to continue along their traditional path. Many eked out a living working hard as farmers and lumberjacks, while others engaged in trade and crafts. Poverty was the most significant single characteristic of Carpatho-Rus' Jewry.

The vicissitudes of World War I were an additional burden in their struggle to survive. Some of the battles took place on Carpatho-Rus' soil and caused considerable hardship for the population. Many men were pressed into military

The publication of this book was made possible by contributions from members of the “Organisation of Munkacs Jewry in Israel” and “The World Association of Subcarpathian Jews and Hebrew Schools”, and a grant from the “Conference on Jewish Material Claims against Germany”.

Editor: Avraham Shlevin

Cover: Tchiya Rosenthal

Cover illustrations taken from: Roman Vishniac, *A Vanished World*,
Penguin Books, New-York 1986

Front cover: Jewish wagoner, 1936; back cover: Books of
Rabbi Hayyim Eleazar Shapira, Mukachevo 1938

©

Tel Aviv University 2003

ISBN 965-338-057-5

Typeset at the Goldstein-Goren Diaspora Research Center

Typography and Printing:
Graphit Press Ltd., Jerusalem, Israel

Yeshayahu A. Jelinek

Exile in the Foothills of the Carpathians

The Jews of Carpatho-Rus' and Mukachevo, 1848–1948

The Goldstein-Goren Diaspora Research Center
Tel Aviv University 2003

Publications of the
Goldstein-Goren Diaspora Research Center

Book 161

Project for Research of Carpatho-Russian Jewry and Munkach Community

Tel Aviv University

Yeshayahu A. Jelinek

Exile in the Foothills of the Carpathians
The Jews of Carpatho-Rus' and Mukachevo, 1848–1948

